

Грамадскае аб'яднанне
«Міжнародная асацыяцыя беларусістай»

Кафедра беларускай філалогії
Варшаўскага універсітэта

Нацыянальны навукова-асветны цэнтр
імя Францыска Скарыны
пры Міністэрстве адукацыі
Рэспублікі Беларусь

Нясвіжскі раённы выканаўчы камітэт

Польскі інстытут у Мінску

Ветрынская сярэдняя школа
імя Дз. В. Іябути Палацкага раёна

БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA

Белая вежа — адзін з сімвалаў Беларусі.

Фрагмент з гравюры Напалеона Орды
“Камянец-Літоўскі”

НА ШЛЯХАХ ДА ЎЗАЕМАРАЗУМЕННЯ

НАВУКОВЫ ЗБОРНИК

Шлях да ўзаемнасці

Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі,
прысвечанай беларуска-польскаму
грамадска-культурнаму ўзаемадзеянню

Мінск, 15–16 чэрвеня 1999 г.

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка

Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі,
прысвечанай 450-годдзю з дня нараджэння (1549–1616)

Нясвіж, 3–4 верасня 1999 г.

Браніслаў Эпімах-Шыпіла

Чытанні, прысвечаныя 140-годдзю з дня нараджэння
дзеяча беларускай культуры, выдаўца, літаратуразнаўца,
мовазнаўца, фалькларыста (1859–1934)

Ветрына, 8 верасня 1999 г.

Мінск «Беларускі кнігаизбор» 2000

УДК [008(476+438)+947.6] (043.2)

ББК 71 (4 Беи) + 71 (4 Пол)

Н 12

Серыя заснавана ў 1993 годзе

Рэдакцыйная калегія

Пётр Гарнцарэк,

Наталля Давыдзенка (рэдактар),

доктар філалагічных навук *Адам Мальдзіс (галоўны рэдактар),*

кандыдат гістарычных навук *Віталь Скарабан,*

кандыдат філалагічных навук *Любоў Уладыкоўская-Канаплянік*

Укладальнік

Таццяна Пятровіч

Рэдкалегія выказвае падзяку

за дапамогу ў правядзенні канферэнцыі
і падрыхтоўцы выдання —

Польскаму інстытуту ў Мінску,

праф. *Анджэю Цеханавецкаму;*

за ўдзел у правядзенні “Шыпілаўскіх чытанняў”,
падрыхтоўку іх матэрыялаў —

Віцебскаму абласному аб’яднанню пазашкольнай работы
(генеральны дырэктар *Барыс Паднябесны),*

Гандлёваму дому “Стралец” (*Уладзімір Захараў),*

Вытворчаму аб’яднанню “Шкловалакно” (*Браніслаў Сівы),*

саўгасу-камбінату “Вясна” (*Галіна Паўлючэнка);*

за фінансаванне друку зборніка —

Фонду фундаментальных даследаванняў.

Шлях да ўзаемнасці

Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі,
прысвечанай беларуска-польскаму
грамадска-культурнаму ўзаемадзеянню

Мінск, 15–16 чэрвеня 1999 г.

*На адвароце выкарыстана
гравюра
“Былы базыльянскі храм,
агульны выгляд”
беларускага і польскага
мастака Напалеона Орды*

Алег Лойка (Мінск)

РОЗДУМ ПРА ПОЛЬСКУЮ ПАЭЗІЮ XX СТАГОДДЗЯ І ЯЕ ДАЧЫНЕННІ ДА БЕЛАРУСІ

Польская паэзія XX ст. — паэзія, разлеглая ў сваім часе і прасторы, багатая накірункамі, школамі і імёнамі, тэмамі, матывамі і вобразамі. Разлеглая яна з кантынентамі метафар і эмоцый, багатая асацыяцыямі і рытміка-інтацыйным складам, развітая пад небам высокіх ідэалаў, пад небасхіламі, што ёй далёка ў свет ад зямлі польскай расступіліся, робячы яе глабальнай. І валадарыць польская паэзія XX ст. на зямлі і ў нябесах духу чалавечага — перш за ўсё на зямлі польской, перш за ўсё пад небам Польшчы. Чалавек зямны ў ёй адлюстроўваецца, лёс яго зямны адлюстроўваецца, і Бог — валадар неба, валадар душаў чалавечых — лунае над зямнымі яе шляхамі-дарогамі. Філасофскай сваёй заглыбленасцю, выпакутаванай мудрасцю, сапраўды, польская паэзія XX ст. ці ж не дараўноўваецца да Бога-Тварца сваёй пераўтваральнай сілай, крэатарскай сілай уяўлення, што спарадзіла мноства асобных арыгінальных індывидуальных светаў, якія складваюцца ў адмысловыя сузор’і, у асобную цэласную галактыку ў паэтычным космасе Сусвету??!

Калі гаварыць аб глабальнасці польской паэзіі XX ст., то глабальная яна, усезямная не толькі таму, што сваімі вобразамі, матывамі, настроемі геаграфічна ахоплівае ўесь зямны шар, але яшчэ і таму, што, відаць, няма на нашай планеце куточка, дзе б не аказалася таго ці іншага польскага паэта. Ад часоў Адама Міцкевіча, Юльюша Славацкага, Цыпрыяна Норвіда постаць паэта-пілігрыма — нібы наканаванасць польской паэзіі.

І цяжка сказаць, дзе была мацнейшай польская паэзія XX (як і XIX!) ст.: ці на радзіме, ці ў эміграцыі? Прычым дома яна была і дома, і — часта — не дома. Першай эміграцыяй ў Еўропе XIX ст. была польская. XX ст. для польской паэзіі праходзіла таксама пад знакам эміграцыі, прычым больш палітычнай, чым аказійнай, турыстычнай. Сталі эмігрантамі і на чужыне памерлі: у Лондане — Станіслаў Баліньскі, Казімеж Вяжынські, Бэата Абяртынськая, Зыгмунт Даўрыновіч; у Манчэстэры — Марыя Паўлікоўская-Яснажэўская; у Парыжы — Ян Бжанкоўскі, Аляксандр Ват, Мар'ян Асьнялоўскі; у Нью-Ёрку — Ян Лехань, Юльюш Вітлін, Аляксандр Янта. Эмігрантамі былі, ці жылі за мяжой, або падарожнічалі па свеце большасць польскіх паэтаў XX ст.: С. Баліньскі на дыпламатычнай працы служыў у Бразіліі, Іране, Маньджурыі, Даніі; Я. Лехань з 1930 г. быў на дыпламатычнай службе ў Парыжы, з 1940 г. — у ЗША; Юльян Тувім — эмігрантам у Францыі, Партугалиі, Бразіліі, ЗША; М. Паўлікоўская-Яснажэўская перш чым асталаўваецца ў Англіі, падарожнічала па Фран-

цыі, Турцыі, Паўночнай Афрыцы, Грэцыі; А. Янта быў рэпарцёрам ў Парыжы, Лондане, Маскве, Японіі, Кітai; Багдан Чайкоўскі, які маленства правёў на Валыні і Палесці, сіратой трапіў ў індыйскі прытулак (1942–1946), з 1948 г. вучыўся ў Англіі, з 1962 г. жыве ў Канадзе; Ежы Станіслаў Сіта, ураджэнец нашага Пінска, у 1940 г. быў вывезены ў Архангельск, у 1942 г. праз Персію трапіў у Індыю, з 1948 да 1959 г. — у Лондане, цяпер — у Польшчу. Эміграваў у 1968 г. у Ізраіль і памёр у Захаднім Берліне Арнольд Слуцкі. Заядлым падарожнікам быў Эдварт Стакура (Югаславія, Канада, Мексіка, Швейцарыя, Нарвегія). З 1973 г. у Чыкага жыве Тымафеуш Карповіч. За мяжой Польшчы і цяпер застаюцца такія буйныя польскія паэты, як лаурэат Нобелеўскай прэміі Чэслаў Мілаш (з 1951 г. жыву ў Парыжы, з 1961 г. у ЗША), Ежы Пятркевіч (з 1939 г. у Вялікабрытаніі), Эрнест Брыль (у 1975–1978 гг. — у Лондане, нейкі час жыву ў Ірландыі), Кшыштаф Яжэўскі (з 1970 г. у Францыі, у 1978–1979 гг. — на Філіпінах, цяпер у Парыжы); Анна Фрэйліх (з 1969 г. у Рыме, Нью-Ёрку), Станіслаў Бараньчак (з 1981 г. у ЗША), Яцэк Карчмарскі (з 1981 г. у Францыі). Жыве ў Канадзе Вацлаў Іванюк.

Увогуле першапрычынай эміграцыі ў шматлікіх выпадках быў трагічны для Польшчы верасень 1939 г., нямецка-польская кампанія, чацвёрты раздзел Польшчы. Дарогі разышліся — на Захад і Усход. На ўсход пралягla праз Львоў: у Маскву і пераважна ў Казахстан, у Сібір. У Маскву — праз казахстанскія лагеры. Тут было палітычнае незалежніцтва (Уладзіслаў Бранеўскі, Б. Абяртынськая, Ян Гушча) і калабарацыйнае супрацоўніцтва, за якое ў час Салідарнасці тыя, хто да яго дажыў, каяліся, апраўдваліся. Менавіта з Казахстана, з Сібіры дарогі многіх вялі праз Іран у Палестыну (У. Бранеўскі, Б. Абяртынськая, Аляксандар Стэрн), а затым ці на Захад, ці на радзіму.

Вядома ж, радзіма — першая зямля польскіх паэтаў, а сталіца Радзімы — Варшава. Ды моцнымі застаюцца і многія рэгіянальныя літаратурныя асяродкі — Лодзь, Гданьск, Вроцлаў, Быдгашч, Беласток. З Варшавы ў 1918–1919 гг. пачыналася літаб’яднанне “Скамандр” (Ю. Тувім, Я. Лехань, Антоні Сланімскі, К. Вяжынські, Яраслаў Івашкевіч); з Кракава ў 1922 г. — “Авангард” (Тадэвуш Пайпэр, Юльян Пшыбась, Ялю Курэк), з Лодзі ў 1926 г. — “Квадрыга” (Уладыслаў Сэбыла, Канстанты Ідэльфанс Галчынські, Люцыян Шэнвальд, Уладзімеж Слабоднік, Стэфан Флюкоўскі, Станіслаў Рышард Дабравольскі), у Вільні, з 1936 г., “Жагары”, т. зв. другі, віленскі, “Авангард”. “Скамандр”, як і “Жагары”, існаваў да канца 30-х гг.; да 1927 г. — кракаўскі “Авангард”, да 1933 г. — “Квадрыга”. У пасляваенныя гады ў канцы 50-х гг. вылучыліся “Гібрыды”, з 60-х гг. — паэты т. зв. Новай хвалі, з 80-х гг. — Новага рамантызму.

У Варшаве і Кракаве сёння жыве большасць сучасных польскіх паэтаў: у Варшаве — Павел Гэртц, Ян Твардоўскі, Тадэвуш Ургач, Богдан Драздоўскі, Мар’ян Гжэсцяк, Е.-С. Сіта, Яраслаў Марэк Рымкевіч, Э. Брыль, Юзаф Курыляк, Кшыштаф Карасэк, Збігнеў Яжына, Ян Маршалэк, Богдан Урбанкоўскі, Аляксандар Баршчэўскі (Алесь Барскі), Казімеж Свягоцкі, Марта Бэрроўская,

Барбара Барташэвіч. Не менш паэтаў у сучасным Кракаве — Віслава Шым-борская, Ежы Гарасымовіч, Ева Ліпская, Адам Загаеўскі, Юльян Карнгаўзер, Юзаф Баран, Станіслаў Стабра, Адам Зямянін. Але выдаўнічую актыўнасць заўсёды аспрэчвала ў Варшавы і Кракава Лодзь, дзе сёння жывуць паэты Тадэвуш Хрусцялеўскі (родам з Віцебшчыны), Тадэвуш Гіцгер, Рафал Арлеўскі, Анджэй Біскупскі, Земавіт Скібінскі, Міраслаў Кузняк, Збігнеў Даміняк, Дарота Коман, Анна Проснак. У Вроцлаве прафыгуруюць Тадэвуш Ружэвіч і Уршуля Козел. У Познані — Станіслаў Бараньчак, Рышард Крыніцкі, у Гданьску — Станіслаў Дамброўскі, Казімеж Навасельскі, Аляксандэр Юрэвіч (родам з Ліды), Ежы Тамашкевіч; у Торуні — Ежы Леслаў Ордан. З маладзейшых Пётр Целеш жыве ў Быдгашчы, Марцін Галас — у Бытамі. Усё гэта паказвае, калі можна так сказаць, геаграфічную карту польскай паэзіі XX ст.

Такім чынам, калі ў прасторы даволі лёгка акрэсліць канкрэтныя месцы зазямлення, закаранення польскай паэзіі XX ст., то куды больш складана лакалізаваць польскую паэзію ў часе. Чаму польскія анталогіі XX ст. апошняга часу вымяраюць сваю разлегласць ад Стала да Вуячка ці да Галася, а наш погляд збоку першым польскім паэтам XX ст. бачыць Норвіда?

Прычын на тое некалькі. Першая з іх тая, што ўласна ў польскую паэзію троумфальны ўваход Норвіда пачаўся якраз на світанку XX ст., калі, захоплены яго паэзіяй, паэт Зянон Пшасмыцкі (псеўданім Мірыям) сваімі першапублікацыямі вершаў Норвіда ў часопісе “Хімера” (1901, 1904), па сутнасці, перадкрыў польской паэзіі Норвіда, даўшы самы шырокі простор яго ўплыву на яе, спрычыніўшыся да таго, што амаль ва ўсіх накірунках, асабліва мадэрністкіх, польская паэзія XX ст. стала развіваша пад знакам Норвіда.

Па-другое, польская паэзія XX ст. не толькі паэзія ўраджэнцаў гэтага стагоддзя, але і XIX, бо, напрыклад, абодвум стагоддзям належала Марыя Канапніцкая (1842–1910), Ян Каспровіч (1860–1926), Казіміра Завістоўская (1870–1902), Марыля Вольская (1873–1930). І, па-трэцяе, як абысці вершы, якімі польскія паэты канца XIX ст. віталі новае XX ст. (“Не на дзень адзіны...” Антонія Лянгэ, “Гімн Нірване” Казімежа Тэтмаера). Адным словам, было чаканне, вітанне новага стагоддзя ў рамках агульной пераемнасці, якая, аднак, была больш пярэчлівай, чым памяркоўнай, больш адмаўленнем паэзіі XIX ст., чым яе працягам.

Увогуле развіццё польской паэзіі XX ст. было бурным — асабліва на яго пачатку і ў міжваенныя гады, калі паэзія Маладой Польшчы адмаўляла пазітыўізм і шаблон сацыяльна-заангажаванага гладкапісу другой паловы XIX ст., калі складваліся кракаўскі “Авангард”, польскі футурызм, рух аўтэнтызму, славутыя згуртаванні “Скамандр”, “Квадрыга”, “Жагары”. У пасляваенны час — час таталітарызму — усясільны ўплыву займела дактрына сацыялістычнага рэалізму, але і яна не здолела патапіць нацыянальныя традыцыі як XIX, так і першай паловы XX ст. Ветэраны, што пачыналі ў першай палове XX ст., перш за ўсё сталі прадстаўнічай сілай неакласіцызму (тэорыю яго фарміравала пасляваенная паэтычная моладзь); дзейснымі заставаліся і па-

борнікі авангардысцкіх традыцый Т. Пайпера, і прыхільнікі аўтэнтызму. На авансцену выйшла паэтычная моладзь: у 50–60-х гг. літаб’яднаннем “Гібрыды”, у 70–80-х гг. пад знакам хвалі Новага рамантызму.

І сёння, калі аглядаць XX ст. польскай паэзіі панарамна, вочы цешыць яе рух у часе: легенда змяняе легенду, пакаленне ідзе за пакаленнем, робячы папярэдня сабе пакаленны легендарнымі. “Авангард”, скамандрыты былі легендай для паэтаў Варшаўскага паўстання; паэты Варшаўскага паўстання, вызваленчых дарог Другой сусветнай вайны — легендай усяму пасляваенному часу, а цяпер ужо і “Гібрыды” 50–60-х гг. — легенда для паэтаў прызыву 80–90-х гг. Такім чынам, польская паэзія XX ст., кажучы ўзнёсла, метафарычна, — гэта легенда легендаў, гэта гісторыя польскага народа і паэтаў, пераўтвораная ў яе высокасць Легенду.

Але даследчыкі польскай паэзіі слушна гавораць і аб разрыве ў ланцуту агульнага развіцця паэзіі XX ст., учыненым Другой сусветнай вайной, асабліва Варшаўскім паўстаннем 1944 г., якое забрала такія выдатныя маладыя таленты, як Кшыштраф Каміль Бачыньскі, Тадэвуш Гайцы. Паэтычная моладзі такога высокага рангу ў першыя пасляваенныя гады польская паэзія не мела. Вакуум запаўнялі старэйшыя, перадваенныя паэты, якія паступова адыходзілі, і нават паэты другога, трэцяга рангу даваенных прызываў выходзілі на першы план, гісторыя давала ім мажлівасць узбуйніцца, ачоліць рух.

Легенда польскай паэзіі XX ст. поўная і герайзмам, драматызмам, трагізмам. Яна — герайчная перадусім: ахвярная, самаахвярная, і таму яна перадусім і трагічная. Ахвярная, самаахвярная, бо патрыятычная, высокая герайчным духам, магутнымі непакорай і вынослівасцю, цярплівасцю. Пра герайчнасць польскай паэзіі XX ст. можна сказаць, што яна зацятая, пра непакору, вынослівасць, цярплівасць яе.

Ды, можа, польская паэзія, як ніводная іншая ў свеце, паказала народны герайзм у бітвах пад рознымі сцягамі, пад знакам розных ідэй. Бо герайчным быў і польскі жаўнер, што змагаўся пад Леніна ў Беларусі, і жаўнер, што злёг пад Монтэ-Касіна ў Італіі, як і легіянер Першай брыгады Пілсудскага, і камбатант Першага Варшаўскага чырвонага палка, як і той, хто дайшоў з Савецкай Арміяй да Берліна, і той, хто праз Персію, Іерусалім, Егіпет трапіў у Англію і адкрываў на Ла-Маншы другі фронт у Еўропе, як і паўстанец Варшавы 1944 г., і пасляваенны убовец — ястробок польскага пасляваеннага КДБ. Роўна герайчнымі, роўна трагічнымі сталі У. Сэбыла, што загінуў у Катыні, і Тэадор Буйніцкі, якога забілі ў Вільні польскія партызаны з Арміі Краёвай, — роўныя ў сваёй самаахвярнасці на службе ў Радзімы, Польшчы: ідэалогія раз’ядноўвала, любоў да Бацькаўшчыны аб’ядноўвала, трагізм заставаўся трагізмам.

Трагічнапафаснай польскую паэзію рабілі перш за ўсё дзве сусветныя вайны. Маладым чалавекам быў расстраляны бальшавікамі ў лютым 1918 г. пад Чачэрскам Magілёўскай губерні Тадэвуш Міціньскі. У Варшаўскім паўстанні 1944 г., як ужо адзначалася, загінулі К.-К. Бачыньскі і Т. Гайцы, як жы-

вымі з яго не выйшлі і Крыстына Крагельская, Вацлаў Баярскі, Здзіслай Страінські. Пад бамбёжкай у першыя дні верасня загінуў Юзаф Чаховіч. На франтавых дарогах 1944 г. у аварыі загінуў Л. Шэнвальд.

Прыйшоў паваенны час, ды вайна ўсцяж даганяла свае ахвяры: Галіну Пасьвятоўскую, якая хваробу сэрца займела ў час вызвалення Чанстаховы ў 1944 г.; Анджэя Бурсу, жыццё якога ўкарацілі тыя ж ваенныя і паваенныя нягody. Пры заўсёднай сваёй загадкавасці пасляваенныя самазабойствы польскіх паэтаў — таксама непасрэдная выява трагізму. І гэта ён укладваў у рукі пісталет 3 ліпеня 1951 г. у Варшаве Тадэвушу Бароўскаму; ён выкідваў з акна ў Нью-Ёрку 8 чэрвеня 1956 г. Я. Леханя; скараціў 2 мая 1961 г. у Познані жыццё Войцеху Бонку; 21 студзеня 1964 г. у Варшаве — Станіславу Пэнтаку; 5 ліпеня 1966 г. у Парыжы — М. Асьнялоўскому; 11 мая 1971 г. у Вроцлаве — Рафалу Ваячку; 24 ліпеня ў Варшаве — Э. Стакуры. Відаць, у XX ст. ва ўсім свеце не знайсці ў нацыянальных паэзіях столькі самагубцаў!

Хваробы таксама не абышлі паэтаў, і асаблівы смутак у польскай паэзіі застаўся па маладых, незвычайна таленавітых: Ежаму Лібэрце, тых жа Г. Пасьвятоўскай і А. Бурсе, Дароце Хрусцялеўскай, Гжэгажу Пшэмыску, яму было дзесятнаццаць, калі ён быў забіты на службовым дзяжурстве ў 1983 г.

Не менш балочыя і старонкі канцлагерныя, гулагаўская, прымусовых перасяленняў, прымусовых работ. К.-І. Галчынські, Мар’ян Пехаль — палонныя Алтэтэнграбава пад Магдэбургам; С.-Р. Дабравольскі, Вацлаў Вірпша — лагернікі Гросборна; Т. Бароўскі прайшоў праз Павяк, Асвенцім, Даўтмэрген, Дахау; Асвенцім прайшоў Гжэгаж Цімафеев; Заксенхаўзен, Зангэрхаўзен-Дора — Ежы Немаеўскі; Станіслаў Ежы Лец быў вязнем канцлагера ў Тарнопалі, адкуль уцёк; на прымусовых работах малалеткамі ў Германіі пабывалі Ян Капроўскі, Б. Драздоўскі, В. Бонк, Фелікс Райчэк; вязнямі казахстанскіх лагераў былі Б. Абяртынськая, Я. Гушча.

Але было б аднабаковым падкрэсліваць толькі трагізм, драматызм жыццяў творцаў польскай паэзіі XX ст., бо яна займела — і досыць вельмі значную — кагорту сваіх старажылаў, патрыярхай, любімцаў муз і шырокага народнага чытача. Тут трэба назваць найперш імёны паэтэс — Б. Абяртынськай (1898—1980), Казіміры Ілаковіч (1892—1983), паэтаў — Я. Івашкевіча (1894—1980), К. Вяжынськага (1894—1969), А. Сланімскага (1895—1976), С. Балінскага (1899—1984), Мечыслава Ястрэна (1903—1983), Я. Курэка (1904—1983), М. Пехалія (1905—1989). У жыцці кожнага з іх, вядома, было шмат драматычных перажыванняў, але ў большасці з іх — пры часам немалой грамадзянскай заангажаванасці пераважала акадэмічна-літаратурная работа пры прафесійнай занятасці ва ўстановах культурніцкіх, выдавецкіх, нярэдка і ў дыпламатычных. Сталія гады ў большасці з іх былі лаўрэатна-лаўровымі, і толькі аднаго з даўгавечных польскіх паэтаў двух апошніх стагоддзяў — К. Тэтмаера (1865—1940), вельмі папулярнага шансанье ў маладыя гады, прычакаў лёс забытага людзьмі і Богам бадзягі ў акупацыйнай Варшаве. Зрэшты, забыты грамадствам паміраў і Т. Пайпэр.

Як ужо гаварылася, адваёва Бацькаўшчыны, яе абарона ішлі ў палякаў пад рознымі сцягамі, рознымі лозунгамі, патрыятызм польскай паэзіі XX ст. быў не аднаколерны: і бела-чырвоны і чырвона-прасавецкі, і чырвона-прападтарскі. І таму адначасова са словамі марша Першай брыгады легіёнаў Пілсудскага, створанага Тадэвушам Бярнадскім, была і “Песня рэвалюцыйнага Варшаўскага Чырвонага палка” Богдана Жыраніка, а поруч з інвектывамі сацыяльна-рэвалюцыйнага зместу Марыі Маркоўскай (“Хто вас, ролі, будзе араць?!..”, “Дайце нам зброй!...”) гучала песня паўстанцкай Варшавы 1944 г. “Гэй, хлопцы, штыкі прымкні!...” (слоўы К. Крагельскай).

Тут трэба сказаць аб зламанаці лёсу шэрагу польскіх паэтаў XX ст., звязаных з ідэалагічнымі баталіямі, а наперш з той мярквячай сілай, якой былі для іх догмы соцрэалізму. Кім была Б. Шымборская, каб засталася толькі са сваімі вершамі пра будаўніцтва сацыялістычнага горада? Кім былі б і У. Бранеўскі, і К.-І. Галчынскі, каб засталіся толькі аўтарамі паэм аб Сталіне, паэм аб уяўных здрадніках радзімы — польскіх эміграцыйных паэтаў? З песні слова не выкінеш, — кажа беларуская народная мудрасць. Таму з шырокапанарамнай польскай паэзіі XX ст. не выкінеш і таго, што было сведчаннем ламання талентаў, гвалту над імі (раннія зборнікі В. Шымборскай), што было данінай таму жорсткаму часу, калі антысталінец У. Бранеўскі пісаў вершы пра Сталіна, а сябра Ч. Мілаша па віленскіх “Жагарах” К.-І. Галчынскі паклёнічаў на свайго паплечніка.

Песні змагання не раз становіліся побач з польскімі рэкламамі народнымі песнямі, як, напрыклад, “Белая ружы” Казімежа Врачынскага. Песеннасць, эстафету якой польская паэзія XX ст. пераймала ад папярэдняга стагоддзя (“Не кінем нівы, дзе наш род...” М. Канапніцкай, “Замілавалася сэрца раем...” Я. Касправіча), у XX ст. заставалася няхай не першаснай, ды ўсё ж выразнай, прыкметнай рысай паэзіі ўсяго ХХ ст. Прычым гэтая песеннасць была не толькі маршава-патрыятычнай, але і адпавядала традыцыям народнага меласу (“Па стале пусціла вяночак руцвяны...” Баляслава Лесьмана, “Русалкове Віслы пано...” Ю. Тувіма, “Пра замарыхостаўскія скрыпкі...” Эміля Зэгадловіча, “Сяйво” Е. Пятркевіча, “Песенька” Ч. Мілаша, “Калінавая песенька” Марты Алюхны-Емяльянавай, “З’едзь, завуздаўшы вуздэчку...” Я.-М. Рымкевіча, “Песенька” Ігара Сікірыцкага, “Едзе, едзе смерць сама...” Д. Хрусцялеўскай). Песеннасць гэтая ішла і ад польскіх калядак (“Пастаралкі” Цітуса Чыжэўскага, “Каляндная песня пра Адама Міцкевіча” Ю. Вітліна), і ад польскай кабарэтнай паэзіі (“Песня шампанскага” Эдварда Ляшчынскага), і ад рамансавасці багемна-цыганскага паходжання (“Цыганская сямёрка, або Спаканне на дарогах бадзяг” Ежы Фіцоўскага). Ішла яна таксама ад традыцыйнай анакрэнтыкі (“Віно” Юзафа Анджэя Фрасіка). Не забудзьма таксама, што на рытмічна-інтанацыйны склад польскай паэзіі XX ст. аказвалі свой уплыў ўйрэйская песня (асабліва ў А. Сланімскага, А. Слуцкага), народная — беларуская (Ю. Чаховіч, К. Ілаковіч), татарская (Е. Гарасымовіч).

Песеннасць, эмацыянальнасць польскай лірыкі XX ст., у працяг польской паэзii Сярэдневякоўя і XIX ст., плённа залежала і ад малітоўна-літургічных, гімна-ва-псалмавых спеваў (“Польская малітва” С. Баліньскага, “Малітва да Багародзіцы” К.-К. Бачыньскага, вершы “Малітва” Тадэвуша Кубяка, Малгажаты Гіляр, Б. Чайкоўскага, Станіслава Граховяка; вершы “Літанне” Ю. Вітліна; “Райскі паслом”, “Замініраваны псалом”, “Псалом пра нож у плячах” Тадэвуша Новака; “Песня пра Бога сукрытага”, “Песня пра бліск вады” Кароля Вайтылы). Эмацыянальнасці польской паэзii XX ст. спрыяла развіццю элегічнай традыцыі (“Элегія жыдоўскіх мястэчак” А. Сланімскага, “Элегія пра... (польскага хлопца)” К.-К. Бачыньскага, “Элегія” Яцка Бярэзіна), выкарыстанне цвёрдасці формы санета, розных лірычна-жанровых варыяцый — эпітафіі, прыгчы, рубаі, танкі. Такім чынам, традыцыйна-жанравае шматаблічча польскай лірыкі XX ст. сведчыць аб багацці яе формаў у той час, калі гэтая паэзія была менш за ўсё традыцыйнай па форме. Моцная, як патрыятычным, так і маралістычным пафасам, і з першым, і з другім яна вельмі актыўна эксперыментавала ў формах выяўлення. Своеасаблівы эфект у шматлікіх выпадках давала якраз сінтэзаванне польскімі паэтамі кананічных формаў, анталагічна-класічнага стылю з мадэрнісцкімі на вацяямі, з паэтыкай верлібра, метафорычнасцю, што пераастала ў складаныя асацыяцыі, не цуралася алпозійнасці, смела выкарыстоўвала рэмінісценцыі, узятыя як з нацыянальных, так і агульнаеўрапейскіх крыніц. У апошнім выпадку якраз выразна адчуваецца генетычна заглыбленасць польскай паэзii XX ст. у агульнаеўрапейскую спадчынасць ад эпаса пра Гільгамеша і Бібліі да паэзii еўрапейскага Сярэдневякоўя і Адраджэння, у tym ліку і ад Яна Каханоўскага і Мікалая Рэя да паэзii сучасных Еўропы, Амерыкі, Азіі, Афрыкі.

Польская паэзія XX ст. разам з tym яскрава паказала, што любая літаратурная традыцыя існуе для таго, каб яе парушаць. Відаць, галоўнае, што ніводзін класік поўнага піётэту ў XX ст. не меў, што не застрахаванымі аказаліся нават А. Міцкевіч і М. Канапніцкая, калі першага за матыў “цярпення за мільёны” вунь як нявечыў малады А. Бурса (верш “Паэт”, 1954), а ў вершы “Паэты, яны ўміralі за нас на крыжы” (1988) Кішыштаф Бачкоўскі ўвогуле даходзіў да зняважлівых сентэнцый. У свой час адзін з матываў сур’ёнай паэзii М. Канапніцкай “не задзяўбуць нас крукі, вароны” ўвайшоў у кабарэтны верш “Не задзяўбуць нас крукі” Э. Стакуры (1983), а яшчэ больш патрыятычны верш М. Канапніцкай з матывам “не кінем зямлі, адкуль наш род” быў, хоць і з перапрашальным словам, абніжаны пераматывацій “адкуль наш бруд”. Тым не менш ўсё гэта — ад жывога разуму, ад поўні яго разняволенасці, ад вышыні нацыянальнага самаўсведамлення, якая любоў да бацькаўшчыны вымярае меркамі клопату аб ёй, захапляючыся ёю і з роўнай сілай саскрабаючы нарасці.

Уласна эксперыменттарства ў польскай паэзii XX ст. выходзіць з берагоў самой паэзii, бо яно, як у Мірона Белашэўскага ці М. Гжэсцяка, звязана і з выкарыстаннем мовы алгебры і геаметрыі. Наколькі эфектунае ці ўражальнае гэтае выкарыстанне, можна меркаваць па-рознаму, а вось сінтэза-

ванне паэзіі з шэдэўрамі скульптуры ці музыкі, з чыста філософскай думкай несумненна і цікавае, і плённае, аб чым могуць засведчыць паэма Зянона Бардовіча “Дыфірамб”, вершы пра Радэна М. Бэрроўскай, паэма К. Яжэўскага “Музыка” і філософскія вершы і паэмы Збігнева Бянкоўскага, К. Сьвятоцкага, Е.-С. Сіта. Такім чынам, і плён з пагранічча розных відаў мастацтва, розных родаў, жанраў і стыляў польская паэзія зняла ў XX ст. немалы.

Nota bene, аб маральнасці польской паэзіі трэба сказаць асобна. Маралістычны пафас — увогуле чалавечы знак паэзіі, гуманістычны, хрысціянскі, быцційны. Польскай у тым ліку. Быцційны, відаць, найбліжэй да філософіі жыцця: быць, жыць не хлебам адзіным. Але справа ў тым, што найперш без хлеба — не жыць, не быць. І калі польскі малады паэт канца ХХ ст. — М. Галась — гаворыць: “у грудзях цяжкі хлеб сумлення”, то ён якраз гаворыць і аб тым, што не хлебам адзіным жыве чалавек, называючы і тое неадзінае хлебам, яднаючы духоўнае і быццінае, мараль і філософію ў адным вобразе, які магла даць толькі паэзія, што па-над усім.

Да творчасці маладой генерацыі хочацца звярнуцца, бачачы ў ёй як бы апагейны пафас болю, з якім польская паэзія прыйшла праз усё ХХ ст. Прыйгаем верш С. Бараньчака з пытаннем-пунктай: “...каки, як Ты маешся з майм болем — як баліць Табе Твой Чалавек?” Уся польская паэзія ХХ ст. менавіта тоне ў болі за чалавека. Муکі Хрыстовыя — за ўсіх і кожнага — з ёю, Бог — з ёю. Бог як ідэал, гармонія, справядлівасць, дабро, Найвышэйшая Сіла, Тварэц. Але сказаць, што ў польской паэзіі ХХ ст. Бог перадусім, над усім, што клерыкалізм, фанатызм яе вельмі захлестваў, — не скажаш. Бо часта, калі яна звярталася да Бога, то з агаворкай: “Божа, калі ты сапраўды ёсць”, бо нават з вуснаў паэтаў-ксяндзоў яна мае больш свецкага флёру, як гэта ў Я. Твардоўскага, які намагаецца выводзіць сябе за абсягі ўласна тэалагічнага. Разам з тым польская паэзія ХХ ст. — асабліва ў авангардыстаў — ваяўніча антыбоская. Зрэшты, не да авангардыстаў належала У. Сэбыла, Ю. Чаховіч са сваёй багаборчай паэзіяй.

Наймацнейшы акцэнт польская паэзія, аднак, зрабіла на збліжэнне Богадэміурга і паэта-дэміурга. Гэтае завастрэнне знаходзім у найбольш маладых: у А. Проснак (у вершы пра У. Хлебніка, якога яна бычыць паэтам, што “значэнняў браму падважвае, падслухоўвае Бога”); М. Кузьняк прызнаеца: “Калі ж “Бог” гавару — бачу абсяг верша, прытым як адзінай думкі, прытым як найпершай”; а М. Галась у паэце бачыць “незнішчальны твор Бога” (“***Ты — дыханне гор...”); К. Яжэўскі нараджэнне паэзіі адчувае на “сцежках, дзе вецер зацірае сляды ступняў Бога”.

Не адступаючы ад Бога ці наступаючы на яго, чатыры вобразы выпукліла польская паэзія ХХ ст. — слёз, зор, штыка, ружы. І цяжка нават сказаць, які з іх трэба ставіць на першое месца, які з іх найбольш паспрыяў выяўленню герайзму народа, яго цягі да пекнатаў, да паэзіі.

Зорную книгу польской паэзіі ХХ ст., можа, лепш за ўсё раскрыць пасярэдзіне — на вершы К.-І. Галчынскага “Польскія зоры”:

Польскай высокай нотай
Зоры іграі высока.

А ўслед — на “Плеядах” Я. Івашкевіча:

Шчаслівы, бо кахае, верыць шчыра, шчыра;
Шчаслівы... альбо так яму здаецца толькі...
Шчаслівы, бегучы па лузэ ў росны вырай,
І ў небе восенськім зор майскіх бачыць столкі.

Тут працытаваны твор 1942 г., года драматычнага, мо трагічнейшага ў ваеннае ліхалецце. Усё ж матывам зорнага шчасця канчаў яго, свае “Плеяды” Я. Івашкевіч. І ў тым выяўлялася магутнасць духу, веры, аптымізму, патрыятызму.

Тэма зоркі ў польскай пазіі таксама трагічная: “бо той, хто да зоркі хоць бы раз даткнуўся, жывым да жывых не вернеца” (“Прабач ім, бо не ведаюць, што кажуць...” Г. Пшэмыка). Трагедыйнымі былі зоры асвенцімскаму вязню:

Дзень крывей сплывае, потам.
Парахно зор ззяе ноччу.

(Г. Цімафеев. “Уцёкі”)

Ды ўсё ж вера, надзея заўжды перамагаюць: узыходзіць “ранішняя зорка, каб вядома было, што на дзень займае” (“Ці ж я не добры чалавек?..” С.-Е. Лепца). І ўжо лірыйчны герой М. Яструна прагне на зоры “раптам глянуць, ад зор задрыжэць” (“Снег і зоры. І цёплае пер’е...”) Для Е. Ліберта “неба цяжкое ад зор і мараў” (“Іншая айчына”). Адам Важык марыць, каб людзі былі “вучнямі зор” (“Дысыцьпіна”). С. Пэнтак бачыў, як “адвячоркамі песняй сумнаю дзяўчатаы ў зорным промні гайдалі колас і квет” (“Сандоміршчына ў красавіку 1945 года”), а таксама “краплі дажджу з мігцінкай зорак” (“Далей у шлях”), Б. Чайкоўскі — як “на лісці ляжаць зоры”, калі “ідзе маладзік па снезе” (“Калі падае снег”). Зоры — вочы мудрасці, такім іх бачыць Тадэвуш Кіёнка (“А мы...”), а лірыйчны герой К. Яжэўскага ў мілай пытае, чым жа ёсць яе голас: ці “небам абзораным, ці возерам затопленых зор?” (“Тры танкі”). Р. Ваячэк: “І цвітуць зоры на лузэ маёй крыві. Стайць у вачах маіх зорка тваей крыві” (“Звяртаюся да цябе паціху...”); Ян Зых: “Стому воч высокай расой зор халодзіць” (“Mors longa, vita brevis”). На пачатку стагоддзя, марачы пра утапічную Атлантыду, А. Лянгэ ўяўляў, як зоркай яна ўзвысіцца, “са сноў уся сатканая”. А як незвычайна зорнымі становяцца дзяўчатаы ў Леапольда Стапа!

Не помніць енк былога енку,
Пануе вечных змен пачатак,
Ды ў тонах рэк напераменку
Купацца зоркам і дзяўчатаам.

(“Хеізя, 1958)

Іншыя зоры ў С. Флюкоўскага:

Бацька наш між святлом лямпы
растопленай ночы
Жывыя сцяжкі нітак белых снue ў сутарэнні.
Зоры сышлі з халоднага неба і ў вачах мігочуць.
Рухавая голка — і не ўбачыш — на вастрыёх уздзене.
(“Бацька”)

Іншыя ў Ю. Чаховіча: “а тварык твой быў мокры і халодны быў ад зор”
(“З успамінаў”).

Іншыя — ва Уршулі Малгажаты Бонк:

Уласціва наччу: на падваконні
сядзіць малая — срэбная, даўгакосая
і ўважліва збірае зоры ў шкляны кубак...
...зорам мроіцца млечны сон,
які спльывае на паркет, на мэблю, на забаўкі...
...тады відно, як з яе цела: з твару, даланёў, косаў
выпраменьвающа зоры...

(“Кубак, поўны зор”)

Матывы, вобразы слёз і зор ад міцкевічаўскага матыву “Паліліся мае слёзы”, ад яго ж зор з балады “Свіцязь” (“зоры нада мною, зоры пада мною”). Яны — і ў працяг “Смутна мне, Божа!..” Ю. Славацкага, і ў працяг М. Канапніцкай: “А чаму ж вы, халодныя росы...” Слёзы нядолі, скрухі, утрапення, гора... Зоры — як сімвал недасяжнага, светлага, рамантычнага, будучыні...

Можна аб польскай паэзіі XX ст. гаварыць як аб паэзіі ружы і зоркі. З апяяння польскай лірыкай ружаў і зор відаць яшчэ і яе магутнае дрэва ў яго тэматычнай шматразгалінаванасці, у поліканцэптуальнасці, шматварыянтнасці, эмацыянальнай шматнноансавасці — бліску і паўбліску, цнях і паўцнях, найтанчэйшых светлаценях.

Ад каго ж яно пайшло, запеўнае польскае слова аб ружы? Ад “Чорнай ружы” К. Тэтмаера? Ад Ядвігі Тарнава-Чапліцкай з вершам “Сонныя ружы”? Ад К. Врачынскага — аўтара “Белых руж”? Усенароднымі ва ўсякім выпадку сталі радкі Врачынскага:

Rozkwitnęły rąki białych róż...

Але і футурысты падхапілі гэты вобраз — “Ружы Андалузіі” Ц. Чыжэўскага; і М. Паўлікоўская-Яснажэўская не расставалася з ім праз усё жыццё (“Ружа”, “Ружа, лясы і свет”). І адзін з апошніх вершаў Ю. Тувіма пачынаўся радком: “Быў бы кустом я свежых, найчырвоных руж...” А папулярнасць Т. Ружэвіча ці не з верша “Ружа” пачалася? Ідзеш да мяне праз залатыя ружы...” — гэта з лірыкі Г. Пасьвятоўскай. А раней за яе, паэтызуючы “чулівасць польскую”, пісала К. Ілаковіч: “І будуць далей крывавіцца сэрцы і

ружы” (“Няспеласць”). Пасля ж Г. Пасьвятоўскай, нібы падагульняючы “ружавую старонку” ўсёй польскай паэзіі XX ст., філосаф у паэзіі З. Бянькоўскі заключаў:

ружа ружанцевая,
ружа, водару поўная,
ружа, рознасці вінаватая,
ружа палеткавая, расквітнелая,
ружа лясная ў стане дрў,
ружа прыдэрожная...

І яшчэ — у футурыста Ц. Чыжэўскага: ружа, ружавая раса, трагічныя Хрыстовы вобразы:

Ружы зацвілі ў Андалузії,
у польмях зацвілі ружы

ружа — кроў з раны з-пад церняў —
пнецца па дрэве крыжа.
Хрыстос прыадкрыў вусны
прагненія ружавай расы

М. Паўлікоўская-Яснажэўская да ружы ўпадабняе сябе: “І вось мы, — гаворыць яна, — ужо сведкамі прыгажосці: яе — я, яна май” (“Ружа”). Упадабненне да ружы — сапраўды красамоўнае гэта ўпадабненне: ружай у еўрапейскай паэзіі цвіце польская лірыка!..

Штык, як ужо гаварылася, таксама скразны яе вобраз — нібы працяг ружавых шыпоў. Штык быў баявым і ў паэзіі У. Бранеўскага, і ў песнях К. Крагельскай. Ды ўсё ж больш на ім не кроў свіцілася, а крапліна слязы. Гэтай крапліне было з-за чаго іскрыцца — і мужчынскай, скупой, як ў К. Вяжынскага, і слязой душы, існасці чалавечай, як у П. Гэртца. “Чыстыя, краплістыя” былі слёзы ў А. Міцкевіча; крывавыя — у Ю. Славацкага, М. Канапніцкай. Іх жа можна назваць і сястрынымі для беларускай паэзіі, калі ўспомніць купалаўскі верш “Паліліся мае слёзы...”.

Пра польскую і беларускую паэзію XX ст., хоць на еўрапейскім кантыненце яны суседзі, не скажаш, што яны — сёстры, бо падабенства ў іх амаль няма, а ёсць, можа, тое, што сястрыніць іх па вясковасці і па прыналежнасці вайнене. Вядома, беларускаму чытачу з вёскі ўсё, што датычыцца ў польскай паэзіі да вёскі, — вельмі блізкае. М. Канапніцкая, Я. Касправіч — іх на беларускую мову перакладаў ужо Янка Купала — пясняр мужыка. У гэтую ж любоў да вёскі ўпісваюцца “Дым” Ванды Станіслаўскай, “Стадола” Б. Лесьмана, “Шчасце жніва”, “Плугі” Юзафа Едліча, “Спакой вёскі” Л. Страфа, “***Магдалена, ціша поля...” Браніславы Астроўскай, “Праз шэрае шкельца” Марыі Шпыркуйны, “Бульба” Ю. Тувіма, пейзажная вясковая лірыка Е. Ліберта, вершы пра беларускую вёску Ю. Чаховіча. Але ў другой палове XX ст. тэма вёскі ў польскай лірыцы значна звужлася: прадаўжалі яе Е. Пятркевіч,

І. Сікірыцкі, Т. Новак, Е. Гарасымовіч, Ф. Райчэк, Я. Маршалэк, Е. Тамашкевіч, З. Даміняк, П. Целеш.

Ды ўсё ж вясковы тэматычны сектар польскай паэзіі XX ст. заставаўся больш у цені, і не тое каб ваенна тэматыка яго захінула, — як і ваенну тэматыку, яго захінуў у цэльм інтэлектуалізм — філософія рэчаў, з'яў, чалавечай існасці, псіхалогія сацыяльная, псіхалогія індывідуума, псіхалогія, скажоная таталітарызмам, псіхалогія душэўна здаровага індывідуума. У гэтай сувязі займела шырокі круг тэма мастака і мастацтва, сутнасці паэзіі і паэта, яго ролі ў грамадстве, псіхалогіі творчасці ўвогуле, сутнасці творчага акту ў яго філософскім асэнсаванні, у нюансах гэтага асэнсавання як псіхалагічнай загадкавасці чалавека, так і загадкамі быцця, сусвету, космасу. Інтэлектуалізм польскай паэзіі XX ст. — адна з яе самых прывабных рыс. Інтэлектуалізм і звязанае з ім эксперыменттарства, буйства талентаў і візіянерства. Зноў жа тут уступалі ў сваё прадоўжанне візіянерства і Міцкевіча, і Славацкага, і Норвіда. І было так, што, захапляючыся — знешне — Норвідам, нутром сваім польская паэзія была са сваім першапаэтам — Адамам...

Спалучанасць з Міцкевічам заўсёды і спалучанасць з большым, шырэйшым, агульнакультурным, агульнанацыянальным і агульначалавечым. Вершы польскай паэзіі XX ст. пра Міцкевіча — гэта неўміручая ўвага да яго, цікавасць да драм і трагічнасці яго жыцця, да жыццёвага чыну-подзвігу і духоўных узлётаў — у любові да Радзімы, да яе блізкай і далёкай гісторыі, да яе прыроды. І таму “Вяртанне з Навагрудка” Ю. Пшыбася суседнічала з вершам пра Рым Я. Івашкевіча, вершы бытавых рэалій (“Пісьмовы стол Міцкевіча” С. Балінскага) з вершамі Я. Леханія пра пакуты і смерць Міцкевіча.

Увогуле А. Міцкевіч запачатковаў паэтычную сувязь Літвы-Беларусі з Польшчай. Ліцвінізм А. Міцкевіча мы сёння разумеем як ту ю рэгіянальную духоўную сілу, якая была апірышчам Польшчы, стаўшы затым і апірышчам новай беларускай літаратуры, што ў першай палове XIX ст. узнякла. Беларуская літаратура, узнякшы, ніколі не развівалася без уплываў на яе польскай паэзіі, як і польская паэзія і пасля А. Міцкевіча ніколі не развівалася без уплыву на яе “ўсходніх крэсаў”, а гэта значыць і Беларусі. У выніку і лёс даволі значнай кагорты польскіх паэтаў XX ст. спалучаны з Беларуссю. Нечакана значнай, бо звычайна XIX ст. прымаеца як час самых блізкіх беларуска-польскіх стасункаў: А. Міцкевіч, Уладзіслаў Сыракомля, Адам Плуг, Эліза Ажэшка. А яшчэ беларуска-польская пісьменнікі: Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Аляксандар Рыпінскі, Арцём Вярыга-Дарэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч! Польскамоўныя вершы і публіцыстыка былі ў Францішка Багушэвіча. Аднак, што не менш важна, праdstаўнічыя імёны ў гісторыю польска-беларускіх адносін упісаў і XX век, — пра гэта ў нас ці мала ведаеща, ці не вельмі помніцца. Таму і нечаканым адкрыццем прыходзіць сёння бліжэйшае знаёмства з тым, што спалучана ў польскай паэзіі XX ст. з Беларуссю — жыццёвым і творчым лёсам паэтаў, сюжэтамі, матывамі, вобразамі, зачэрпнутымі імі з беларускіх краініц, літаральна месцам нараджэння і месцам смерці на зямлі беларускай.

Таму мы не можам не праяўляць асаблівай цікавасці да тых польскіх аўтараў, што ці родам з Беларусі, ці сягалі ў яе гісторыю, уносілі ў сваю творчасць беларускія рэаліі, матывы, вобразы. Датычнае ў польскай паэзіі да беларускага прататыпу, сведчачы аб тэматычнай яе шырыні, натуральна, не магло не звярнуць на сябе нашую пільную ўвагу. Хоць, вядома, перабольшваць яе мне ніяк не выпадае: скрозь і заўсёды паперадзе ў мяне — ўдзячнасць польскай паэзіі за яе такую шырокую і шчыру ўвагу да аднаго са сваіх суседзяў.

Першая падзяка — Ч. Мілашу за верш “Трывога-сон” са зборніка “Хроніка” (1988). Ён пачынаеца радком: “Орша — кепская станцыя. У Воршы цягнік можа стаяць і суткі...” Паэт адштурхоўваўся тут ад рэальнага факта са сваёй біографіі: праз Оршу ў дні Першай імперыялістычнай вайны сям'я будучага паэта падавалася ў бежанства.

Другая падзяка — Леанараду Падгорскому-Аколаву, які ў 1924 г. апублікаў зборнік “Беларусь”. У ім быў цыкл “Беларусь”, а там — верш “О Беларусь, зялёная краіна...”.

Не мінем падзякамі К. Вяжынскага, які ў польскай паэзіі XX ст. ідзе ўпраўлень з Я. Івашкевічам, Ю. Тувімам, К.-І. Галчынскім. Ён у нас амаль зусім невядомы, бо як эмігрант у Савецкім Саюзе вядомасці мець не мог. Але гэта вельмі шырокага творчага дыяпазону паэт. З вершаў яго відаць, як ён любіў міцкевічаўскую Літву, тыя блізкія і яму мясціны, што па-над Віленкай і Нёманам.

З Беларуссю першай паловы XX ст. звязаны таксама імёны К. Крагельскай і Т. Міцінскага. К. Крагельская (1914—1944) нарадзілася ў маёнтку Мазуркі Баранавіцкага павета. Вучылася ў Брэсце. З 1932 г. штудзіравала этнографію ў Варшаўскім універсітэце. Відаць, што студэнтка-этнограф была не-звычайнай прыгажосці, бо гэта якраз яна пазіравала Людвіцы Нітшовай, калі тая дайлідзіла Сірэнку — цяперашні сімвал польскай сталіцы з Набярэжнай Касцюшкі ў Варшаве. Каменная Сірэнка ўвекавечыла К. Крагельскую. А яшчэ памятаюць яе равеснікі-варшавянкі пад псеўданімам Дануты як адну з баявых удзельніц Варшаўскага паўстання 1944 г. У паўстанні К. Крагельская загінула, магіла яе невядома.

Затое вядома магіла вялікага польскага паэта пачатку XX ст. Т. Міцінскага (1873—1918), яна ў Беларусі, на Марілёўшчыне. Народжаны ў Лодзі, Т. Міцінскі быў чалавекам вялікіх дарог — ад Мадрыда да Масквы. У Іспаніі ён ажаніўся з землеўладальніцай-паляшчукай. Першая сусветная вайна засталася яго на Палессі. У 1915—1917 гг. паэт у Маскве. Неўзабаве ён стаў афіцэрам корпуса Доўбур-Мусніцкага. Але быў расстраляны як прыватная асоба, калі вяртаўся з паходу сваячкі — з Палесся ў Маскву. Магіла яго знаходзіцца ў Малых Матынічах пад Чачэрскам.

Асаблівую любоў да Беларусі праявіў С. Балінскі (1899—1984). Нарадзіўся ён у Варшаве, але бацька яго быў родам з беларуска-літоўскага пагранічча, з родавага маёнтка Яшуны, што над рэчкай Мараchanкай, недалёка ад Нё-

мана, і гэта прадвызначыла тыя глыбінныя сувязі, якімі паэзія Балінскага аказалася з Беларуссю звязанай. Як да першай сваёй радзімы адносіўся паэт да зямлі, дзе нарадзіўся яго бацька, адкуль род Балінскіх узяў свой пачатак. І мае поўную рацыю сучасны польскі даследчык творчасці Балінскага П. Гэртц, калі піша: “Для Балінскага, родам варшавяніна, такой першай айчынай было навагрудска-віленскае мінулае яго роду… Гэтыя першыя радзімы польскіх паэтаў часоў узноўленай незалежнасці становішча заўсёды другім дном іх вершаў, і гэта яны надаюць ім тое вымярэнне, якое вядзе да таго, што заключаны ў іх свет рэчаў, гукаў, барваў, думак, форма значыць не толькі столькі, колькі значыць, але змяшчае ў сабе пекнату і мудрасць, што большая ад іх”¹. Сказана цудоўна: і аб беларускасці паэта як другім дне паэзіі, і аб тым большым у яе пекнаце і мудрасці, якое гэтае другое дно ёй прыдае. Думаецца, што паэтычны вобраз другога дна вельмі ёмісты і што не толькі ў выпадку з паэзіяй Балінскага можна гаварыць аб беларускім субстраце як другім дне польскай паэзіі XX ст.

Калі ж кранаць паэзію такога выдатнага прадстаўніка польскай авангардышскай паэзіі 30-х гг., як Ю. Чаховіч (1903–1939), то, канечнe, не вобраз другога дна тут падыходзіць як вобраз першакрыніцы, азёрнага браслаўскага плёсу, з якіх матывы і вобразы чэрпаў гэты арыгінальны паэт. Двойчы вадзіў жыццёвы лёс паэта па шляхах Беларусі: першы раз, калі ён легіянерам Пілсудскага прайшоў па “к्रэсах”, другі раз, калі, скончыўшы Наставніцкую семінарыю ў Любліне, у 1921 г. стаў наставнікам народнай школы спачатку ў Браславе, а затым у недалёкай ад яго Слабодцы — цалкам беларускай вёсцы. Сваё жыццё ў Слабодцы паэт апісаў у “Аповесці аб папяровай кароне” (апублікаваў ў часопісе “Рэфлектар” у чэрвенскім нумары за 1923 г.), а таксама ў вершах “Літва разу першага”, “Літва разу другога”. Асабліва апета Ю. Чаховічам хараство беларускай мовы:

...так гэта па чарзе
дні тупаюць надзея паўзе
аж началі мне грымечь грымоты

літва разу першага
цикла ў маршаў смузе як праз пальцы
перацякаочы з фронту ў вершы
вершы за мяне быт вершаць

і зноў літва азёрнай восені
бароў харал на ўзгорках збранзавелы
вады з-пад лодкі румянец
напераменку з беларускай мовай
ільсніў на ўстужцы ўзбярэжжа
на ўстужцы рукі маёй плюскаў...

¹ Балінскі С. Перагрынаці. Варшава, 1982. С. 247–248.

Думаецца, што не без уплыву вобразаў, матываў, інтанацый беларускага народнага меласу пісаў Чаховіч “Песню нядобрае буры”, а пра тое, што беларускі жыццёвы прататып пакладзены ў аснову верша “З успамінаў”, красамоўна сведчыць і сам змест верша, і эпіграф да яго: “Малая ўхажорка любіла плаваць уначы” (ухажорка паэтава называлася Ганначкай).

Віцебшчына, можа, найменей — з-за сваёй аддаленасці — звязана з польскай паэзіяй XX ст. Тым не менш і яна ўваходзіла, напачатку, напрыклад, зборнікам “Асення строфы”, які ў Кракаве ў 1911 г. выдала М. Шпыркуўна, ураджэнка Віцебска. І, што цікава, вершы Шпыркуўны, па сутнасці, успрыманаўца як вельмі блізкія па настрою, танальнасці, спачуванню шэрamu музычаму лёсу ранніх лірыцы Якуба Коласа, якая была апублікавана ў першым яго паэтычным зборніку “Песні-жальбы” (1910).

Паперадзе Віцебшчыны ідзе, вядома, Гродзеншчына. І не толькі таму, што больш польскіх паэтаў тут нарадзілася, а, мусіць, таму, што больш заўгыблены тут польскія сімпаты. Усхвалівана колішнію вымушаную разлуку з месцамі сваіх народзін перажывае, напрыклад, А. Юрэвіч (год нараджэння 1952-га). Шчырыя хваляванні абуджае наднёманская зямля ў паэце, які нарадзіўся ў 1947 г. у далёкай ад Нёмана Лодзі (верш З. Дамініяка “Багатыровічы, 23 чэрвеня 1996”). У вершах маладзейшай генерацыі польскіх паэтаў XX ст. мы знаходзім і куды болей, чым у аўтараў пачатку стагоддзя, драматызму, паглыбленага аналітызу далёкага і блізкага мінулага. Творчасць маладзейшых польскіх паэтаў цікавая нам яшчэ і тым, што мы самі пра сябе так яшчэ не пісалі, на тых калізіях, што кранаюць яны, так яшчэ не запыняліся.

Шмат у сённяшній польскай паэзіі і ўраджэнцаў Палесся, Брэстчыны. Не аб падвойным дне, аднак, у гэтым выпадку пойдзе гаворка, але пра вымярэнне той векавечнай еднасцю, якую моладзь не адкідае, да якой вяртается, нягледзячы на чыёсці адчужэнне, адцуранне. Вузлы развязваюцца, вузлы завязваюцца. Завязвае іх слепата, развязвае — дальнабачнасць. Добра, што слепата ў мінульым, дальнабачнасць — у сённяшніх польскіх маладых паэтаў. Гэта ўраджэнец Быдгашчы П. Целеш (нарадзіўся ў 1958 г.), аўтар вельмі цікавага паэтычнага зборніку “Сямейныя іконы” (1984). Яго вершы “На Палессі” і “Сямейная ікона” сваёй рэалістычнай канкрэтнасцю, праўдзівасцю не могуць не радаваць слых. Як жывая ўстае ў іх палеская вёска 80-х гг., а сваю палескую генеалогію польскі паэт адкрыта презентуе дасціпна — з любоюю да простага люду, з мудрай шляхетнасцю.

Палессе, Беларусь у паэзію польскіх паэтаў XX ст. уваходзяць ў большасці выпадкаў тэмай, матывамі, некаторымі рэаліямі, як, напрыклад, у паэзіі Я. Капроўскага (нарадзіўся ў 1918 г.) ці К. Яжэўскага (нарадзіўся ў 1939 г.). Першы з іх паэтызуе Палессе ў традыцыях паказу Беларусі як экзатычнай Аркадыі, цнатлівага першабытнага Эльдарада, другі, наадварот, у плане змрачнаватай валтэрскотаўскай рамантычнай настальгіі (“Крэсы”). Гэтыя антыподныя вершы якраз падкрэсліваюць шматракурснасць бачання Беларусі

польскімі паэтамі нашага часу, шматфарбнасць іх вершаў пра Беларусь, іх шматнастравасць.

Сваёй паляшуцкасцю вылучаеца шэраг вершаў Е.-Л. Ордана, які нарадзіўся ў Пінску ў 1934 г. (“Гэтыя мужчыны”, “Вяртанне з-пад Крэмна”, “Каля Вялікіх Парцянчын” — са зборніка “Вялікая далонь свету”, 1994). У Пінску нарадзіліся паэты Е.-С. Сіта (1934), Рышард Капусцінскі (1932), у Высокім на Брэстчыне — Яраслаў Маркевіч (1943), у Косаве-Палескім — Б. Драздоўскі (1931), у Брасце — І. Сікірыцкі (1920), у Баранавічах — Ян Куравіцкі (1943). З усіх гэтых паэтаў найпрыкметнейшы ў сучаснай польскай паэзіі Б. Драздоўскі. Цікавы сваёй анталагічнасцю, культуралагічнасцю і Е.-С. Сіта. Абодва гэтыя паэты нібы двухверхім Эльбрусам высяцца над паэзіяй сваіх польскіх землякоў.

Такім чынам, контакты польскай літаратуры XX ст., асабліва польскай паэзіі, з Беларуссю не менш істотныя, чым у XIX ст. Мы толькі на парозе іх даследавання. Тым не менш ужо і сёння відно, што XX ст. польскай паэзіі, як і XIX, было ў самай блізкой супольнасці з краінай Беларусь. Менавіта шырэйшае адкрыццё беларусамі польскай паэзіі XX ст. больш шырока ўяўніе сутнасць непарыўных гістарычных сувязей польскага і беларускага народаў. Тым не менш гэтыя сувязі — прыватнае, бо агульнае — у большым: у тым глабальным значэнні польскай паэзіі XX ст., аб якім была ў нас гаворка на са-мым пачатку, у тым панадчасавым.

Ды вернемся, аднак, да першаснага адрасата паэзіі — сэрца. Зямны шар перед паэзіяй не здрыганецца нямы час — не здрыганецца. А яно, сэрца, здрыганецца, — здрыганецца, калі паэзія стукаеца ў яго зорным променем, стукаеца краплістай слязой на вастры і ляза, стукаеца пялёсткамі ружаў, якім квітнець на радасць людзям, сонцу, Богу.

Ryszard Radzik (Lublin, Polska)

KONSTANTY KALINOWSKI — MIĘDZY POLSKOŚCIĄ A BIAŁORUSKOŚCIĄ *

Znaczącą postacią w procesie rozwoju XIX-wiecznej białoruskości był Wincenty Konstanty Kalinowski¹, nazwany przez badacza białoruskiego Alaksieja Kaukę “pierwszym politycznym działaczem białoruskim nowych czasów”². Zachodzi jednak podejrzenie, że postać Kalinowskiego nierzadko opisywano w kategoriach dnia dzisiejszego — bliskich jego biografom, badaczom jego działalności i twórczości — a nie tych, które charakteryzowały świat, jaki go niegdyś otaczał. Te z nich, w jakich myśleli członkowie élit Białorusi prawie sto czterdzieści lat temu, nie tylko obce są dzisiejszej nowoczesnej, narodowej (etniczno-językowej) białoruskości, ale w sporym stopniu również i współczesnej polskości.

Nie jest moim celem skupianie się na biografii Kalinowskiego. Zwrócić jednak uwagę na wybrane fakty z jego życiorysu, które — jak sądzę — w znaczący sposób ukierunkowały jego aktywność polityczną i określiły jego świadomość. Kalinowski urodził się w 1838 roku w Mostowlanach w powiecie wołkowyskim guberni grodzieńskiej. Jego ojciec Szymon pochodził ze zubożałej szlachty katolickiej nie posiadającej własności ziemskiej. Dorobiwszy się założył małą manufakturę tkacką przeniesioną z czasem do nabyciego przez siebie niewielkiego majątku ziemskiego — Jakuszówka. Konstanty spędził dzieciństwo w położonych na skraju puszczy białowiejskiej wioskach, Mostowlanach i Jakuszówce, wśród rodzin i w otoczeniu okolicznych chłopów białoruskich³. Po ukończeniu szkoły w Świłoczy podjął — po krótkim pobycie w Moskwie — studia prawnicze w Petersburgu. “Tam należał do przywódców studenckiego “Ogółu” polskiego. Nawiązał też kontakt z polskimi i rosyjskimi kołami rewolucyjnymi, zwłaszcza z kołem Z. Sierakowskiego i J. Dąbrowskiego. Okres pobytu w Petersburgu był dla Kalinowskiego szkołą jego późniejszych poglądów rewolucyjnych”⁴. Prowadzący

* У польскамоўных артыкулах зборніка аўтарскія сістэмы спасылак не уніфікуюцца.

¹ Obszerna literatura dokumentująca życie i działalność Kalinowskiego została zamieszczona w wydanych w ostatnich latach pracach: W. F. Szalkiewicz, Kastuś Kalinowskij. Stranicy biografii, Minsk 1988; K. Kalinowskij, Iz pieczatnogo i rukopisnogo nasledija, Minsk 1988; Kastuś Kalinouski. Za naszutu wolnaśc. Twory, dokumenty. Red. H. Kisialou, J. Januszkiewicz, Minsk 1999.

² A. Kauka, Bielaruzki wyzwalенчы рuch. Sproba ahladu, “Spadczyna” 1991, nr 5, s. 5.

³ Zob. W. F. Szalkiewicz, Kastuś..., s. 48–49.

⁴ Biogram Kalinowskiego (podpisany przez redakcję) w “Polskim Słowniku Biograficznym”, 1964–65, t. XI, s. 460.

śledztwo w sprawie udziału Kalinowskiego w powstaniu styczniowym Wasylij Ratcz pisał o nim, że “był najczystszym produktem komunistycznej literatury centralizacji ze wszystkimi federacyjnymi bredniami ‘Kołokoła’”⁵. Na okres studiów Kalinowskiego (1856–1860) przypadło nasilenie rozwoju rosyjskiej myśli rewolucyjno-demokratycznej. Ogromną rolę w tym procesie odegrał właśnie Petersburg, a zwłaszcza środowiska skupione wokół uniwersytetu. Głoszone przez Rosjan idee w wyraźnym stopniu określiły stosunek Kalinowskiego do otaczającego go społeczeństwa, narzuciły klasowe kategorie jego podziału, wpłynęły na jego odnoszenie się do ludu, po części również na jego rozumienie pojęcia wolności. Jakub Gieysztor wspominając go pisał: “Piękna to postać, choć na nieszczęście, wpływem obcym skrzywiona”⁶. Po powrocie ze studiów w strony ojczyste, przyszły przywódca powstania angażuje się w podziemną działalność rewolucyjną. Rozpoczyna “wędrówki w lud” przekonując chłopów o konieczności zdobycia wolności poprzez wyzwolenie spod władzy carskiej oraz zapowiadając bliskie przejęcie ziemi od panów⁷. W połowie 1862 roku ukazał się pierwszy numer (ostatni, siódmy, już w czasie powstania) adresowanej do chłopów tajnej gazetki — napisanej, jak wszystkie teksty Kalinowskiego, latynką — w języku białoruskim, zatytułowanej “Mużyckaja Prauda”, której głównym wydawcą i autorem był — jak się na ogół przypuszcza — Konstanty Kalinowski⁸.

Od chwili wybucha powstania Kalinowski brał w nim aktywny udział. Po wycofaniu się “białych”, w sytuacji coraz bardziej widocznej klęski, został mianowany komisarzem pełnomocnym Rządu Narodowego na Litwie, a więc przywódcą powstania. Aresztowano go w lutym 1864 roku. Po krótkim śledztwie stracono 22 marca tegoż roku. Kalinowski napisał w czasie śledztwa trzy krótkie teksty w języku białoruskim, zatytułowane przez ich wydawcę Agatona Gillera zbiorczo “Do ludu białoruskiego. Pismo z pod szybienicy Konstantego Kalinowskiego” (pierwsze dwa teksty są dość zgodnie przypisywane Kalinowskiemu, autograf trzeciego zachował się)⁹.

⁵ W. Ratcz, Swiedienija o polskom miasieje 1863 goda w Siewiero-Zapadnoj Rossii, t. I, Wilno 1867, s. 181, fragmenty [w:] Kastuś Kalinouski, Za naszuzu..., s. 150.

⁶ J. Gieysztor, Pamiętniki z lat 1857–1865, t. II, Wilno 1913, s. 141.

⁷ F. Rożański, Z województwa Grodzieńskiego, [w:] W czterdziestą rocznicę powstania stycznego 1863–1903, Lwów 1903, s. 396–397.

⁸ Nina Omeljaniuk analizując język wszystkich siedmiu numerów “Mużyckiej Praudy” oraz “Piśma spad szybienicy”, a następnie porównując go z mową dzisiejszych mieszkańców Mostowlan — miejsca urodzin Kalinowskiego — dochodzi do wniosku, iż Kalinowski był ich autorem, z wyjątkiem numeru siódmego “Mużyckiej Praudy”: N. Omeljaniuk, Jeszcze o języku i autorstwie “Mużyckiej Praudy” i listów “z-pad szybienicy”, “Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” t. 18 (Językoznawstwo), Uniwersytet Warszawski 1989, s. 207–208; zob. też: H. Kisialou, Kastuś Kalinouski, jaho czas i spadeczyna, [w:] Kastuś Kalinouski. Za naszuzu..., s. 271 n.

⁹ A. Giller, Historja powstania narodu polskiego w 1861–1864 r., t. I, Paryż 1867, s. 327–335; znajdujący się w Bibliotece Narodowej w Warszawie autograf odnalazł i opisał Uładzimir Kazbiaruk, Autohraf Kastusia Kalinouskaha, “Litaratura i mastactwa” 29 luty 1980 r.

To, co zwraca uwagę czytelnika “Muzyckiej Praudy” oraz “Piśma spad szybiency”, to przede wszystkim — po pierwsze — ogromna niechęć do “Moskali”, których Kalinowski obciąża główną winą za niedolę ludu i sytuację całego kraju, oraz — po drugie — eksponowanie nędzy chłopów ciemiężonych zarówno przez zaborców jak i panów. O ile w pierwszej kwestii Kalinowski głosił poglądy dość reprezentatywne dla ówczesnych szlachecko-inteligenckich elit, o tyle w kwestii drugiej swym stosunkiem do ludu wyraźnie się w tym środowisku wyróżniał. J. Gieysztor znający Kalinowskiego ze wspólnych działań powstańczych pisał o nim, że “za surowo sądził szlachtę, znając ją więcej z pism krańcowo demokratycznych i rosyjskich pisarzy, niż z życia”¹⁰.

“Ad Maskala i panou — pisała “Muzyckaja Prauda” — nie ma czeho spadziewaci sia; bo jony nie wolności a hłumu i zdzierstwa naszeho choczuć. [...] Ważniem sia dzieciuki za ruki i dziarżem sia razom! a kali pany schoczuć trymać z nami, tak niechaj že robiać pa świętej sprawiedliwości: bo kali inaczej — tak czort ich pabiery!”¹¹. Obciążanie ziemian odpowiedzialnością za niedolę chłopów — aczkolwiek wyraźne w “Muzyckiej Praudzie” i “Piśmie spad szybiency” — zdecydowanie ustępuje krytyce rosyjskiego zaborcy obarczanego główną winą za nędzę ludu. Antypańska postawa Kalinowskiego prezentowana jest z większą siłą w pamiętnikach Gieysztora¹². Wynika to zapewne z szokującego wrażenia, jakie wywierały poglądy młodego rewolucjonisty na zamożnym ziemianinie. Należy wziąć również pod uwagę to, iż głównym celem powstania styczniowego — a zatem i przygotowującej do zrywu wolnościowego “Muzyckiej Praudy” — było wyzwolenie z rosyjskiej niewoli, w konsekwencji czego — jak uważano — zapanować miały sprawiedliwe stosunki społeczne. Stąd też mocniejsze eksponowanie w pismach wydawanych przez Kalinowskiego poglądów antycarskich i antyrosyjskich niż klasowych — antypańskich. Przypuszczać można, iż tak wyraźna skłonność Kalinowskiego do odbierania otaczającego go świata w kategoriach klasowych, przypisywana mu gwałtowność — ale i prawość — charakteru, ogromna energia w działaniu (“w słowach demagog krwiożerczy” — pisał o nim J. Gieysztor¹³), miała szereg przyczyn. Tkiły one zapewne również w jego osobowości, przy czym nie należy zapominać, iż jako przywódca powstania ginąc na szubienicy miał dopiero dwadzieścia sześć lat. Młodzieńcze idee, energia i temperament, brały górę nad rozwagą, spokojem i doświadczeniem. Sądzić można, że ukształtowane w okresie petersburskich studiów ideały wzmacnione zostały podczas “chodzenia w lud”, ich konfrontacji z codzienną chłopską nędzą, konfliktami między wsią a dworem i carskimi urzędnikami.

¹⁰ J. Gieysztor, Pamiętniki..., t. II, Wilno 1913, s. 48.

¹¹ “Muzyckaja Prauda” nr 1, [w:] Prasa tajna z lat 1861–1864. Red. S. Kieniewicz i I. Miller, cz. 1, Wrocław 1966, s. 321 (w tomie tym zamieszczono wszystkie 7 numerów “Muzyckiej Praudy”).

¹² J. Gieysztor, Pamiętniki..., t. I, np. wypowiedź na s. 221–222.

¹³ Tamże, s. 222, zob. też t. II, s. 48 n.

“Muzycka Prauda” wyraźnie idealizowała stosunki społeczne w byłej Rzeczypospolitej, przeciwstawiając im postępowanie władz rosyjskich. “Moskal” — pisano w niej — zajawszy kraj i wprowadziwszy swoje porządkи nałożył na chłopa ciężary znacznie większe i niczym nie usprawiedliwione. Zaczęto pobierać rekruta, zabierano podatki, zwiększo pańszczynę¹⁴. Rosja była dla Kalinowskiego symbolem ucisku: “Niawola Manhołou da i carou maskouskich — pisał w “Piśmie spad szybienicy” — zausim zabiła u hetom [rosyjskim — R. R.] narodzie usiakuju pamiać a swabodzie, da i zrabiła z jaho hramady ludziej pahanych biaz myslí, biaz praudy, biaz sprawiadliwości, biaz sumlenia da i biaz bajaźni Boskoj”¹⁵. O Rosjanach pisał: “dziki maskal”¹⁶, urzędników rosyjskich porównywał do wyniszczającej szarańczy — “i żywi pad hetakim rądem biaz sudu i praudy”¹⁷. “Muzycka Prauda” nawiązywała do walki z Rosjanami: należy “prahnać Maskala z jeho sabaczym rądom”, by nigdy już chłopi nie pełnili pańszczynny, by lud był wolny i szczęśliwy¹⁸. Tym, którzy sprzyjają “Maskalewi”, “nikoli Boh nie daruje”¹⁹. Wrogim rządом carskim przeciwstawiane były powstańcze władze polskie²⁰. Słów przyjaznych pod adresem Rosji i Rosjan brak zarówno w “Muzyckiej Praudzie” jak i “Piśmie spad szybienicy”. Odnaleźć je można natomiast w ukazującej się w pierwszej połowie 1863 roku gazetce “Chorągiew Swobody”, której dwa pierwsze numery powstały w czasie, gdy Kalinowski kierował Prowincjonalnym Litewskim Komitemtem i jak się uważa redagował je²¹ (pismo to było organem Komitetu). W jego pierwszym numerze zamieszczono słowa: “Naród moskiewski naszej wiekowej krzywdy się wzdraga. On wolnym bratem naszym, nie ciemiżycielem być pragnie i stanowczo odpowiedzialność przed potomnością za naszą żelazną niewolę na mający runać carat wkłada”²².

Cały szósty numer “Muzyckiej Praudy” poświęcony został kwestii unickiej. Zapewne uważano, że hasła nawiązujące do powrotu do unii będą mobilizowały do walki zmuszonych do przejścia na prawosławie chłopów. “Nie adzin uże może zabyu sia — czytamy w “Muzyckiej Praudzie” — szto baćko jeho byu jeszcze sprawiedliwoj unijackoj wiery i nikoli uże nie spomnić na toje, szto pierewiernuli jeho na syzmu, na prawosławje, czto jon siehodnia, jak toj sabaka żywie bez wiery i jak sabaka zdochnie czartam da piekła!!!”²³. Religia unicka była wiara “sprawiedliwą”, wyznaniem “dziadów i pradziadów”, a prawosławie “schizmą” wprowa-

¹⁴ “Muzycka Prauda” nr 1 i 5, [w:] Prasa tajna..., s. 321 i 325.

¹⁵ Piśmo z pad szybienicy, [w:] A. Giller, Historja..., s. 328.

¹⁶ Tamże, s. 331.

¹⁷ Tamże, s. 330.

¹⁸ “Muzycka Prauda” nr 2, [w:] Prasa tajna..., s. 322.

¹⁹ Tamże, nr 5, s. 325.

²⁰ Tamże, nr 7, s. 329.

²¹ Zob. K. Kalinowskij, Iz pieczatnogo..., s. 65.

²² Prasa tajna..., s. 400

²³ “Muzycka Prauda” nr 6, [w:] Prasa tajna..., s. 326.

dzoną siłą w miejsce zabranej ludowi unii. Boże, wznośla modły “Mużyckaja Prauda”, wypędź Moskala z naszego kraju, przywróć kościoły — które on zniszczył, przerobił na stajnie i cerkwie — by służyły Twej chwale. “Zaśpiewajem tahdy u adzin hołos naszu pieśń światuju; “Święty Boże, święty mocny, święty nieśmiertelny — zmiłuj się nad nami!”²⁴. Adresowane do chłopów pismo posługiwało się językiem prostym, ostrym, wręcz agresywnym. Wszelkie зло płynęło z Moskwy, objawiało się złymi rządami, przekupnymi urzędnikami, brakiem wolności, likwidacją sprawiedliwej wiary przodków, kulturową rusyfikacją (“U nas, dziaciuki, adno uczać u szkołach, kab ty znał czytaci pa maskousku, a to dla toho, kab ciebie zausim piererabicy na Maskala”)²⁵. Toteż pisał Kalinowski w “Piśmie spad szybienicy”: “Chto chocze daznać praudziwaho smaku, niechaj sam pażywie pad rądem maskouskim, to i pachladzić, jakoje dabradziejstwo muzyki mieli; oś to dla czaho kažem: szto polskoje dzieło, heto nasze dzieło, heto wolności dzieło”²⁶.

W teksthach, których autorstwo przypisywane jest w większym bądź mniejszym stopniu Kalinowskiemu, nadrzędne wartości, w imię których podejmowana była walka, są dobrami jednoczącymi społeczeństwo byłej Rzeczypospolitej. Pojęcie “my” zawiera się w nich w granicach polityczno-państwowej polskości. Zatem przeczytać można, iż “żałoba narodowa (...) groźnie oznaczyła granice polskiej ziemi”²⁷, natomiast o dawnym władcy — “nasz karol polski da i litouski”²⁸, zaś “oni”, sąsiadzi, to “Niemicc i Maskal”²⁹.

Polskość miała dla Kalinowskiego, jak również dla liczbowo poszerzającej się grupy ludzi mu współczesnych, wymiar podwójny. Po pierwsze — co uwarunkowane było historycznie — polskość kojarzyła się miejscowym warstwom wyższym z całym obszarem i społeczeństwem byłego państwa. Po drugie jednak — co uwarunkowane było między innymi oddzieleniem Kongresówki od ziem litewsko-białoruskich w ramach imperium carów — nabierała jednocześnie znaczenia regionalnego: Warszawa była w Polsce, a Wilno i Brześć na Litwie. Termin “Polak” wypierał powoli określenie “Koroniarz”, “Królewiak”, co nie znaczy, by już wówczas łączyło się to jednocześnie z ewolucją idei narodu od jego znaczenia politycznego do kulturowego. Poza tym, polskość utożsamiana była z językiem i kulturą bez względu na miejsce zamieszkania. Zatem jednocześnie w użyciu były te same terminy o nieco innych zakresach treściowych. Słaba, choć wciąż trwała, nazwa “Polska” w znaczeniu obszaru ziem byłej Rzeczypospolitej, na rzecz jej rozumienia regionalnego — ziem na zachód od Bugu. Myślenia w tych kategoriach doszukać się można u Kalinowskiego. Co ważne, brak u niego prostego utożsamiania pol-

²⁴ “Mużyckaja Prauda” nr 6, [w:] Prasa tajna..., s. 327.

²⁵ Tamże, nr 4, s. 324.

²⁶ Pismo z pod..., s. 332.

²⁷ “Choragiew Swobody” nr 1, [w]: Prasa tajna..., s. 400.

²⁸ “Mużyckaja Prauda” nr 2, [w:] Prasa tajna..., s. 321.

²⁹ Tamże.

skości z państkością. Wspólnota regionalna dzieliła się klasowo (chłopi — panowie), językowo, lecz nie narodowo.

Lektura dokumentów przypisywanych Kalinowskiemu — pomieszczonego w jednym, wydanym w 1988 roku w Mińsku tomie³⁰ — świadczy o tym, iż zawarta w nich terminologia, kategorie narodowe, niewiele odbiegają od tych, które charakteryzowały ówczesną szlachtę Białorusi, zwłaszcza zaangażowane w działalność powstańczą środowiska, wśród których obracał się Kalinowski. Różnice wyrażały się przede wszystkim w znacznie wyraźniejszym eksponowaniu przez Kalinowskiego konfliktu klasowego, silniejszym odwoływaniu się do ludu, a także w stosunkowo częstym posługiwaniu się — było to wówczas rzadkością — językiem białoruskim (obok polskiego i — w materiałach śledczych — rosyjskiego) w pisanych przez niego tekstach. Niekiedy wyraźnie zaznaczający się w nich regionalizm, odrębność ziem litewsko-białoruskich od Kongresówki, nie wyróżniały tych pism w stopniu istotnym od innych dokumentów powstańczych i świadomości przynajmniej części ówczesnych elit. Nie można co prawda powiedzieć tego o sformułowaniach przypisywanych niekiedy Kalinowskiemu, nie przekazywanych przez niego na piśmie, zanotowanych przez ludzi go znających, zwłaszcza J. Gieysztora, bądź też jedyne zasłyszanych i powtarzanych jako wiadomości z drugiej ręki³¹. Ich wiarygodność trudno jednoznacznie rozstrzygnąć.

W “Muzyckiej Praudzie” brak terminów: “Białoruś”, “Białorusini”, “lud białoruski”, “język białoruski”, “naród białoruski”; o miejscowościach ziemach pisze się “nasz kraj”. Wydawana po polsku “Chorągiew Swobody”, adresowana do nieco innego czytelnika, niż przeznaczona dla chłopów “Muzyckaja Prauda”, różni się od tej ostatniej pod względem terminologii tylko jednokrotnie użytym określeniem “narodzie Litwy i Białorusi” oraz dwukrotnie “na Litwie i Białorusi”³², najwyraźniej w tradycyjnym rozumieniu pojęcia “naród”, wywodzącym się z myślenia w kategorii Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W analizowanych tekstuach pojęcie “Litwy” najczęściej obejmowało całość ziem byłego Wlk. Ks. Litewskiego, niekiedy jednak było używane w większym zakresie wraz z towarzyszącym mu słowem “Białoruś”. W “Piśmie spad szybienicy” użyto określenia “Palaki, Litoucy i Bielorusy”³³ oraz “nie paczujesz i słowa pa polsku, pa litousku da i pa białaruskū”³⁴, także “muzyki Bielorusy”³⁵, a same pismo zatytułowane zostało

³⁰ K. Kalinowski, Iz pieczatnogo...; zob. też: Kastuś Kulinouski. Za naszu...

³¹ Np. “Lud ma ziemię, a szlachty o połowę się zmniejszyło” (J. Gieysztor, Pamiętniki..., t. II, s. 51), podczas egzekucji: “szlachty nie ma, wszyscyśmy równi” (tamże, t. I, s. 371), “Nie można powierzyć przyszłych losów Litwy tej głupiej kumoszce, Warszawie” (K. Kąkolewski, Konstanty Kalinowski i jego pisma w latach 1862–1864, [w:] Z dziejów współpracy rewolucyjnej Polaków i Rosjan w drugiej połowie XIX wieku, Wrocław 1956, s. 204).

³² “Chorągiew Swobody” nr 1–2, [w:] Prasa tajna..., s. 400, 402, 403.

³³ “Pismo z pod szubienicy”, [w:] A. Giller, Historja..., s. 331.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże, s. 328.

po polsku, najwidoczniej przez Gillera — “Do ludu białoruskiego”. Spośród pozostałych tekstów, w przypisywanym Kalinowskiemu “Prykazie ad Rądu Polskaho...” posłużono się określeniem “Rząd Polski na Litwie i Bielorusi”³⁶ — i to z grubsza wszystko. Terminologia ta była wówczas używana nie tylko przez Kalinowskiego, nie zawierając w sobie idei narodu białoruskiego. Stefan Kieniewicz przytacza odezwę wydaną z datą 3 maja 1863 roku przez władze powstańcze w języku białoruskim. Czytamy w niej: “Usie(m), szto pojduć w wojsko polskoje, dajećsa szlachectwo na wiek. Wiera dla usiech swobodnaja, jak kto chocze. Oni-aty, kotorych perewiarnuli u prawosławye, mohuć wiarnuć do swojej wiery. Podaciej caru płacić, ni rekruta dawać nie treba. Braty Białorusy, pryszla pora dobraja. Praczuiaciaż sia i wy da pryzwauszy Boha u pomoszcz, branicie woli, ziamli i wiery waszej, a Boh wam dopomoże!”³⁷. Językowi białoruskiemu odezwy towarzyszy podobna jak u Kalinowskiego argumentacja, a odwołanie się do “braci Białorusinów” wykracza nawet poza “Mużycką Praudę” i “Piśmo spad szybienicy”³⁸.

Giller opublikował w swojej “Historii powstania narodu polskiego” obok “Piśma spad szybienicy” również inne napisane w języku białoruskim i podpisane pseudonimem Kalinowskiego. Zostało ono zatytułowane “Pismo ad Jaśka haspadara z pad Wilni. Da mužykou ziemi polskoj”. Mimo, iż jego białoruszczyzna jest identyczna z językiem “Piśma spad szybienicy”, część historyków i literaturoznawców, w tym zdecydowana większość uczonych białoruskich, neguje możliwość napisania go przez Kalinowskiego. Argumentem — obok pieczęci *Drukarni Rządu Narodowego* — są słowa, które zdaniem białoruskich badaczy nie mogłyby wyjść spod pióra Kalinowskiego: “my, szto żywimmo na ziemli Polskoj, szto jemo chleb Polski, my, Palaki z wiekou wiecznych”³⁹. Nie wydaje się jednak, by słowa te były zasadniczo sprzeczne z tym, co zawierają inne dokumenty przypisywane Kalinowskiemu⁴⁰. Mimo, że w literaturze białoruskiej Kalinowski dość powszechnie uważany jest za białoruskiego działacza narodowego, twórcę białoruskości w jej wymiarze politycznym, trudno doszukać się w jego pismach nowoczesnej białoruskiej ideologii (a nawet wypowiedzianej wprost idei) narodowej.

Wiele wskazuje na to, że Kalinowski traktował naród raczej w kategoriach politycznych (a nie etniczno-kulturowych). Widoczny w jego pismach regional-

³⁶ “Prykaz ad Rądu Poskaho nad celym krajem litouskim i biełoruskim da narodu ziemi litouskoj i biełoruskoj, [w:] Powstanie na Litwie i Białorusi 1863–1864 r., Moskwa 1965, s. 29.

³⁷ S. Kieniewicz, Powstanie styczniowe, Warszawa 1983, s. 490.

³⁸ Inne odezwy w języku białoruskim zob. [w:] Kastuś Kalinouski. Za naszuju..., s. 102–105

³⁹ Pismo ad Jaśka haspadara z pad Wilni. Da mužykou ziemi polskoj, [w:] A. Giller, Historja..., s. 327; zob. H. Kisialou, Zdarenie z Jaškam-haspadarom, “Polymia” 1994, nr 6.

⁴⁰ Podobne stanowisko zajmuje białoruski literaturoznawca Uładzimir Kazbiaruk, Dzie szukać “krywoje lusterka” i chto zajmajecca “szalmawanniem”? „Wiedy” nr 6 z 12 marca 1999 r., s. 4–5; zob. też: tenże, Kanstancin Kalinouski i jahō nacyjanalnaja ideja, „Hołas Radzimy” 1997, nr 40–43.

lizm i prawie niezauważalny w nich — natomiast przypisywany mu w bezpośrednich wypowiedziach — “separatyzm”⁴¹, nie miał, terytorialnie i etnicznie, charakteru wyłącznie białoruskiego i nie oznaczał dystansowania się zarówno od polskości, jak i litewskości. Wręcz przeciwnie, odnośił się on do całego obszaru Wlk. Ks. Litewskiego. W piśmie napisanym przez Kalinowskiego na użytek władz carskich, po zakończonym śledztwie, zwrócono uwagę na to, iż mieszkańcy Królestwa Polskiego różnią się swym charakterem od ludności Litwy. Tym pierwszym przypisuje porywczość i skłonność do uniesień, tym drugim — powagę i tajemniczość⁴². Cechy te nie mają nic wspólnego z podziałem na narody według granic etniczno-kulturowych.

Separatyzm młodego rewolucjonisty miał charakter regionalny, litewsko-białoruski, polityczny (nie oznaczał jednak chęci całkowitego zerwania z tradycją byłego państwa polsko-litewskiego). Z jednej strony, wywodził się z dawnego układu wspólnot byłej Rzeczypospolitej, wyraźnie odczuwanej specyfiki Litwy w ramach byłego państwa, co wzmacnione zostało niekompetentną polityką Komitetu Centralnego w stosunku do Litwy okresu powstania, z drugiej natomiast strony wywołany był silnym poczuciem krzywdy miejscowego ludu i chęcią poprawy jego losu, na co centralne władze warszawskie nie były zbyt czułe⁴³. “Jedni —

⁴¹ J. Gieysztor pisał o nim: “litewski separatysta” (J. Gieysztor, Pamiętniki..., t. I, s. 22), a także “był przytem separatystą do pewnego stopnia” (tamże, t. II, s. 48).

⁴² “1864g. fiewralia 28 — Zapiska K. Kalinowskiego poslie okonczania nad nim sliedstwija, [w:] Powstanie na Litwie..., s. 76.

⁴³ Interesująco na ten ważny temat pisze Stefan Kieniewicz: “Separatyzm litewski anno 1862 może być tłumaczony w kategoriach przedrozbiorowych, jako echo dawnych sporów Litwy z Koroną o zastrzeżoną w aktach Unii odrębność Wielkiego Księstwa. Można także dostrzegać w tym separatyzmie pierwszy przebłysk późniejszej ewolucji, kiedy to Litwa poczuje się odrębnym narodem i uzna za najważniejsze zadanie odcięcie się od Polski. Ryzykowną jest rzeczą przenoszenie w epokę powstania styczniowego takich postaw z XVIII czy tym bardziej XX w. Członkowie komitetu wileńskiego — Kalinowskiego nie wyłączając — wzrosły wszyscy w kręgu kultury polskiej, a jeśli czuli się bliżej związani — jak zwłaszcza Kalinowski — z Białorusią czy Litwą, z ludem białoruskim czy litewskim, nie żądali jednakże otwarcie zerwania związku z Polską. Przypisuje się Kalinowskiemu oświadczenie: że Komitet litewski nie powinien nazywać się “prowincjonalnym”; że fundusze litewskie nie powinny zasilać sprawy polskiej; że Litwa “powinna wykorzystać spór Rosji z Polską i zdobyć niezawisłość”. Zdania takie, jeśli autentyczne, nie znalazły odbicia na zewnątrz w tym, co Kalinowski głosił i czynił w 1863 r. Może w duszy pragnął Litwy odrębnej; może sądził, że wyzwolenie ludu białoruskiego pewniejsze będzie w Litwie odrębnej, niż związanej z Polską; może myśl taka wpływała na jego nieużytość w stosunkach z Warszawą. Twierdzimy: może, pomieważ opozycja litewska w stosunku do Komitetu Centralnego da się wystarczająco objaśnić innymi motywami. Litwini mogli przecież rozumować, że Komitet Centralny: a) źle orientował się w stosunkach litewskich; b) zmierzał do nazbyt szybkiego wybuchu; c) ewoluował (w osobie Gillera) w kierunku umiarowanym, tzn. skłaniał się do porozumienia na Litwie z białymi; d) był zarazem penetrowany przez agentów Mierosławskiego, człowieka, który odmawiał Litwie praw do odrębności. I wreszcie rzecz zasadnicza: ruch kierowany z Warszawy byłby ruchem narodowym polskim, a polskość w oczach chłopów litewskich czy białoruskich była od stuleci równoznaczna ze szlachetczynią — stawała się przeszkołą na drodze do pozyskania ludu.: S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 295–296.

wspominał Jerzy Kuczewski-Poraj, przedstawiciel prawego skrzydła czerwonych — po prostu chcieli powstania szlachecko-mieszczańskiego; Kalinowski był tylko z ludem jako chłopoman". I dodaje: "on przyjmował każdy motor socjalny do wywołania zawichrzenia, nie troszcząc się dziś, jakie skutki z tego będą"⁴⁴. Separatyzm wyrażały się u Kalinowskiego w pisaniu po białorusku i polsku — a nie litewsku — gdyż te języki znał, wychował się w środowisku ludzi nimi mówiących i działał wśród nich. Brak jakiekolwiek jego wypowiedzi, która by wprost oznaczała traktowanie języka białoruskiego w kategoriach narodowo-białoruskich. Należy wziąć pod uwagę to, iż Kalinowski pisał po białorusku w krótkim okresie nasilenia się działalności szkolnej oraz propagandowej, nakierowanej na lud białoruski i prowadzonej niekiedy w jego języku — najczęściej przez miejscową szlachtę, niekiedy też rosyjskich urzędników — której celem z pewnością nie było szerzenie idei narodu białoruskiego, a język był traktowany jedynie jako bardziej skuteczna forma dotarcia do chłopów (system komunikacyjnego przekazu).

"Ostatnie teksty Kalinowskiego — uważa John T. Stanley — zawierają początki poczucia odrebnego nacjonalizmu politycznego"⁴⁵. Szczątkowe elementy niegdyśszej odrewności politycznego narodu feudalnego Wlk. Ks. Litewskiego trwały wśród miejscowych szlacheckich elit, acz w zmodyfikowanej formie. W przypadku Kalinowskiego jego narodowe kategorie myślenia nie zawierały wyartykułowanej idei nowoczesnego etniczno-kulturowego narodu białoruskiego — a tylko taki naród białoruski mógł powstać i taki począł się formować na początku XX wieku — lecz eksponowały jedynie niektóre elementy wyróżniające społeczeństwo ziem litewsko-białoruskich, mieszczące się w pojęciu narodu politycznego, jednakże nie wystarczające jeszcze do tego, by można było w przypadku Kalinowskiego mówić o jego wyraźnym już sformułowaniu. Nie każdy separatyzm ma charakter narodowy, nie wszystkie też separatyzmy narodowe opierają się na odrewności etniczno-kulturowej, o czym w przypadku Kalinowskiego — któremu historiografia białoruska przypisuje nierzadko nowoczesne, narodowo-kulturowe białoruskie kategorie myślenia — należy pamiętać. Wydaje się, że interpretatorzy jego dość niejednoznacznych postaw polityczno-narodowych zbyt często przypisują mu motywy, które — uwzględniając ówczesne realia społeczne — należą do jednych z mniej prawdopodobnych. Jego separatyzm miał swoje źródła w politycznej (ponadetnicznej) odrewności Litwy w ramach byłej Rzeczypospolitej, zmodyfikowanych w epoce Kalinowskiego, nie był jednakże antycypacją narodowych kategorii i podziałów, jakie w pełni wyartykułowano dopiero na Białorusi i wśród Białorusinów na początku XX wieku (w drugim numerze "Chorągwii Swobody" pisano o walce o "całość rozciętych ziem" Rzeczy-

⁴⁴ Wspomnienia J. Kuczewskiego, [w:] Ruch rewolucyjny na Litwie i Białorusi 1861–1862 r. Red. W. Djakow, S. Kieniewicz..., Moskwa 1964, s. 197.

⁴⁵ J.T. Stanley, The Birth of a Nation: The January Insurrection and the Belorussian National Movement, [w:] The Crucial Decade: East Central European Society and National Defense, 1859–1870, ed. Béla K. Király, Columbia University 1984, s. 195.

pospolitej⁴⁶). Przyjmując taki punkt widzenia, należy zarazem zdawać sobie sprawę z tego, że wobec szczupłości źródeł, w pełni motywów tych nie znamy i w znacznym stopniu skazani jesteśmy na domysły.

Zarzucanie Kalinowskiemu przez współczesnych mu separatyzmu (podobnie jak wcześniej Marcinkiewiczowi) nie wynikało jeszcze — lub wynikało w niewielkim stopniu — z faktu formowania się kulturowego (etniczno-językowego) narodu polskiego. W sytuacji konfrontacji z Rosjanami przyczyną tych zarzutów było wzmacnianie się wśród części szlacheckich (katolickich) elit ideologicznej polskości, rozumianej jeszcze wówczas na ogół tradycyjnie. Przypisywane przez niektórych Kalinowskiemu tendencje separatystyczne, a także wyrażane wprost prochłopskie i antyziemiańskie, oprócz tego, że eksponowały znaczenie wspólnoty regionalnej, groziły gwałtownym nasileniem konfliktu między chłopem a dworem. W swej skrajnej formie niosły ze sobą niebezpieczeństwo dezintegracji dotychczasowego układu społecznego łączącego szlachtę w jedną ponadregionalną wspólnotę i wyznaczającego jej dominującą pozycję w układzie stanowym, podporządkowującego jej chłopstwo. Polityczny separatyzm bazujący na tradycji Wlk. Ks. Litewskiego począł po upadku powstania styczniowego maleć wraz ze słabnięciem pozycji społecznej szlachty, stopniowym zamknięciem broniącego się przed carskimi represjami katolickiego ziemiaństwa w kulturowych wyznacznikach polskości.

Kalinowski był dzieckiem swojej epoki i nawet jako młody zapaleniec i non-konformista nie tyle tworzył nowe kategorie myślenia — co wcale nie znaczy, by było to niemożliwe — ile raczej doprowadzał do skrajności niektórych z tych istniejących już od dawna. Jak rzadko kto, połączył wartości i postawy, które — aczkolwiek prezentowali i inni — to chyba nigdy w takim jednaczesnym nagromadzeniu i natężeniu. Prochłopskie i antyszlaheckie wypowiedzi Kalinowskiego sprawiały na dwudziestowiecznych twórcach białoruskiej kultury i ideologii narodowej wrażenie narodowo-kulturowej antypolskości, co nie wydaje się uzasadnione. Dostrzeganie w białoruszczyźnie wartości literackich, kulturowych, było wyraźnie większe u Marcinkiewicza niż u Kalinowskiego, który, jak wiele na to wskazuje, traktował język białoruski przede wszystkim jako środek komunikowania się z miejscowym chłopstwem. Do kultury białoruskiej wniósł nie tylko zainteresowanie ludem — widoczne u Marcinkiewicza — ale wyposażył ją też w silne wartości klasowe, roszczeniowe, co nie było bez znaczenia dla jej późniejszych losów. To, co w jego pismach było najbardziej widoczne — antyrosyjskość, zostało z przyczyn politycznych pomijane na XX-wiecznej Białorusi i nie stało się istotnym elementem białoruskiej ideologii narodowej (pomijając emigrację). Postać Kalinowskiego uległa z czasem wyjątkowo silnej mitologizacji (wręcz instrumentalizacji). Pod względem świadomości narodowej bliższy był on Marcinkiewiczowi i Czecztowi niż twórcom białoruskiego ruchu narodowego początku XX wieku. Można przypuszczać, iż przedłużeniem wizji politycznej Kalinowskiego wspólno-

⁴⁶ Prasa tajna..., s. 403.

ty “litewskiej” dystansującej się od Warszawy byłoby trójjęzyczne społeczeństwo litewsko-białorusko-polskie, być może w jakimś stopniu widoczne w późniejszej idei krajobwości.

Niewątpliwie był Kalinowski typowym przedstawicielem pogranicza kulturowego. Łączył w sobie — z konieczności traktowany wybiórczo — świat wartości wywodzący się ze szlachecko-inteligencji polskości z ludowo-chłopską bliską mu białoruskością. Biorąc pod uwagę ówczesne realia, nie był jednak człowiekiem pogranicza narodowego. Na świadomość narodową ludu białoruskiego pisma jego nie wpłynęły, co najwyżej na świadomość klasową⁴⁷. Jak się wydaje, kolportaż “Muzyckiej Praudy” przybrał — jak na warunki podziemne — dość spory zasięg⁴⁸. Dopiero w kilka dziesięcioleci po śmierci Kalinowskiego, w wieku XX, jego postać, działalność pisarska i polityczna, stały się punktem odniesienia dla działaczy białoruskiego “odrodzenia” narodowego.

⁴⁷ “I niejedna ta tak wybitna strona moralna ludu litewskiego — wspominał J. Kuczewski-Poraj — zrobiła to, że “Muzycka Prauda” nie wytworzyła nigdzie ani wpływu, ani tego uczucia, które starano się wywołać; ogólna niewiara do panów i co państwe była jednym z głównych powodów, że włościanie prędko zrozumieli, że krzywdy nie ręką włościanina “Janka iz pod Wilni”, lecz ręką jakiegoś ukrytego pana kreślone były, że to nie było wolą ludu, do czego ów Janko popychał, bo lud nie chciał na teraz więcej, mając wolność i ziemię sobie daną, co po ciężkim krzyżu było to już wielkim i nieocenionym dla niego szczęściem. A jeżeli i wyczekiwali nadania sobie gruntów, to innymi drogami — tymi w które wierzył — z rąk cara. “Muzycka Prauda” w żadnym razie celu swego dopiąć nie mogła i lud ją sercem i położeniem swoim ocenił. To pisemko daleko większe zrobiło wrażenie w przeciwnym kierunku, to jest na samych panach”: Ruch rewolucyjny na Litwie..., s. 193.

⁴⁸ W tysięcznych egzemplarzach rozrzucane było” — pisał J. Kuczewski-Poraj: tamże, s. 192; K. Kąkolewski, Konstanty Kalinowski i jego..., s. 196; Prasa tajna..., s. 318; S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 293.

Уладзімір Конан (*Мінск*)

БЕЛАРУСКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІДЭЯ Ў МІЖВАЕННАЙ ПОЛЬШЧЫ: 1918–1939 ГГ.

Нацыянальная ідэя ёсьць духоўна-творчы аналаг гістарычнага быцця народа ў трах вымірэннях — мінуўшчыне, сучаснасці і будучыні. Кожны этнас, які выявіў свае творчыя магчымасці і сфарміраваўся ў нацыю, увасабляе сабой пэўную ідэю, або, кажучы мовай тэалогіі, пэўную задуму Тварца, рэалізаваную ў гістарычных дзеяx і самабытнай культуры. Гарантыяй рэалізацыі гэтай духоўнай місіі народа ёсьць ягоны суверэнітэт і нацыянальная дзяржава. Найвышэйшая задача дзяржавы — арганізацыя аптымальных умоваў для самарэалізацыі народа ў нацыянальнай мове і культуры, для тварэння ім сваёй непаўторнай грані сусветнай цывілізацыі.

Ёсьць па крайній меры тры грані выяўлення нацыянальнай ідэі народа: яго гістарычныя дзея, рэалізаваныя або перспектыўныя геапалітычныя праекты; дамінантныя рысы нацыянальнага характару; урэшце, самабытнасць яго культуры ў шырокім сэнсе гэтага паняцця, уключаючы эканоміку, сацыяльна-палітычныя і прававыя структуры, мараль, літаратуру, іншыя віды мастацтва, філасофію, рэлігію.

Фундаментальнае даследаванне нацыянальнай ідэі хоць бы аднаго гістарычнага народа яшчэ не адбылося. Цяжкасць навуковага мадэлявання духоўна-творчага аналага быцця нацыі вынікае са шматграннасці і супярэчлівасці гістарычнага тыпу нацыі, неабходнасці глыбокага сінтэзу ўсіх яго дзеяў і творчых выяўленняў. Даследчыкі (пераважна філосафы, пісьменнікі, прадстаўнікі канцэптуальна-тэарэтычнай сацыялогіі) звычайна грунтуюцца не на ўсім комплексе крыніц, а на дамінантных для пэўнага народа формах культуры. Аўтар найбольыш грунтоўнай манаграфіі “Русская ідэя” Мікалай Бярдзяеў канкрэтызуваў сваю тэму падзагалоўкам “Асноўная проблема рускай думкі XIX стагоддзя і пачатку XX стагоддзя”¹. У гэтай сваёй глыбокай і бліскучай па стылю кніжцы М. Бярдзяеў закрануў амаль усе аспекты расійскай культуры, дзяржаўнасці і рускай сацыяльной пісіхалогіі, але сістэмна прааналізаў пераважна літаратуру і філасофію на этапе іх творчага ўзлёту.

Праўда, само паняцце нацыянальнай ідэі як ўсведамлення самабытнасці народа і яго гістарычнай місіі ўзнікла задоўга да публікацыі “Рускай ідэі”. Расійскі сацыёлаг Мікалай Данілеўскі ў кнізе “Расія і Еўропа” (першае выдан-

¹ Бердяев Н. Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. Париж, 1946.

не — 1871 г.) пісаў: “Каждая историческая национальность имеет свою собственную задачу, свою идею”. Дзяржаўны суверэнітэт народаў і непадзельнасць іх спрадвечнай тэрыторыі М. Данілеўскі аргументаў гісторычнай актыўнасцю нацыі і ўзорунем нацыянальнай самасвядомасці. У якасці геапалітычнай аксіёмы ён пропанаваў імператыў, паводле якога “национальная территория неотчуждаема, и никакие договоры не могут освятить в сознании народа такого отчуждения, пока отчуждаемая часть не потеряла своего национального характера”².

М. Данілеўскі быў чалавек разумны і не без прарочага дару. Адначасова — ідэалог Расійскай імперыі і, як усякі апалаگет вялікадзяржаўнасці, падзяляў народы на гісторычныя і негісторычныя. Талент і прарочы дар у яго асобе спалучаўся з банальным невузтвам адносна праблем усходнеславянскага рэгіёна: беларусаў і ўкраінцаў ён не прызнаваў нават этнасамі, не кажучы ўжо пра іх культурна-нацыянальную самабытнасць³.

Заслуга рускай ліберальний (У. Салаўеў) і хрысціянска-экзістэнцыйнай (М. Бядзяеў) філософіі — у абурнаванні духоўнай каштоўнасці нацыянальной культуры ўсіх — “вялікіх” і “малых” — народаў. У манографіі “Лёс Расіі” Бядзяеў пісаў аб гэтым узнёсла і пафасна. Прывяду фрагмент з яго твора ў сваім перакладзе на беларускую мову: “Нацыянальны чалавек — нешта большае, а не меншае, чым праста чалавек, у ім ёсьць родавыя рысы чалавека наогул і яшчэ — рысы індывідуальна-нацыянальныя. Можна жадаць брацтва і яднання рускіх, французаў, англічан, немцаў ды ўсіх іншых народаў Зямлі, але нельга жадаць, каб з ablічча Зямлі зніклі выяўленні нацыянальных духоўных тыпаў і культур. Такая мара пра чалавека і чалавецтва, пазбаўленых усяго нацыянальнага, ёсьць мара пра згасанне цэлага свету каштоўнасцей і скарабаў. Культура ніколі не была і ніколі не будзе абстрактна-чалавечай, яна заўсёды канкрэтна-чалавечая, гэта значыць, нацыянальная, індывідуальна-народная, і толькі ў такой сваёй якасці ўзнімаецца да агульначалавечнасці [...] Нацыянальнасць ёсьць пазітыўнае ўзбагачэнне быцця, і за яе неабходна змагацца як за каштоўнасцю. Нацыянальнае адзінства глыбейшае за адзінства класаў, партый і ўсіх іншых пераходных гісторычных утварэнняў у жыцці народаў [...] I сапраўды дэнацыяналізацыя аддзяляе нас ад усечалавецтва”.

Станаўленне беларускай нацыянальнай ідэалогіі началося ў XIX ст. Першым тут быў этнічны беларус і класік польскай літаратуры Адам Міцкевіч. Вось кароткі фрагмент з яго лекцыі па гісторыі славянскіх літаратур: “На беларускай мове, якую называюць русінскай, або літоўска-руسінскай, гаворыць калі дзесяці мільёнаў чалавек. Гэта — самая багатая і самая чыстая гаворка, яна ўзнікла даўно і цудоўна распрацавана. У перыяд незалежнасці Літвы вялікі князі карысталіся ёю для сваёй дыпламатычнай перапіскі”⁴.

² Данилевский Н. Я. Россия и Европа. СПб., 1889. С. 23.

³ Тамсама. С. 425.

⁴ Мицкевіч А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1954. Т. 4. С. 325–326.

А мы ведаем, што развітая літаратурная мова сведчыць аб гістарычнасці і духоўнай спеласці нацыі.

Праз паўстагоддзе пасля гэтага прароцтва А. Міцкевіча папярэднік нашаніўскага беларускага адраджэння Францішак Багушэвіч у прадмове да паэтычнай кнігі “Дудка беларуская” (Кракаў, 1891) лаканічна сфармуляваў ідэю аб самабытнасці беларускага народа як дзяржаўнай нацыі, самаідэнтыфікацыя якой выявілася ў роднай мове, нічым не меншай і не горшай за іншыя еўрапейскія мовы.

У паэта Ф. Багушэвіча беларуская нацыянальная ідэя — вынік мастацкай інтуіцы і рэфлексіі над гісторыяй народа, хутчай аксіёма, чым даказаная тэорыя. Навуковай ісцінай яна стала ў выніку яе сістэматычнай распрацоўкі ў “Нашай ніве” і ў беларускай класічнай літаратуры першай чвэрці XX ст., у выданнях Беларускай Народнай Рэспублікі (“Вольная Беларусь”, “Беларускі шлях”, “Беларусь”, “Рунь” і інш., 1918–1921 гг.).

Цэнтрамі практычнага ажыццяўлення беларускай ідэі, яе палітычнай праграмы і тэарэтычнага абурнтування стаў акупаваны польскай арміяй Мінск (1919–1920), а пасля падзелу Беларусі паводле Рыжскай дамовы (1921) — Вільня, іншыя культурныя цэнтры Заходняй Беларусі пад уладай Польшчы (Гродна, Беласток, Навагрудак, Радашковічы і інш.). Газеты “Беларускі шлях” (1918 г., рэдактар А. Прушынскі, літаратурны псэўданім Алесь Гарун) і “Беларусь” (з 21 кастрычніка 1919 да 9 ліпеня 1920 г., рэдактары Ядвіга Луцэвіч, Язэп Лёсік) публіковалі заканадаўчыя і нарматыўныя дакументы БНР, накіраваныя на адраджэнне нацыянальнай дзяржаўнасці Беларусі, развіццё беларускай школы, друку, тэатральнага і іншага прафесіянальнага мастацтва. Актыўнымі супрацоўнікамі друкаваных органаў БНР былі класікі беларускай літаратуры Янка Купала, Алесь Гарун, Змітрок Бядуля, Максім Гарэцкі, Міхась Міцкевіч (брат Якуба Коласа).

Пры ўсім драматызме рэалізацыі беларускай ідэі газета “Беларусь” арыентавала грамадства на аптымістычныя перспектывы. Яна апубліковала працову Янкі Купалы на ўрачыстай вечарыне, прысвечанай 15-годдзю яго творчасці. Паэт гаварыў узнёслы: “Ні адно на свеце адраджэнне нарodu, ні адна вялікая ідэя не пашыраліся так шпарка, як ідэя нацыянальнага адраджэння беларускага нарodu [...]. Арліным узмахам агняцветнай думкі аб нашай волі мы скінулі і патапталі даўгавечную брахню, — брахню, што Беларусі не было і няма [...] Перуновымі галасамі будзем гаварыць з суседзямі сваімі, бліскавічнымі літарамі будзем упісваць сваю гісторыю ў векавечную кнігу гісторыі народаў [...] Змагайся і стань вольным, Беларускі Народ”⁵.

Супрацоўнікі газеты “Беларусь” акцэнтавалі ўвагу на гістарычнай неабходнасці рэалізацыі нацыянальнай ідэі, на аб'ектыўных заканамернасцях, якія ў перспектыве вядуць да распаду тэрытарыяльных імперый, да дзяржаўнага і культурна-нацыянальнага адраджэння адсунутых з гістарычнай сцэны на-

⁵ К-ч Я. 15-гадовы юбілей Янкі Купалы // Беларусь. 1920. 26 чэрв.

родаў: “Ніводзін народ, —адзначана ў рэдакцыйным артыкуле, — у сваёй палітычнай і дзяржаўнай работе не можа сыйсці з свайго гістарычнага грунту, утворанага яго ж уласным духам, яго грамадзянскай, культурнай і эканамічнай працай у межах свайго географічнага расселення. А не можа ён гэтага зрабіць з тae прычыны, што гістарычная прошласць для кожнага народу складае яго духоўнае, культурнае жыццё, яго штодзённы подых, яго прыродны кірунак у развіцці свайго палітычнага, грамадзянскага і гаспадарчага жыцця [...]] Імперыялізм выклікаў сусветную вайну, вайна парадзіла рэвалюцыю, а рэвалюцыя разбіла ланцугі нацыянальной няволі [...] Не адбудзеца Беларусь — не будзе Украіны, Літвы, Латвіі. Пераменяцца толькі прыганятыя”⁶.

Заходняя Беларусь пад уладай міжваеннай Польшчы ў складаных умовах каланіяльной палітыкі на так званых “кressах усходніх” прадоўжыла традыцыі вызваленчай барацьбы за палітычнае і культурна-нацыянальнае самавызначэнне Беларусі як самастойнай дзяржавы. Левыя палітычныя групоўкі на чале з Камуністычнай партыйяй Заходняй Беларусі (1923–1938) арыентаваліся на БССР у складзе СССР, прымянялі тактыку ўзброенай барацьбы з польскімі ўладамі. Прыхільнікі духоўнага супраціўлення каланіяльной палітыцы Польшчы разлічвалі на мірнае вырашэнне нацыянальных праблем, справядліва разлічваючы на гістарычную перспектыву развіцця еўрапейскай дэмакратыі, дзе ў будучыні не заставалася месца для паўфеадальных каланіяльных імперий.

Цэнтрам беларускага нацыянальна-дэмакратычнага руху ў міжваеннай Польшчы стала так званая Сярэдняя Літва з горадам Вільняем. Выдатнымі дзеячамі гэтых хрысціянскіх па сваіх этычных падставах літаратурных, асветніцкіх і палітычных плынняў былі Ігнат Канчэўскі (1896–1923, псеўданімы Ігнат Абдзіровіч, Ганна Галубянка і інш.), Уладзімір Самойла (1878–1941, псеўданімы Суліма, Чэмер, Уладак з Казіміраўкі і інш.), Антон Луцкевіч (1884–?, псеўданімы Антон Навіна і інш.), Адам Станкевіч (1891–1949, псеўданімы А. Сакалінскі і інш.). Кожны з іх быў заснавальнікам арыгінальнага кірунку беларусазнаўства, дзе нацыянальная ідэя займала цэнтральнае месца, аб’ядноўвала іх погляды ў закончаную сістэму.

У філософска-публіцыстычным эсэ “Адвечнымі шляхам” (1921) І. Абдзіровіч (І. Канчэўскі) дакладна вызначаў сутнасць беларускай ідэі на аснове глыбокага спасціжэння нашай класічнай літаратуры ды іншых відаў нацыянальной культуры. “Беларусь, — пісаў ён, — ад X веку і да гэтай пары фактыхнай з’яўляецца полем змагання двух кірункаў эўрапейскай, пэўнай — арыйскай культуры — заходняга і ўсходняга. Граніца абодвух упłyваў, падзяляючы славянства на два станы, праходзіць праз Беларусь, Украіну і хаваецца ў балканскіх краёх. Дзесяцівековая ваганьне съведчыць аб tym, што беларусы, як украінцы і балканскія славяны, не маглі шчыра прылучыцца ні да адна-

⁶ Гістарычнай перасцярога // Беларусь. 1920. 20 лют.

го, ні да другога кірунку”⁷. Паводле І. Канчэўскага, беларуская ментальнасць, або нацыянальная ідэя, — гэта адмаўленне крайніх, псеўдамесіянскіх формаў усходняга “візантызму” (унітарнасць грамадска-палітычнага жыцця, нецярпімасці да іншадумства, канцэнтрацыя ўлады ў адных руках, масавы калектывізм і слабое выяўленне асабовасці, татальны мілітарызм і экспансіянізм) і заходняга індывідуалізму (бо ў ім прыхавана тэндэнцыя да захопу ў свае зоны ўплыву слабейшых народаў, іх асіміляцыя), а ў станоўчым плане — сінтэз лепшых бакоў гэтых культурна-гістарычнах тыпаў на аснове самабытных нацыянальных формаў грамадскага жыцця і традыцыйнай культуры. Сутнасць нашай ідэі — няспынная грамадская творчасць, непрыманне раз і назаўсёды вызначаных дэгуманізаваных ідэалаў і прынцыпаў, накшталт дагматычна зразумелых сацыялізму або капіталізму.

Другую канцэпцыю беларускага гістарычнага шляху і нацыянальнай ідэі прапанаваў Суліма (У. Самойла) у бліскучым эсэ “Гэтым пераможаш!” (1923). Як быццам яно напісана па заказу нашай сучаснасці! Як быццам сёння Суліма чытае сусветнай грамадскасці лекцыі пра пераадоленне зла творчым парывам, пераўтварэннем яго ў дабро. Пра тое, што не выратуе нас ні рэвалюцыя, ні контррэвалюцыя, а толькі працоўная энергія, прыроджаны і адухоўлены аптымізм. У. Самойла агітаваў Беларусь ісці па шляху хрысціянскага актыўізму. Бо змест нацыянальнай ідэі падняволеных народаў ёсьць свабода, творчая энергія і воля да жыцця⁸.

А. Луцкевіч разам са сваім рана памерлым братам Іванам (1881–1919), іншымі беларускімі дзеячамі быў заснавальнікам першай нацыянальнай партыі — Беларускай сацыялістычнай грамады (1902–1918) і яе неафіцыйнага друкаванага органа — штотыднёвіка “Наша ніва” (1906–1915). Ён, актыўны дзеяч БНР, у 1918–1921 гг. узнічальваў Найвышэйшую раду БНР. Пазней ён актыўна ўдзельнічаў у практычным ажыццяўленні беларускай нацыянальнай ідэі як адзін з выдатных беларускіх дзеячаў Заходняй Беларусі пад уладай Польшчы: быў старшынёй Беларускага нацыянальнага камітэта ў Вільні, адным з кіраўнікоў Беларускай сялянска-рабочніцкай грамады (1925–1927). Пасля падаўлення вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі (1926–1927) А. Луцкевіч арганізаваў і ўзначаліў Цэнтральны саюз культурных і грамадскіх арганізацый (Цэнтрасаноз) Заходняй Беларусі (1930–1939). Ён бадай што ўпершыню даследаваў станаўленне беларускага нацыянальнага светапогляду, нацыянальной літаратуры, філасофіі і эстэтыкі ў кантэксле агульнаеўрапейскай культуры⁹.

⁷ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: (Даследзіны беларускага светапогляду). Вільня, 1921. С. 3–4.

⁸ Суліма. “Гэтым пераможаш!”: (Нарыс крытычнага аптымізму) // Заходняя Беларусь: Зборнік грамадзянскай мыслі, навукі, літаратуры, мастацтва Заходняй Беларусі. Вільня, 1924. С. 9–10. Рускі пераклад: Нёман. 1992. № 1. С. 158–187.

⁹ Конан У. Антон Луцкевіч: Філософія і эстэтыка нацыянальнага Адраджэння // Голос Радзімы. 1994. 10 сак. – 7 крас.

Урэшце, лідэр беларускага каталіцкага адраджэння, адзін з заснавальнікаў і кіраўнікоў Беларускай хрысціянскай дэмакраты (1917–1940) А. Станкевіч (1891–1949) прааналізаваў станаўленне беларускай нацыянальной ідзеі ў сваіх манаграфіях “Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення” (1934), “Беларускі хрысціянскі рух: Гістарычны нарыс” (1939), “Хрысціянства і беларускі народ” (1940), у шматлікіх артыкулах і заснаваных ім газете “Крыніца” (1917–1937, з 1925 г. выходзіла пад назвай “Беларуская крыніца”) і часопісе “Хрысціянская думка” (1928–1939)¹⁰.

Сёння, калі зноў пачаўся і доўжыща амаль пяць гадоў крызіс беларускай дзяржаўнасці, калі пад пагрозай аказаліся найвялікшыя нацыянальныя святыні народа — родная мова, традыцыйная культура, адрадзілася цікавасць нашай грамадскасці да ўсіх аспектаў нацыянальнай ідэі — палітычных, эканамічных, рэлігійных, моўна-культурных.

¹⁰ Жыццё і светапогляд А. Станкевіча даследуеца мной у публікацыях: Конан У. Лідэр беларускага каталіцкага адраджэння // Наша вера. 1998. № 3 (6). С. 13–16; Konon Uł. Lider białoruskiego odrodzenia katolickiego // Lithuania (Warszawa). 1998. Nr. 4 (29). S. 102–112.

Любоў Уладыкоўская-Канаплянік (Мінск)

РОЛЯ КАТАЛІЦТВА Ў БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІМ УЗАЕМАДЗЕЯННІ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

Каталіцкая канфесія здаўна існавала на Беларусі. Яна адыграла адну з галоўных роляў у працэсе фарміравання беларускай культурнай традыцыі ў аспектах рэгіянальна-дэмографічным, уласна-культурным, духоўным, светапоглядным. У разны час уплыў каталіцтва на беларускі нацыянальны рух быў разны ў залежнасці ад таго, у склад якой дзяржавы ўваходзіла Беларусь. З пачатку XIX ст. каталіцкія святары пераважна падтрымлівалі беларускі нацыянальны рух. Менавіта ў каталіцкім асяроддзі нарадзіліся Я. Чачот, В. Дунін-Марцінкевіч, У. Сыракомля, П. Багрым, К. Каліноўскі, А. Гурыновіч, Ф. Багушэвіч, К. Каганец, Ядвігін Ш., Цётка, Я. Купала, А. Гарун, браты Луцкевічы, В. Ластоўскі, Я. Драздовіч і інш.

“Каталіккасць” — гэта не “польскакасць”, не вера, што прыйшла з Захаду. З Захаду прыйшоў абраад, а вера — ад Езуса Хрыста і па волі Божай...

Тым не менш, лёс каталіцтва на Беларусі ў многім залежаў ад Польшчы, яно ў нейкай ступені насыла (і часткова цяпер носіць) польскі характар, што і паслужыла перадумовай сумяшчэння этоніма і канфесіёніма: “паляк” — значыць, “католік”, “католік” — значыць, “паляк”. І, як не дзіўна, гэтая праблема цалкам не знята да сённяшняга дня.

Трэба прызнаць, што пасля працяглага перыяду ваяўнічага атэізму, у 80–90-я гады XX ст., Польшча дапамагала адрадзіць каталіцтва на Беларусі:

- Сам факт суседства з каталіцкай Польшчай у часы, калі людзі там маглі прымаць святыя сакраманты ў храмах, спрыяў захаванню ў нас хрысціянской веры.

- 3217 ксяндзоў, якія ў 1998 г. абслугоўвалі 392 каталіцкія парафіі, польскіх святароў налічвалася ажно 140 (Брэсцкая вобл. — 16, Віцебская — 24, Гомельская — 7, Гродзенская — 69, Магілёўская — 21, Мінская — 3). Для параўнання: з Літвы — 5 святароў, з Латвіі — 1, Германіі — 1, мясцовых — 73.

- У Гродзенскай духоўнай семінарыі, якая дзеянічае з 1990 г., працуюць у асноўным выкладчыкі з Польшчы, як, дарэчы, і ў Гродзенскім катэхетычным інстытуце, і ў Баранавіцкім катэхетычным каледжы.

- Польскі касцёл забяспечвае беларусаў літаратурай (беларускай пакуль недастатковая), а польскія фірмы дапамагаюць адбудоўваць храмы.

- Беларускім касцёламі арганізоўваюцца паездкі ў Польшчу дзяцей з нядзельных школ.

• З-за адсутнасці ў нашай краіне адпаведных устаноў юнакі і дзяўчыны з Беларусі навучаюцца ў Каталіцкім універсітэце ў Любліне і ў Варшаўскай тэалагічнай акадэміі. Да таго ж, вялікае значэнне мае для нас вопыт польскага касцёла, які быў апірышчам нацыянальнай культуры ў неспрыяльны для яе развіцця час.

Каталіцтва ў Польшчы і каталіцтва ў Беларусі — розныя рэчы. Розніца ж вынікае з розніцы гісторычна-культурнага лёсу народаў, розніцы традыцый, геапалітычнага становішча, урэшце, рэалій сённяшняга дня. Прывяду толькі адзін прыклад спецыфікі касцёла на Беларусі ў 80—90-я гг. Каталіцтва зазнае на Беларусі моцны ўплыв іншых канфесій, найперш — праваслаўя. Станоўчы бок гэтага ўплыву — вялікія патэнцыі экumenізму, што асабліва яскрава выявляюцца ў дзейнасці каталіцкага святарства. Магчыма, менавіта на Беларусі ўзнікне сусветнага ўзроўню Рэлігійная унія, якая паяднае Захад і Усход.

Што ж трэба, каб каталіцтва паспрыяла добрауседскім адносінам Польшчы і Беларусі, а не служыла адъектамі свой век стэрэатыпам “польскай інтырыгі”, “акаталічвання — апалячвання”?

Што трэба, каб каталіцтва спраўдзіла на Беларусі сваю універсальную місію, а не польскую?

Што трэба, каб каталіцтва на Беларусі было незалежнае ад палітычных задач з іх кан'юктурнасцю, з'яўлялася ўвасабленнем еўрапейскай філасофіі, еўрапейскай культуры, урэшце, хрысціянскага светапогляду?

З аднаго боку, Касцёл павінен быць незалежным, надсацыяльным, але, з другога боку, адваранасць Касцёла ад сацыяльнага жыцця ёсць неўмяшальніцтва яго ў фарміраванне грамадской думкі, што пагражае адкідваннем хрысціянскіх ідэалаў на ўзбочыну жыцця.

Касцёл на Беларусі павінен адчуваць, што беларусы жывуць асобным жыццём, што ёсць дзяржава Беларусь, ёсць самастойная беларуская культура, ёсць беларусы, якім патрэбна згуртаванне. Касцёл павінен дапамагчы нам усім набыць пэўную, цвёрдую маральную і грамадзянскую пазіцыю.

Ведаю, што ў Польшчы беларушчыну фактычна падтрымлівае Праваслаўная Царква, але на Беларусі менавіта на Каталіцкі Касцёл ускладваюцца вялікія надзеі ў плане абуджэння патрыятычных народных пачуццяў і фарміравання нацыянальнай самаідэнтыфікацыі.

Улічваючы, што сістэмы рэлігійныя маюць большы ўплыв на жыццё грамадства, чым, напрыклад, сістэмы навуковыя, разумеючы, што Беларусь адным сваім бокам моцна прарасла на Усход, а другім — на Захад, Касцёл можа не раз'ядноўваць нацыянальны арганізм, раз'ядноўваючыся перадусім у самім сабе (Гродзенская дыяцэзія да гэтага часу моцна трymaeцца польскіх традыцый, а Мінска-Магілёўская архідыяцэзія і Пінская дыяцэзія лягчэй паддаюцца нацыянальнім уплывам). Каталіцкі Касцёл мусіць актыўізаваць уласцівія яму дысцыплінаванасць, ідэалізм, ахвярнасць і на падставе ідэйна-культурнай кансалідацыі, як і на падставе экumenізму, спрыяць аб'яднанню беларускай нацыі.

Адносіны паміж людзьмі, а раўназначна і паміж народамі будуць павярхойнымі, а значыць, і малакаштоўнымі, калі не закранаюць іх глыбінай сутнасці. Калі Касцёл будзе ўсяго толькі функцыянальна, а не сутнасна ўспрымаць беларусаў, ён не будзе садзейніца глыбінаму добрауседству беларусаў і палякаў. Калі Касцёл дапаможа абудзіць маральнасць, духоўнасць, а значыць, і патрыятызм беларусаў, ён істотна ўмацуе, зробіць нашу повязь іманентнай.

Дзяякоучы такой працы Касцёла памножыцца дабрыня, духоўнасць, усталоецца ўзаемаразуменне паміж людзьмі. А несці свято спакою, лагоды і міру і ёсць адно з асноўных заданняў Касцёла.

Чаго канкрэтна мы чакаем ад ксяндза незалежна ад таго, з Польшчы ён, з якой іншай краіны ці з Беларусі?

- Веры і ведаў, свядомай пазіцыі святара ў дачыненні да нацыянальнай культуры, якая таксама ёсць выяўленнем духоўнасці.

- Інтэлігентнасці, адукаванасці, што абавязкова мае на ўвазе веданне беларускага нацыянальнага менталітэту, хаця ў асноў беларускай гісторыі і культуры.

- Валодання беларускай мовай, яе ўжывання не толькі ў час святой імшы, але і ў штодзённым побыце. Душпастырства — асноўнае заданне святара, якое выконваецца ім безупынна, — наўрад ці можа быць эфектыўным, калі накіроўваецца на беларуса не па-беларуску, незалежна ад таго, ці гэта ўласна душпастырская дзейнасць, ці душпастырска-культурная, душпастырска-асветная, душпастырска-гуманітарна-харыгататыўная і г. д. На жаль, у Гродзенскай духоўнай семінарыі выкладанне ўсіх дысцыплін будучым святарам, пе-раважная большасць якіх з Беларусі, адбываецца ці не цалкам на польскай мове.

- Асветніцтва, скіраванага на народ. Святар мае велізарны ўпłyў на свядомасць і падсвядомасць вернікаў. У майі разуменні, ксёндз не павінен апусканіца да нацыянальнага ніглізму, якім часта грашаць вернікі, а наадварот, менавіта яму належыць узнімаць людзей да разумення неабходнасці любіць Бога, бацькоў, Бацькаўшчыну, што немагчыма без шанавання сваёй мовы, гісторыі, зямлі.

Я моцна ўпэўнена, што на Беларусі душпастырская задачы святара могуць быць вырашаны шляхам спрыяння росквіту беларускай нацыі, тлумачэння яго неабходнасці і натуральнасці, выхавання павагі да традыцый свайго краю, сваёй гісторыі.

Гэткім чынам будзе выканана важная місія хрысціянства — пашырэнне чалавечай свядомасці, паглыбленне і ўзвышэнне яго духу — у чалавеку, яго жыцці, у навакольным свеце.

Ліквідацыя ж падстаў дамінавання ў грамадстве ўяўленняў пра каталіцтва як “польскую інtryгу” паспрыяе актывізацыі Касцёла, пашырэнню каталіцтва, а заходні варыянт хрысціянскага светапогляду на глыбокім узроўні зблізіць беларусаў і палякаў, а таксама паслабленню часта негатыўнага ўспры-

мання суседзяў з-за іх нібыта “катализкай экспансіі”. Тым больш што маладая генерацыя каталіцкіх святароў — ураджэнцы Беларусі, якія цудоўна валодаюць беларускай мовай і маюць выразную нацыянальную свядомасць (кс. Алесь Тарасевіч, кс. Ігар Лашук, кс. Міхал Сапель і інш.). У склад Канферэнцыі каталіцкіх біскупаў Беларусі ўвайшлі новапасвечаныя біскупы, якія ў розны ступені ведаюць беларускую мову, але ўсе разумеюць неабходнасць карыстацца ёю. Яшчэ адзін доказ павароту Касцёла да беларушчыны — дзеянасць Літургічнай камісіі, якая дзяякоўчы высокакваліфікаўаным навукоўцамі і пісьменнікамі (А. Жлутка, К. Лялько, І. Жарнасек і інш.) досьць прафесійна перакладае літургічныя і тэалагічныя тэксты з іншых моваў на беларускую.

Адным словам, для таго, каб Польшча была нам саюзнікам і сабратам, неабходна з боку Каталіцкага Касцёла ў Польшчы добрая воля ва ўсялякай падтрымцы беларускага каталіцтва.

Такім чынам, каталіцтва як светапоглядная сістэма можа збліжаць беларускі і польскі народы. Але трэба ўлічваць, што добрауседству, даверу паміж намі больш спрыяе не польскаясць Каталіцкага Касцёла, а яго беларусізацыя.

Галіна Дзэрбіна (Мінск)

УЗАЕМАЎПЛЫВЫ ПРАВАВОЙ КУЛЬТУРЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА і ПОЛЬШЧЫ ў XVI ст.

XVI ст. у гісторыі Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) і Польшчы мае сваё асаблівае значэнне як для іх унутранага развіцця, так і знежніх адносін паміж імі. У той жа час Эннесансу займае выключнае месца ў працэсе генезісу юрыспрудэнцыі як асноўнай каштоўнасці агульнай культуры грамадства. Прававая культура гэтага перыяду (у шырокім сэнсе — прававая арганізацыя грамадства: праваразуменне, канцэпцыі, інстытуты, крыніцы права, правапрымненне) найболыш дакладна адлюстравала сэнс якасных характеристыстык Новага часу. Гэтыя вытокі сучаснай юрыспрудэнцыі адначасова ўтрымлівалі тэндэнцыі ўніверсальнасці і адметнасці, акрэсленне якіх дазваляе адзначыць рысы прававой культуры кожнай з абедзюх краін.

Вызначэнне эпохі ідэямі гуманізму і рэфармацыі падкрэсліла сутнасць працэсаў, у якіх асноўныя ідэалагічныя плыні звязаны з усплескам філасофіі, веравызнанняў, палітыкі, гандлю і культуры. Самым істотным было з'яўленне канцэпцый дзяржаўнага суверэнітэту і нацыянальнай дзяржавы, нацыянальных заканадаўчых сістэм і палітыкі раўнавагі ўлад, а найважнейшым — асэнсаванне годнасці асобы і аховы яе правоў і свабод як галоўнай каштоўнасці.

Канцэпцыя рэнесансавай юрыспрудэнцыі گрунтавалася на азначаных асноўных ідэях. Гуманізм як новы шлях мыслення стаў шырока распаўсюджаным у XVI ст., асабліва ў сферы права. “Humanism marks the change from constructing law as a supportive framework for society, as the mediaeval scholars had done, to using law as a glass through which to view society...”¹. Менавіта гуманізм выкарыстоўваў права як сродак, праз які разглядалася жыщё грамадства і стваралася нацыянальнае заканадаўства.

Сістэма гуманістычных поглядаў абапіралася на індывідуалістычную канцэпцыю і адпавядала асновам натуральна-прававой дактрины, была цесна звязана з канцэпцыяй рымскага права, якое ўпершыню сцвердзіла прафесія абстрактнай асобы. Вядомымі аўтарытэтамі ў развіцці гэтага накірунку філасофіі, науکі і палітыкі былі Піка дэла Мірандала, М. Капернік, Я. Астрарог, А. Маджэўскі, М. Макіявелі, М. Мантэн, Ж. Бадэн, Эразм Ратэрдамскі, Ф. Скарэна, М. Літвін, С. Будны, А. Валовіч, А. Волан, Л. Сапега і інш.

¹ Robinson O. F., Fergus T. D., Gordon W. M. European Legal History. London; Dublin; Edinburgh. 1994. P. 169.

Такім чынам, рэнесансавы гуманізм з'явіўся асновай развіцця правоў чалавека і адпаведных палітычна-прававых інстытутаў грамадства. Адным з першых відавочных прыкладаў практичнага ўвасаблення гэтай ідэалогіі ў Еўропе была абарона правоў індзейцаў у час іспанскай экспансіі, што прымусіла імператара нават спыніць баявыя дзеянні ў Паўночнай Амерыцы. У абарону правоў індзейцаў папа Павел III выдаў булу "Sublimus Deus" (1537), дзе былі абгрунтаваны права індзейцаў на жыццё, вольнасць, маёмысць, веравызнанне, што з'явілася прыкметай фарміравання дактрыны аб неад'емных правах чалавека.

Права ВКЛ і Польшчы XVI ст. было важнейшай часткай рэнесансавай культуры і сцвярджала абарону правоў асобы розных саслоўяў. Асаблівасці развіцця гэтага інстытута харектарызуюць адметнасці прававой культуры краін.

Асноўныя палітычна-прававыя канцэпцыі арганізацыі грамадства — тэорыі грамадскага пагаднення і дзяржаўнага суверэнітэту — паўплывалі на разуменне ў ВКЛ і Польшчы неабходнасці заканадаўчай асновы дзяржавы, у тым ліку і замацавання правоў асоб розных саслоўяў. Большасць свабодных падданых, найперш небуйных феадалаў, захапіліся канцэпцыяй нацыянальнага суверэнітэту і пабудовы нацыянальнай дзяржавы вакол цэнтральнай улады на падставе права, якое дзейнічала б па прынцыпу тэртытарыяльнай выключнасці, а не універсальнасці, у сувязі з чым узнякла патрэба ў кадыфікаваным і уніфікаваным нацыянальным заканадаўстве. Распрацоўка законаў стала неабходнасцю далейшага развіцця інстытутаў грамадства, сярод якіх права саслоўяў і асобаў зміналі галоўнае месца. Канцэпцыя кадыфікацыі права мела сваю гісторыю развіцця як у ВКЛ, так і ў Польшчы яшчэ з XV ст. галоўным чынам праз дзейнасць вялікакняжацкай і каралеўскай канцылярый, што звязана са спробамі цэнтралізацыі дзяржаў. У Польшчы, як згадвае В. Урушчак², першымі спробамі кадыфікацыі права можна лічыць Статуты М. Тромбы 1420 г., Дыгесты і прывілеі 1422 г. Актыўным прыхільнікам кадыфікацыі права быў Жыгімонт Стары, які разам з канцлерам Янам Ласкім спрабаваў пачаць гэтыя працэс у Польшчы масштабна, уключыўшы сюды права для ўсіх саслоўяў³.

Першымі спробамі выпрацоўкі кадыфікаваных законаў на землях ВКЛ лічацца агульназемскія прывілеі XV ст., найперш 1447 г., і Судзебнік 1468 г. Змест іх датычыўся правоў шляхты, у пэўнай ступені мяшкан і сялян. Назапашванне тэарэтычнага і практичнага досведу стварылі неабходныя ўмовы для выпрацоўкі сапраўды кадыфікаванага заканадаўства — Статутаў 1529, 1566, 1588 гг. Мяркуеца, што ў распрацоўцы канцэпцыі кадыфікацыі права

² Uruszcza W. Z badań nad Statutem Warckim z 1423 roku // Parlamentarystm i prawodawstwo przez wieki. Kraków, 1999. S. 136, 146–147.

³ Uruszcza W. Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku. Warszawa, 1979. S. 36.

браўлі ўдзел вялікія князі Жыгімонт Стары і Жыгімонт Аўгуст і такія ўплывовыя палітыкі, навукоўцы і філосафы, як канцлеры ВКЛ М. Кязгайлавіч (XV ст.), А. Гаштольд, М. Радзівіл, А. Валовіч, падканцлер Л. Сапега, дактары права Е. Таліят, В. Чырка, Ф. Скарына, Аўгусцін Ратондус, Пётр Раізій (Пэдра Руйз дэ Мароз), Я. Даманеўскі, юрысты-практыкі М. Валадковіч, П. Астравецкі, С. Габрыяловіч, а таксама М. Літвін, А. Волан, С. Будны і інш.

Ф. Скарына лічыў натуральнае права (“прыражонае”, належачае кожнаму чалавеку), як і сістэму раннехрысціянскіх ідэалаў, асновай дзеючага заканадаўства — “права пісанага”. Так, ён вырашаў пытанне аб судносінах права і закона адным з першых сярод гуманісту ВКЛ. Далей гэтае разуменне выяўляецца ў “Размове паляка з літвінам” (1564, Брэст), “Апалаґетыкусе” (1581), у працах А. Волана, найперш “Аб вольнасці Рэчы Паспалітай або шляхецкай”⁴, таксама ў прадмове Л. Сапегі да Статута ВКЛ 1588 г.

У натуральна-прававой канцэнцыі А. Волана свабода разглядалася як асноўная каштоўнасць для асобы, грамадства і дзяржавы. Агульная абарона свабоды і складае асноўную функцыю права. Неадпаведнасць існуючых законаў ідэалам гуманісту разумелася як падстава для распрацоўкі новага заканадаўства ў адпаведнасці з гуманістычнай канцэнцыяй, складалася канцепцыя кадыфікацыі права.

У той жа час важнейшая роля ў распрацоўцы тэарэтычнай асновы права Польшчы належала такім выдатным польскім юрыстам XV і XVI стст., як Я. Астрарог, А. Фрыч-Маджэўскі і інш. Праўда, існуе меркаванне, што ідэя кадыфікацыі земскага заканадаўства ўзнікла пад уплывам кадыфікацыі партыкулярнага кананічнага права ў 1420 г. М. Тромбам⁵. Я. Астрарог сваю працу “Monumentum” напісаў у 1447 г. як праграму для сейма пры рэфармаванні грамадства: зацвярджэнне справядлівага і роўнага для ўсіх саслоўяў грамадства правасуддзя, распрацоўка адзінага для ўсёй краіны заканадаўства, перапрацоўка гарадскога нямецкага права на польскай мове. У XVI ст. ідэя Я. Астрарога знайшлі практычны праяв у працах Я. Ласкага (Статут 1506), “Formula processus” (1523), карэктуры правоў М. Тачыцкага (1532), прыватных кадыфікацыйных працах Я. Прывулукага, Я. Гербуртага, С. Сарніцкага, Я. Янушоўскага, а таксама Б. Граіцкага, П. Шчэрбіча і інш.

Сістэматычнае тэарэтычнае развіццё ідэі Я. Астрарога аб удасканаленні права атрымалі ў працах А. Фрыча-Маджэўскага. Ён распрацаваў шэраг ідэй аб рэфармаванні дзяржавы і права: ідэя суверэнітэту дзяржавы, роўнасці ўсіх перед законам, абароны жыцця і годнасці асобы селяніна і прыгоннага (“Аб выпраўленні дзяржавы”, 1551). Дасканаласць заканадаўства А. Маджэўскі звязваў з узроўнем палітычнай культуры грамадства і неабходнасцю яго канцептуальнай перапрацоўкі.

⁴ Wolan A. O Wolności Rzeczy Pospolitej albo szlacheckiej. Kraków, 1859.

⁵ Uruszzak W. Z badań nad Statutem Warckim z 1423 roku. S. 147.

Ідэі Я. Астрарога, А. Маджэўскага, Я. Ласкага, М. Тачыцкага сугучны ідэям Ф. Скарыны, А. Волана, М. Кязгайлівіча, А. Гаштольда, М. Радзівіла, А. Валовіча, Л. Сапегі і інш., канцэпцыям заканадаўства як Польшчы, так і ВКЛ — Статута Я. Ласкага, Статутаў ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг. Але кадыфікацыйны рух у ВКЛ набыў упэўненасць і моц, што дало магчымасць кадыфікацыі права амаль усіх саслоўяў, за выключэннем мяшчан і некаторых іншых груп. У Польшчы ідэя агульной кадыфікацыі права, за выключэннем права працэсуальнага, не пераадолела абмежаваных палітычных інтарэсаў і традыцый. С. Сальмановіч і С. Градзіскій адзначаюць: “*Akcja kodyfikacyjna, poza prawem procesowym, nie powiodła się. Przywiązanie szlachty do dawnych praw, przejawiające się także w ruchu egzekucyjnym, który w pierwszym etapie polegał na wezwaniu do przestrzegania i wykonywania dotychczas obowiązujących praw, kodyfikacji nie sprzyjało. Było to też przywiązanie do prawa partykularnego i zwyczaju. Nie sprzyjało to rozwojowi doktryny*”⁶.

Неабходна звярнуць увагу на асаблівія ўмовы фарміравання прававых сістэм тых часоў. Адметнасцю папярэдняга, сярэдневяковага грамадства было ўспрыманне юрыдычнай навукі і адпаведнага ёй заканадаўства як агульной каштоўнасці, істотнае значэнне мела не месца паходжання закона, а менавіта яго якасць. Лацінская мова як адзіная мова юрыдычнай навукі падкрэслівала ўніверсальны харктар права. Пры недахопе сваіх законаў у тыя часы звычайнім было выкарыстоўванне крыніц замежнага заканадаўства, найперш рымскага і нямецкага. Тоэ ж было харктэрна і для Польшчы, і для іншых єўрапейскіх краін. “*W średniowieczu działalność sądów i jury sprudencji nie była poddana żadnym regułom hermeneutyki. Wobec braku źródeł prawa stanowionego sądy kierowały się ku prawom zwyczajowym, prejudykotom i traktatom uczonych jurystów [...] zwracano się do autorytetów “prawa uczonego” i do uniwersyteckich gremiów prawniczych...*”⁷. У XVI ст. з узнікненнем у нашай краіне кадыфіканага заканадаўства — Статутаў 1529, 1566, 1588 гг. — ужыванне замежнага права звузілася, але тэарэтычна і практычна захоўвалася магчымасць звяртацца да дапаможных сістэм, якія дапаўнялі дзяржаўную. Існаваў і іншы метад удасканалення права — шляхам рэцэпцыі нормаў з іншых сістэм пры выпрацоўцы сваіх уласных законаў, але практычна прастата ўжывання замежнага права захавалася да канца XVIII ст.

Найбольш уплывовай з дапаможных сістэм у прававой сістэме ВКЛ з’яўлялася магдэбургскае права. Значная роля ў набыцці мяшчанамі сваіх правоў належала менавіта запазычванню магдэбургскага права. У ВКЛ гарады займалі важную ролю ў жыцці грамадства яшчэ ў старыннасці, але сваё асобнае палітычнае і юрыдычнае месца па ўзору самастойных єўрапейскіх гара-

⁶ Salmanowicz S., Grodziski S. *Uwagi o królewskim ustawodawstwie // Parlamentarystm i prawodawstwo przez wieki*. Kraków, 1999. S. 155.

⁷ Sójka-Zielńska K. *Rekurs ustawodawczy w myśli państwowej epoki oświecenia // Parlamentarystm i prawodawstwo przez wieki*. Kraków, 1999. S. 211–212.

доў пачалі атрымліваць з XIV ст. Магдэбургскае права было найбольш дасканальным афіцыйным гарантам незалежнасці горада ад феадальнай мясцовой адміністрацыі, таму яго запазычыл больш за 100 гарадоў розных краін. У ВКЛ магдэбургскае права ўжывалася як з першакрыніц (“*Speculum Saxorum*” і “*Jus Municipale*”), так і ў польскіх перапрацоўках Б. Граіцкага і П. Шчэрбіча з другой паловы XVI ст.⁸.

Менавіта праца Б. Граіцкага “Артыкулы права магдэбургскага”⁹ (1556) і яго пяць дадатковых распрацовак могуць разглядацца як сістэма, што аказала значны ўплыў на права ВКЛ. Працы Б. Граіцкага былі распрацаваны на падставе канцэпцыі рэнесанснай юрыспрудэнцыі і судовай практикі гарадоў паводле магдэбургскага права. Менавіта Б. Граіцкаму ўдалося рэалізаваць ідэю Я. Астрарога аб распрацоўцы польскага гарадскога права — безумоўна на падставе нямецкіх і нават рымскіх крыніц, але найперш у адпаведнасці з рэальным жыццём польскіх гарадоў. Ідэя аб вольнасці як натуральным стаНЕ кожнага чалавека і роўнасці правоў асоб, абароне правоў прыватнай уласнасці набылі рэальную прававую форму у кадыфікаваным магдэбургскім праве польскіх гарадоў. Якасць кадыфікаванага права з’явілася прычынай “магдэбургізацыі” гарадоў Польшчы і ВКЛ, запазычання менавіта магдэбургскай, а не хэлмскай мадэлі гарадскога права, як адзначае М. Восьнікава¹⁰. Магдэбургскае права не толькі прымянялася ў гарадах ВКЛ, але ў пэўнай ступені было сугучным новаму заканадаўству — Статутам ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гг.

Аналогіі ў Статуте і магдэбургскіх тэкстах назіраюцца як ў трактоўцы, так і ў сістэме інстытуцый — найбольш тастамента і апекі, спадчыны для пэўных катэгорый людзей. Агульнасць пэўных палажэнняў Статутаў і магдэбургскага права выявілася ў працах Б. Граіцкага. Аднак выснову аб прычынах такіх аналогій зрабіць складана, паколькі магдэбургскае права і Статут ВКЛ адноўкава абапіраліся на рымскія крыніцы. Аднак канцэпцыя кадыфікацыі гарадскога права была ўпершыню рэалізавана Б. Граіцкім, і прынцыпы гэтай працы ўпльывалі на кадыфікацыйныя работы ў ВКЛ.

У XVI ст. у ВКЛ была распрацавана канцэпцыя стварэння уніфікаванага кадыфікаванага заканадаўства, якая адпавядала ідэалагічным і практичным патрабаванням часу. Унікальнасць кадыфікацыйнага працэса выявілася не толькі ў актыўнасці шляхты і згодзе гаспадарскай улады, што гарантавала дзяр-

⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Рецензии на историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. Киев, 1877. Вып. 3. С. 61–95; Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи: Ист.-юрид. исследование. Варшава, 1897. С. 189–201; Копыцкий З. Ю. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV – первая половина XVII в.) // Совет. славяноведение. 1972. № 5. С. 26–41.

⁹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Warszawa, 1954.

¹⁰ Woźnickowa M. Sąd asesorski koronny (1537–1795). Warszawa, 1990. S. 299–310.

жаўную санкцыю ўсім трох Статутам — 1529, 1566, 1588 гг. Кадыфікацыя паслядоўна рэалізавала ў нормы права асноўныя ідэі гуманізму, вынікі рэфармацыйнага руху, прынцыпы тэорыі грамадскага пагаднення і дзяржаўнага суверэнітэту. Дзяржаўнае заканадаўства мела падкрэслена дзяржаўны (нацыянальны) характар, аб чым сведчаць не толькі дзяржаўная мова Статутаў (старабеларуская), але адпаведныя палажэнні аб правах манарха, рады, шляхты, гараджан і простых людзей “посполітых”, а таксама высокі для свайго часу ўзровень юрыдычнай тэхнікі, аб’ём сістэматызацыі. Даследчыкі адзначаюць менавіта выразны рэнесансавы характар Статутаў, што адлюстравала кадыфікацыю ў ВКЛ ад падобных спроб у іншых дзяржавах, у тым ліку ў Польшчы¹¹. Проблема развіцця і кадыфікацыі часткі публічнага права, найперш рэгулюванне інстытутаў улады і кіравання, застаецца па-за дадзеным разгляданнем.

Статуты з’явіліся ўвасабленнем рэнесанснай юрыспрудэнцыі, лепшых ідэй і намаганняў юрыстаў, акрэслення асабістых і маёмын прававой шляхты і іншых саслоўяў, практычных кроکаў па цэнтралізацыі дзяржавы і рэфармаванню дзяржаўнай улады і кіравання, зацвярджэння асноў парламентаўрывому. Менавіта дасканалае рэгулюванне прыватных і публічных адносін ў Статутах, асабліва 1566 і 1588 гг., з’явілася падставай для запазычання гэтай крыніцы права суседнімі краінамі. У Польшчы Статут 1588 г. выкарыстоўваўся ў судах як дапаможнае заканадаўства, а для ўкраінскіх ваяводстваў Кароны — як асноўнае.

Статут карыстаўся высокім аўтарытэтам не толькі як юрыдычна дасканалы закон, гарантыв аховы правоў асобы ў межах саслоўяў, але і як сімвал незалежнасці ВКЛ ў складзе Рэчы Паспалітай. Па гэтых прычынах спробы кадыфікацыі для стварэння адзінага заканадаўства Рэчы Паспалітай не мелі поспеху з часоў Люблінскай уніі і да 1790-х гг. У 1776 г. вальны сейм Рэчы Паспалітай зрабіў спробу кадыфікацыі права і распрацоўкі адзінага Збору правоў на аснове Статута 1588 г. Але ў 1780 г. гэты праект быў адхілены сеймам як неадпаведны Статуту 1588 г. Да ідэі выпрацоўкі адзінага заканадаўства ў галіне грамадзянскага права паслы сейма звязталіся і ў 1790 г., прыняўшы за аснову Статут ВКЛ і як дапаможны — Статут Ласкага, але кодэкс распрацаваны не быў. Падобныя спробы кадыфікацыі на аснове Статута 1588 г. кароль Станіслаў Аўгуст ініцыяваў і ў 1791 г.

Прававыя культуры абедзвюх краін сусідавалі ў адной палітыка-прававой супольнасці, аднак традыцыйна захоўвалі свае адметнасці, што дазваляла запазычваць лепшае. Спраба уніфікацыі заканадаўства так і не была рэалізавана, што сведчыць аб выразнай адметнасці асноўных характарыстык абедзвюх прававых сістэм.

¹¹ Бардах Ю. Литовские статуты — памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976. С. 71–93.

Андрэй Радаман (Мінск)

ДА ПЫТАННЯ АБ ПРЫЗНАЧЭННЯХ ПАЛЯКАЎ НА ДЗЯРЖАЎНЫЯ ПАСАДЫ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ У КАНЦЫ XVI ст.

Адной з адметнасцей дзяржаўна-прававой сістэмы Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў складзе Рэчы Паспалітай абодвух народоў было права займаць дзяржаўныя пасады, агаворанае толькі для землеўладальнікаў з тэрыторыі, дзе дзейнічалі дадзеныя ўрадавыя ўстановы – так званыя індыгенаты¹. Каб стаць індыгенатам, трэба было не толькі мець сваю зямельную ўласнасць, што адпавядала разуменню дадзенага тэрміна і на тэрыторыі Кароны, але таксама і нарадзіцца ў ВКЛ².

Як адзначаў яшчэ М. Доўнар-Запольскі, законы дзяржавы старанна аберагалі інтарэсы ўраджэнцаў ВКЛ ад наплыvu чужаземцаў. Ужо 3 артыкул III раздзела Статута ВКЛ 1529 г. забараняў усім чужаземцам набываць зямельную маёмастць і займаць дзяржаўныя пасады ў краіне³.

У час падрыхтоўкі уніі з Каронай для “суседей”-палякаў было зроблена выключэнне. Вынікам работы, праведзенай на Брэсцкім сейме 1566 г. па выпраўленню Статута ВКЛ 1566 г., было і змяненне рэдакцыі 9 артыкула III раздзела Статута 1566 г.⁴. Першапачатковая рэдакцыя гэтага артыкула паўтарала і развівала адпаведныя артыкулы Статута 1529 г., а менавіта: кароль не будзе раздаваць у Вялікім Княстве пасад, годнасцей, дзяржаў і “вечнасцей” чужаземцам, людзям замежным і суседзям, нават і тым, хто набыў аселасць у ВКЛ па пажалаванню караля ці іншым спосабам: пасады, духоўныя і свецкія годнасці, дзяржавы і “вечнасці” павінны раздавацца толькі старадаўнім урад-

¹ Закштукі А.-Б. Юрыдычна-адміністрацыйны рэгіяналізм у I Рэчы Паспалітай // Беларусіка=Albaruthenika. Кн. 3. Мн., 1994. С. 20.

² Dąbkowski S. Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim (1447–1588). Lwów, 1912; Гл. таксама: Naworski Z. Indygenat w Prusach Królewskich (1454–1772) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1983. T. 35. Z. 1. S. 31–58 і і.

³ Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут. Т. 2. Ч. 1: Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках (Tekstai senaja balt., lot. ir senaja lenkų k.) / Redkol.: S. Lazutka (ats. red.) ir kt. Vilnius, 1983.

Раздел третий. Арт. 3. “Держаней и честей чужоземцом не мають даваны быти. Тэж шлюбуем и обецуем, иж в землях наших того Великого князьства земль и городов, и мест, и которых-кольве дедицств, и держанья, и тэж которых-кольве врадов наших або честей и достойности жадному обчому, але только прирожоным а тубылцом тых земель наших Великого князьства и вышай мененого, не будем давати и потомки наши не будуть давати в держанье и в поживанье”.

⁴ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. М., 1900. С. 741.

жэнцам Вялікага Княства; хто насуперак гэтаму закону выпрасіў сабе ў караля пасаду ці дзяржаву, павінен іх скласці з сябе па першаму патрабаванню, у іншым выпадку ён падвяргаецца канфіскацыі маёмасці⁵.

Па новай рэдакцыі 9 артыкула III Раздзела Статута ВКЛ 1566 г. за асаблівія заслугі перад дзяржавай чужаземцам (у тым ліку палякам) дазвалялася атрымліваць ад караля маенткі ў часоае і нават вечнае валоданне, але толькі на вальным сейме, “за радою и позволеньем” усіх паноў рады і “за позволеніем” усіх станаў земскіх, “сейму Литовскому належачих”; але доступ да пасад і годнасцей ім па-ранейшаму не быў дадзены, пастаноўлена было, каб у тых, хто выпрасіць сабе нешта падобнае, адбіраць не толькі пасаду, але і маентак, і ўсю маёмасць; пасады і годнасці пакінуты былі толькі Літве, Русі і Жмудзі, “с продков своих” ураджэнцам Вялікага Княства⁶.

Зразумела, што пры заключэнні ў 1569 г. Люблінскай уніі бакі не маглі абысці прынцыповае пытанне аб наданні палякам магчымасці набываць землі і займаць дзяржаўныя пасады ў ВКЛ. 14 артыкул Акта Люблінскай уніі ўвогуле касаваў усе абмежаванні ў набыцці зямель у ВКЛ для кароннай шляхты: “Статуты і ўсе якія бы то ні было пастановы, з якой бы то ні было прычыны ухваленыя ў Літве супраць польскага народа па пытаннях аб набыцці і валоданні палякамі маенткаў у Літве, якія адышлі да іх па розных прычынах, хаця б па жонцы ці за выслугу, набытыя, вымененыя ці ў адпаведнасці з [...] дзяржаўным правам, ніякай сілы мець не павінны. Але як паляк у Літве, так і ліцвін у Польшчы могуць набываць належным чынам маенткі і валодаць імі на падставе права (якое дзейнічае ў краіне), дзе гэтыя маенткі знаходзяцца”⁷. Права набываць землі адкрывала магчымасці, каб дамагацца зацвярджэння права займаць дзяржаўныя пасады. На Люблінскім сейме быў ўнесены змены і ў склад Статутнай камісіі, створанай на Гродзенскім сейме 1568 г. для “поправеня” Статута 1566 г., якой даручалася прывесці нормы Статута ВКЛ у адпаведнасць з палажэннямі Акта Люблінскай уніі.

Аднак 12 артыкул III раздзела Статута ВКЛ 1588 г., які быў зацверджаны 27.01.1588 г., а ўводзіўся ў дзеянне з 6.01.1589 г., адмяняў звышпрынцыпавы для палякаў пункт пастановы Люблінскай уніі: з уядзеннем у дзеянне Статута ВКЛ 1588 г. у жыщце шляхта Кароны Польскай была зноў пазбаўлена юрыдычнага права набываць землі і займаць дзяржаўныя пасады. “Также мы,

⁵ Статут Великого Князства Литовского 1566 года // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. М., 1855. Кн. 23. Отд. II. С. 46–47. (далей Статут ВКЛ 1566).

⁶ Тамсама. С. 217–218.

⁷ Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących, na walnych sejmiech koronnych od sejmu wiślickiego roku Pańskiego 1347 az do ostatniego sejmu uchwalone, w drukarni J. K. M. i Rzeczypospolitej, w Collegium Warszawskim Scholarum Piarum sumptem publicznym przedrukowane, roku Pańskiego 1733, Volumen secundem ab anno 1550 ad annum 1609, Acta republicae continens. Warszawa, 1733. S. 89–90 (далей VL, II).

господар, обецуем и шлюбuem под присегою нашою, которую учинили есмо Великому князству Литовскому и всим станом обывателем его, беручи то и з статуту старого короля его милости Жигимонта Першого, тому паньству Великому князству Литовскому даного, а в сесь укладываочы и на то позволяючи, што ж в том паньстве Великом князстве Литовском и во всих землях, ему прислухаючих, достойностей духовных и светских городов, дворов, грунтов, староств, держав, врядов земских и дворных посесый або в держанье и поживанье и вечностей жадных чужоземцом и заграничником, а ни суседом того паньства давати не маем. Але то все мы и потомки наши, великие князи литовские, давати будем повинни только Литве, Руси, Жомойти, родичом старожитным и уроженцом Великого князства Литовского и иных земль, тому Великому князству належачых [...] Ведь же и тубыльцом, хотя и родичом Великого князства Литовского, достоенства и вряды всякие мають быти даваны добре значным и правдиве незмыслене в том воеводстве або повете осельм”⁸.

У той жа час было зацверджана выключэнне з агульнага парадку: “...хотя бы хто обчого народу за свои заслуги в той речы посполитой пришол ку оселости з ласки данины нашое або которым иным правом, тогды и таковыій только оселости оное уживати маеть, учинивши перvey присегу, по взятыю оное оселости на першых рочкох гродских онога повету перед врядниками земскими або гродскими того ж повету, которые на он час там прибыти могууть, иж маеть быти верным и зычливым тому паньству Великому князству Литовскому так, яко и тубылцы, и служечи службу земскую тому ж паньству. Але и таковыіе на достоенства и всякие вряды духовные и светские не мають быти припушчані, ани от нас, господара, установлены, чого печатары и писары наши с повинности своее постерегати винни будуть”⁹.

Жыгімонт III Ваза, у адпаведнасці з дагаворам Люблінскай уніі, спрабаву абысці норму 12 артыкула III раздзела Статута ВКЛ 1588 г. аб прызначэнні на “ліцвінскія” пасады выключна “абывацеляў” Вялікага Княства, што выявілася ў справе Бярнарда Мацеёўскага (1591–1600). Салідарнае супраціўленне духавенства і свецкіх асоб розных хрысціянскіх веравызнанняў ВКЛ прывяло да таго, што намінацыя луцкага біскупа Б. Мацеёўскага на віленскую біскупскую кафедру Жыгімонтам III Вазай так і засталася толькі на паперы, да якой ніколі не была прыкладзена дзяржаўная пячатка ВКЛ¹⁰.

Яскравым сведчаннем таго, што нормы права дзеянічалі не толькі ў дачыненні да ключавых фігур (ёю якраз і была постаць віленскага біскупа), з’яўляеца дэкрэт Галоўнага трывбунала ВКЛ па справе паміж шляхтай Ваў-

⁸ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментары. Мн., 1989. С. 118 (далей Статут ВКЛ 1588 г.).

⁹ Тамсама. С. 118–119.

¹⁰ Lappo I. Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedra XVI a. pabaigoje // Praeitis. Kaunas, 1930. Т. 1. Р. 94–138.

кавыскага павета і судовым старостам Крыштофам Монвідам Дарагастайскім¹¹, якому належала адміністрацыйная і судовая ўлада (па пэўнай катэгорыі спраў) над павятовай шляхтай у Ваўкавыскім павеце. Павятовая адміністрацыя была абавязана перш за ўсё перадаваць павятовай шляхце распарараджэнні цэнтральнай улады і прыводзіць гэтыя распарараджэнні ў выкананне, паколькі гэта было ў межах яе паўнамоцтваў, сілы і сродкі. Пры адсутнасці старосты ўлада належала яго намесніку — падстаросце. Статут 1588 г., які патрабаваў аселасці для ўсіх павятовых ураднікаў, пацвярджае гэтае патрабаванне і ў адносінах да ўраднікаў гродскіх. 37 артыкул IV раздзела Статута пра дугледжваў у якасці ўмовы для знаходжання на пасадах падстаросты, гродскага суддзі і гродскага пісара аселасці ў павеце і веданні “рускай” (старабеларускай) мовы. Статут таксама абавязаў прысягаць на бліжэйшых “роках” (гадавых сесіях) пасля свайго прызначэння сябrou гродскага суда “перед врядом судовым земскім и перед всіми іными станы” “ротою” суддзі і пісара земскіх¹².

Пасля вяртання з замежных вандровак літоўскі столнік К.-М. Дарагастайскі¹³ зноў заступіў на Ваўкавыскае староства, якое часова знаходзілася пад наглядам яго бацькі¹⁴, аднак не прынёс прысягу і прызначыў падстаростам паляка Бальцэра Весялоўскага, які не меў аселасці ў павеце і не ведаў “рускай” (старабеларускай) мовы¹. Б. Весялоўскі, у сваю чаргу, прынёс прысягу толькі 1 снежня 1588 г. паводле Статута ВКЛ 1566 г.

На Траецкіх судовых “роках” сабраўся павятовы шляхецкі сход, які запатрабаваў ад К.-М. Дарагастайскага, каб ён прыгрымліваўся нормаў новага Статута ВКЛ, зацверджанага ў 1588 г., прынёс прысягу і прызначыў гродскіх ураднікаў згодна з нормамі Статута — людзей аселых, якія ведаюць айчыннае права і мову.

Да 3 ліпеня 1589 г. Б. Весялоўскі набыў у Крыштофа Вольскага “на вечность” тры службы ў маёнтку Малая Крамяніца ў Ваўкавыскім павеце. Акрамя гэтага ён гуртаваў сваіх прыхільнікаў. Урэшце не менш за 40 шляхціцоў павета ў спецыяльным лісце, на якім паставілі свае подпісы і да якога прыклалі пячаткі, прызналі Б. Весялоўскага падстаростам. Земскія судовыя ўраднікі і астатнія шляхта павета, у колькасці не менш 77 чалавек, якія таксама

¹¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 1785, воп. 1, адз. зах. 11, дак. 152, арк. 201 адв. – 204. 7.X.1589 г. (далей НГАБ).

¹² Статут ВКЛ 1588 г. С. 168. Р. IV, арт. 36 “О присязе старост замков и дворовых наших господарских судовых”. С. 168–169. Р. IV, арт. 37 “О установленью через воевод, старост судовых, врядников их судовых гродских и о довоженью з ними справедливости”.

¹³ Гл. намінацыйны ліст на староства Ваўкавыскага ад 8.02.1582 г. “до живота” (НГАБ. КМФ 18. Метрыка ВКЛ 67. Арк. 135 адв. – 137 адв.; Polski siownik biograficzny T. 5. S. 331–333. (далей PSB)).

¹⁴ 31.10.1582 г. К.-М. Дарагастайскі, староста ваўкавыскі, едзе ў замежнае падарожжа дзеля навучэння рыцарскім навукам. Яго функцыі часова выконвае бацька (НГАБ. КМФ 18. Метрыка ВКЛ 67. Арк. 200 адв. – 201. “Лист до обывателей повету Волковыйскаго”).

прыклі да дакумента свае пячаткі, склалі зварот да Трыбунала ВКЛ, на пасяджэнне якога і накіравалі свайго ўпаўнаважанага — Жыгімента Пятровіча Залесскага. Прадстаўніком ваўкавыскага старосты на пасяджэнні Галоўнага трывбунала ВКЛ, якое адбылося ў Мінску 23.06.1589 г., быў Васіль Воўк. Пасля таго, як былі выслушаны абодва бакі, суддзі вынеслі наступны вердыкт: “А так мы, судьи, в той справе добре се припатривши и зрозумевши добре, з артыкулов статутовых: з разделу третьего, артыкулу дванадцатого и з разделу четвертого, артыкулу первого, с того ж разделу четвертого, артыкулу трыйдцатаго, трыйдцат шостаго и трыйдцат семаго и *водлуг констытуцыи на унии учиненное сказуемо*: “*Абы пан староста волковыскій водлуг науки в Статуте описаное сам прысегу выконал и урад свой кгродскій люди не ново и не змышлено оселыми и прысяглыми водлуг ясное науки в праве посполитом описаное засадил*” (выдзелена мной. — A.P.).

Такім чынам, Галоўны трывбунал ВКЛ прызнаў слушнасць патрабаванняў ваўкавыскай шляхты і аваязяў К.-М. Дарагастайскага прынесці 1 лістапада 1589 г. прысягу і прызначыць гродскіх ураднікаў у адпаведнасці з пала-жэннямі Статута 1588 г.¹⁵.

Як адзначаў Генрык Віснер, у выпадку супярэчнасці паміж пастановамі Статута і рашэннямі караля і вялікага князя перамагала права, але толькі тады, калі на яго абарону ўздымаўся шляхецкі народ ВКЛ¹⁶.

З часам на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай (у тым ліку і ў ВКЛ) усталяваўся прынцып замяшчэння дзяржаўных пасад не толькі ўраджэнцамі, але найперш землеўласнікамі, якія мелі аселасць у дадзеным павеце¹⁷.

¹⁵ Дэкрэт Трыбунальскага суда ў справе паміж шляхтай Ваўкавыскага павета і старостам ваўкавыскім К.-М. Дарагастайскім аб складанні прысягі на Ваўкавыскае староства і прызначэнні ўраднікаў гродскіх ад 7.10.1589 г. (НГАБ. Ф. 1785, воп. 1, адз. зах. 11, арк. 201 адв. — 204). Вядомы прывілей ад 14.09.1592 г. Б. Весялоўскому на ваўкавыскіе войтаўства (НГАБ. КМФ 18. Метрыка ВКЛ 76. Арк. 290 адв. — 291 адв.).

¹⁶ Wisner H. Trzeci Statut i praktyka życia politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Zygmunta III i Władysława IV // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1992. T. 44. Z. 1–2. S. 59–63.

¹⁷ Закшэўскі А.-Б. Юрыдычна-адміністрацыйны рэгіяналізм у I Рэчы Паспалітай. С. 20.

Dariusz Tarasiuk (Lublin, Polska)

DZIAŁALNOŚĆ KULTURALNO – OŚWIATOWA POLAKÓW W MIŃSKU W LATACH 1905–1914

Od czasu powstania styczniowego aż do 1905 r. władze carskie usilnie dążyły do zrusyfikowania Polaków, wprowadzając i utrzymując w mocy wiele praw mających wyrugować z życia politycznego i społecznego polskość¹. W sytuacji, gdy prześladowano nawet mówienie po polsku, nie mogło być mowy o zgodzie na jakąkolwiek działalność kulturalną Polaków. Jednak jeszcze w XIX stuleciu zaczęły powstawać tajne polskie szkołki. Jedna z nich, prowadzona przez Józefę Czarnowską i Marię Hryniewiecką, powstała w 1875 r. w Mińsku².

Przełomowym momentem w życiu Polaków zamieszkujących w imperium rosyjskim stała się liberalizacja polityki carskiej, związana z rewolucją 1905 r. Zniesienie istniejących ograniczeń językowych, wprowadzenie nowego ustawodawstwa o stowarzyszeniach oraz zwołanie Dumy Państwowej umożliwiło rozwój nie tylko polskiego życia politycznego, ale i kulturalno-oświatowego³.

Powstała wtedy przede wszystkim możliwość, chociaż ciągle ograniczana przez władze, legalnego nauczania języka polskiego. Bardzo szybko starali się ją wykorzystać Polacy pamiętając o myśl wyrażonej przez Karola Mianowskiego: “Oświatą nie tylko jaśnieje i zasługują się narody, ale nią się też i z upadku dźwigają”.

W połowie 1905 r. opiekę nad polskim szkolnictwem na Mińszczyźnie objęło powstałe jeszcze niewłaściwie, z inicjatywy m.in.: księdza Kazimierza Michalkiewicza, lekarza Jana Offenberga, Michaliny Łęskiej i Mieczysława Porowskiego — Towarzystwo “Oświaty”. Na początku 1907 r., wykorzystując ustępstwa caratu, udało się je zlegalizować. Po ujawnieniu się, 14 IV 1907 r. Towarzystwo wydało odezwę do ludu, w której czytamy m.in.: “na naukę nie żałujmy ani pracy, ani grosza, gdyż przez nią staniemy się ludźmi zaradnymi i samodzielnymi”.

Celem “Oświaty” było rozwijanie polskiego szkolnictwa na Mińszczyźnie. W sytuacji, gdy zgłaszało się wielu chętnych do nauki języka polskiego (w tym nawet dzieci Rosjan), kierownictwo “Oświaty” zakładało czasami szkoły bez zgody władz carskich, co narażało ją na represje. Towarzystwo kształciło nauczycieli.

¹ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983, s. 15–18.

² L. Życka, M. Łęska, *Działalność popowstaniowa Polaków na Ziemi Mińskiej (materiały i wspomnienia)*, Warszawa, 1939, s. 41.

³ Chodzi tutaj przede wszystkim o ukaz “O wriemiennych prawiach ob obszczestwach i sojuzach” z 4 III 1906 r., jego tekst znajduje się w “*Poenoje Sobranije Zakonow Rossiijskoj Impierii*”, Sob. 3, t. 26 (1906), Petersburg 1909, s. 201–207.

Pod jego patronatem organizowano kursy dla analfabetów, odczyty, otwierano polskie biblioteki, prowadzono akcje wysyłania polskich dzieci na kolonie letnie⁴.

Sprzyjająca sytuacja dla rozwoju polskiego szkolnictwa nie trwała długo. Władze carskie po stłumieniu wystąpień rewolucyjnych natychmiast zastrzyły politykę antypolską. Jej wynikiem było dążenie do likwidacji polskich szkół. Zamkano je pod różnymi pretekstami, takimi jak: brak zezwolenia na otwarcie szkoły, niedozwolone opłacanie przez rodziców kosztów dojazdów nauczycielek, używanie pieczęci z polskimi napisami. Finałem tej zmiany polityki była delegalizacja “Oświaty”, dokonana 8 października 1909 r.⁵

Towarzystwo nie zaprzestało mimo to działalności. Ponownie przeszło do bardziej trudnej pracy konspiracyjnej.

Rozwijanie kultury polskiej było także celem innych polskich organizacji działających w tym czasie w Mińsku. Można w tym miejscu wymienić przede wszystkim polskie Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne “Sokół” oraz Klub Polski “Ognisko”.

Założony w połowie 1907 r. z inicjatywy grupy, na czele której stał krawiec Franciszek Starzycki, “Sokół” teoretycznie miał zajmować się propagowaniem sporту, turystyki, higieny i organizowaniem zabaw⁶. W rzeczywistości prowadził również pracę w kierunku umocnienia polskości na Mińska. “Sokół” zorganizował m.in. bibliotekę z czytelnią. Pod jego patronatem organizowano różnego rodzaju odczyty i wykłady⁷.

Również doniosłą rolę w życiu społeczności polskiej w Mińsku odegrało “Ognisko” powstałe w końcu 1906 r. z inicjatywy m.in.: Eustachego Lubańskiego, dra Jana Malkiewicza, Wacława Cywińskiego i Wacława Olszewskiego. Stawało ono sobie za cel umożliwienie kulturalnego i pożytecznego spędzania wolnego czasu członkom polskich elit społecznych Mińska. “Ognisko” zorganizowało więc bibliotekę, czytelnię, organizowało bale, gry towarzyskie np. bilard i karty, odczyty. Umacniało poczucie jedności narodowej Polaków⁸.

Główym jednak polem działalności wspomnianych stowarzyszeń było organizowanie polskich przedstawień teatralnych. Działalność tę ułatwiał brak w mieście stałego teatru polskiego. Przyjeżdżające do Mińska profesjonalne polskie trupy teatralne, np. Juliana Myszkowskiego z Warszawy, Nuny Młodziejowskiej i

⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 13542/II, M. Porowski, *Wspomnienia 1904–1918*, s. 82–89.

⁵ M. Porowski, *Praca społeczna kobiety – Polki na Mińska na polu oświaty ludowej w okresie 1900–1916*, Nieśwież [1930], s. 11.

⁶ *Statut Polskiego Towarzystwa Sportowo-Gimnastycznego “Sokół” w Mińsku Lit.*, Mińsk 1907. Początkowo w Mińsku powstały dwa “Sokoły”. Szybko doszło jednak do ich połączenia się.

⁷ Nacyjanalny Historyczny Archiwum Republiki Białorusi w Mińsku (dalej NHAB), Minskoje Gubiernskoje po diełam ob obszczestwach prisutstwije — fond 306, op. 1, d. 19, k. 110, 110v, *Raport Minskogo Policmiejstiera... 23 V 1910*.

⁸ “Ognisko” w Mińsku, “Dziennik Wileński”, 31 XII 1906 (13 I 1907), nr 100, s. 2.

Wandy Siemaszkowej z Wilna, nie były w stanie na co dzień zaspokajać potrzeb teatralnych polskiej społeczności, tym bardziej, że często ich występy cieszyły się małym zainteresowaniem miejscowej publiczności⁹. Sytuację tę wykorzystały sekcje dramatyczne wspomnianych wcześniej organizacji. Zarówno "Sokoł", jak i "Ognisko" tworzyły te sekcje nie tylko z myślą o kulturalnej aktywizacji miejscowego społeczeństwa, wzbudzaniu poczucia potrzeby istnienia sceny ojczystej, ale zdobywały w ten sposób również środki finansowe niezbędne do codziennej działalności.

Już w 1905 r. rozpoczęło w Mińsku działalność Kółko Miłośników Sceny Polskiej, kierowane przez Stanisława Sylwestrowicza. Skupiło ono jedynie kilkanaście osób i w ciągu półtorarocznego istnienia dało tylko kilka przedstawień¹⁰.

W 1907 r. rozpoczęła działalność grupa dramatyczna "Ogniska", kierowana początkowo przez Natalię Baldwin-Ramultową, do której przyłączyło się Kółko Miłośników Sceny Polskiej¹¹. Zespół "Ogniska" składający się z amatorów – przedstawicieli miejscowej inteligencji i uczniów — rozpoczął publiczne występy, mimo braku odpowiedniej sali teatralnej oraz kostiumów. Sytuacja poprawiła się częściowo w następnym roku, gdy zbudowano scenę letnią w ogrodzie.

W tym samym roku Tadeusz Reiff-Orłowski założył w Mińsku Towarzystwo Artystyczno-Dramatyczne. Współpracowało ono początkowo zarówno z "Ogniskiem" jak i "Sokołem". Próbowało realizować ambitniejszy repertuar, odchodząc od granych dotąd prawie wyłącznie jednoaktówek i komedii. W czerwcu 1908 r. wystawiono "Dziady" Adama Mickiewicza. Orłowski starał się też rozszerzyć kraj widowni teatralnej, stąd też obniżono ceny biletów wstępnu¹². Mimo osiągnięcia sukcesów został odsunięty od sekcji "Ogniska", która po jego odejściu praktycznie rozpadła się. On sam z większością aktorów przeszedł do "Sokoła"¹³.

W zaistniałej sytuacji na początku 1909 r. do zarządu "Ogniska" z prośbą o wydzierżawienie sceny zwrócił się Snarski. Wyrażono na to zgodę. Jego grupa występowała na niej przez dwa lata. Od 1912 r. sekcja dramatyczna "Ogniska" wpadła w stagnację, rzadko jedynie wystawiała jednoaktówki. Nie mogła wówczas w żaden sposób konkurować z przeżywającą okres rozkwitu sekcją dramatyczną "Sokoła".

Grupa teatralna "Sokoła" powstała pod koniec 1907 r. Jej pierwszy publiczny występ odbył się 10 XII 1907 r.¹⁴. Podobnie jak sekcja "Ogniska" borykała się na początku z bardzo trudnymi warunkami lokalowymi. Dopiero w 1908 r. uzyskała

⁹ T. Zienkiewicz, *Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX wieku (do roku 1921)*, Olsztyn 1997, s. 66–73.

¹⁰ A. Ż. [Adam Żaba], *Litwa i Białoruś. Mińsk*, "Kurier Litewski", 19 VI (2 VII) 1907, nr 133, s. 3.

¹¹ E., *Listy z Mińska*, "Kurier Litewski", 31 VIII (13 IX) 1907, nr 193, s. 3.

¹² A. Socha, *Z Mińska*, "Goniec Wileński", 23 VII (5 VIII) 1908, nr 139, s. 3.

¹³ W. Dworzaczek, *Życie organizacyjne i społeczne w Mińsku Litewskim*, "Kalendarz Ilustrowany Kuriera Litewskiego na rok 1910", s. 65.

¹⁴ W. Ślizień, *Wieczór "Sokoła" w Mińsku*, "Dziennik Wileński", 13(26) XII 1907, nr 294, s. 2.

swoją własną salę oraz scenę letnią. 3 listopada tr. w uroczystym otwarciu nowego lokalu tej organizacji uczestniczyły tłumy, sprzedano 600 biletów¹⁵. Pomimo kłopotów w zespole panowała dobra atmosfera. Od 1909 r. jego reżyserem był Orłowski, lecz niedługo potem został usunięty. Po jego odejściu nie zatrudniono nowego stałego reżysera. Spowodowało to powolne podupadanie sekcji dramatycznej, której spektakle w tym czasie reżyserowali sami amatorzy.

Zdecydowana poprawa sytuacji grupy dramatycznej "Sokoła" nastąpiła po zaangażowaniu w listopadzie 1911 r. stałego reżysera — Edmunda Kupieckiego, znanego aktora i dyrektora wielu trup prowincjalnych. Organizowane przez specjalistę przedstawienia stały na coraz wyższym poziomie i co się z tym wiąże cieszyły się rosnącym zainteresowaniem widowni¹⁶. Kupiecki nie zadowolił się wystawianiem jedynie jednoaktówek i komedii. Sięgnął ponownie do "Dziadów". Ich wykonanie spotkało się jednak z ostrą krytyką prasową. Podkreślano, iż arcydzieło to jest zbyt trudne dla amatorów¹⁷.

Gra aktorów, szczególnie w początkowym okresie pozostawała wiele do życzenia. Helena Romer-Ochenkowska, działaczka społeczna z Wilna pisała o pierwszych spektaklach: "Pierwotne, kulawe, równie jak okropna często polszczyzna i akcent, (...) notorycznie rosyjski, bo ludzie, którzy uczyli się roli, czasami już prawie nie mówili językiem ojców i dziadów, na służbie urzędniczej zatraciwszy mowę, ale nie serce. Toteż sercem ich słuchano i oklaskiwano"¹⁸.

Oskarżenia o braku czystości języka polskiego mińskich amatorów dominowały w wielu recenzjach z ich występów.

Liczba widzów na poszczególnych spektaklach wała się od kilku osób do pełnych sal. Ogólnie rocznie do teatru chodziło 5–8 tysięcy ludzi. W "Ognisku" publiczność stanowili najczęściej bogaci mieszczańcy, ziemianie, chociaż organizowano również przedstawienia dla warstw niższych. Uczęszczali na nie terminatorzy, rzemieślnicy, wyrobnicy. Oni też stanowili największą część widowni "Sokoła" z zasadą nastawionego na dotarcie do szerszych rzesz społeczeństwa polskiego Mińska. Należy zauważyć, iż na niektóre widowiska przychodzili nie tylko Polacy, ale i Rosjanie oraz Żydzi. Stosunkowo rzadko, jak na swoje możliwości i oczekiwania społeczne, w polskich teatrach pojawiali się ziemianie, którzy woleli chodzić do profesjonalnego teatru rosyjskiego.

O ile mińscy Polacy przejawiali zrozumienie dla rozwoju szkolnictwa polskiego i teatru, o tyle nie mieli zrozumienia dla potrzeby wydawania miejscowego pisma polskiego. W 1907 r., gdy powstały możliwości prawne do druku czasopisma lub gazety, zaczęły pojawiać się różne inicjatywy w tym kierunku. Nawet najpoważniejsze z nich nie doczekały się jednak realizacji.

¹⁵ X., *Z Mińska*, "Goniec Wileński", 4(17) XI 1908, nr 225, s. 2.

¹⁶ Leszek Czarny, *Korespondencje*, "Przegląd Wileński", 10(23) III 1912, nr 11, s. 14.

¹⁷ W. Falkowski, *W "Sokole" Mińskim*, "Nad Świsłoczą", maj 1914, s. 15–16.

¹⁸ H. Romer-Ochenkowska, *XXV-lecie wskrzeszonego Teatru Polskiego w Wilnie*, Wilno 1932, s. 11–12.

Stało się tak m. in. z wysuniętym 17 X 1907 r. przez “Oświatę” projektem wydawania pisma ludowego w Mińsku, którego redaktorem miał być Włodzimierz Dworzaczek¹⁹. Projekt ten wzbudził duże zainteresowanie i liczne wypowiedzi polemiczne w wileńskiej prasie polskiej. Spierano się, czy potrzebna jest gazeta codzienna, czy też tygodnik dla ludu²⁰. Ostatecznie ze względów finansowych zrezygnowano z wszelkich prób realizacji tego pomysłu.

W 1907 r. grupa Polaków, uznając brak szans na drukowanie pisma polskiego, wysunęła propozycję wydawania przez Polaków pisma w języku rosyjskim, jako zrozumiałym dla najszerszych warstw miejskiego społeczeństwa. Wobec ostrej krytyki tego pomysłu przez znaczną część polskiego społeczeństwa nie mógł on być zrealizowany²¹.

W 1907 r. w Mińsku zaczęło ukazywać się jedynie polskie pisemko religijne “Straż imienia Marii”, przekształcone w 1910 r. w “Gwiazdę Zaranną”. Pisma te podejmowały prawie wyłącznie problematykę religijną i nie miały prawie żadnego wpływu na życie Polaków na Mińskażnie²².

Większe znaczenie zdobyły “Kalendarze Mińskie”. W 1907 i 1908 r. wydało je Mińskie Towarzystwo Dobroczynności. W 1910 r., gdy w drukarni spalił się kalendarz przygotowany przez “Oświatę”, wydała go redakcja katolickiego miesięcznika “Straż imienia Marii”. Następny kalendarz wydano w 1912 r. Ostatni przed I wojną światową polski kalendarz w Mińsku wydała w 1914 r. redakcja wydawnictwa “Nad Świsłoczą”. Oprócz oficjalnych rubryk, zawierały one liczne utwory literackie mińskich autorów tj. Stanisława Wierzbickiego i Wacława Iwanowskiego, artykuły o historii Ziemi Mińskiej pióra m. in.: Aleksandra Jelskiego, Hieronima Druckiego-Lubeckiego i Tadeusza Korzona, teksty o polskich organizacjach w Mińsku oraz wiele danych statystycznych o położeniu Polaków na tych terenach. Kalendarze informowały o zakładach przemysłowych, rzemieślniczych i handlowych należących do Polaków. W numerze z 1914 r. wydrukowano listę wszystkich ziemian z guberni mińskiej.

Kalendarze nie mogły jednak zaspokoić potrzeb miejscowego społeczeństwa polskiego. W związku z tym, funkcję namiastki miejscowej gazety pełniły działały mińskie polskie dzienników ukazujących się w Wilnie: “Kuriera Litewskiego”, “Kuriera Wileńskiego”, “Dziennika Wileńskiego”, “Gońca Codziennego” i “Gońca Wileńskiego”. We wszystkich tych gazetach ukazywały się pod różnymi tytułami korespondencje z Mińska, autorstwa przede wszystkim: Włodzimierza Dworzaczka, Adama Żaby, Jana Bułhaka i Władysława Ślizienia.

¹⁹ *Echa Mińskie*, “Kurier Litewski”, 21 X(3 XI) 1907, nr 236, s. 3.

²⁰ NHAB, Minskoje Gubiernskoje po diełam ob obszczestwach prisustwie — fond 306, op. 1, d. 1, k. 56v, *Protokół zasiedania prawlenija Polskogo Obszczestwiennego Sobranija “Ognisko”*, nr 21... 21 XII 1907.

²¹ Rodak z Mińska, *Jeszcze o nowem piśmie w Mińsku*, “Kurier Litewski”, 19 VII(1 VIII) 1907, nr 157, s. 2.

²² T. Zienkiewicz, *op. cit.*, s. 39–40.

W Mińsku dopiero od VI 1912 r. zaczęła ukazywać się jednodniówka “Nad Świsłoczą”. Do V 1914 r. ukazało się 8 jej numerów. Później, już po wybuchu I wojny światowej, od X do XII 1914 r. “Nad Świsłoczą” wychodziło jako polski tygodnik. Redaktorem naczelnym wydawnictwa był Włodzimierz Dworzaczek. Pismo to prezentowało program katolicki, polski i bezpartyjny. Było to wydawnictwo typowo lokalne, adresowane do Polaków zamieszkujących Ziemię Mińską. Jego podstawowym celem było przedstawianie życia Polaków na tym obszarze²³. Zamieszczano w nim artykuły, mówiące o życiu polskich organizacji w Mińsku np. “Sokole”, życiu towarzyskim Polaków, dane statystyczne o udziale Polaków w produkcji rolnej i przemysłowej; publikowano także utwory literackie mińskich autorów. Wiele miejsc w piśmie zajmowały reklamy polskich firm.

Ważną rolę w upowszechnianiu polskiej kultury w Mińsku odgrywała księgarsznia Wacława Makowskiego. Prowadziła ona nie tylko sprzedaż polskiej literatury i prasy, ale też rozprowadzała bilety na polskie imprezy kulturalne. Księgarńia sprowadzała z ziem polskich podręczniki służące do tajnego nauczania, brała udział w organizowaniu polskich odczytów²⁴.

Olbrzymią rolę w propagowaniu polskiej kultury miały niewątpliwie biblioteki i czytelnie. Istniały one przy wszystkich większych polskich organizacjach.

W 1908 r. uruchomiła swoją bibliotekę liczącą około 700 tomów “Oświata”. Jej księgozbiór znacząco wzrósł po otrzymaniu daru od hr. Józefa Tyszkiewicza z Łahojska²⁵. Nie działała ona długo, gdyż uległa zamknięciu wraz z całym towarzystwem w 1909 r.

Największą bibliotekę posiadało “Ognisko”. Większość jej książek pochodziła z darowizny dra Ludwika Czernichowskiego z Orszy (ok. 5 tys. tomów). W 1913 r. przy bibliotece zorganizowano najlepiej wyposażoną polską czytelnię z prasą w językach: polskim, rosyjskim, francuskim i angielskim²⁶.

Bibliotekę z czytelnią, która rozpoczęła swoją działalność, gdy okazało się, że władze carskie stwarzają przeszkody w otwarciu w Mińsku Polskiej Biblioteki Publicznej im. Adama Mickiewicza, zorganizował “Sokół”²⁷. Jej księgozbiór składał się przede wszystkim z 900 tomów ofiarowanych w 1907 r. przez dr Pawłowskiego. W czytelni oprócz książek można było poczytać czasopisma: “Pobudka”, “Tygodnik Ilustrowany”, “Mucha” oraz polskie gazety wydawane w Wilnie, “Dziennik Kijowski” i “Gazetę Warszawską”²⁸.

Podsumowując rozważania na temat ruchu kulturalno-oświatowego Polaków w Mińsku, należy stwierdzić, że rozwijał się on odrębnie niż podobna działalność

²³ Od redakcji pierwszego i jedynego polskiego organu prasy w Mińsku Lit., “Nad Świsłoczą”, maj 1914, s. 1–2.

²⁴ L. Życka, M. Łęska, *op. cit.*, s. 113.

²⁵ T. Zienkiewicz, *op. cit.*, s. 94.

²⁶ Tamże.

²⁷ Wiadomości bieżące, “Dziennik Wileński”, 22 II (7 III) 1907, nr 42, s. 3.

²⁸ NHAB, f. 306, op. 1, d. 19, k. 127, *Protokół osmotra biblioteki... 21 XII 1910*.

organizowana przez Żydów, Białorusinów i Rosjan. Mowę polską, szczególnie w okresie wstrząsów wolnościowych, najczęściej można było usłyszeć na przedmieściach np. Lachówce Dolnej i Górznej, Uborkach, Komarówce, zamieszkałych przez ubogą ludność²⁹. Dominującą rolę w ruchu kulturalnym Polaków odgrywała zaś przede wszystkim inteligencja zawodowa, rzemieślnicy i obywatele miejscy³⁰. Najaktywniejsze jednostki spośród społeczności polskiej z pewnością potrafiły wykorzystać liberalizację polityki carskiej i rozbudować życie kulturalno-oświatowe, co w znacznym stopniu powstrzymało proces rusyfikacji tamtejszych Polaków.

²⁹ M. K. Pawlikowski, *Dzieciństwo i młodość Tadeusza Iretyskiego*, Londyn 1959, s. 53.

³⁰ Leszek Czarny, *Korespondencje*, "Przegląd Wileński", 31 III(13 IV) 1912, nr 14, s. 13.

Вячаслаў Рагойша (Мінск)

ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКАЕ МЯСТЭЧКА ЯК АСЯРОДАК БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКАГА КУЛЬТУРНАГА СУМЕЖЖА (НА ПРЫКЛАДЗЕ РАКАВА)

Гісторыя склалася так, што ў фарміраванні культуры, сацыяльной, этнічнай псіхалогіі, а тым самым — і самой нацыі асаблівую ролю на тэрыторыі Беларусі адыгралі мястэчкі (гарадкі; ад старабел. места — горад). Найперш (калі гаворка ідзе пра ХХ ст.) — заходнебеларускія мястэчкі. Нацыянальная, сацыяльная, рэлігійная, моўная, палітычная талерантнасць, пачуццё сужыцця “ў адной лодцы”, так характэрныя для колішніх і сучасных беларусаў, — усё гэта ў вялікай ступені “напрацоўка” і заслуга мястэчак. Мястэчкі, у адрозненне, з аднаго боку, ад вёсак, а з другога, — ад гарадоў, арганічна паядналі ў сабе ўклад жыцця вясковага і гарадскога, побыт селяніна і гараджаніна. Частка местачкоўцаў, як і звычайнія сляяніе, займаліся і займаюцца сельскай гаспадаркай, у той жа час многія — рамёствамі, гандлем, інтэлігэнціяй або чыноўніцкай працай (у мястэчках у той ці іншай ступені развіты рамёствы, гандаль, сацыяльна-бытавая інфраструктура, яны, як правіла, — цэнтр воласці, сельсавета ці нават павета, раёна). Абавязковы атрыбут мястэчак — храмы (цэркви, касцёлы, сінагогі, мячэці). У беларускіх мястэчках на роўных ці з некаторай перавагай аднаго або другога сыходзіліся веры (праваслаўная, каталіцкая, іудзейская, часам — ісламская), этнасы (беларусы, палякі, габрэі, часам — беларускія татары, рускія стараверы), мовы (беларуская, польская, ідыш, руская). Частыя змены ўлад і грамадска-палітычнага ладу (так, у Заходній Беларусі ў ХХ ст. улада мянялася звыш дзесяці разоў!) выпрацавалі ў жыхароў мястэчак дынамізм адносна палітычных арыентаций. Усё гэта разам паўплывала на менталітэт местачкоўцаў, які, у сваю чаргу, аказаў (і працягвае яшчэ аказваць) уплыў на менталітэт вёсак і гарадоў Беларусі, а тым самым — і ўсёй краіны, усёй нацыі. Пачуццё “тутэйшасці”, разуменне роднай мовы як “простай”, змешванне веры і нацыянальнасці (католікі — “палякі”, праваслаўныя — “рускія”) — гэтае, як і многае іншае, так характэрнае для беларусаў, асабліва першай паловы ХХ ст., у значнай ступені — прадукт местачковага жыцця.

Для культуролагаў заходнебеларускае мястэчка цікаве як унікальная форма спакойнага, талерантнага прадуцтывання і сужыцця некалькіх нацыянальных культур, спецыфічнае лабаратарыя іх інтэнсіўных узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння, выпрацоўкі на гэтыя аснове своеасаблівага феномена — поліэтнічнай, поліканфесійнай, полілінгвістычнай местачковай культуры. У гэтым сэнсе надзвычай паказальнае тыповае заходнебеларускае мястэчка Ракаў.

Ракаў — старадаўнія паселішча, пра што сведчаць стаянка эпохі неаліту, курган, у якім знайдзена крамянёвая зброя, і насыпное гарадзішча (мікрата-панімічная назва — Валы) у пойме ракі Іслач. У афіцыйных дакументах яно ўпамінаецца з 1440 г., мястэчкам называецца з 1579 г. Аднак раскопкі, праведзены ў 1996 г. археолагам В. Шаблюком (на глыбіні 1,5 м ён знайшоў печ-каменку з рэшткамі глінянага посуду ў будынку верагоднай варыўні), дазваляюць аднесці пачатак сталага жыцця ў паселішчы прынамсі на стагоддзе раней названай першай даты. Ракавам папераменна валодалі кароль і вялікі князь Казімір (1440–1464), Кяжгайлы, Сангушкі, Салагубы. У канцы XVII – пачатку XVIII ст. тут асталяваліся дамінікане (яшчэ нядаўна адна з ракаўскіх вуліц — цяперашняя 8 Сакавіка — насыла назуву Дамініканскай), крыху пазней — базыльяне. Пры базыльянскім манастыры былі свая бібліятэка і архіў, друкарня, брацкая школа і шпіタル, тут знаходзілася брацтва святой Ганны, багадзельня. Тады ж у Ракаве праходзілі пасяджэнні падкаморскіх (зямельных) і гродскіх (замковых) судоў. У 1701 г. Салагубы атрымалі ад караля Аўгуста II грамату-дзвол на правядзенне ў Ракаве двух кірмашоў у год. Апрача гэтага, рэгулярна, па панядзелках, тут былі рынкавыя дні (цяпер рынак дзейнічае два разы на тыдзень, па суботах і нядзелях). На рынкавай плошчы 20 мураваных крам стваралі архітэктурны квадрат, у цэнтры якога ўзвышаўся будынак ратушы, дзе размяшчалася местачковая адміністрацыя. Пасля таго, як у выніку другога падзелу Рэчы Паспалітай (1793) Ракаў увайшоў у склад Расійскай імперыі, Кацярына II падаравала яго князю Мікалаю Салтыкову. Менавіта ён у 1804 г. прадаў мястэчка разам з сялянамі і навакольнымі землямі Ваўжынцу Здзяхоўскуму. З таго часу і ажно да 1939 г., да ўваходжання Заходняй Беларусі ў склад БССР, Ракавам разам з суседнім фальваркам Паморшчына (цяпер зліўся з мястэчкам) валодалі Здзяхоўскія, што славіліся на ўсю Міншчыну культурай гаспадарання, прымяненнем у земляробстве навейшых прылад і тэхналогій. У прыватнасці, адны з першых у Беларусі яны ў 1896 г. наладзілі тэлефонную сувязь паміж сваім жылым домам (“палацам”) і канторай маёнтка (100 сажняў), а таксама Паморшчынай (1 вярста 200 сажняў). У 1879–1881 гг. у Эдмунда Здзяхоўскага (1837–1901), які ў свой час скончыў Горы-Горацкі земляробчы інстытут (дарэчы, вучыўся разам з бацькам будучага маршала Польшчы Юзафа Пілсудскага), працавалі па найму Дамінік і Бянігна Луцэвічы. Э. Здзяхоўскі вёў гаспадарку згодна з рэкамендацыямі тагачаснай сельскагаспадарчай навукі. Несумненна, гэтыя рэкамендацыі засвойлі і бацькі будучага беларускага песняра Янкі Купалы, а праз іх — і падлетак Ясь Луцэвіч, які, як вядома, да канца жыцця захаваў любоў да работы на зямлі, уменне працаўаць на ёй (вядома, што ў палісадніку перад сваім мінскім домам ён уласнаручна разводзіў рэдкай прыгажосці ружы).

Зручнае размяшчэнне Ракава (35 км на захад ад Мінска па шашы Мінск – Гродна – Варшава), дзвол на рынкі садзейнічалі развіццю гандлю. Вялікія радовішчы высакаякаснай чырвонай гліны паспрыялі ўзнікненню тут (яшчэ ў XVI ст.) ганчарства. З часам развіліся розныя рамёствы. Ужо ў XIX ст. Ракаў,

тагачасны валасны цэнтр, славіўся на ўсю Літву-Беларусь вырабам розных ганчарных рэчаў (кафля, кухоннае начынне, дзіцячыя цацкі; у 1880 г. тут працавала 16 ганчарных майстэрняў), сельскагаспадарчых машын (арфы, малатарні, крупадзёркі, сячкарні). Тут былі пабудаваны два млыны, цагельня, тартак, гарбарня, бровар (1850), паштова-тэлеграфнае аддзяленне (узвядзены ў 1887 г. арыгінальны драўляны будынак пошты, на жаль, згарэў у 90-я гг. XX ст.). У 1863 г. у Ракаве было адкрыта народнае вучылішча, куды прымаліся дзецы ўсіх саслоўяў, без адрознення веравызнання. Дарэчы, католікам Закон Божы выкладаўся ксяндзом “на мясцовым дыялекце”. У 1888 г. у Ракаўскім народным вучылішчы навучаліся 88 хлопчыкаў і 18 дзяўчынок. Што да дзяцей габрэйў (а яны ў Ракаве, як і ў іншых беларускіх мястэчках, складалі амаль палову ўсяго насельніцтва), то яны вучыліся асобна, у мясцовым хедэры. Найбольш адoranыя маглі затым паступаць у вышэйшае духоўнае вучылішча — недалёкую адсюль Валожынскую ешыву. У 80-я гг. да народнага вучылішча дадаліся царкоўнапрыходская і рамесная школы. Духоўнасць мястэчка вызначалі таксама дзве царквы (самая старая, Праабражэнская, была ў 1793 г. перабудавана з даунейшага мураванага уніяцкага храма), вялікі мураваны касцёл у неагатычным стылі (пабудаваны ў самым пачатку XX ст. на месцы невялікага дваўлянага), дзве капліцы (праваслаўная і каталіцкая), сінагога з двумя габрэйскімі малітоўнямі. Цікава адзначыць, што яшчэ ў 1902 г. у Ракаве працавала кнігарня з бібліятэкай для выдачы кніг на дом.

Ракаў, у адрозненне ад навакольных вёсак і нават некаторых заходнебеларускіх мястэчак, даволі інтэнсіўна рос. Так, у 1861 г. у ім налічвалася 1968 жыхароў, у 1897 г. — 3640, у 1908 г. у 740 дамах жыло ўжо 4960 чалавек. На жаль, некалькі войнаў (Першая і Другая сусветныя, савецка-польская 1918—1920 гг.), знішчэнне 950 габрэйў у ракаўскім гета пад час Вялікай Айчыннай вайны (спалены фашыстамі ў будынках сінагогі і малітоўні), міграцыйныя працэсы (эміграцыя на Захад і ў Амерыку ў міжваенны перыяд, прымусовае высяленне ў Сібір у 1939—1941 гг., масавы выезд у Польшчу палякаў і апалалячных беларусаў-католікаў у час пасляваеннай рэпатрыяцыі) прывялі да значнага змяншэння колькасці насельніцтва. На 1 студзеня 1994 г. у Ракаве ў 805 дамах пражывалі 2156 чалавек.

Сённяшні Ракаў — цэнтр аднаго з сельсаветаў і калгасаў Валожынскага р-на Мінскай вобл. І хоць афіцыйна ён называецца вёскай, вёскай яго не назавеш (зрэшты, у бытавых размовах не называе яго вёскай ніхто). Ад традыцыйнай беларускай вёскі ён адrozніваецца архітэктурай (у вёсцы адна-дзве вуліцы, у ім — звыш 30), развітай гандлёвой структурай (базары двойчы на тыдзень, каля 10 крам), наўясцю сацыяльна-бытавой інфраструктуры (сярэдняя школа, дзіцячы сад, бальніца з паліклінікай і аптэкай, сельская бібліятэка, клуб, аддзяленне сувязі, дом быту), прымысловай вытворчасцю (прамкамбінат, лягас, масласырзавод, тартак, спіртзавод). У Ракаве працуюць тры храмы: царква, касцёл, баптысцкая малітоўня. Духоўна-маральны клімат і сацыяльна-бытавыя праблемы ў многім абумоўліваюцца тым, што ў пасля-

ваенны час Ракаў стаў цэнтрам курортна-санаторнай зоны, дзе размешчаны трэйялікія санаторы ("Аксакаўшчына", "Пralеска", "Іслач"), Дом творчасці Саюза беларускіх пісьменнікаў, звыш 10 лагераў дзіцячага адпачынку.

На духоўны мікралімат сучаснага Ракава як своеасаблівага асяродка беларуска-польскага культурнага сумежжа ўплывае цэлы шэраг акалічнасцей, якія мы адзначылі вышэй. І перш за ёсё — традыцыі сужыцця розных этнасаў, найперш беларусаў і палякаў. Аднак не меншую ролю адыгрывашы тут культурныя традыцыі, закладзеныя яшчэ ў канцы XIX — пачатку XX ст. Мы ўжо згадвалі прозвішча Э. Здзяхоўскага. Два яго сыны — Мар'ян (1861—1938) і Казімір (1878—1942) — засталіся ў гісторыі польскай літаратуры, у летапісе польска-беларускіх і польска-рускіх літаратурных сувязей. Абодва яны атрымалі належную хатнюю адукацыю ў Ракаве, скончылі Мінскую гімназію. Затым атрымалі універсітэцкую асвету ў Расіі: Мар'ян вучыўся ў Пецярбургскім і Дэрпцкім (Тартускім) універсітэтах, Казімір скончыў Маскоўскі універсітэт. Атрымаўшы ў спадчыну ракаўскі маёнтак, Казімір пасяліўся ў ім, вёў гаспадарку, а таксама, маючи літаратурныя здольнасці, заняўся пісьменніцкай працай. У Ракаве ён напісаў раманы "Перамены" (1906), "Зарыў" (1908), "Апора" (1912), "Крэсы" (1920), "Злачынства" (1922) і інш., у якіх адлюстраваў жыццё дробнай шляхты і сялянства на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі. Мар'ян выявіў сябе найперш у навуковай і выкладчыцкай дзейнасці. Ён быў прафесарам Ягелонскага і Віленскага універсітэтаў, членам Польскай акадэміі ведаў, адным з заснавальнікаў кракаўскага "Славянскага клуба". Політнічны і поліканфесійны Ракаў паспрыяў веданню ім некалькіх моваў і культур (польскай, беларускай, рускай, у пэўнай ступені габрэйскай), станаўленню інтэрнацыянальнага светапогляду, што прадявілася ў яго цесных асабістых контактах з прадстаўнікамі многіх славянскіх і неславянскіх культур, у тым ліку рускай (Л. Талстой, У. Спасовіч, А. Чычэрын, О. Мандэльштам і інш.), у стварэнні польскага параўнальнага літаратуразнаўства, развіціі русістыкі, напісанні цэлага шэрагу адпаведных грунтоўных манаграфій ("Байран і яго век". 1894. Т. 1. 1897. Т. 2; "Рускія ўплывы на польскую душу". 1920; "Уладыслаў Сыракомля: Літоўска-беларускі элемент у польскай творчасці". 1924; "Рээсан і рэвалюцыя". 1925 і інш., усяго больш за 20). Мясцовыя патрыёты (ліцвіны, як яны сябе пачувалі), браты Здзяхоўскія будавалі своеасаблівы духоўны мост паміж праваслаўным Усходам і каталіцкім Захадам, Еўропай і Азіяй. І менавіта Ракаў, дзякуючы найперш Здзяхоўскім, стаў адной з трывалых апораў гэтага моста. Нездарма Эліза Ажэшка называла Ракаў Паўночнымі Афінамі. Сюды на імя Мар'яна ішлі лісты ад Л. Талстога, на сустрэчу да якога ў Ясную Паляну ездзіў ракаўскі літаратуразнаўец і філосаф у 1896 г. (з прядмовай Л. Талстога выйшла ў 1896 г. у Лейпцигу кніга М. Здзяхоўскага "Рэлігійна-палітычны ідэалы польскага грамадства"). У Ракаў да Здзяхоўскіх у 1908 г. спецыяльна прыезджала Ажэшка, якая высока цаніла літаратуразнаўчыя працы Мар'яна і раманы Казіміра. У сваім ракаўскім палацы Здзяхоўскія (Казімір тут пастаянна жыў, а Мар'ян праводзіў ледзь не ўсе

святы і летнія канікулы, прыязджаючы з Кракава і недалёкай Вільні) наладжвалі сустрэчы, вялі ажыўленыя гутаркі з усімі знанымі акалічнымі асобамі: кампазітарам Міхалам Грушвицкім (жыў у Выганічах, за 4 км ад Ракава, паходавы ў 1904 г. на ракаўскіх каталіцкіх могілках), князем Геранімам Друцкім-Любецкім (жыў у Новым Полі, за 3 км ад Ракава, пісаў вершы, драматычныя творы, на сустрэчы з Ажэшкам у Ракаве прачытаў прысвечаную ёй оду), ксяндзом Аляксандрам Астрамовічам (вядомы як беларускі паэт Андрэй Зязюля, у 1911 г. служыў у ракаўскім касцёле), дэпутатамі Дзяржайной думы ад Міншчыны Раманам Скірмунтам і Аляксандрам Лядніцкім і інш. Зусім магчыма, што на пачатку 20-х гг. у палацы Здзяхоўскіх бываў і Сяргей Пясецкі, які тады жыў у Ракаве і пазней яскрава апісаў яго ў рамане “Каханак Вялікай Мядзведзіцы”(1937). Усіх іх яднала пачуццё “тутэйшасці”, “ліцвінскасці”, нягледзячы на тое, шту яны лічылі сваёй “вялікай” радзімай — Польшчу, Расію ці Беларусь (як Андрэй Зязюля).

Усё сказанае (сувязі гістарычныя, эканамічныя, культурныя, канфесійныя, моўныя) вызначае і сённяшні духоўны мікрклімат мястэчка. Хоць у Ракаве этнічных палякаў цяпер амаль німа (ёсць т. зв. касцельныя палякі, дакладней — апалячаныя беларусы-католікі), усё ж польскасць жыве на розных узроўнях духоўнай сістэмы местачкоўцаў. У беларусаў гэта праяўляецца ў *мове* (тое ці іншае валоданне польскай мовай, найперш людзьмі старэйшага пакалення; даволі частае ўжыванне паланізмаў у гаворцы); *культуры* (веданне асобных польскіх фальклорных і літаратурных твораў, звычаяў, традыцый); *веравызнанні* (адсутнасць непрыязні да католікаў, да “польскай” веры); *этнапсіхалогіі* (паважлівае — у цэлым — стаўленне да палякаў; спарадычнае ўспрыманне каталіцкага як польскага: “польскія” (каталіцкія) могілкі, “польскі” (каталіцкі) касцёл і г. д.). З другога боку, у духоўнай сістэме сучасных местачкоўцаў-палякаў (апалячаных беларусаў) яшчэ ў большай ступені жыве беларускасць. Гэта праяўляецца таксама ў *мове* (карыстанне амаль выключна беларускай мовай, за выключэннем асобных момантаў і месцаў: касцёл, сустрэча гасцей з Польшчы і г. д.; значныя праявы беларуска-польскай інтэрферэнцыі ў іх польскім маўленні ў галіне арфаэпіі, лексікі, граматыкі); *культуры* (веданне, нарочні з “сапраўднымі” беларусамі, беларускіх фальклорных і літаратурных твораў, звычаяў, традыцый). Разам з tym у сферы *веравызнання* заўважаецца ў іх большая, у параўнанні з праваслаўнымі беларусамі, цяга да рэлігіі, да “польскай” веры, некалькі высакамернае стаўленне да праваслаўя — “рускай” веры. Што да *этнапсіхалогіі*, то тут звычайна праяўляецца прыярытэт польскага, змешванне веры і нацыянальнасці, падмена каталіцкага польскім і наадварот. Названыя антыноміі не абсалютныя, а адносныя, харацэрныя не для ўсіх носьбітаў пэўнай нацыянальной арыентацыі, а толькі для часткі іх.

Што да цяперашняга культурнага мікрклімату, то яго вызначаюць выключна асобы, якія пачуваюць сябе не “палякамі”, “рускімі”, “ліцвінамі”, “тутэйшымі”, а беларусамі, нягледзячы на тое, да якога веравызнання, каталіцка-

га або праваслаўнага, належаць. Гэта можна сказаць пра літаратараві і мастакоў, якія нарадзіліся ў пасляваенным Ракаве або цесна звязалі з ім свой лёс. Гэта краязнавец Васіль Налецкі, журналіст Вольга Налецкая, літаратуразнаўцы Яўген Гарадніцкі, Таццяна Кабржыцкая, Вячаслав Рагойша, Язэп Янушкевіч, празаік Іван Клімянкоў, жывапісец Фелікс Янушкевіч, скульптар Валер'ян Янушкевіч... Увабраўшы ў сябе духоўную спадчыну свайго Ракава і ўсёй Валожыншчыны (С. Будны, А. Бястужаў-Марлінскі, В. Дунін-Марцінкевіч, Стагы Улас, К. Буйло, У. Фінкель, К. Стакоўскі, К. Рагойша, Г. Равінскі і інш.), Беларусі ў цэлым, яны імкнутца развіваць далей (але ўжо на іншай, цалкам раўнапраўнай аснове) культуру беларуска-славянскіх узаемасувязей. Колішняя практика беларуска-польскіх літаратурных сувязей узбагацілася сувязямі беларуска-рускім і нават беларуска-ўкраінскім (рускі і ўкраінцы складаюць пэўную частку сённяшняга насельніцтва Ракава). Да літаратурных сувязей дадаліся мастацкі і тэатральныя (у Ракаве нарадзіўся заслужаны артыст Беларусі оперны спявак Вінцэнт Бруй, з містэчкам быў звязаны народны артыст СССР і Украіны, мастацкі кіраўнік Беларускай оперы Яраслаў Вашчак, у Ракаве адзін час жыў і пахаваны на праваслаўных могілках заслужаны артыст Украіны саліст Львоўскай оперы Вячаслав Кабржыцкі). У той жа час беларуска-польская сувязі былі і застаюцца аднымі з галоўных. У гэтым сэнсе паказальная тэматыка самой творчасці ракаўцаў — як мастакоў (В. Янушкевіч — аўтар помніка А. Міцкевічу ў Навагрудку; цэлы шэраг жывапісных вобразаў палякаў, паўстанцаў 1863 г., стварыў Ф. Янушкевіч), так і літаратуразнаўцаў (“І нясе яна дар…”, “Кантакты”, “І адгукнецца слова ў слове…” В. Рагойшы; “Карані дружбы” Т. Кабржыцкай і В. Рагойшы; “Беларускі Дудар” Я. Янушкевіча, укладанне і рэдагаванне ім “Пана Тадэвуша” А. Міцкевіча на польскай, рускай і беларускай мовах і інш.).

Значным укладам ракаўскіх інтэлігентаў у мясцове mestachkovaе краязнавства, а таксама ў тэорыю і практику беларуска-іншаславянскіх культурных кантаکтаў з'яўляецца правядзенне імі рэгулярных (раз у два гады) навуковых Ракаўскіх чытанняў. Знамінальная, што тэматыка Другіх Міжнародных Ракаўскіх чытанняў (1998) цалкам прадвызначалася задачай вывучэння беларуска-польскіх культурных узаемадносін: “Ракаўскія “Паўночныя Афіны”: Мар’ян Здзяхоўскі, Эліза Ажэшка і проблемы культурных кантаکтаў народаў Цэнтральны і Цэнтральна-Усходні Еўропы”. Несумненна, і навуковыя даклады на Міжнародных Ракаўскіх чытаннях, і сам факт іх правядзення выходзяць за рамкі mestachkova жыцця. Разам з тым яны пераканаўча сведчаць: заходнебеларускае (цяпер ужо — цэнтральнабеларускае) містэчка Ракаў паранейшаму застаецца адным з важнейшых асяродкаў беларуска-польскага культурнага сумежжа.

Michał Sajewicz (Lublin, Polska)

ZRÓŻNICOWANIE ETNICZNE, WYZNANIOWE I JĘZYKOWE BIAŁOSTOCCZYZNY WSCHODNIEJ W ŚWIETLE BADAŃ NAUKOWYCH ORAZ W OCZACH MIESZKAŃCÓW TEGO REGIONU

Białostoczyzna jest terenem typowo pogranicznym, tu bowiem zetknęło się ze sobą osadnictwo polskie z russkim, a także słowiańskie z bałtyckim [Kuraszkiewicz 1955, 334–338; Wiśniewski 1957, 319–326; Nalepa 1964; Obrębska-Jabłońska 1972, 7–9]. Ziemia nad Bugiem, Narwią i Biebrzą nigdy nie obejmowała tylko jedna kultura, nigdy nie zasiedlała ich ludność jednolita pod względem etnicznym, wyznaniowym i językowym [Szymbański 1973, 25–32; Wiśniewski 1977, 7–8; Kosman 1979, 25–27].

Najogólniej można stwierdzić, że kolonizacja ziem dzisiejszej Białostoczyzny odbywała się z kilku kierunków. Z zachodu napływali Mazowszanie, ze wschodu i północnego wschodu Rusini spod Świsłoczy, Wołkowyska i Grodna, a z południa i południowego wschodu Rusini z Wołynia i Polesia [Jaroszewicz 1844, 30; Wiśniewski 1964, 30–31; 1977, 8, 70–74, 1980, 14;]. W pewnym okresie na północy i północnym wschodzie znaczną aktywność wykazywał także bałtycki element osadniczy [Wiśniewski 1964, 130–132, 134–135].

W wyniku specyficznych procesów osadniczych oraz wielu czynników natury politycznej, administracyjnej i kościelnej ukształtowana została na Białostoczyźnie swoista struktura etniczna, społeczna, wyznaniowa i językowa miejscowego osadnictwa [Wiśniewski 1977, 7]. Wykształcił się podział ziem dzisiejszej Białostoczyzny na trzy zasadnicze części: zachodnią, północno-wschodnią i południowo-zachodnią [Wiśniewski 1977, 14]. Część zachodnią zamieszkuje ludność polska wyznania katolickiego. Obie pozostałe części zasiedliła ludność pochodzenia russkiego, z tym że na północy mieszkają potomkowie osadników przybyłych z Białorusi i częściowo Litwy, na południu zaś z Wołynia i Polesia. Zdecydowana większość ludności pochodzenia russkiego należy obecnie do Kościoła prawosławnego, jedynie na obrzeżach zachodnich, północnych i południowych zasiedlonego przez nią terenu częściowo się spolonizowała i przyjęła z czasem obrządek katolicki [Hawryluk 1993]. Skupiska wyznawców katolicyzmu występują także wewnętrz wschodniej części Białostoczyzny, zwłaszcza w miastach i miasteczkach, czasem też na wsi szczególnie na północ od rzeki Narew. Są to najczęściej potomkowie osadników polskich, przybyłych tu głównie na przełomie XIX i XX wieku, niekiedy też w okresach późniejszych.

Tę bogatą mozaikę etniczną, a w ślad za tym religijną, kulturową i językową dopełniają mieszkający w kilku wsiach białostockich, między innymi w Bohonikach i Krusznianach, Tatarzy [Łapicz 1989] oraz osiadli ponad półtora wieku temu

m.in. pod Augustowem, Suwałkami, Ełkiem i Sejnami Rosjanie-staroobrzędowcy [Grek-Pabisowa 1968; 1983; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1980; E. Iwaniec 1977; Zielińska 1996]. Okolice Sejn zamieszkuje ponadto kilkutysięczna grupa Litwinów [Smoczyński 1971].

Przez kilka stuleci znaczny odsetek mieszkańców Białostocczyzny stanowili także Żydzi, którzy osiedlali się głównie w miastach i licznych miasteczkach tego regionu. W wielu miejscowościach prezentowali drugą co do wielkości wspólnotę językową, a nierzadko nawet ponad połową mieszkańców miasteczka używała języka jidysz. W ubiegłym stuleciu, a także na początku obecnego znaczą aktywność wykazywała również na Białostocczyźnie niemiecki element osadniczy. Niemcy osiedlali się najczęściej w Białymstoku i okolicznych osadach fabrycznych. Przed I wojną światową teren ten zamieszkiwała ponadto spora grupa napływowej ludności prawosławnej, najczęściej Rosjan, głównie urzędników państwowych, wojskowych i ich rodzin. Ukształtowany przez stulecia układ sił uległ znaczniejszym zmianom dopiero w połowie wieku, szczególnie w wyniku masowej eksterminacji ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej.

Ludność wiejską zamieszkującą wschodnią część Białostocczyzny łączy realna więź ze społecznością rodzinną, miejscowością i prawosławną [Sadowski 1991, 131; E. Mironowicz 1993, 202–214]. Świadomość tych ludzi pozostaje najczęściej na etapie świadomości etnicznej, nie zaś narodowej [Pawluczuk 1972, 131; Sajewicz 1993, 125–139]. Jest to grupa silnie związana ze wsią, jej mieszkańcami, ich kulturą, przy czym rdzeniem tej kultury jest zawsze prawosławie [Sadowski 1991, 102–103; Sajewicz 1995, 45–46]. Członkowie tych zbiorowości odczuwają żywo związki łączące ich ze „swoimi”, to jest z wyznawcami prawosławia, niezależnie od tego, czy są oni białoruskojęzyczni, czy też ukraińskojęzyczni. Najbardziej charakterystyczną cechą tych zbiorowości jest przede wszystkim chłopskość i niski na ogół poziom wykształcenia. Trafnie więc zauważa W. Pawluczuk [1972, 131], że “[...] w zasięgu prawosławia ukształtowała się na wschodniej Białostocczyźnie grupa etniczna istniejąca zarówno w świadomości własnej, jak i w świadomości grup sąsiednich. W świadomości własnej istnieje jako grupa “swoich”, “prawosławnych”, “ruskich”, “białoruskich”. Określenia te używane są jako synonimy, przy czym z pojęciem “prawosławny” częściej spotykamy się wśród ludzi starszych, pojęcia zaś “białoruski” używa młodzież, zwłaszcza bardziej wykształcona. Świadomość białoruskości na tym terenie jest więc świadomością nazwy. Spostrzeżenia W. Pawluczuka potwierdzają także badania A. Sadowskiego [1991] i E. Mironowicza [1993].

Wśród badaczy zajmujących się problematyką białoruską zauważa się różnicowane stanowiska w kwestii stopnia rozwoju świadomości narodowej mniejszości etnicznych zamieszkujących Białostocczyzne. Różnie też sytuuje się granicę zasięgu gwar białoruskich w tym regionie. Jedni skłonni są zaliczać do narodu białoruskiego całą ludność prawosławną z terenu Białostocczyzny, od Augustowa aż po Bug. Stanowisko takie zajmują najczęściej działacze miejscowych organizacji białoruskich, a także liczni autorzy zamieszczający swoje publikacje w

prasie polsko- i białoruskojęzycznej. Oparcie się tylko na kryteriach wyznaniowych spowodowało, że za Białorusinów uważa się również ludność ukraińskojęzyczną spod Siemiatycz, Milejczyc, Kleszczel, Orli, Bielska Podlaskiego i Hajnówki, której przodkowie wywodzą się z południa, z Wołynia i spod Brześcia [AGWB 1, Mapy pomocnicze, V. Kierunki i zasięgi osadnictwa w wiekach XIV–XVIII]. Nie może więc zaskakiwać fakt, że gwary tych okolic zawierają wiele cech charakterystycznych dla obszaru ukraińskojęzycznego, w tym takie, jak okanie, dyspalatalizacja spółgłosek przed *e, a także często przed *i, miękkie *c, a nawet, choć na ograniczonym terenie, ikawizm [AGWB 1, Mapy lingwistyczne i komentarze, 1. Główne linie podziału fonetycznego badanych dialektów Białostocczyzny; Kondratiuk 1964; Smułkowa 1968]. Zasygnalizowane podejście należy uznać za kontynuację, być może nieraz nieświadomioną, koncepcji narzuconej przez ideologów radzieckich, którzy nie licząc się ani z kryteriami językowymi, ani historycznymi, ani tym bardziej z wolą samych zainteresowanych (wcześniej podobnie postępowały władze carskie), spowodowali, że cała Białostocczyzna została włączona w 1939 r. do BSRR, a mieszkającą tam ludność prawosławną uznano za Białorusinów. Wielu mieszkańców tego regionu ze zdziwieniem dowiedziało się wówczas, że są właśnie Białorusinami, a nie “tutejszymi” czy też “ruskimi”, jak większość z nich sądziła.

Inni badacze podkreślają, że ludność wyznania prawosławnego regionu białostockiego wyraźnie ewoluje w kierunku polskiej, białoruskiej bądź ukraińskiej świadomości narodowej [Sadowski 1991, 36; Łesiów 1994; 117–137]. Jest to proces zauważalny szczególnie w ostatnim okresie, ale trudno go uznać za powszechny. Objął on przede wszystkim grupy osób z wykształceniem wyższym lub średnim, które mieszkają głównie w miastach. Część z nich aktywnie uczestniczy w kulturze i strukturach grupy większościowej, tkwiąc dalej w większym lub mniejszym stopniu w kulturze i strukturach grupy mniejszościowej. Inni natomiast rezygnują całkowicie z uczestnictwa w kulturze dotychczasowej grupy. Tego typu osoby bardziej lub mniej wyraźnie ewoluują w kierunku świadomości polskiej.

Pewna grupa osób zaczyna coraz bardziej identyfikować się z białoruskością lub ukraińskością. Uświadomiły one sobie, że są częścią narodu białoruskiego bądź ukraińskiego, która znalazła się w Polsce nie przypadkiem, nie w wyniku przesiedleń, procesów migracyjnych, lecz w rezultacie określonych ustaleń przebiegu granicy państwowej. Osoby te przeświadczone są o potrzebie własnych aktywnych działań na rzecz rozwoju i popularyzacji określonej kultury narodowej. Znają one na ogół dobrze białoruski lub ukraiński język literacki, systematycznie podnoszą swoją wiedzę o historii i kulturze danego narodu, interesują się życiem politycznym, kulturalnym i gospodarczym współczesnej Białorusi bądź Ukrainy. Za podstawowy wyznacznik kierunku świadomości narodowej należy tu uznać czynnik językowy, w szczególności uświadomienie sobie faktu przynależności rodzinnej gwary do określonego języka narodowego, tj. białoruskiego lub ukraińskiego. Niepośrednią rolę odgrywa też wiedza o historii danego państwa, o folklorze, kulturze materialnej i duchowej zamieszkującej go ludności.

Proces kształtowania się białoruskiej świadomości narodowej na Białostocczyźnie zapoczątkowany został w okresie przedwojennym, ale szczególnie nasilił się po wojnie, zwłaszcza po 1956 roku. Należy jednak zaznaczyć, że proces ten nie objął szerokich kręgów społeczeństwa. Z białoruskością identyfikują się przede wszystkim działacze białoruskich organizacji społecznych i partii, część młodej inteligencji, zwłaszcza absolwenci liceów ogólnokształcących z białoruskim językiem nauczania (w Bielsku Podlaskim i Hajnówce) i studiów białorutenistycznych (Mińsk, Warszawa, Lublin). Ważną rolę w rozwijaniu białoruskiej świadomości narodowej na Białostocczyźnie odegrała działalność białoruskich organizacji społeczno-kulturalnych, partii, zespołów artystycznych, stowarzyszeń literackich, organizacji studenckich i religijnych. Istotny wkład w rozwój świadomości narodowej mniejszości białoruskojęzycznej na terenie Białostocczyzny wniosło także szkolnictwo białoruskie, prasa białoruskojęzyczna, białoruskojęzyczne audycje radiowe i programy telewizyjne. Podkreślić jednak należy, że wspomniany proces w niewielkim tylko stopniu dotknął środowisk wiejskich. Świadomość zdecydowanej większości tych środowisk w dalszym ciągu pozostaje na etapie świadomości etnicznej, nie zaś narodowej.

W ostatnich latach zauważalny jest na Białostocczyźnie pewien wzrost świadomości ukraińskiej u części młodzieży ukraińskojęzycznej, szczególnie z wykształceniem wyższym, która zaczyna dostrzegać istotne różnice, jakie dzielą ich gwarę od białoruskiego języka literackiego, i cechy łączące ją z ukraińskim językiem literackim. Zdają sobie też sprawę z pewnych odrębności kulturowych, zwłaszcza w zakresie folkloru, kultury duchowej i poniekąd materialnej. Wzrosło w związku z tym zainteresowanie tej grupy ludności językiem, kulturą i historią narodu ukraińskiego. Są one popularyzowane na łamach różnych czasopism ukraińskojęzycznych oraz za pośrednictwem białostockiego radia i telewizji. Aktywnie działa Związek Ukraińców Podlasia z siedzibą w Bielsku Podlaskim. Należy jednak podkreślić, że działalność organizacji ukraińskich na Białostocczyźnie nie zawsze znajduje podatny grunt, brak jest bowiem w środowiskach ukraińskojęzycznych tego regionu tradycji samej nazwy Ukrainiec, a w dodatku ma ona na ogół pejoratywny wydźwięk, ponieważ kojarzona jest często z działalnością UPA na terenie południowo-wschodniej Polski w okresie II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych. Ukrainskojęzyczna ludność Białostocczyzny w dalszym ciągu określa siebie jako "ruskich", "prawosławnych", "tutejszych", a nawet "białoruskich", wykazując większą lub mniejszą niechęć do określeń Ukrainiec, ukraiński.

Klasyfikacja gwar peryferyjnych oraz ustalenie ich powiązania z określonym językiem jest sprawą złożoną i budzącą dotychczas wiele kontrowersji. Do gwar tych z racji ich usytuowania przedostawały się zazwyczaj liczne obce elementy systemowe i niesystemowe. Sprawiło to, że ta sama gwara bywa niejednokrotnie zaliczana przez różnych badaczy do jednego lub drugiego z sasiadujących ze sobą języków. Z takim właśnie przeciwnym okresem przynależności językowej mamy do czynienia m.in. na pograniczu białorusko-ukraińskim. Najwięcej kontrowersji wywołuje tu klasyfikacja oraz określenie przynależności językowej gwar

północno-podlaskich (białostockich) [Sajewicz 1997, 91–107], jak też poleskich (brzesko-pińskich) [Dejna 1976, 13–20; Klimczuk 1983, mapy, 38–39; Sajewicz 1993, 255–263].

Nie ulega wątpliwości, iż każdy kontakt między gwarami należącymi do różnych języków etnicznych musiał prowadzić do większego lub mniejszego, w zależności od charakteru tego kontaktu, wymieszania elementów właściwych każdemu z tych języków. Kiedy ten kontakt dokonywał się w sprzyjających warunkach fizjograficznych, administracyjnych, politycznych, kulturowych i religijnych, to zakres przemieszania elementów obu języków był zazwyczaj znaczny, a proces ten obejmował szeroki pas sąsiadujących ze sobą gwar.

Słusznie zauważa K. Dejna [1976], że kwestia przynależności językowej gwar peryferyjnych nie może być rozstrzygnięta bez uściślenia kryteriów klasyfikacyjnych. Spośród cech wyróżniających badaną gwarę najistotniejsze przy ustalaniu przynależności językowej są, zdaniem tego badacza, cechy stare, systemowe, wspólne caemu ugrupowaniu etnicznemu lub jego znacznej większości. Są to więc te innowacje, które przesądziły o uformowaniu się odrębnego języka, wyróżniającego osobny zespół etniczny [Dejna 1976].

Można więc stwierdzić, że przy ustalaniu powiązania danych gwar peryferyjnych z odpowiednim językiem niewystarczające jest wyodrębnienie zespołu cech badanych gwar, ale nieodzowne jest udowodnienie, że cechy te powiązane są genetycznie z obszarami kształtowania się określonego języka etnicznego. Jeżeli uda się stwierdzić, że badana gwara leży na terenie objętym izoglosami innowacji dialektalnych języka A, to tym samym udowodnimy, że gwara ta należy do tego właśnie języka. [Dejna 1976].

Z dotychczasowych prac dotyczących gwar wschodniosłowiańskich Białostoczyzny wynika, iż badacze stosują niejednolite, często też pozajęzykowe kryteria klasyfikacji gwar peryferyjnych. Mankamentem niektórych opracowań jest niedostateczne uwzględnianie najwartościowszych prac z zakresu dialektologii autorów współczesnych, np. AGWB, prac E. Smułkowej, jak też badaczy wcześniejszych, zwłaszcza K. Michalczuka, J. Karskiego, L. Ossowskiego i W. Kuraszewicza. Autorzy niektórych publikacji w niewystarczającym stopniu nawiązują do prac historyków i archeologów, zwłaszcza z zakresu osadnictwa, a także socjologów i religioznawców.

Konsekwencją zasygnalizowanego podejścia jest diametralne różne sytuowanie w terenie granicy między gwarami białoruskimi i ukraińskimi na obszarze Białostoczyzny. Skrajnym stanowiskiem jest zaliczanie wszystkich gwar wschodniosłowiańskich na terenie Białostoczyzny do białoruskich. Zdecydowanie częściej jednak obok czystych gwar białoruskich wyodrębnia się “gwary białorusko-ukraińskie” [Kondratiuk 1964], “gwary białoruskie przejściowe ku ukraińskim” i “gwary przejściowe białorusko-ukraińskie” [AGWB 1, 54; Czurak 1990, 285].

Do przejściowych zaliczane są niekiedy gwary okolic Narwi, a także wsi położonych na zachodnim skraju Puszczy Ładzkiej, gdzie występuje twarda

wymową spółgłosek przed e, por. d'ervo, t'emny, zeml" a, i miękka przed i, por. xod'it'i, kos"it'i, mołot"it'i. Miękkość spółgłoski przed i uzasadnia się niekiedy wpływem gwar białoruskich. Nie jest to jednak, jak się wydaje, podejście właściwe, ponieważ tego typu wymowa jest jedną z głównych cech ukraińskich gwar zachodniopodlaskich. Notujemy ją zarówno w okolicach Bielska Podlaskiego, Siemiatycz, jak też Białej Podlaskiej, Konstantynowa, a nawet na Chełmszczyźnie.

Znajomość historii Białostoczyzny, zwłaszcza przebiegu procesów osadniczych na tym terenie, zmusza do innego spojrzenia na to zjawisko. Gwary wschodniosłowiańskie okolic Narwi oraz wsi położonych na zachodnim skraju Puszczy Ladzkiej należałyby raczej zaliczyć do zachodniopodlaskich gwar ukraińskich [Kuraszkiewicz 1963; Czyżewski 1994; Sajewicz 1997]. Ludność posługująca się tymi gwarami kolonizowała w przeszłości Puszczę Bielską, przesuwając się w kierunku północnym, gdzie na początku XVI wieku przekroczyła Narew. To samo osadnictwo zasiedliło także ziemie między dzisiejszą Puszczą Ladzką a Puszczą Białowieską. Przez dłuższy czas, m.in. z przyczyn fizjograficznych, nie było bezpośredniego kontaktu między osadnictwem ukraińskim i białoruskim. Do takiego zetknięcia się obu typów osadnictwa, i to na stosunkowo wąskim odcinku, doszło dopiero na początku XVII wieku. Różnojęzycznych osadników rozdzielał tu dość szeroki pas puszczy, co znacznie utrudniało bezpośredni kontakt między ludnością pochodzenia nadbużańskiego a osadnikami spod Grodna, Świsłoczy czy Wołkowska, przyczyniając się jednocześnie do zachowania zarówno gwar białoruskich, jak i ukraińskich w stosunkowo czystej postaci. Należy dodać, iż nieliczni w sumie ukraińskojęzyczni mieszkańcy wsi poosocznickich, położonych po wschodniej stronie Puszczy Ladzkiej, w szybkim czasie białorutenizowali się i całkowicie się zintegrowali z miejscowością białoruskojęzyczną.

Gwary okolic Narwi, Hajnówki, Bielska Podlaskiego, Orli, Kleszczel, Milejczyc i Siemiatycz, które niejednokrotnie zaliczane były do gwar przejściowych lub nawet białoruskich, są właściwie gwarami ukraińskimi [Łesiów 1994], ponieważ zawierają cechy, które powiązane są genetycznie z obszarem kształtowania się ukraińskiego języka etnicznego. W gwarach tych brak jest natomiast istotnych cech innowacyjnych wyróżniających język białoruski. Należy zaznaczyć, że gwary niektórych wsi nadnarwiańskich można byłoby naprawdopodobniej zaliczyć do przejściowych, ale zagadnienie to wymaga jednak bardziej szczegółowych badań. W gwarach tych może np. występować białoruskie dziekanie i ciekanie (nie zawsze jednak konsekwentnie) oraz ukraińskie okanie. Podobne zjawisko obserwujemy także we wsi Krynica na zachodnim skraju Puszczy Ladzkiej [Kuraszkiewicz 1938].

Wyznaczona przez autora niniejszej pracy [Sajewicz 1997, 101, zob. mapa 106] w oparciu o kryteria językowe granica między gwarami białoruskimi i ukraińskimi na Białostoczyźnie na pewnych odcinkach pokrywa się z granicami, które w przeszłości próbowali wytyczyć tacy wybitni dialektolodzy, jak K. Michalczuk [1877] i J. Karski [DABM, mapa Etnograficzeskaja karta bielorusskogo plemieni], na innych z kolei poprowadzona została w sposób odmienny. Na wschodnim

odcinku granica ta przebiega w linii prostej od przecięcia się rzeki Leśnej z granicą państwową do rzeki Narwi między wsiami Bińdziuga i Rybaki. Na odcinku zachodnim gwary ukraińskie wychodzą poza Narew, obejmując takie miejscowości, jak Narew Trześcianka, Ryboly i Wojszki. Na wschód od tak wyznaczonej granicy leżą takie wsie, jak Białowieża, Teremiski, Pogorzelce, Budy, Skupowo, Bernadzki Most, Ochrymy, Kapitańska Czyczyna, Kasjany, Porosłe, Bińdziuga i Suszcza, w których występujeakanie, dziekanie i ciekanie, miękka wymowa spółgłosek przedniojęzykowych przed e i i. Na zachód od tej linii położone są natomiast takie wsie, jak Topiło, Orzeszkowo, Lipiny, Dubiny, Nowosady, Borysówka, Grodzisko, Krzywiec, Waški, Hajdukowszczyzna, Rybaki i Odrynki. Wymienione tu miejscowości leżą już na obszarze gwar okacyjących. Nie występuje w nich również zjawisko dziekania i ciekania, ponieważ wszystkie spółgłoski uległy przed e stwardnieniu.

Mniej ostra jest natomiast granica między gwarami białoruskimi i ukraińskimi na północ od Narwi. Gwara białoruska, niekiedy już w zaniku, istnieje niewątpliwie w takich miejscowościach, jak Hoźna, Ostrówki, Koźliki, Bogdanki, Czerewki i Zawyki, ale w Narwi, Trześciance, Rybołach i Wojszkach jest już gwarą ukraińską.

Jest rzeczą znaną, że właśnie skrajem Puszczy Białowieskiej i Ladzkiej, a następnie wzduż Narwi przebiega pęk izoglos wyznaczających zasięg tak ważnych zjawisk, jakakanie wobec okania, dziekanie i ciekanie wobec ich braku, wymowa nas”ic’i || nas”ic’ wobec nos’ty, twarde c wobec miękkiego, wymowa n’es’e || n’as”e wobec nes’e|| nys’e, wymowa był’o wobec buł’o i szeregu innych cech fonetycznych i fleksyjnych [Kuraszkiewicz 1964, 39, mapa, AGWB, mapa 1. Główne linie podziału fonetycznego badanych dialektów Białostocczyzny; Klimczuk 1983, 38] “Okazuje się, że cztery spośród wymienionych izofon rzebiegają niemal wzduż jednej linii.[...] Mniej więcej wzduż tej linii przebiega jeszcze szereg izoglos morfologicznych i leksykalnych. Dlatego uznać ją należy za najważniejszą linię podziału dialektów wschodniosłowiańskich Białostocczyzny.” [AGWB, 122]

Ludność wiejska, starsza w większości z niepełnym, młodszego na ogół z pełnym wykształceniem podstawowym, a czasem średnim, świadoma jest znacznego zróżnicowania etnicznego, wyznaniowego i językowego Białostocczyzny, którą zamieszkują z jednej strony pal’ak’i, mazur’é, kat’ol’ik’i, l’ax’i, papar’ymcy, fr’ank’i, z drugiej zaś tut’ejšy, r’usk’i, pravasł’auňy, b’iļar’usy, svaj’ěl’už’i, n’as’l’už’i. Najważniejszym wyznacznikiem odrębności wobec sąsiada z zachodu jest wyznanie prawosławne. Zdecydowanie na dalszym planie funkcjonują elementy kultury narodowej. Porównajmy w związku z tym wypowiedź jednego z mieszkańców wsi Lewkowo Nowe, gm. Narewka: [|tut kruh’om žyw’ut n’as’l’už’i | pravasł’auňy | da_c’erkv x’o3’at || pal’ak’óu u_nas m’alo | hav’orat van’y pa_n’asamu | ‘al’e da_c’erkv’i n’i_x’o3’at | da_kas’c’ola da_n’araúk’i j’ez’z’at || t’ól’k’i a3’iñ K’učko i star’aja Benb’enkova | n’ib’ošcyca | da_c’erkv’i zax’o3’il’i | a tak to n’ē || tr’oxu tak’iye van’y zac’enty| t’ye mazur’é || ‘al’e n’im’ a što hryš’yc’| žyv’em c’ap’er zh’ódno | n’i_zacyp’ajem a3’iñ druh’oho | č’asom v’yp’jem d’obre r’azom | na_’ixn’e čy na_n’as’e s’v’ato || toš tr’eba has’ic:e | bo bóx u_nas a3’iñ xoc’ van’y m’ol’ac:e da_p’apy r’ymskaho | a my n’ē || a’l’e ja vam skaž’u | kal’iš | m’ama

rask'azuval'i | hórš był'o | v'el'm'i nas n'i l'ub' il'i pal'ak' i | kac'apam'i prazyv'al'i || na_zab'avax b' il'is'e || al' e ús'o m'in' ajec:e na h'etum s'v' 'éc'i]. Słusznie więc zauważa E. Mironowicz [1993, 206], że ruskość na Białostocczyźnie funkcjonuje jako przeciwnieństwo polskości i nierozerwalnego z nią katolicyzmu. "Polskość wyrażała stereotypowe przeciwnieństwo wszystkiego co prawosławne — "ruskie". W odwrotnej relacji funkcjonowało to również po stronie polskiej. W wyobrażeniach znacznej części ludności białoruskiej Polacy byli wiecznie żli, nietolerancyjni, skłonni do agresji, bo taka była ich natura. Z Polakiem należało unikać konfliktów, ustąpić, zejść mu z drogi, gdyż w antyruskim zaślepieniu był on nieobliczalny" [E. Mironowicz, 1993, 206]. Ten niekorzystny funkcjonujący od kilku stuleci stereotyp Polaka traci powoli swoją ostrość. Lepsze wzajemne poznanie, otwartość na kulturę i język sąsiada przyczyniają się do przezwyciężenia wzajemnych urazów i zmiany funkcjonujących, nie zawsze korzystnych, stereotypów. Pozwala to dostrzec i lepiej zrozumieć aspiracje sąsiada. Można przypuszczać, że odrębność narodowa, etniczna, kulturowa czy religijna będzie z czasem wywoływała u innych zainteresowanie, nie zaś nieufność czy wręcz agresję. Jest to, jak się wydaje, najprostsza droga do ułożenia poprawnych stosunków między sąsiadami, opartych na zasadzie poszanowania, wzajemnego zrozumienia i tolerancji, z uwzględnieniem oczywiście obustronnych interesów.

Teren Białostocczyzny dzieli się w świadomości miejscowej ludności prawosławnej na dwie zasadnicze części: część polskojęzyczną i część ruskojęzyczną, por. [|] tut u_nas hav'orat pa_pr'ostamu || my hav'rym pa_sv'jamu || u_nas pr'osta m'ova || my tut us'é pa_b'iłar'usku hav'orym || ty havar'y jak my ús'é | pa_r'usku||]. Istnieje ponadto świadomość zróżnicowania językowego terenu ruskojęzycznego Białostocczyzny, por. [|] u_nas k'ała N'araúk'i to tak xar'óśc l'úz'i hav'orat | tak ból's pa_b'iłar'usku | a tam za_l'ésom to tr'ošku in'ákš | tak c'varz'éj jakos'||]. Inni informatorzy dodają: [|] tam | pad_H'ajnaúkaju | k'ała Kl'išč'eł' to úże tak sxv'atujut pa_ukr'ajinsk'i||]. Zanotowano również wypowiedź następującą: [|] i tut u_nas i tam za_l'ésom hav'rat pa_r'usku | pa_pr'ostamu | a n'i pa_ukraj'insk'u | toš n'i ukraj'incy tam žyv'ut | a našy l'úz'i ukraj'incy to tak' ije ból's č'orniy i spat_l'oba z'iv'ac:e||]. Na dworcu kolejowym w Hajnówce zanotowano następującą uwagę: [|] toj p'ojest na_B'iłar'us' iz'e], tzn. do Narewki i Siemianówki, gdzie mieszka ludność posługująca się gwarami akującą i dziękującą-ciekającą. Innym razem dla odmiany słyszano uwagę: [|] to Ukraj'ina tak ras'p'iv'ałas'a ||] (o kobietach śpiewających pieśni ludowe w pociągu jadącym do Czeremchy, gdzie miejscowa ludność używa gwary okajcej z przeprowadzoną dyspalatalizacją spółgłosek przed e i i).

Podział terenu ruskojęzycznego Białostocczyzny może być także oparty na charakterystycznych, łatwo zauważalnych cechach poszczególnych gwar. Tak więc dla przykładu mieszkańców sąsiedniej wsi dziękującą i ciekającą mogą być określani przez nosicieli gwary z przeprowadzoną dyspalatalizacją spółgłosek dziękującymi (por. z'e 'gdzie') lub ciaprukami (por. c'ap' 'er 'teraz'), por. [|] s_tymy c'aprük'amy ny_dohov'orys':a | an'o c'ap' 'er, c'ap' 'er | ny_sk'aže jak čołov'ěk

tep'er. Zanotowano też nazwę d'ekało na określenie osób, które wymawiają twar- do spółgłoski przed e, por. [|]u ty | d'ekało n'išč'asny | čuc' staj'iš| a šče xl'aptaú_by t'uju h'aru [|]. Nawet inna wymowa zaimka może być podstawą do określenia mieszkańców danej okolicy jako sztokmanów (por. što "co") lub szczokmanów (por. šco "co"), por. [|]tud'y xl'opc'i ny_jd'ete na_zab'avu | tam štokman'y | kol'i's' men'e pob'yli | žónka f_x'aty ny_pozn'ała | tak očy popodbyv'al'i | štokman'yska|]. Przytoczmy także określenia t'amak'i (przysłówek t'amaka używany na północ od Narwi) i mašk"i (rzeczownik maš'ok. 'worek' używany w okolicach Narewki), por. [|]už'e t'amak'i j'edut | xvast'y k'on'am pazav'azuval'i | i s'iš'at nastab'určany || u_tyx mašk'óú kart'ošk'i n'i _k'up'iš | sam'i hał'odny s'iš'at||.

Ludność akająca oraz dziękająco-ciekająca spod Narewki, Lewkowa Starego czy Białwieży określa mieszkańców okolic Hajnówki, Bielska Podlaskiego, Orli i Kleszczel Podlaszami (w miejscowości gwarze Padl"aš). Zwraca uwagę przede wszystkim na ich "twardą wymowę", tj. występowanie twardych spółgłosek przed e, często też przed i. Podkreśla ponadto okający charakter gwar Podlaszów. Osoba, która posługuje się gwarą o podobnych cechach, w okolicach Narewki czy Lewkowa Starego automatycznie uważana jest za Podlasza. Nie jest wykluczone, że tak samo byłby potraktowany Ukraińiec spod Łucka lub Lwowa.

Nie ulega wątpliwości, że nazwa Podlasz jest reliktem starych podziałów polityczno-administracyjnych na terenie dzisiejszej Białostocczyzny [AGWB 1, Mapy pomocnicze, III. Podziały polityczne i administracyjne na terenie AGWB w latach 1669–1795]. Okolice Narewki i Lewkowa Starego wchodziły niegdyś w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, natomiast pobliskie tereny na zachodzie, gdzie nie znano wymowy akającej i dziękająco-ciekającej, znajdowały się już w obrębie Korony, tj. na Podlasiu (gw. Padl'aše). Stąd też mieszkańcy wsi położonych na zachód od Puszczy Ladzkiej określani są Podlaszami i kojarzeni obecnie przede wszystkim z ich odmienną wymową.

Mieszkańcy okolic Bielska Podlaskiego, Dubicz Cerkiewnych i Orli, a więc miejscowości wchodzących niegdyś w skład Korony, określają siebie jako Kołowców (por. kor'ol' "król"), a mieszkańców tych ziem, które wchodziły dawniej w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, jako Litwinów. Litwinami (gw. Litwyn'y) dla mieszkańców Dubicz Cerkiewnych są zarówno białoruskojęzyczni mieszkańcy okolic Narewki, jak też mieszkańcy pobliskich wsi puszczańskich na wschód od linii kolejowej Czeremcha-Hajnowka, gdzie występuje, podobnie jak w Dubiczach Cerkiewnych, okanie i twarda wymowa spółgłosek przed e i i.

Na zakończenie należy z naciskiem zaznaczyć, iż ustalenie przynależności językowej gwar peryferyjnych nie rozstrzyga jeszcze kwestii tożsamości narodowej ich nosicieli. Język jest wprawdzie podstawowym, lecz nie wyjątkowym wyznacznikiem charakteru tej tożsamości. O ile język jest niejako automatycznie przekazywany dzieciom przez rodziców, to tożsamość narodowa jest niejednokrotnie wynikiem długotrwałych poszukiwań i kształtuje się w sercach i umysłach poszczególnych jednostek, przy czym charakter tej tożsamości nie zawsze jest stały,

może on ulegać, zwłaszcza na terenach pograniczych, zmianom w zależności od stopnia uświadomienia danej osoby, jej wiedzy i doświadczenia życiowego. Specyfiką tego typu terenów jest ponadto brak wykształcenia świadomości narodowej u znacznej części mieszkańców. Nie jest wykluczone, że czasy, w których żyjemy, będą wymagać od nich określenia swojej tożsamości narodowej. Jej stan i kierunki ewolucji to interesujący temat badań socjologicznych. Socjologa interesuje przede wszystkim świadomość mieszkańców określonego terenu niezależnie od języka, którym się posługują, językoznawcę zaś język tych mieszkańców niezależnie od ich świadomości narodowej [Dużyńska 1991, 173–179; Sajewicz 1997, 104].

Bibliografia

- AGWB I, Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczyzny, 1, [red.] S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, Wrocław 1980.
- Czurak M. 1990, Frazelogizmy temporalne i przestrzenne w gwarze białorusko-ukraińskiej pod Hajnówką, "Slavia Orientalis" 3–4, 1990.
- Czyżewski F., 1994, Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia, Rozprawy Slawistyczne, 3, Lublin.
- Dejna K., 1976, Językowa przynależność gwar brzesko-pińskich, [w:] Języki i literatury wschodniosłowiańskie, Łódź.
- Dużyńska M., 1991. Język a świadomość odrębności grupowej na przykładzie wybranych wsi drobnośląsiekich i chłopskich okolic Kodnia, [w:] Język a kultura, t. 1. Podstawowe pojęcia i problemy, Wrocław.
- Grek-Pabisowa I., 1968, Rosyjska gwara starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim, Wrocław.
- Grek-Pabisowa I., 1983, Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzedowców w Polsce. Rozwój i stan dzisiejszy, Wrocław.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1980, Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce, Wrocław.
- Hawryluk J., 1993, Z dziejów cerkwi prawosławnej na Podlasiu w X–XVII wieku, Bielsk Podlaski.
- Iwaniec E., 1977, Z dziejów staroobrzedowców na ziemiach polskich XVII–XX w., Warszawa 1977.
- Jaroszewicz J., 1844, Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca w. XVIII, Wilno.
- Karski J., Etnograficzeskaja karta biełorusskogo plemieni [w:] Dyjalektałahicny atłas biełaruskaj mowy, [red.] R. J. Awanięsow, K. K. Krapiwa, J. F. Mackiewicz, Minsk 1963.
- Klimeczuk F., 1983, Haworki zachodniaha Palessia. Fanietyczny narys, Minsk.
- Klimeczuk F., 1995, Ab suadnosinach haworak brescka-pińskaha Palessia i Padlaszsa, [w:] Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, Białystok 1995.
- Kondratuk M., 1964, Wokalizm białorusko-ukraińskich gwar powiatu hajnowskiego, "Slavia Orientalis", 3.
- Kosman M., 1979, Historia Białorusi, Wrocław.
- Kuraszkiewicz W., 1938, Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią, "Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego", t. 31, 2, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W., 1955, Domniemany ślad Jadźwingów na Podlasiu, "Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej", 1.

- Kuraszkiewicz W., 1963a, Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej, wyd. II, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W., 1963b, Ukraińska dyspalatalizacja w gwarach podlaskich, "Z Polskich Studiów Slawistycznych", s. 2. Językoznawstwo.
- Kuraszkiewicz W., 1964, Tendencje białoruskie i ukraińskie w gwarach okolic Puszczy Białowieskiej, "Acta Baltico-Slavica", I.
- Łapic Cz., 1989, Z problematyki badawczej piśmiennictwa Tatarów białostockich, [w:] Studia językowe z Białostocczyzny. Onomastyka i historia języka, Warszawa.
- Łesiów M., 1994, Gwary ukraińskie między Bugiem i Narwią, "Białostocki Przegląd Kresowy", 2, Białystok.
- Michałczuk K., 1877, Narieczijsja, podnarieczija i gowory Jużnoj Rossii w swiazi s narieczijsjami Galiciny, [w:] Trudy Etnograficzеско-Statisticzeskoj Ekspedicyi w Zapadno-Russkij Kraj. Jugo-Zapadnyj otdiel. Matierialy i issledowanija, sobrannye d. cz. P. Czubinskim, kn.VII, wyp. 2, cz. 3. Małorussky Jugo-Zapadnogo-Kraja, Sanktpietierburg.
- Mironowicz E., 1993, Białorusini w Polsce 1944–1949, Warszawa.
- Nalepa J., 1964, Jaćwigowie. Nazwa i lokalizacja, Białystok.
- Obrębska-Jabłońska A., 1972, Przedmowa [w:] Teksty gwarowe z Białostocczyzny Warszawa.
- Pawluczuk W., 1972, Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu tradycyjnej społeczności terytorialnej, Warszawa.
- Sadowski A., 1991, Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce, Kraków.
- Sajewicz M., 1993, Wyobrażenie "małej ojczyzny" w białoruskojęzycznych wspólnotach wiejskich na Białostocczyźnie, [w:] Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich, Lublin.
- Sajewicz M., 1995, Ujaulennie "małoj radzimy" u biełaruskamounych wiaskowych supolnasciach na Białostocczyzne, [w:] Wiesnik Biełaruskaha dziaržaunaha uniwersiteta, sierryja 4, nr 2.
- Sajewicz M., 1997, O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie, [w:] Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce. Rozprawy Slawistyczne, 12, Lublin.
- Smoczyński W., 1972, Dialekt litewski w północno-wschodniej Polsce, [w:] Sprawozdanie z posiedzeń komisji naukowych Oddziału PAN w Krakowie za r. 1971, Komisja Językoznawstwa, Kraków.
- Smułkowa E., 1968, Szkic systemów fonologicznych gwar Białostocczyzny wschodniej, "Slavia Orientalis", 3.
- Szymański W., 1973, Słowiańska wschodnia, Wrocław.
- Wiśniewski J., 1957, W sprawie badań nad pograniczem Jaćwieży. "Przegląd Historyczny", 2.
- Wiśniewski J., 1964, Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w., "Acta Baltico-Slavica", 1.
- Wiśniewski J., 1977, Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. Geneza i rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne, "Acta Baltico-Slavica", 11.
- Wiśniewski J., 1980, Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie, [w:] Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny, t. 1, Wrocław.
- Zielińska A., 1996, Wielojęzyczność staroobrzedowców mieszkających w Polsce, Warszawa.

Лідзія Кулажсанка (Мінск)

СТАН І ПРАБЛЕМЫ БЕЛАРУСКАГА ШКОЛЬНІЦТВА НА БЕЛАСТОЧЧЫНЕ

У беларуска-польскіх адносінах не апошняе месца займаюць пытанні нацыянальнай школы ў месцах кампактнага пражывання беларусаў у Польшчы (250–400 тыс. чал. на Беласточчыне) і палякаў (звыш 400 тыс. чал.) у Беларусі. Вядома таксама, што нацыянальная школа, разам з сям’ёй, уяўляе сабой асноўны сродак захавання нацыі ў іншародным асяроддзі, з’яўляецца важным чыннікам супрацьдзеяння моўна-культурнай асіміляцыі.

Вывучэнне стану беларускай школы ў месцах кампактнага пражывання беларусаў за межамі Беларускай дзяржавы мае цікавасць з пункту гледжання даследавання грамадска-культурнага быцця беларусаў у іншаварыянтнай мадэлі развіцця.

Адносна стану беларускага школьніцтва на Беласточчыне, месцы гісторычнага пражывання этнічных беларусаў, сярод беларускай грамадскасці сёння існуюць дзве процілеглыя ацэнкі:

1) Школьніцтва адпавядае патрэбам беларускага насельніцтва, і беларуская грамадскасць пры патрымцы адпаведных структур польскага ўрада і з дапамогай Беларусі робіць усё магчымае для яго развіцця.

2) Беларускае школьніцтва на Беласточчыне з кожным годам прыходзіць у занядпад і ў перспектыве можа наогул знікнуць.

Рэальныя факты, пацверджаныя вынікамі сацыялагічнага апытання настаўнікаў беларускіх школ (праведзена Цэнтрам імя Ф. Скарэны разам з Міністэрствам адукацыі РБ), на жаль, вымушаюць нас далучыцца да песьмістай. У сувязі з гэтым цікавым выглядае аналіз прычын, якія прывялі да такога стану найперш у свядомасці, а затым і ў арганізацыі і захаванні нацыянальнай школы на Беласточчыне. Для гэтага зробім рэтраспекцыю ў недалёкую гісторыю — 20–30-я гг. — і правядзём параўнальны аналіз стану спраў у Літве, Латвіі і на Беласточчыне.

Вядома, што пасля Рыжскага дагавора 1921 г. у складзе Польшчы па афіцыйнай статыстыцы апынулася 4,6 млн. беларусаў (1931), каля 70 тыс. жылі ў Літоўскай дзяржаве, больш за 120 тыс. — у Латвії. Адразу кідаецца ў очы той факт, што, нягледзячы на колькасную перавагу, беларусы ў Літве, Латвіі і Польшчы ў той час дасягнулі меншых поспехаў у арганізацыі сваёй школы ў параўнанні з іншымі нацыянальнымі меншасцямі. Напрыклад, у 1929–1931 гг. у Літве была толькі адна беларуская пачатковая школа, хаця літоўскі ўрад і прыхільна ставіўся да культурна-асветнай дзейнасці беларусаў. У той жа час

габрэйскіх было 135, польскіх — 81, нямецкіх — 22, латышскіх — 10, рускіх — 91. Да таго ж польская, габрэйская, нямецкая, латышская і руская нацменшасці мелі таксама сярэдня школы (прагімназіі і гімназіі). Акрамя прычын, аб'ектыўна незалежных ад арганізатараў беларускай справы ў названых краінах, была яшчэ адна — суперніцтва паміж палякамі і рускімі за ўплыў на свядомасць беларусаў і заахвочванне праваслаўных да паступлення ў рускія, а католікаў у польскія школы, а таксама не заўсёды прыхільнія адносіны ўрада (як гэта было ў Латвіі ў 1922—1925 гг.).

Беластоцкае ваяводства было ўтворана ў 1919 г. у складзе 12 паветаў з колькасцю насельніцтва 1 302 тыс. у 1919 г. і 1 643,5 тыс. чалавек паводле перапісу 1931 г., з іх, па афіцыйных дадзеных, было 9,1% беларусаў. У міжваенны перыяд сітуацыя з беларускім школьніцтвам на Беласточчыне адпавядала сітуацыі, якая склалася ва ўсёй Захоўнай Беларусі. У пачатку 1920-х гг. тут існавала сетка пачатковых беларускіх школ, было адчынена і некалькі сярэдніх. Разам з актывізацыяй антыбеларускай кампаніі з боку польскага ўрада беларуская грамадскасць пачала барацьбу за захаванне беларускай адукацыі. Асаблівасцю гэтай барацьбы на Беласточчыне з'яўлялася тое, што Беластоцкая акруговая ўправа Таварыства беларускай школы была найбольш моцнай, характарыздавалася ідэйным адзінствам, арганізацыйнай згуртаванасцю. Але і яна была забаронена “санацыйнымі” ўладамі ў 1934 г.

У пачатку Другой сусветнай вайны, калі Беластоцкае ваяводства перайшло ў склад БССР, было адчынена некалькі беларускіх школ. Адчыняліся беларускія школы і ў час нямецкай акупацыі¹.

Пасля вызвалення Беласточчыны ўжо ў верасні 1944 г. пачалі дзейнічаць школы, дзе вялося вывучэнне беларускай мовы. Такіх школ налічвалася 115, узімлі таксама тры сярэдня школы — ліцэй і гімназія у Бельску-Падляшскім, гімназія ў Гайнавцы і руска-беларуская гімназія ў Беластоку². Ініцыятыва ішла зізу, і пытанне аб адкрыцці школы вырашалася на мясцовым узроўні. Афіцыйнай урадавай зацікаўленасці ў вырашэнні беларускіх проблем у першыя паслявайныя гады ў Польшчы не было, хаця юрыдычныя асновы нацыянальнага школьніцтва былі закладзены яшчэ ў каstryчніку 1944 г. Польскім камітэтам нацыянальнага вызвалення.

У час перасялення беларусаў з Польшчы ў БССР (1944—1945) у правай прэсе была арганізавана антыбеларуская кампанія, што прывяла да згортвання і фактычнай ліквідацыі беларускага школьніцтва. У 1946—1947 гг., пасля заканчэння перасялення, у польскіх структурах улады пераважала думка, што беларуская школа наогул не патрэбна. Да прыкладу, у спрабаваздачы інспектара Беластоцкай кураторыі В. Маеўскага ад 4 сакавіка 1946 г. на гэты контагаварылася, што “тыя беларусы, якія засталіся на тэрыторыі Польшчы, не

¹ Езавітаў К. Беларусы ў Літве. Рыга, 1932. С. 6.

² Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944–1956: Wybór dokumentów. Białystok, 1996. S. 37–38.

могуць дамагацца асобнай школы, таму што ў адрозненні ад іншых нацыянальнасцей яны імкнуцца ўключыцца ў польскі дзяржаўны арганізм”. У афіцыйных колах Польшчы ў той час высіявала канцепцыя “аднанацыянальной польскай дзяржавы”. Фармальнымі прычынамі адмоў у стварэнні школ былі малая колькасць вучняў, недахоп кваліфікованых настаўнікаў і іх “нелаяльнасць да польскай улады”.

Толькі ў 1948 г. беларусы ў Польшчы былі афіцыйна прызнаны нацыянальной меншасцю. Сакратарыят ПАРП у 1949 г. разгледзеў пытанне аб адбудове беларускага школьніцтва³. На працягу наступных пяці гадоў пры падтрымцы дзяржавы была ўзноўлена сістэма пачатковай і сярэдняй адукацыі на беларускай мове. У 1953/54 навучальнym годзе на Беласточчыне было 65 цалкам беларускіх школ і 64 школы, дзе беларуская мова выкладалася як прадмет⁴.

У той час інспектары з Беластока і Варшавы нават выносілі вымовы дырэктарам школ за тое, што дзеці дрэнна валодаюць беларускай мовай. Партыйны і дзяржаўны уладам імпанавала законапаслухмянасць і палітычная актыўнасць беларусаў, арганізацыі ПАРП і Саюза польскай моладзі былі амаль у кожнай беластоцкай вёсцы. Беларусы былі першымі і ў стварэнні сельскіх кааператываў і калгасаў⁵.

Беларуская тэматыка, апрач кароткага перыяду антыбеларускіх настроў яў 1955–1956 гг., не была забаронена і ў прэсе. Проблематыка беларускага школьніцтва рэгулярна асвялялася на старонках тыднёвіка “Ніва”, у “Беларускім календары” і ў асобных даследаваннях⁶, якія вяліся ў рэчышчы афіцыйнай ідэалогіі.

Дэмакратызацыя палітычнага жыцця ў Польшчы ў 1955 г. прывяла да выхаду, услед за палякамі, беларускіх сялян з калгасаў, удзелу ў вяртанні зямлі і маёmacці яе бытым уладальнікам. У адказ на Беласточчыне зноў уніклі хваля антыбеларускіх настроў, інспіраваная нацыяналістычнай часткай польскага насельніцтва. Запалоханыя бацькі началі дамагацца ліквідацыі навучання на беларускай мове. Толькі стабілізацыя палітычнага становішча пасля 1956 г. стрымала працэс разбурэння школы.

У 1960-х і ў пачатку 1970-х гг. ва ўладных структурах ПАРП і ў школьнай адміністрацыі паступова высіявала перакананне, што беларускім дзецям на Беласточчыне патрэбна толькі *аznajmienne* з беларускай мовай і літаратурай, а не навучанне на ёй. У школах пачаўся працэс пераходу з беларускай мовы навучання на польскую, стварэнне т. зв. прадметных школ. Распараджэнне Міністэрства асветы ад 17 лістапада 1962 г. вызначыла статус беларускай мовы ў школах з польскай мовай навучання як дадатковай, не абавязковай для выву-

³ Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1994. Nr 2. S. 69.

⁴ Тамсама. С. 71–72.

⁵ Тамсама. С. 70.

⁶ Туронак Ю. Беларускае школьніцтва на Беласточчыне ў пасляваенны перыяд. Беласток, 1976; Turonak J. Bielarskaje szkolnictwa u Bielastoku. Bielastok, 1976.

чэння. Калі ў 1955–1970 гг. на беларускай мове навучалася 10–11 тыс. чалавек у год, то ў 1975–1976-м толькі 4,5 тыс.⁷.

Афіцыйным настроем паддаліся і бацькі, незадаволеныя tym, што выпускнікі беларускіх школ мелі меншыя магчымасці паступлення ў польскія ВНУ, а таксама працаўладкавання. Многія, успамінаючы пасляваенню антыбеларускую кампанію, не вельмі імкнуліся падкрэсліваць сваю нацыянальную адметнасць. Школьная адміністрацыя на чале з прадстаўнікамі ПАРП відавочна ішла ў справах нацыянальнай адукацыі ўслед за ідэалагічнай палітыкай КПСС і КПБ.

Новыя магчымасці ўзніклі ў 1992 г., калі паводле новага закона нацыянальныя меншасці атрымалі магчымасць арганізоўваць адукацыю на роднай мове ў трох формах: 1) у школах, дзе ўсё навучанне і выхаванне адбываецца на роднай мове; 2) у двухмоўных школах; 3) у школах, дзе родная мова вывучаецца як дадатковы предмет для жадаючых. Беларусы ў адрозненне ад усіх астатніх нацыянальных меншасцей маюць школы трэцяга варыянта.

Рэальна на сённяшні дзень на Беласточчыне існуе 38 пачатковых школ, у якіх (за выключэннем Рыбалаў) трох гадзін ў тыдзень адводзіцца на беларускую мову і літаратуру, і два ліці — у Гайнавіці і Бельску-Падляскім, дзе на беларускі цыкл адводзяцца чатыры гадзіны. Гэта так званыя прадметныя школы, дзе ўсе астатнія предметы выкладаюцца па-польску. Цікава, што большасць настаўнікаў, згодна з анкетаваннем, лічыць немэтазгодным пашырэнне беларускамоўнага цыкла ў праграмах школ і ліцэяў. Нават увядзенне такіх прадметаў, як гісторыя, геаграфія Беларусі і інш., падтрымлівае менш за палову апытаных. Таму захаванне і развіццё беларускага школьніцтва на Беласточчыне ўяўляе сабой значную праблему.

Апрача аб'ектыўных прычын такай сітуацыі былі і іншыя, адмоўны ўплыў якіх не пераадолены і да сёння. Гэта слабая арганізаванасць беларусаў, адсутнасць адзінства, сацыяльной салідарнасці ў вырашэнні лёсавызначальных спраў.

Чытаючы беластоцкі беларускі перыядычны друк, заўважаеш, што на яго старонках час ад часу ўзнімаецца палеміка, што вядзеца паміж рознымі беларускімі суполкамі і арганізацыямі. Дыскусіі часам пераастаюць у сур'ёзныя спрэчкі, якія вядуць да ўнутранага разладу, адмоўна ўплываюць на ўсю беларускую справу. Слабая арганізаванасць вядзе да нізкага ўзроўню прадстаўніцтва беларусаў ў органах улады.

Другая прычына страт на ніве беларускага школьніцтва — малая актыўнасць беларусаў як вынік нізкага ў парыўнанні з іншымі нацыянальнымі меншасцямі ўзроўню нацыянальнай самасвядомасці. Як зазначыў Я. Мірановіч, беларусы ў справе стварэння сваёй сістэмы адукацыі зрабілі толькі тое, што “было дазволена ўладамі”.

Трэцяя ж — вынік прамой і натуральнай залежнасці ад стану адукацыі на Бацькаўшчыне, выцяснення з яе беларускай мовы.

⁷ Туронак Ю. Беларускае школьніцтва... С. 19.

Уладзімір Мархель (Мінск)

МАТЫВЫ РАДЗІМЫ Ў САНЕТАХ АДАМА МІЦКЕВІЧА

Адам Міцкевіч, паэт-выгнаннік, адбыўшы мусовае падарожжа з Вільні ў Пецярбург, а затым на поўдзень Расіі, у лютым 1825 г. апынуўся ў Адэсе, адкуль у жніўні — каstryчніку выязджаў Крым. У выніку паднаглядных вандровак па поўдні з'явіліся два цыклы Міцкевічавых санетаў — адэскіх (ці, як іх яшчэ называюць, эратычных) і крымскіх. “Абодва цыклы, — сцвярджаюць тэкстолагі, — ствараліся паступова, без папярэдняга плана, у некалькі этапаў, часткова ў Адэсе, галоўным чынам раннія версіі некаторых санетаў, а часткова — і ў большай колькасці — толькі ў Москве. Першыя крымскія санеты маглі быць напісаны ў апошнія гады перад ад’ездам з Адэсы, а можа, нават у час вандроўкі па Крыме, але ўсе яны пазней больш або менш былі перапрацаўаны”¹.

Абодва названыя цыклы склалі кнігу “Санеты”, якая ў другой палове снежня 1826 г. выйшла ў свет з друкарні Маскоўскага універсітэта. Выдадзеная накладам у 1200 асобнікаў кніга даволі хутка разышлася, засведчыўшы тым самым цікавасць чытачоў да творчасці А. Міцкевіча на шырокай прасторы Расійскай імперыі і за яе межамі. Праўда, гэтая цікавасць не азначала ўсегульнага захаплення. З боку эпігонаў класіцызму было непрыманне, хоць некаторыя з іх прызнавалі, што асобныя санеты Міцкевіча вартыя вялікіх пазтаў.

Міцкевічавы адэскія санеты набылі для аўтара выратавальную літаратурную ўмоўнасць, якая драму глыбокага пачуцця да Марылі Верашчака прыкрыла драматургій псіхалагічна разнастайнага, шчодра-змястоўнага інтymнага свету. Вобраз Марылі, якая стала далёкай, як і радзіма, прысутнічае ў кожным санечце эратычнага цыкла, нават тады, калі змест санета сітуацыйна не звязаны з ім, але прысутнічае ўжо пад літаратурным імем петрапкаўскай Лауры.

Да Лауры

Цябе спаткаў — і ўспыхнуў я ад захаплення,
Знаёмае ў вачах лавіў у запытанні;
Як з ружы, што выпростае пляёсткі ўранні,
Са шпок тваіх сышло на нас дваіх квітненне.

¹ Mickiewicz A. Dzieła wszystkie. Wrocław, 1972. T. 1. Cz. 2. S. 109.

Твой спеў пачуў — і ўпалі слёзы прасвятлення,
Твой голас браў за сэрца і душу ў спяванні;
Здалося, нёс яго імю анёл вітанні,
Вызвоньваў у гадзіннік неба час збавення.

Признаць вачыма ты не бойся, дарагая,
Калі ты ўзрушана ці ўхвалявана мною;
Хай людзі супраць нас і лёс не спагадае,

Хай без надзеі мне кахаць і без спакою
І не са мною шлюб замны цябе з'яднае, —
Я знаю ўжо: мне шлюб даў Бог з тваёй душою.²

(Пераклад У. Мархеля)

Санеты Міцкевіча — гэта грані сутыкальнасці асобы са светам і грані высвечвання гэтай сутыкальнасці, душэўна далікатнай і духоўна высокай, незалежна ад бытавой канкрэтнасці з'яў і падзеі. Судакрананне лірычнага героя Міцкевічавых санетаў з праявамі жаночай прыгажосці вызвалена ад сацыяльных намёкаў, яно пазасацыяльнае ў сваёй аснове, а таму эстэтычна не растрачанае на грамадскія кантрасты. Шматаблічнасць псіхалагічна дакладных малюнкаў выяўляеца паэтам праз спавядальнасць лірычнага героя, унутраны свет якога тонка арганізаваны. Змена яго душэўнага стану адбываецца не толькі з кожным санетам, але ў асобных выпадках і на працягу аднаго санета (“Дабранач”). Шчырасць перажыванняў і заглыбленасць душэўнага аналізу, багацце адценняў пачуццяў і натуральнасць іх раскрыцця складваюцца ў цыкле адэскіх санетаў у біяграфію інтymных узлётаў лірычнага героя і яго натхённага пасталення.

У Міцкевічавых санетах адэскага цыкла зафіксавана ўвага да жаночага свету, сагрэтая пачуццём і аздобленая думкай. У іх няма салоннай манернасці, а ў тых выпадках, дзе яна магла бы узікнуць, з'яўлялася здаровая аўтарская іронія (“Візіт”, “Да візіцёраў”).

Жыццесцвярджальны змест паэзіі Міцкевіча, заключаны ў класічную форму санета, свабодна выяўляўся праз ашчадна-дакладную, амаль афарыстычную будову радка, экспрэсійнага і дынамічнага:

Ды зноў быгу і ў выразы складаю слова,
Якімі запярочу я нахабству злому,
Складу, забуду, зноў складу іх шматразова,

Але калі цябе сустрэну, па-старому
Я зноў, нібы скала, спакойны і суровы,
Каб зноў палаць і зноў маўчаць самому.
(П. “Я гутару з сабой, з людзьмі няма размовы...”)

² Міцкевіч А. Санеты = Sonety. Мн., 1998. С. 21.

Паміж пітва, калі на спеў ішлі з ахвотай,
Калі раскручвалася танцоў кола ў залі,
Раптоўна сіхлі ўсе, сябе пытали ўпотай,

Ніхто не знаю, чаму задуманыя сталі,
Але паэт сказаў: “Анёл тут пералётаў”.
Учэсцілі ўсе госця, ды не ўсе пазналі.
(ІІІ. “Хай посташь простая, няхітрае і слова…”)

(Пераклад У. Мархеля)

У адэскі цыкл, складзены з 22 твораў, Міцкевіч увёў санет “Да Нёмна”, які ён напісаў у прынавагрудскіх Шчорсах летам 1821 г. як рамантычнае прадчуванне расстання з радзімай і ўжо ўсвядомленага, але яшчэ не перажытага расстання з каҳанай Марылій, прынёманскай Лаурай.

Значна дапрацаўшы шчорсаўскі варыянт, паэт паставіў яго на восьмую пазіцыю адэскага цыкла, перад “Стральцом”, і тым самым зблізіў тэксты гэтых санетаў. Акаймаваныя двумя перакладамі з Петрагркі, яны нібы вылучыліся з масіву эратычнага санетарыя ў асобную субстанцыю, якая, на маю думку, утрымлівае сімвалічнае тлумачэнне незалежнасці асабістага лёсу ад запланаваных учынкаў.

У адэскім цыклі санет “Да Нёмна” несумненна ключавы для выяўлення эмпірычных стасункаў паэта з далёкай радзімай, хоць і астатнія санеты праз вобраз каҳанай, традыцыйна завуаляваны іменем Лауры, таксама захоўваюць (можа, толькі больш апасродкованую) сувязь з роднымі мясцінамі.

Між тым у цыклі крымскіх санетаў трансцэндэнтная лучнасць аўтара з пакінутай не па сваёй волі Літвой-Беларуссю адбываецца пры адначасным візуальным успрыманні краявідаў Крыма.

Блізка, непасрэдна ўспрынятая чужына і далёкая, захаваная ў памяці радзіма сусіньюць у крымскіх санетах як дзве прасторы, адлегласць паміж якімі не скарачаецца па меры вобразнага выяўлення контураў поўдня, а хутчэй наадварот — павялічваецца. Экзатычныя і ярка-святочныя фарбы Крыма абвастраюць пачуццё настальгіі Міцкевіча і абумоўліваюць яго эмацыянальнае імкненне да роднага краю. Цішыня ў Акерманскіх стэпах такая, што, здаецца, можна пачуць нават голас з Літвы (“Акерманскія стэпы”). Вышэйшым пунктам характарыстыкі цішыні і не магло быць нічога іншага ў паэта, які, прызнаючы вартасць зямлі “дастатаў і красотаў”, аддае перавагу радзіме, куды яго “імкненца сэрца”:

Літва! Твае лясы больш вабяць галасамі,
Чым салаўі Байдар, Сальгіры дзяўчыны.
Там весялейшы я хадзіў дрыгвой айчыны,
Чым тут цытрынавымі рапіскімі садамі.³

(Пераклад І. Бағдановіч)

³ Міцкевіч А. Санеты = Sonety. С. 97.

Гэтыя радкі з “Пілігрыма” — адзін з тых выпадкаў, калі ўнутраная плынь памяці паэта-выгнанніка пра недасягальную радзіму прарвалася праз яскрава-ўражлівую экзатычныя малюнкі Крыма, якія нібы падводзяць паэта да краю свету, дзе, як на вяршыні Аюдага, прыходзіць разняволенне душы, адкрытай для спасціжэння сэнсу быцця і для самасузірання.

У санетах крымскай тэматыкі прысутнічала прастора бачання і прастора памкнення. Таму паэт, які здзейсніў вандроўку па Крымскім паўвостраве ў кампаніі жандарскага генерала Віта і яго памочнікаў, не беспадстаўна, відаць, выбраў з “Заходне-ўсходняга дывана” Гётэ слова — “Хто хоча зразумець паэта, у край яго пайсці павінен” і паставіў іх эпіграфам да цыкла крымскіх санетаў, прысвечанага “таварышам” па вандроўцы. Тым самым ён дадаткова тлумачыў, што душа паэта пазнавальнай толькі ў лучнасці з радзімай і што праз бацькаўшчыну паэта ляжыць шлях да яго сэрца. Санет жа “Ястраб”, напісаны на поўдні і паяднаны, без сумнення, са згаданай вандроўкай паэта, у крымскі цыкл не быў уключаны, відаць, таму, што меў даволі празрыстую алегарычнасць. Знясілены ястрраб, якога непагадзіў віхура адараўлі ад родных прастораў і занеслі ў чужое асяроддзе, знаходзіць па-над разбушаваным морам часовы ратунак на мачце карабля, на якім няма яго, мякка кажучы, сяброў. Тым не менш ён разумее, таксама як і варожыя яму людзі, што яго тут не пакрыўдзяць, бо ён госць. Пасля такога ўступу паэт звяртаецца да безыменнай жанчыны, трэба думаць, Караліны Сабанская, ад якой зыходзіла ініцыятыва падарожжа па Крымскім паўвостраве, і прапануе ёй згадаць пра падabenства іх суровых лёсаў, каб не захапляцца ілюзіяй прыемных слоў і надзеі у той час, калі з яе ўдзелам расстаўляюцца сеци.

Апошні тэрцэт у “Ястррабе” не скончаны, шматкроп’ем аўтар паказаў, што тут засталася недагаворанасць. Аднак яна таксама красамоўная. Абкружены кампліментарнай увагай Міцкевіч-выгнаннік не сумніваўся ў таемных намерах царскіх выведенікаў — так званых таварышаў па вандроўцы, якім ён якраз і прысвяціў свае крымскія санеты.

На поўдні Адам Міцкевіч, здаецца, прадчуваў, што ўжо ніколі не вернеца на родную Навагрудчыну, але ў ім усё яшчэ жыла надзея, што сустрэча з радзімай наперадзе. Яна сагравала паэта ў эміграцыі, давала сілы для творчасці, якая адкрывала яму свой шлях вяртання ў мясціны маленства і юнацтва. Калі ж надзея згасла, Міцкевіч перастаў пісаць вершы.

Уладзімір Казбярук (Мінск)

ЗОФ'Я ТШАШЧКОЎСКАЯ (АДАМ М-СКІ): ЖЫЩЦЁ І ТВОРЧАСЦЬ У БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІМ ЛІТАРАТУРНЫМ АСЯРОДДЗІ

Для беларускіх чытачоў знаёмства з творчасцю Зоф'і Тшашчкоўской і яе жыццёвым лёсам пачалося не так даўно. Між тым спадчына яе і роля ў беларуска-польскім літаратурным асяроддзі заслужоўваюць пільнай увагі. Пісала яна на польскай і беларускай мовах, у 80-я гг. XIX ст. рабіла актыўныя спробы для ажыўлення літаратурнага жыцця, падтрымліваючы адпаведныя кантакты з пісьменнікамі-аднадумцамі.

Зоф'я Тшашчкоўская (яе дзяявочае прозвішча Манькоўская) нарадзілася ў 1847 г. у невялікім маёнтку Дарагавіца колішняга Слуцкага павета (цяпер Капыльскі р-н Мінскай вобл.). З беларускай мовай, якую сама яна назвала пазней “нінькай дзіцячых гадоў”, прыйшлі да яе песні і паданні нашага народа. Паэтычны дар пра будзіўся ў яе рана. І спачатку лёс як быццам пачаў ёй усміхацца.

Расла паэтэса ў асяроддзі, у якім мастацкае слова цанілася вельмі высока. З. Тшашчкоўская была сваячкай Уладзіслава Сыракомлі. У лістападзе 1871 г. яна паведамляла Вінцэсю Каратынскаму: “Родная сястра Людвіка Кандратовича Альжбета выйшла замуж за Антона Раецкага, майго дзядзьку. Адсюль паміж нашымі сем'ямі ўстанавіліся цесныя ўзаемаадносіны, і мая маці, Манькоўская, бывала частым гостем і ў Тулёнцы, і ў Залуччы”¹ (мясцовасці, дзе жыў У. Сыракомля). І калі ў лютым 1861 г. трынаццацігадовую Зосю прывезлі ў Вільню для вучобы ў прыватнай школе Клячкоўской, то спыніліся ў сваяка У. Сыракомлі. (У некаторых польскіх выданнях памылкова сцвярджаецца, быццам вучылася яна ў Варшаве.)

Уладзіслаў Сыракомля неўзабаве даведаўся пра паэтычную творчасць юной сваячкі. “І неяк дзіцячая песенка,— сведчыць Тшашчкоўская ў тым самым лісце да Каратынскага,— закранула яго душу. З гэтага часу ён любіў часта бачыць мяне пры сабе, распытваў мяне, жартаваў…

Любіў ён і хваліў мае песенькі, заахвочваў, распальваў сэрца…

Асабліва ўрэзайся мне ў памяць адзін дзень Вялікадня… Ён мне сказаў, што сваю чистую лютню перадасць у мае рукі і што мне суджана спываць пасля яго ў сіртлівай Літве.

Надышоў дзень маіх імянін, і дарагі мой пясняр перадаў мне напалавіну жартаўлівую, напалавіну чуллівую песеньку”. Адбылося гэта 15 мая (н. ст.)

¹ Kończyc T. Syrokomla i młoda poetka // Bluszcz. 1917. S. 5.

1862 г. Там У. Сыракомля пажадаў, каб дар Божы, яе літаратурны талент, пераплаўляўся ў песню.

Колькі часу Зоф'я вучылася ў Вільні — невядома. А неўзабаве выйшла замуж за Вацлава Ташчкоўскага, афіцэра-артылерыста рускай арміі. Развіталаася з родным асяроддзем і паехала з мужам у Расію. Прыйтулкам для іх стаў горад Зарайск Рязанская губерні. Адсюль у 1877 г. В. Ташчкоўскага паслаў на фронт на Балканы, дзе пачалася руска-турэцкая вайна. Разам з ім паехала ў салдацкім адзенні і яго жонка.

Пра далейшы лёс З. Ташчкоўскай польскія крыніцы або маўчаць, або падаюць памылковыя звесткі. У фундаментальным акадэмічным выданні “Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura okresu Młodej Polski” (Варшава, 1968. Т. 1) паведамляецца, быццам яна пасля вайны адразу вярнулася ў родную Дарагавіцу, дзе жыла да канца сваіх дзён. На самой справе пасля руска-турэцкай вайны некалькі гадоў яе лёс быў звязаны з Ноўгарадам, куды накіравалі В. Ташчкоўскага, камандзіра 4-й батарэі 22-й артылерыйскай брыгады. І вось тут, у Ноўгарадзе, адбылося, калі можна так сказаць, другое і на гэтых раз сапраўднае паэтычнае нараджэнне Зоф'і Ташчкоўскай пасля тых першых спроб шматгадовай даўнасці.

У час пражывання і вандровак за межамі роднага краю на працягу ўсяго часу заставаўся ў памяці запавет У. Сыракомлі. У душы Зоф'і жыло, не патухала пачуццё жалю з прычыны таго, што яна так доўгá не давала рады выйсці на дарогу, прызначаную ёй лёсам. Такі вывад можна зрабіць з яе ліста да Мірыяма, датаванага 11/23 верасня 1889 г.: “Калі пішу Табе гэта, перад вачыма паўстае страшэнна змарнаваная ўласная маладосць. Пачаў [у мастацкай творчасці і ў карэспандэнцыі з незнамымі асаўствістамі пісьменнікамі З. Ташчкоўская карысталася мужчынскім псеўданімам Адам М-скі.— У. К.] я пісаць вельмі рана — гадоў, можа, у 12, а можа, і на пару гадоў раней... Я пакутваў і намагаўся зразумець, што адбываецца ў душах людзей... На няшчасце, не звярнулі ўвагі на такое ранняе развіццё думкі”. Сама паэтэса, характарызуучы свае першыя спробы пяра, робіць вельмі пакутлівы вывад: “Была там здольнасць, якой падрэзалі крыллі. Мне не далі адукцыі, якая адпавядала б майм жаданням; пазней я сам усё здабываў, а гэта цвёрдая дарога; потым жыццё прыцінула — і таму на 10 гадоў я адкінуў пяро зусім да той пары, пакуль неспакойная хваля Дунаю не разбудзіла буру ў галаве”.

Спасылку на балканскі паход можна знайсці і ў лісце, датаваным 2/14 сакавіка 1889 г.: “Я вяртаўся з турэцкай вайны, замучаны дунайскай ліхаманкай і гарачкавымі галюцынацыямі, хацеў чым-небудзь асвяжаць думку ў знясільваючым дунайскім паходзе; у Кішынёве, у магазіне, на паліцы сярод бутэлек віна, свечак і мыла знайшоў 8 тамоў паэзіі, якія адразу ж у дарозе пачаў перакладаць”.

Вось гэта і быў пачатак пералому, які неўзабаве наступіў у Ноўгарадзе. Магло б здарыцца і так, што пасля нейкага ўсплеску творчай актыўнасці паэтэса зноў апусціла б рукі, не знайшоўшы спрыяльнай атмасфери для выяў-

лення сваіх творчых сіл. Але тут праз нейкі час яна сустрэла чалавека, які натхніў яе, памог паверыць ва ўласныя сілы, падтрымаў маральна. Гэта быў Фелікс Зянковіч, колішні ўдзельнік паўстання 1863 г. і затым катаржнік.

За ўдзел у паўстанні Ф. Зянковіча першапачаткова асуздзілі на пакаранне смерцю. Потым аднак пераглядзелі справу і засудзілі яго на 12 гадоў катаргі. З Вільні вывезлі на каляды 1863 г. З Ніжняга Ноўгарада да самай Цюмені ішоў у кайданах пехатой разам з партыяй такіх самых зняволеных. Адтуль даплыў да Табольска. Пра лёс катаржніка сведчыць паведамленне самога Ф. Зянковіча ў адным з лістоў: “З сарака двух наших, якія разам са мной выбраліся з Вільні, да Табольска дабралася восем чалавек.” У сакавіку 1865 г. трапіў ён ва Усоль. Разам з ім там адбывалі пакаранне такія ўдзельнікі паўстання, як Якуб Гейштар, Юзаф Каліноўскі (кананізаваны ў 1991 г. каталіцкім касцёлам — перад сваёй смерцю ён быў ігуменам кляштара ў Вадовіцах).

У Ноўгарадзе Зоф'я Ташчкоўская сур'ёзна занялася перакладамі паэтычных твораў на польскую мову. З плёнамі сваёй працы яна пазнаёміла Ф. Зянковіча. Гэта адыграла выключна важную ролю ў літаратурнай творчасці паэтэссы. Ф. Зянковіч ацаніў яе творчыя здзяйсненні належным чынам, заахвоціў да далейшай працы. Аб складанасці і супярэчлівасці ў паэтычных пошуках дастаткова выразна сведчыць яе ліст да Ф. Зянковіча, напісаны ў 1886 г.: “Прыблізна на працягу 20 гадоў я пазбаўлена таварыства людзей з літаратурнай адукцыяй, а раней я была такая маладая і так мала ў нас дзяўчата вучанца, што я не мела магчымасці назіраць сабе запас сякіх-такіх ведаў, і таму кожны хоць бы найменшы прамень іх з’яўляецца для мяне свайго роду адкрыццём”.

Зоф'я Ташчкоўская вярнулася з паходу ў 1878 г. Але толькі ў сакавіку 1883 г. яна ўжо магла паведаміць з Ноўгарада Ф. Зянковічу аб tym, што неўзабаве з’явіцца ў друку яе першая паэтычная публікацыя: “Швагер мой угаварыў мяне выдаць у Вільні ў Завадскага адзін з найдайнейшых перакладаў маіх з Ламарціна. Гэта — амаль што першая мая работа (з перакладаў) і, можа, найменш дакладная, але Генрыку найбольш прыпала да густу... Калі нішто не перашкодзіць, то праз месяц выйдзе з друку, тады і Вам экземпляр прышлю, толькі Вы будзьце ласкавы захаваць мне тое прозвішча, якое на гэтай кніжцы будзе напісаны, або, інакш кажучы, імя і прозвішча майго бацькі [яго звалі Адам Манькоўскі. — У. К.]. Сабою сярод людзей быць не хачу не з-за капрызу, але зважаючы на маё цяперашніяе прозвішча і на магчымую будучыню; не хачу нікога з сабою звязваць”².

Галоўная прычына падобных паводзін вынікала з того, што муж яе быў афіцэрам рускай арміі і жыла яна з ім у Расіі. Сваёй творчасцю на польской мове — прытым вершамі польскага патрыятычнага зместу — яна магла пашкодзіць яму, яго кар’еры. Гэта — з аднаго боку. А з другога — асяроддзе, духоўна блізкае ёй, магло б адносіцца да яе насцярождана, даведаўшыся пра яе

² Бібліятэка Польскай акадэміі навук “Асалінэум”. Вроцлаў. Рукап. 13228/I. С. 58.

сямейнае і сацыяльнае становішча. Усё гэта стварала для яе складаную і супярэчлівую сітуацыю. Звязаная па руках і па нагах сваімі нестандартнымі ўзаємаадносінамі з тымі асяроддзімі, у якіх ёй даводзілася жыць, Зоф'я Ташчкоўская ўяўляла сябе ізаляванай ад бліzkіх ёй духоўна людзей і таму хавала сваё сапраўднае прозвішча і рэальнае становішча. Адчуваючы сябе ў нейкай ступені зняволенай у паўсядзённым жыцці, яна знаходзіла выхад у паэтычнай творчасці, шукала кантактаў з аднадумцамі, перад якімі смела магла адкрыць сваю душу. Такім аказаўся Ф. Зянковіч.

Польскія даследчыкі творчасці Зоф'і Ташчкоўской пакуль што не звярнулі ўвагі на адну акалічнасць, вельмі істотную для яе творчага лёсу. Без дзея-снай ці хаця б проста маральны падтрымкі мужа займаца такога роду літаратурнай творчасцю паэтэса не магла бы. Дый так блізка пасябраваць з Ф. Зянковічам, бескампрамісным змагаром за незалежнасць Польшчы.

Тут, мабыць, варта узняць пад увагу яшчэ адну справу. Вацлаў Ташчкоўскі быў афіцэрам-артылерыстам. У перыяд паўстання 1863 г. — як гэта ні дзіўна — усе рускія афіцэры-артылерысты на тэрыторыі, ахопленай паўстаннем, прытымліваючыся дэмакратычных поглядаў, або спачувалі, або нават дзейна памагалі паўстанцам. Засведчыў гэта — пераканаўча, абапіраючыся на канкрэтныя факты — не хто іншы, як Юзаф Пілсудскі, які сур'ёзна вывучаў гісторыю паўстання. Ён прыводзіць цытату з успамінаў удзельніка паўстання палкоўніка войска польскага Юзафа Аксінскага, накіраванага ў Калішскае ваяводства. Вось гэтая цытата: “Некалькі дзён перад выездам з Варшавы, гэта значыць каля сярэдзіны студзеня, будучы ў Патрабні, тагачаснага кіраўніка рэвалюцыйнага маскоўскага саюза “Руская зямля і воля”, я прасіў яго, каб падаў мне звесткі пра арганізацыю гэтага саюза ў асяроддзі ваенных на тэрыторыі Калішскага ваяводства. З той прычыны, што гэтай часткай краіны сам ён не кіраваў, а яго намеснік, адказны за дзейнасць на той тэрыторыі, часова адсутнічаў у Варшаве, таму з прычыны майго тэрміновага ад’езду сказаў мне: “Можаш смела разлічваць на афіцэраў артылерыі — многія з іх уваходзяць у саюз, а тыя, што не ўдзельнічаюць у ім, з’яўляюцца такімі прыстойнымі і сумленнымі людзьмі, што ніхто з іх не будзе выконваць ролі паліцыйскага сышчыка [...]”. У сувязі з тым, што артылерыя была раскідана па ўсёй краіне, тых “сумленных і прыстойных людзей было цэлае мноства”³. І на самай справе, Аксінскага ніхто не падвёў. Можна меркаваць, што тыя дэмакратычныя погляды ў армейскім асяроддзі артылерыстаў захаваліся і ў наступныя дзесяцігоддзі. І тым больш яны не маглі не аказацца блізкімі В. Ташчкоўскаму, паляку па паходжанню.

У пачатку 1883 г. на суд чыгачаў паэтэса аддала пераклад “Апошніяя песні паломніцтва Чайлд Гарольда” французскага паэта Альфонса Ламарціна. Тая публікацыя праклала дарогу для ўласных вершаў паэтэсы ў наступным, 1884 г.,

³ Piłsudski J. Wpływ Wschodu i Zachodu na Polskę w epoce 1863 r. // Pisma zbiorowe. Warszawa, 1937. T. 8. S. 76.

у часопісе “*Tygodnik Ilustrowany*”. Пачынаючы з 1887 г., яе паэтычныя творы — арыгінальныя і перакладныя — з’яўляліся на старонках варшаўскага тыднёвіка “*Życie*”. Тут у яе ўстановіліся вельмі плённыя творчыя кантакты і ажыўленая перапіска з вядомым польскім паэтам, літаратурным крытыкам, перакладчыкам, рэдактарам Зянонам Пшасмыцкім (Мірыямам). Затым творы Зоф’і Ташчкоўской пачалі з’яўляцца на старонках многіх польскіх перыядычных выданняў.

Апошнія гады З. Ташчкоўская жыла ў Дарагавіцы. Роднай вёсцы яна прысвяціла так званыя “Дарагавіцкія песні”, якія дзелянца на два цыклы: “Зямля” і “Людзі”. Гэтыя творы зацічаўшыя сучаснымі польскімі даследчыкамі да найпрыгажэйшых і найбольш арыгінальных у яе паэтычнай спадчыне. Вось што, у прыватнасці, гаворыць пра іх польская даследчыца В. Хайніцка-Скавіньска: “Арыгінальны затое ж харектар маюць творы, у якіх выкарыстаны ўкраінска-беларускія фальклорныя матывы. Яны выяўляюцца не толькі ў галіне мовы (лексіка) і дэталяў, якія, дарэчы, неаднаразова суправаджаюцца аўтарам “этнаграфічнымі” тлумачэннямі, але таксама ў сферы спецыфічнага ідэйнага вопыту”⁴.

У абмалёўцы жыцця і лёсу беларускага селяніна вызначыліся гуманістычныя погляды паэтэсы, уменне бачыць у мужыку бліzkага чалавека. У вершы “З нівы” яна называе яго сваім братам. У другім вершы — “На пажарышчы” — паказана праца беларускіх цесляроў, якія пасля пажару ўзводзяць новыя будынкі. Тут чытач знаходзіць раздум над спрадвечнымі проблемамі жыцця, над яго непераможнасцю.

Вядомая беларуская спадчына паэтэсы небагатая. Паасонная вершы і песні зберагліся ў яе карэспандэнцы. У лістах З. Ташчкоўской да Ф. Зянковіча змешчаны два вершы на беларускай мове: адзін з’яўляецца перакладам папулярнай польскай песні “Каліна” (аўтар тэкstu Тэафіль Ленартовіч, мелодыю скампанаваў Ігнацы Камароўскі), а другі — “Стайць явар на прыгорку” — перапрацоўкай вядомай песні Станіслава Манюшкі на слова Яна Чачота. Такім вось чынам тая песня, створаная на беларускай зямлі, загучала і на беларускай мове. Да песні “Каліна” дадаецца зайдавага: “Прыназоўніка у найчасцей не лічу асобным гукам, таму што і ў народа гэты гук, хация і выразны, часта зліваецца з наступным. Магчыма, хтосьці здолее пазбегнуць гэтага ў вершы — я не ўмею”. Паэтэса першая ў друку звярнула ўвагу на такую асаблівасць прыназоўніка ў беларускай мове.

У тым самым лісце З. Ташчкоўская расказала і пра гісторыю перакладу песні: “Аднойчы, у мінулым годзе, я пачала співаць “Каліну” амаль міжвольна на нашай сялянскай беларускай мове і паўтарыла дзяўчатам-служанкам, — гэта выклікала захапленне, яны па начах вучыліся. На няшчасце я не маю голасу співаць, ні вучыць іншых. Але магу перакладаць і маю некалькі гато-

⁴ Chojnicka-Skawińska W. Adam M-ski: Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku // Literatura okresu Młodej Polski. Warszawa, 1968. T. 1. S. 365.

вых песень. Я падумала, што нядрэнна было б пашырыць такі песеннік (вядома, толькі жывым голасам) замест агіднасцей, якія цяпер можна часта пачуць... Пасылаю Вам дзве песні — гэта толькі пачатак, — я забыла беларускую мову, хаця вяртаюся да яе цудоўна як да нянькі дзіцячых гадоў, — у вушах іграе мне ранейшая — без заганы". Той ліст, у якім змешчаны абедзве песні, датуецца 16 мая 1886 г.

У аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве сярод вершаў, прысланых у рэдакцыю часопіса "Życie", захоўваецца пераклад верша М. Канапніцкай "Як жа мне цябе, дзяўчына...". Адна беларуская песня З. Ташчкоўскай была змешчана ў лісце да Мірыяма ад 12 (24) ліпеня 1888 г. з прыпіскай: "А як Табе, браце, прыпадзе да густу беларуская малітва ў час гора (на мелодыю "Харала" Уйскага)?" Далей прыводзіцца сам тэкст песні. У канцы ліста, які захоўваецца ў рукапісным аддзеле Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве, зроблена харектэрная прыпіска: "Знаеш, Ш[аноўны] Пане, мае рэлігійныя перакананні, але ў народзе абысціся без іх немагчыма..." Паэтэса сама называе той твор, які паслужыў для яе імпульсам: "Харал" Карнеля Уйскага — адну з вядомых польскіх песень XIX ст.

Яшчэ адзін беларускі твор паэтэсы — пераклад верша М. Канапніцкай "Ля аконца" — быў укладзены ў ліст да Мірыяма ад 6 лютага 1886 г. Абодва гэтыя творы — "Божа, наш бацька" і "Ля аконца" — блізкія па зместу і настрою. Яны ўяўляюць сабой скаргу на горкую долю селяніна. Адначасова аўтар выказвае сваю аптымістычную веру ў лепшую будучыню. Гэтая вера выяўляецца і ў карэспандэнцыі паэтэсы. Так, свой ліст ад 25 жніўня 1887 г. яна заканчвае словамі: "Яшчэ пра беларускае пытанне хацела пагаварыць. Пакідаю гэта для будучага калісьці ліста. Сумна, чорна — але будзем верыць у лепшае заўтра!" З неспакойнай думкай аб больш надзейным заўтрашнім дні беларускага мужыка і пісала свае песні З. Ташчкоўская. Яны сведчаць аб вялікім паэтычным таленце аўтара, аб добрым адчуванні асаблівасцей мастацкага вобраза.

Зоф'я Ташчкоўская ніколі не заставалася абыякавай да лёсу беларускага селяніна. Яна рагучая палемізавала з тымі, хто так ці інакш спрабаваў яго прынізіць: "Нядуна пісалі ў "Тыгодніках", што калі б надрукавалі "Пана Тадэвуша" па-беларуску, то мужыкі яго не чыталі бы. А ці карэнна польскія мужыкі чытаюць яго на польскай мове? Лічу, што ніхто так не будзе сцвярджжаць, такія рэчы інтэлігенцыя павінна распаўсюджваць. А што беларуская песня мела бы велізарны ўплыў, пра гэта ведаю з практыкі".

З. Ташчкоўская жыла ў польскамоўным асяроддзі. Тоё ж самае можна сказаць пра Ф. Багушэвіча, Я. Лучыну, А. Гурыновіча, амаль пра ўсіх тых, хто ў канцы XIX ст. пісаў на беларускай мове. З іх Ф. Багушэвіч і ў значнай ступені А. Ельскі ўсвядомлена дзейнічалі ў імя беларускага нацыянальнага адраджэння. Аднак як бы там ні было, усе тыя, што пісалі тады на беларускай мове, уносілі свой важкі ўклад у гэту справу, падрыхтоўвалі глебу для працэсаў, якія набылі размах ужо ў пачатку XX ст.

Пётр Рагойша (Мінск)

ЧАЛАВЕК ПАМІЖ УСХОДАМ і ЗАХАДАМ: БІЯГРАФІЧНЫ ГЕРОЙ у “БЕЛАРУСКИХ” СЕНСАЦЫЙНЫХ РАМАНАХ СЯРГЕЯ ПЯСЕЦКАГА

Творчасць Сяргея Пясецкага, польскага пісьменніка беларускага паходжання, да нядаўнага часу была ў Беларусі невядомая. І гэта пры сусветнай вядомасці пісьменніка, пры шматтысячных тыражах выданняў яго твораў у Італіі, Іспаніі, Вялікабрытаніі, нават далёкай Мексіцы. Зазначу, што мастацкая спадчына Пясецкага перакладалася і выдавалася на 16 мовах. Апрача беларускай...

Што ж, настай час і нам звярнуцца да простаунікальных твораў гэтага пісьменніка, вярнуць іх у беларускі літаратурны кантэкст. Нашы суседзі-пallyaki началі вяртаць Пясецкага ў канцы 80-х гг., калі ламалася таталітарная сістэма, калі патрэбна была эфектыўная зброя для барацьбы з камуністычным рэжымам — слова, якое нясе літаратура. У перыяд ПНР Пясецкі ў Польшчы не выдаваўся, у той час як за сорак пасляваенных гадоў у адной толькі Італіі яго раман “Каханак Вялікай Мядзведзіцы” перавыдаваўся 16 разоў! А такіх раманаў, больш ці менш вядомых, у аўтара было звыш дзесяці...

Сучасныя польскія чытачы высока ацанілі творчасць Пясецкага. Неперадышленая сатырычнасць, з'едлівасць, выкрывальнасць у паказе бальшавіцкіх парадкаў і заган камуністычнай сістэмы ў цэлым спрыяла вялікай папулярнасці твораў пісьменніка, якія ўспрымаліся як сенсацыйныя.

Для нас асаблівую цікавасць выклікаюць тыя раманы Пясецкага, што найбольш звязаны з беларускай рэчаіснасцю. Таму лічу мэтазгодным першыя шэсць твораў пісьменніка вылучыць у своеасаблівы “беларускі цыкл”. У межах гэтага цыкла асобна вымалёўваюцца дзве часткі. Першая, так званая ракаўская (па месцы асноўнага дзеяння), — эпапея шпіёнаў і кантрабандыстаў, што лучыць раманы “Каханак Вялікай Мядзведзіцы”, “Багам ночы роўныя” і “Пяты этап”. Другая — мінская, трэлогія, ахарактарызаваная аўтарам як “зладзейская”, складаецца з раманаў “Яблычка”, “Гляну я ў акно” і “Ніхто не дасць нам вызвалення”. Хаця больш справядліва было б назваць яе “акадэмія злачынстваў”, паколькі аўтар здымает заслону з праяў крыміналу і ў ніжэйших, і ў найвышэйших структурах грамадства.

Сярод шматлікіх аўтарскіх motto, своеасаблівых публіцыстычных каментарыяў да сюжэтнай канвы, ёсць і такое сцвярджэнне: “...калі раней кралі пераважна прафесійныя злодзеі і часам дылетанты, дык цяпер кралі і рабавалі бальшавіцкія салдаты, афіцэры, чыноўнікі, міліцыянеры”¹. На выкрыццё

¹ Piasecki S. Nikt nie da nam wybaczenia. Wrocław, 1990. S. 97.

сутнасці гэтых з'яў, якія набіралі глабальныя памеры, і скіроўваеца творчая энергія пісьменніка. Асноўнай стрыжнёвай кампазіцыйнай асаблівасцю твораў Пясецкага становіцца супрацьпастаўленне людзей з сацыяльных нізоў, якіх аўтар заўсёды падае са спачуваннем, сімпатыяй, цеплынёй, — прадстаўнікам новай улады, якіх ён апісвае бескампрамісна, знішчальна.

Падзейнай асновай твораў пісьменніка было яго ўласнае жыццё. Катэгарычна не прымоу выкаванні, якія мелі месца ў польскай крытыцы, абыт, што нібыта прыўнясенне ў творы Пясецкага аўтабіографічнага матэрыялу разбурае цэласнасць іх структуры. Так, Т. Сулкоўскі ў артыкуле “Сапсаванасць або грэх?”, а таксама С. Жэмісіц сцвярджаў, што “аўтэнтызм з’яўляеца першародным грахом Пясецкага”². Акрамя недаацэнкі пошукаў пісьменніка ў сферы стылёвых і жанравых навацый, падобныя заявы крытыкаў мелі ў сваёй аснове, карыстаючыся іх жа вобразам, “грахі” іншага парадку. Яны прачытвалі Пясецкага з пазіцыі вялікапольскасасці, свядома замоўчвалі беларускую біяграфію пісьменніка і беларускасць яго прозы, якія не цікалі, не хвалявалі іх. Разам з тым, яны адмаўлялі аўтэнтызм, паколькі ён быў небяспечны сваёй публіцыстычна-завостранай антыбальшавіцкай скіраванасцю.

Зразумела, у раманах пражытае і перажытае павінна было рэалізоўвацца па законах мастацтва. Пісьменнік не мог не звярнуцца да вядомых прыёмаў стварэння характеристараў. Аднак акцэнт на індывидуальнасці герояў у яго творчай лабараторыі пераважае над пошукамі сродкаў іх тыпізацыі.

Праз індывидуальныя характеристары, асабістыя лёсі герояў, праз разнастайную канкрэтыку грамадска-палітычнай напоўненасці пісьменнік спрабуе ствараць тыповас, а гэта ў яго разуменні — сутнасце. Усе прыёмы канкрэтыкі выкарыстаны аўтарам не толькі дзеля займальнасці сюжэту, а (ці не найперш) з мэтай выхаваўчай, пропагандысцкай. Пясецкі вельмі хацеў, каб яго прачыталі і зразумелі. Ён вельмі баяўся быць непачутым. І таму ва ўласных прадмовах да сваіх твораў, якія польская крытыка па зразумелых матывах таксама палічыла непатрэбным, неістотным дадаткам, Пясецкі спецыяльна тлумачыў чытачам свае намеры. Асновай раманаў “зладзейскай трывогі”, іх фонам, як пісаў сам Пясецкі, пісьменнік зрабіў Мінск, “у якім адначасова сканцэнтравана адлюстравалася жыццё даўняй Расійскай імперыі і... Еўропы”³. Горад апынуўся ў цэнтры еўрапейскіх ваенных падзеяў. Ён перажываў акупацыі — нямецкую і бальшавіцкую. Засяродзіўся на гэтым матэрыяле Пясецкі свядома. У свае творы ён, паводле ўласнага ж вызначэння, заклаў папераджальную аналогію да вызначэння сутнасці акупацыі, нямецкай і бальшавіцкай, ва ўсёй Польшчы. Друкуючы свае творы за мяжой, Пясецкі выказываў спадзіванні, што яго кнігі стануть аб'ектам даследавання гісторыкаў, крэмінолагаў, псіхолагаў і сацыёлагаў. Ён звяртаўся да чытачоў Заходняй Еўро-

² Žejmis S. Niebezpieczny autentyzm // Polityka. 1938. Nr 24.

³ Piasecki S. Jabłuszko. Rzym, 1946. S. 7.

пы з заклікам зазірнуць у душы сваіх персанажаў-суайчынікаў з Усходу, каб “памагчы гэтым кроўным братам успомніць пра свае права, яны, знявераныя, таксама былі на барыкадах, яны таксама змагаліся за волю і права чалавека, яны не ўхіліліся ад змагання, яны, пазбаўленыя правоў і пагардженыя, змагаліся і за вашыя права”⁴.

Працягваючы спрэчку з вышэй згаданымі крытыкамі, адзначу як цікавую і эфектуўную актыўнасць аўленчу заходку Пясецкага, побач з апорай на канкрэтныя рэаліі, — увядзенне ў тэкст раманаў вобраза “ўяўнага” аўтара. Гэты аўтар давярае герою выказваць сваю гісторычную і этыка-эстэтычную канцепцыю, выкарыстоўваючы дакументы, дзённікавыя запісы, публіцыстычныя адступленні, каментарыі. Ёсьць у Пясецкага героя, прататыпам якіх можна, паводле сведчання самога пісьменніка, лічыць не менш як на 50 працэнтаў самога аўтара. Аўтабіографічны герой выконвае функцыю сюжэтнага стрыжня, аб’ядноўваючы ў творах простору і час. Найвыразней гэта можна прасачыць праз вобраз Рамана Забавы ў рамане “Багам ночы роўныя”. Шмат аўтабіографічнага ўклаў аўтар і ў іншыя персанажы, сярод якіх найбольш паказальныя вобразы Владзка з “Каханка Вялікай Мядзведзіцы”, Яся Нацэвіча з “Ніхто не дасць нам вызвалення”, Грамадзяніна, які выступае і ў другім, і ў трэцім раманах “зладзейскай” трэлогіі.

“Людзі дарогі” (сцежкі, шляху, чыгункі), яны ўвесы час у руху. Пясецкі адыходзіць ад усталяванага канона стварэння харектару ў рамане — грунтоўнага прасочвання лёсу героя ад нараджэння да скону. Героі Пясецкага, як і сам пісьменнік, робяць прарыў з побытавага прыгону і дэтэрмінаванасці ў свет прыгодаў, пошукаў, рызыкі. У традыцыйным наваколлі, грамадстве пануюць гвалт і смерць, прымітывныя жаданні і інстынкты. На дарогу герояў выводзіць імкненне да свабоды. Шлях іхні, вядома, цярністы, заўсёды непрадоказальна цяжкі і небяспечны. Аднак вектары іх руху вызначаныя, сталыя: каардынаты пралягаюць паміж Усходам і Захадам. З Усходу на Захад і з Захаду на Усход героі ідуць не бязмэтна. Яны пераносіць інфармацыю, дакументы, веды, новыя думкі і рэчы. Яны ў няспынным руху ў імя Справядлівасці. Унутранае развіццё харектараў біяграфічных герояў, па сутнасці, не адбываецца. Станоўчыя якасці аўтар намагаецца зрабіць сталай дамінантай харектараў. Іх новае якаснае напаўненне сцвярджжаецца выхадам на больш складаную і адказную дарогу жыцця. Да прыкладу, Ясь Нацэвіч з дарогі “зладзейскага” свету выходзіць на шлях партызанскіх змаганняў, выконваючы функцыі сувязнога паміж горадам і лесам. Грамадзянін, атрымаўшы вышэйшую гуманітарную адукацыю, заканчвае яшчэ і агранамічную навучальную ўстанову. Ідзе з асветніцкім памкненнемі ў народ, каб дапамагчы прадстаўнікам сацыяльных нізоў зразумець саміх сябе, піша пра іх кнігу. Аднак вызначальным у яго лёсе становіцца шлях барацьбы — ён таксама з’яўляецца партызанскім сувязным.

⁴ Piasecki S. Jabłuszko. S. 8.

Адрэзак жыцця біяграфічных герояў, вызначаны часавымі параметрамі раманаў, абрываецца на мяжы драматычнага і трагічнага. У непрытомнасці падае на памежны дрот паранены Забава, паранены Нацэвіч ратуеца ў падвале мінскага дома. Грамадзянін першы сярод моцнай духам дзевяткі вязняў гіне ад кулі чэкістай ў Камароўскім урочышчы. Пясецкі, неаднойчы публістычна выказваючы ў творах свою аўтарскую гуманістычную канцепцыю, падкрэслівае, што ўсякае гвалтоўнае дзеянне спаряджае новы гвалт. Са зброяй у руках ідзе па шляху пошукаў ісціны Раман Забава, зняверваючыся ў правільнасці абранных метадаў — не ў мэце, а ў самой дарозе да яе. Ён спакушаеца на ўжыванне какайну: з аднастайнага бруду жыцця яму хочацца вырвацца як найхутчэй або ў неіснаванне, самагубства, або, праз ужыванне наркотыкаў, пераносячыся ва ўяўную краіну ружовага вясёлага маленъкага экзатычнага слана. На будучае гэтага героя аўтар наўрад ці ўскладае надзею: ён зламаўся на абранным шляху (хаця аўтар і не канстатуе канчатковая яго канец). Грамадзяніну ж смерць была наканавана. Бо філосаф, ідэолаг, якім відавочна хацеў бачыць свайго “двайніка” пісьменнік Пясецкі, павінен быў першым знайсці мірны, без зброі і гвалту, шлях у краіну гармоніі, хараства, прыгажосці. Грамадзянін не здолеў знайсці яго ані ў сённяшнім дні, ані ў абрысах будучыні: книгу Грамадзяніна Пясецкі назваў “Імгла”. Жыццёвая перспектыва павінна адкрыцца перад Ясем Нацэвічам. Ён найбольш моцны, бо наймаладзейшы з герояў, як неаднаразова падкрэслівае аўтар, разумны, сярод прадстаўнікоў сваёй сацыяльнай групы найбольш інтэлігентны. Увабраўшыся ў сілу, стаўшы моцна на ногі (а менавіта ў нагу быў паранены герой), Ясь Нацэвіч мусіць стаць на новы шлях да мэты, не паўтараючы ні сваіх, ні чужых памылак.

Апошні напрамак, куды былі скіраваны дзеянні герояў, быў напрамак заходні. Сам жа Пясецкі, жыццёвия дарогі якога прывялі ў Заходнюю Еўропу (през Вільню, Варшаву, Рым, Неапаль у Лондан), думкай сваёй скіроўваўся ў зваротным кірунку, на Усход. Ён не прыжыўся ў заходнім свеце, быў чужым у асяроддзі польскай эміграцыі, яго дом у Беларусі стаў “раскіданым гняздом”. Не маюць свайго дома і біяграфічныя героі пісьменніка. Адны страцілі яго, другія не паспелі знайсці. Іншым адмоўлена ў звычайнім людскім праве на ўласны дом. У гэтым плане нельга не звярнуць увагу на па-мастаку моцна выпісаную знакава-ключавую гісторыю “трох адсутных”, “дужых, маладых, здаровых” хлопцаў, якіх нацыянальнае самаўсведамленне паклікала з Заходнімі Усходнімі Беларусь. Правільна вырашыўшы, што яны як беларусы павінны мець права на бацькаўшчыну — Беларусь, гэтыя хлопцы прабраліся праз мяжу ў Мінск, дзе малох НКУС пазбавіў іх жыццяў. Топас дома з дауніх часоў ва ўсіх відах мастацтва лічыўся адной з цэнтральных прасторава-часавых і этычных катэгорый. “Мой дом — мая крэпасць” — мовім мы, паўтараючы англічан. Надзеянасць хатній утульнасці становіцца сімвалам моцні дзяржавы. Дом — мадэль дзяржавы. У рэальнім гістарычным сэнсе і ў ідэальном, як царства Культуры і Духоўнасці.

Аднаму са сваіх найбольш цікавых герояў, праз якога здзяйсняецца арыгінальны сюжэтна-кампазіцыйны ход, Пясецкі даў прозвішча Азія. Паважаны ў сваім коле мінскі злодзеі Піліп Лысы, вырашыўшы сыграць ролю вялікага маскоўскага чыноўніка, рэгіструеца пад такім незвычайным прозвішчам і пасяляеца ў гатэлі “Еўропа”. Што паўплывала на стварэнне такой знакавай сітуацыі? Магчыма, яна вынікла ва ўяўленні пісьменніка пад уплывам вядомага тады філосафа Р. Штэйнера, сімвалікі яго антрапасофскага вучэння, яго бачання Еўразіі. Магчыма, карані задумы пісьменніка вырасталі і з больш канкрэтных рэаліяў: у будынку, які месціўся побач з гатэлем “Еўропа”, знаходзілася банкаўская ўстанова. Колішні Паўночны банк, які там існаваў незадоўга да падзеі, апісаных у Пясецкага, паглынае мінскае аддзяленне Руска-Азіяцкага банка. Адпаведна арганізаваная рэклама, схопленая вострым вочкам Пясецкага, зусім верагодна, магла выклікаць іранічную ўсмешку аўтара.

Так ці іначай, Пясецкі любіў каламбуры становішчай і словаў. У рамане “Багам ночы роўны” ён зноў абыгрывае дыяметральна супрацьлеглае: Мінск і Парыж як назвы гарадоў, “Парыж” як назва гатэлю ў Мінску. Гэтыя мастацкія прыёмы яшчэ раз сведчаць пра тое, што ў творчай лабараторыі пісьменніка ідэя Еўразіі прысутнічала заўсёды.

Патэнцыяльны цесць біографічнага героя Рамана Забавы Брагінаў, які быў заўсёды ахвочы да чаркі і, здавалася б, не вызначаўся асаблівай пранікнёнасцю ў сутнасць праяў жыцця, раскрыў аднойчы сваю душу, выказаў набалелае: “Разумееш, дарагі мой, — звярнуўся ён да Рамана, — кожная птушка на зямлі мае сваё месца і свой абавязак. А мы ўсе на чужых месцах або ўвогуле без месцаў — завіслі ў прасторы”⁵. Той самы прыхаваны да часу боль душы чуеца і ў разважаннях калегі Забавы Грушэўскага, выказанных ім пасля пераправы ў брод праз раку Пціч: “Ходзім, мучаемся за мізэрную плату. У родным краі нічога свайго не маєм, працуем толькі дзеля яго як апантанатыя”⁶. І ў той жа час сам Раман Забава сведчыць у сваім дзённіку: “Немагчыма перадаць, якія цяжкія тыя “дарогі”, якімі мы ходзім. Каб зразумець гэта, трэба імі праісці... Аднак калі потым знаходжуся ў Польшчы... у бяспечы... у душы распаўзаеца пустэча, якую нічым не можна запоўніць”⁷.

Дзе ж тая таемная краіна, свой край, свой дом, без якога чалавек не зможа быць шчаслівы, не зможа рэалізаваць сябе як асобу? Якімі шляхамі трэба праісці, якія пакуты вытрымаць, каб знайсці адзіна правільную да іх дарогу?

У прадмове да рамана “Каханак Вялікай Мядзведзіцы” яго першы чытач, вядомы польскі пісьменнік і крытык Мельхіёр Ваньковіч так апісаў сваё адчуванне граніцы: “Летам 1936 г. я зрабіў восем тысяч кіламетраў, ідуучы ўздоўжкі ўсходняй сцяны. Нашая граніца з Саветамі, хоць і пагусцела калючым дромам, — дрыжыць неспакоем. Так, нібы мы знаходзімся ля падножжа вулкана.

⁵ Piasecki S. Bogom nosy równi. Gdańsk, 1989. S. 28.

⁶ Тамсама. С. 44.

⁷ Тамсама. С. 43.

На ім растуць кветкі і пасвяцца козы. Толькі застылая лава прамаўляе пра мінулае. І чуем пад зямлёй няўлоўнае трымcenне. Тыя застылыя лавы мінуўшчыны — гэта крыжы ў лясах, пастаўленыя па загінульых, гэта людскія страты пад стрэхамі сялянскіх хат — страты людзей, якіх выбухі Еўразіі змялі ці вымелі, гэта крывавае апавяданне, што дыхае злачынствам Усходу, пасля якога ў душах людзей засталіся глыбокія раны”⁸.

Будучы выхадцам з мінскіх (бярэзінскіх) зямель, М. Ваньковіч зразумеў Пясецкага, прачытаў па-за сюжэтнай канвой напісанага тэксту і іншае, прыхаванае, сакральнае. Дзякуючы намаганням Ваньковіча пісьменніку Пясецкаму адмінілі судовы прысуд — пажыццёвае зняволенне ў самай страшнай турме Польшчы. І мы ўдзячны лёсу, што непаўторныя, арыгінальныя творы пісьменніка ўбачылі свет, што сёння ён сам праз свае раманы вяртаецца ў нашу рэчаіснасць, вяртаецца ў свой дом.

Крытыка неаднойчы ўказвала Пясецкаму на “непаўнавартаснасць” яго герояў з нізоў. Так, адзін з даследчыкаў выказаўся наступным чынам: “Прасцей кажучы, Пясецкі, захацеўшы паказаць сваіх герояў, скарыстаўся чорна-белымі фарбамі, як, напрыклад, у “Яблычку” і іншых творах з гэтай серыі. Пачаў пісаць пра розных злодзеяў і г. д. як пра выключна станоўчых людзей. А такіх людзей на свеце не бывае!”⁹. Калі бачыць у падобнай заўвазе жыццёвы сэнс, за крытыкам можна прызнаць рацыю. Аднак не будзем забывацца, што мы маем справу з мастацтвам, у якім праўда жыцця і праўда мастацкая — не адно і тое ж. Дазволю сабе падкрэсліць, што герой Пясецкага створаны пісьменнікам па законах рамантычнага мастацтва, класічнай познерамантычнай мадэлі: свет двухсферны, адзінокі герой адчувае сябе сярод людзей няўтульна, шукае рэалізацыі свайго “я” ў дарозе, у блуканні. Герой Пясецкага нараджаюцца з эстэтыкі рамантызму: “Гляньце на нас, прафесійных злодзеяў! — заклікаюць яны. — Вывучайце нашыя жалезныя законы, нашу этыку, нашую салідарнасць, нашую маральнасць і ўбачыце, што вы нават да пят нам не дараслі! Толькі сярод нас можна дыхаць свежым паветрам праўды, сяброўства і адвагі. Мы, выкінутыя за борт жыцця, мы, пазбаўленыя спадчыны, мы адны маглі бы усталяваць на зямлі справядлівасць. Мы, а не дэмакраты, сацыялісты, камуністы! Бо нам не патрэбна ўлада для падтрымання ўласных амбіцый… Мы ўмеець рызыкаваць і цярпець. Мы ведаєм усю праўду пра чалавека і жыццё…”¹⁰.

Што датычыць вобраза зямлі, па якой блукаюць герой Пясецкага, неабходна адзначыць прынцыпова іншыя адметнасці. Прыйёмамі рэалістычнага мастацтва карыстаўся Пясецкі, ствараючы вобраз беларускай зямлі. Тапаніміка, тапаграфія ўключаюцца ў лабараторыю Пясецкага — майстра пейзажу.

⁸ Wańkowicz M. Przedmowa // Piasecki S. Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy. Warszawa, 1938. S. 9.

⁹ Mackiewicz J. Sergiusz Piasecki i jego Niedźwiedzica // Wiadomości. 1970. 17 maja.

¹⁰ Piasecki S. Jabłuszko. S. 175–176.

Дом — гэта сімвал матэрыяльна ўвасобленага свету, прадметнага і ўстойлівага. У мастацкай сістэме выяўленчых сродкаў дом — катэгорыя рэалістычная, і таму ў рамантычным кантэксле дом, як правіла, знаходзіцца у канфлікце, у сітуацыі супрацьстаяння з антыпобытавымі, стыхійнымі, узвышшанымі сферамі. Эталонную мадэль Пясецкі выкарыстаў па-свойму. Менавіта праз рамантычны сімвал дарогі яго героі моцна звязаны з зямлёю, знітаваны з ёй, без яе існаваць яны не могуць. Бо Дом — гэта не толькі тэрыторыя, гэта яшчэ і Духоўнасць.

У пошуках духоўнага напаўнення дому кроначы паміж Усходам і Захадам “сенсацыйныя” персанажы раманаў Пясецкага. Іх не задавальняе статус “лішніх” людзей, яны не згаджаюцца з рэальнасцю “раскіданага гнязда”, яны хочуць на сваёй зямлі, тут, дома, “людзьмі звацца”.

Ніна Барычэўская (Варшава)

КЛОПАТ “БАЦЬКАЎШЧЫНЫ” ПРА ЧЫСЦІНЮ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Беларуская эміграцыйная газета “Бацькаўшчына” выходзіла ў Мюнхене на працягу 20 гадоў (1947–1966). У сваім выступленні я абмяжуюся дзесяццю першымі гадамі выхаду газеты, з каstryчніка 1947 г. да канца 1956 г.

Ужо з першых нумароў газета “Бацькаўшчына” прайўляла вялікі клопат пра чысціню беларускай мовы, прысвячаючы гэтаму пытанню сталую рубрыку “Куток мовы”. Тут друкаваліся цыклічныя артыкулы мовазнаўцы Яна Станкевіча “Некаторыя групы словаў беларускае мовы”¹ і “Аб некаторых словамах і хормах нашае мовы”².

Асноўнай мэтай “Кутка мовы” было падтрыманне і захаванне моўнай чысціні беларусамі, якія апынуліся ў эміграцыі. Рэдактары газеты, імкнучыся да моўнай паслядоўнасці, змяшчалі публікацыі, дзе засяроджвалі ўвагу на тым, якія слова ці словазлучэнні найбольш характэрныя для беларускай мовы, а якіх трэба пазбягаць. Шмат месца “Бацькаўшчына” адводзіла характарыстыцы русізмаў і паланізмаў у беларускай мове, пісала пра выкарыстанне дыялектызмаў ды іх ролю ў мове, а таксама засяроджвала ўвагу на семантычных адрозненнях блізказначных слоў.

Напрыклад, у 9 нумары “Бацькаўшчыны” за 25 сакавіка 1948 г. аナンімны аўтар звяртае ўвагу на памылкове выкарыстанне слова “злучаць”. Яго меркаваннем — “злучаць, злучыць, рабіць злучэньне” нечага можна толькі механічна, фізічна ці хімічна, “злучаючы”, напрыклад, пакоі, гурты жывёлы ці элементы чаго-небудзь. Калі ж справа датычыцца звязвання духоўнага, ідэалагічнага, псіхалагічнага ці палітычнага, дык можна толькі “задзіночваць”, і таму павінна быць: “Задзіночаныя Нацыі, Задзіночанье Беларускіх Вэтэранаў, Задзіночаныя Штаты Амэрыкі”. Аўтар публікацыі адзначае, што гэтае слова не з’яўляецца паланізмам у беларускай мове, таму што выступае ўжо

¹ Станкевіч Я., Адамовіч А. Некаторыя групы словаў беларускае мовы // Бацькаўшчына. 1952. 24 жн. – 28 верас. № 113–118. У “Прадмове” ад рэдакцыі чытаем: “Групы беларускіх словаў, што гэта друкуем, былі зъмешчаны ў “Маскоўска-беларускім слоўніку фразэолёгічным і прыказкаў”, каторы быў надрукаваны ў Менску ў 1944 годзе перад самымі прыходам бальшавікоў. Выдавецтва не забрала яго з друкарні, і дзеля таго ён съвету не пабачыў, дарма што быў ужо надрукаваны. Дзеля гэтага фразы й прыказкі зь менаванага слоўнічка былі перадрукаваны ў № 1 (6) навуковага часапісу “Веда” за 1952 год, а слоўныя групы друкуем у “Бацькаўшчыне”. (№ 113. С. 3).

² Станкевіч Я. Аб некаторых словамах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 20–44. 15 траўня – 30 кастр.

ў летапісах, напрыклад: “Альгерд і Кейстут задзіночыліся проці Яўнута”, а таксама ў жывой народнай мове³.

Падобным чынам Я. Станкевіч высвятляў значэнне лексем “замыкаць, засоўваць, запіраць, зашчапляць і зачыняць”. “Замыкаем” толькі на замок і замкнёнае “адмыкаем” ключом, а “засоўваем” толькі на засаўку. Агульным тэрмінам для замыкання і засоўвання можа быць “запіраныне”. Можна яшчэ “зашчапляць” на кручок або “завальваць” завалам. Ва ўсіх іншых выпадках “зачыняем, адчыняем, прычыняем і ражчыняем”. Зразумела, “зачыняць” і г. д. можна не толькі вароты, дзвёры, вокны, але таксама і очы, вусны, рот, кнігу, спытак. Вядома, што па-беларуску можна таксама і “закрыць” очы, кнігу, але толькі, напрыклад, рукой, насатай ці нечым іншым. Очы, апрача таго, можна “заплюшчыць” ці “прыплюшчыць”.

Слова “зачыняць” выкарыстоўваецца вельмі шырока. “Адчыняюцца” і “зачыняюцца” крамы, г. зн., што ў іх пачынаюць і перастаюць гандляваць у вызначаныя гадзіны дня. Таксама кожам аб пачатку і канцы працы розных устаноў. Адчыняюцца і зачыняюцца розныя пасяджэнні. Тут, дарэчы, можна казаць, што пасяджэнні “пачынаюцца” і “канчаюцца”. Выразна відаць, што Я. Станкевіч пазбягае слоў “адкрываць” і “закрываць”, як не харектэрных для беларускай мовы ў такіх менавіта кантэкстах. Адначасова аднак падкрэсліваецца, што гаварыць можам пра ўсё “адкрыта, шчыра”, але ні ў якім выпадку не “адчынена”⁴.

Шмат месца Я. Станкевіч прызначае для абмеркавання слоў з коранем кон-, а менавіта: “кон, канаваць, наканаваць, наканаваны; конадзень, наконадні”. У беларускай мове слова “кон” мае некалькі значэнняў. Асноўнае значэнне раскрываецца ў канцы жыцця, канцы рознай дзеянасці, імкненняў, заданняў. Сіnonімам да яго з’яўляецца лексема “доля”, а эквівалентамі ў польскай мове будуть слова “los, przeznaczenie”. Рускія адпаведнікі — “рок, предопределение”. Ад слова “кон” узніклі дзеясловы “канаваць, наканаваць”, а ад гэтага апошняга — прыметнік “наканаваны”. Шмат прыкладаў слова кон і вытворных ад яго сустракаецца ў творчасці М. Гарэцкага і М. Зарэцкага: “Такое яму канаваныне ад Бога. Кому Бог якую съмерць кануець, накануець, так і ўміраець кожны. Яму такое канаванае жыццё”. В. Ластоўскі ў сваім слоўніку таксама падае прыклады, як хаця б: “Мне наканавана такая доля”. Другое значэнне слова “кон” адпаведнае рускаму “очередь” і польскому “kolej”, напр.: “Ня твой кон пачынаць”. Корань кон- уваходзіць у слова “конадзень”, якое складаецца з дзвюх частак, менавіта — “кон” і “дзень”. Яму адпавядае польскае “przeddzień”; наконадні — “w przededniu”⁵.

³ Бацькаўшчына. 1948. № 9. 25 сак. С. 6.

⁴ Станкевіч Я., Адамовіч А. Некаторыя групы словаў беларускай мовы // Бацькаўшчына. 1952. № 115–116. 7–14 верас. С. 3.

⁵ Таксама.

Выразна відаць, што, пішучы пра беларускую лексіку, Я. Станкевіч стараецца заўсёды парадайць яе з адпаведнымі прыкладамі ў суседніх мовах ды падмацаваць свае меркаванні цытатамі з гісторыі беларускай мовы, як у выпадку групы слоў са значэннем “кры́уда”.

Кры́уда (пол. “krzywda”, руск. “обида”) і вытворныя ад яго — “кры́удзіць, пакры́удзіць, ускры́удзіць, пакры́уджаны, ускры́уджаны, кры́удны, кры́удна, кры́уднік”, які мае свае эквіваленты ў польскай мове (“krzywdziciel”) і ў рускай (“обидчик”) і жаночага роду “кры́удніца”. Слова “кры́уднік” знаходзіцца між іншым у “Аль Кітабе”, транскрыбаваным Вольскім: “Муж быў кры́уднік людзкі, ілгаў і крадаў”. Слова “кры́удаваць” значыць “чуцца пакры́уджаным”: “Грэх, чалавечча, на жыццё кры́удаваць”⁶.

Як справа выглядае з выкарыстаннем у беларускай мове займеннікаў “гэты, гэны, той”, што абазначаюць тры ступені аддалення? На гэтае пытанне адказ можна знайсці ў № 114 “Бацькаўшчыны”. Тут разглядаецца цэлы шэраг такіх слоў як “гэты, гэны, той; гэт’кі, такі; гэтак, гэнак, так; гэтта, гэнам, тут, там; гэтулькі, гэнулькі; адгэтуль, адгэнуль, адтуль або стуль; дагэтуль, дагэнуль, датуль”. З прыведзеных слоў тыя, што маюць у аснове гэт- (гэты, гэт’кі, дагэтуль і інш.), ужываюцца ў дачыненні да таго, што блізка ў просторы або ў часе. Тыя, што маюць у аснове частку гэн- (гэны, гэн’кі, гэнакі і г. д.) — у дачыненні да таго, што ў просторы або ў часе далёка або прынамсі далей адносна першых. А ўсе іншыя (той, такі, так і інш. пад.) — калі выразна не паказваецца, але кажацца агульна. Прыклады: “Мы сядзім ля гэтага стала, а яны ля гэнага. [...] Адгэтуль (прыкладам, дзе мы стаім) пачынаецца нашая сенажаць і цягнецца ажно вун дагэнуль”. Ад “дагэтуль” і “дагэнуль” утварыліся прыметнікі “дагэтулешні” і “дагэнулешні” са значэннем, адпаведным прыслоўям, яд якіх яны паўсталі”⁷.

У апошнім артыкуле гэтага цыкла разглядаецца выкарыстанне слоў “колькі — толькі”. Прыводзяцца прыклады з гістарычных крыніц:

— з мовы старабеларускай, з Літоўскага статута 1529 г. — “Абраці і пастанавіці віжоў *толькі, колькі* патрэбна будзець; Жаднае звірхнасці над намі зажываці ня можаць, адно *толькі, колькі* яму права дапушчаець”.

— з сучаснай мовы, з твораў А. Кулішова — “Маці за руку госьця ўзяла. *Колькі* слоў сказала напасьледак. *Колькі* зім ня верыла ў съмерць ніяк. *Колькі* ты даў яму? *Колькі* не гавары яму, ён усё сваё”.

З прыведзеных прыкладаў відаць, што “толькі” ўжываецца ў значэнні рускага “столько”, а “колькі” — у двух значэннях: “столько” і “несколько”. Аўтары публікацыі звяртаюць увагу на тое, што ў беларускай мове як “колькі”, так і “толькі” ўжываюцца без пачатковага “с”⁸.

⁶ Станкевіч Я., Адамовіч А. Некаторыя групы словаў беларускай мовы // Бацькаўшчына. 1952. № 115–116. 7–14 верас. С. 3.

⁷ Тамсама. № 114. 31 жн. С. 3.

⁸ Тамсама. № 39. 28 верас. С. 3.

У 1955 г. на старонках “Бацькаўшчыны” з’явілася новая цыклічная публікацыя Я. Станкевіча пад назвай “Аб некаторых словах і хормах нашае мовы”. Аўтар заўважае, што пісаць пра беларускую мову, маючи на ўвазе практична-ідэйныя заданні, надзвычай цяжка, таму што, па яго словам: “Мы належым да народаў, мякка кажучы, падупалых, каторых мовы падпали пад большы чужы ўплыў, чымся гэта бывае, уплыў на толькі вялікі, што ён пагражае бытцю саме мовы. З другога боку, з прычыны таго ж нацыянальнага падупаду, лік нашых беларускіх моваведаў абмежуецца пару адзінкамі, каторыя прытым жа разлучаныя зялезнай завесай, ня могуць сумесна працаваць, а моваведная роўня неспэцыялістых надта ж нізкая”⁹.

Я. Станкевіч паведамляе, што ў нізцы сваіх артыкулаў на практичныя тэмы намерваецца, па-першае, указваць дыялектызмы і заганы ў мове беларускага друку, па-другое, навукова разглядаць “некаторыя ўставічныя барбарызмы і скрыўленні”, па-трэцяе, адзначаць тое, што “добрае ў мове пішучых па-беларуску” і, па-чацвёртае, звяртаць увагу на некаторыя “добраяя слова, нясустраканыя ў беларускім друку”¹⁰.

У наступным артыкуле Я. Станкевіч разважае, наколькі мэтазгодна насыщаць мову дыялектнай лексікай. “Ведама, калі б кожны пачаў уносіць у літаратурную мову ўсе асаблівасці свае мясцовое гаворкі, дык ізь літаратурнай моваю сталася б так, як із моваю народнай — паўстала б шмат літаратурных гаворак, а гэта тое саме, што ня было бы літаратурнае мовы, бо літаратурная мова — адна ўсім людзём данага народу. Каб жа была літаратурная мова, то трэба перш-наперш браць да яе слова й хормы з таго дыялекту народнае мовы, што стаўся яе асноваю, значыцца, у нас із дыялекту сярэдняга; чаго чиста беларускага няма ў ім, тое браць із беспасярэдне мяжуючых ізь ім дыялектаў; чаго ў гэтых няма, браць ізь дальшых і г. д., ажно да пагранічных ізь чужымі мовамі ўлучна. Чаго няма ў народнай мове, таго трэба глядзець у багатым жарале старое нашае мовы літаратурнае й народнае (ёсць памяткі абедзьвіх), і адно, чаго й там нямашака, тое мусім тварыць подле нормаў і духа народнае мовы, а ня подле таго, што каму падабаецца. Цяжкасць споўніць гэта ёсць у tym, што трэба знаць гаворкі нашае народнае мовы і нашу старую мову, а на гэта ў нас аднай малана, а другія ані не зварачаюць увагі”¹¹.

На беларускім грунце ўзнікла новае слова “дабраславіць” замест царкоўнаславянскага “благаславіць”. Царкоўнаславянскае “благий” значыць “добра”, але ў мове беларускай яно прыняло адваротнае значэнне — “нядобры, ліхі”. Таму слова “дабраславіць” як мага найлепш адпавядае патрэбам беларускай мовы, адзначае Я. Станкевіч, спасылаючыся на памяткі беларускай мовы, напрыклад: “Дабраслаў, душэ мая, Госпада”. Тое, што

⁹ Станкевіч Я. Аб некаторых словах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 20. 15 траўня.

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Тамсама. № 26. 26 чэрв. С. 3.

зрабілі нашы прашчуры, узнавіў а. П. Чарняўскі ў “Божым слове”. “Крыжняцца адылі ня ёсьць бяздушнай цырамоніяй, але добраслайленыям самога сябе. Дабраславенства Святога Крыжа”¹².

Я. Станкевіч стараўся пазбягаць русізмаў, між іншым назоўнікаў з суфік-самі -шчык, -чык. “Спакменнікі на -шчык, -чык, абазначаючыя дзеючую асобу, — асаблівасць вылучна расійская. [...] Па-беларуску замест слова “выдум-шчык” скажуць хіба іншае слова, напр. “штукар” ці “вынаходнік”¹³.

На думку Станкевіча, па-беларуску “не трэба таксама гаварыць “дастаткова” ці “канчаткова”. Гэтыя слова належаць да савецка-беларускага жаргону, — сцвярджае эміграцыйны мовазнаўца. — Гэта слова штучна і няўмела зробленыя ад “дастатаў” і “канчатак”. Тымчасам маем слова прыродныя, народныя — “даволі” і “канчальна”¹⁴.

Русізмам, лічыць Я. Станкевіч, з’яўляеца таксама слова “недахоп”, якое этымалагічна перароблена з рускага “недостаток”. Калі чагосці не стае, дык “нястача”, што трэба ганіць, то ёсць “загана”, напрыклад: “Калі ў еміне не стаець бялку, дык у такой еміне будзе нястача бялку, а гэтая нястача ёсць заганаю еміны”¹⁵.

Пазбягаць запазычанні ў рускай мовырайтаксама іншыя аўтары “Бацькаўшчыны”, між іншым і Станіслаў Станкевіч. “Трэба ачышчаць беларускую мову ад русыцызмаў”, — піша С. Станкевіч. “У выніку русыфікатарскай палітыкі ў БССР насаджваецца, як ведама, у беларускую літаратурную мову цэлае мноства чужых нашай мове тыпова расійскіх асаблівасцяў ува ўсіх галінах моўнага працэсу: у сінтаксе, марфалёгіі, словатворстве, фанэтыцы й слоўніцстве. Бальшыня з гэтых русыцызмаў, хоць і ня прадугледжаных славутай “рэформай” беларускага правапісу й нарматывуна граматыкі з 1933 году, а ўведзеная пазней і нядэкратаваная нікім ўрадавымі пастановамі, з’яўляеца сяння ўсанкцыянованая, як адзіна дапушчаныя формы й слова, як “чиста беларускія”, а іхня ўзапрауды беларускія адпаведнікі старанна выціскаюцца, як шкодныя “правінцыяналізмы”, “архаізмы” або “штучныя нэалягізмы”¹⁶.

С. Станкевіч звяртае ўвагу на пранікненне русізмаў у сінтаксіс беларускай мовы, што найглыбей парушае яе моўную структуру. Аўтар прыгадвае пра выкарыстанне ў беларускай мове вінавальнага склону ў сцвярджальныхных конструкцыях — “я люблю вясну” — і роднага склону ў сказах з пярэчаннем — “не — я не люблю вясны”. Тым часам пад уплывам рускай

¹² Станкевіч Я. Аб некаторых словах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 27. З ліп. С. 4.

¹³ Тамсама. № 32. 7 жн. С. 3.

¹⁴ Тамсама.

¹⁵ Тамсама.

¹⁶ Станкевіч С. Трэба ачышчаць беларускую мову ад русыцызмаў // Бацькаўшчына. 1956. № 6–7. 11 лют. С. 7.

мовы ўсё часцей паяўляюца ў мове беларускай у сказах з адмоўнай часціцай “не” канструкцыі з вінавальным склонам. С. Станкевіч спасылаецца на раман І. Шамякіна “У добры час”, выдадзены ў Мінску ў 1953 г., з якога прыводзіць шмат прыкладаў тыпу: “Пасля гэтага няма сэнсу далей весці перамовы”.

Іншым прыкрам русізмам з’яўляецца ўжыванне дзеяслова “дзякаваць” з назоўнікам у вінавальным склоне. Гэта сустракаецца і ў трывогі Я. Коласа “На ростанях”: “Настаўнікі... падзякавалі сваю добраахвотную варту і рушылі дамоў”. “Дзякаваць” можна толькі “каму”, ні ў якім выпадку “каго”.

Дзеяслou “жаніць, жаніцца” вымагае ў беларускай мове творнага склону з прыназоўнікам “з”, тады як у рускай мове ён ужываецца з назоўнікам у месным склоне з прыназоўнікам “на”. Часам, аднак, у беларускую мову пранікае руская форма: “Шаройка даўно марыў, каб жаніць яго на дачцы” (І. Шамякін “У добры час”), замест “жаніць з дачкой”.

С. Станкевіч падкрэслівае, што ў сваім артыкуле ён прывёў толькі невялікую частку найбольыш яркіх русізмаў. “Гэта паказвае, што працэс русифікацыі беларускай мовы, запачаткованы ўрадавым дэкрэтам 1933 г., паслядоўна праводзіцца й далей. Паколькі Беларусы ня могуць змагацца з гэтым гвалтам над мовай на бацькаўшчыне, патолькі систэматычна і на-важана з гэтым павінны змагацца мы ў нашай мове собскай. Руплівасць аб чысціні роднае мовы й абарона перад яе зас্তечваннем чужымі ўплывамі ёсць адным з найважнейшых нашых заданняў, ёсць справай ня толькі беларускай нацыянальнай культуры, але ў роўнай меры й праблемай палітычнай”¹⁷.

Абмяркоўваючы ўплыў рускай мовы на беларускую, С. Станкевіч пры нагодзе звярнуў увагу таксама на пранікненне і частое выкарыстанне польскай сінтаксічнай канструкцыі з прыназоўнікам “праз”. Яшчэ Я. Купала ў 1919 г. у вядомым сваім вершы “Паўстань з народу нашага...” пісаў:

Паўстань з народу нашага, Прарок,
Праявай бураломных варажбіт,
І мудрым словам съкінь з народу ўрок,
Якім быў век праз ворага спавіт.

Падобныя паланізмы выкарыстоўвала і беларуская эміграцыя. С. Станкевіч цытуе некалькі прыкладаў з беларускага эміграцыйнага друку: “Тэрыторыя занятая праз немцаў” замест “занятая немцамі” ці “беларускі народ паняволены праз бальшавікоў” замест “паняволены бальшавікамі”¹⁸.

Перасцярога не ўжываць паланізмы паяўлялася досыць часта на старонках “Бацькаўшчыны”. Я прывяду толькі некалькі прыкладаў таго, чаго, па

¹⁷ Станкевіч Я. Трэба ачышчаць беларускую мову ад русіцызмаў // Бацькаўшчына. 1955. № 7–6. 11 лют. С. 7.

¹⁸ Таксама.

меркаванню Я. Станкевіча, трэба пазбягаць з увагі на іх польскае паходжанне: абаронца (бел. абаронынік)¹⁹, гаспадарства (бел. гаспадарка)²⁰ назва (бел. назоў)²¹, пажыўны (бел. сытны)²² і г. д.

Мовазнаўчая рубрыка “Куток мовы”, дзе з’яўлялася найбольыш публікацый Я. Станкевіча, выклікала рознагалоссі. Неаднойчы з’яўляліся вельмі крытычныя артыкулы. Дадзенай тэмай цікавіліся не толькі мовазнаўцы. У дыскусіі пра беларускую мову на старонках “Бацькаўшчыны” ў 1953 г. прыняў удзел вядомы беларускі эміграцыйны пісьменнік М. Сяднёў, змяшчаючы ў “Літаратурным дадатку” артыкул пад назвай “Некалькі заўваг аб нашай мове”²³. Аўтар піша, што ён не з’яўляецца мовазнаўцам, тым не менш адчувае патрэбу і нават абавязак выказаць свае меркаванні пра мову беларускіх эміграцыйных выданняў. Напачатку канстатуеца, што намаганні эміграцыйных мовазнаўцаў прынеслі, побач з дадатнымі, таксама і адмоўныя вынікі, да якіх М. Сяднёў залічае аморфнасць мовы, якая паўстала ў выніку эксперыменталізму, што ўзводзіцца ў ступень закона, абавязковага граматычнага правіла і такім чынам стварае небяспеку для літаратурнай мовы, і без таго няўстойлівай у сваіх нормах. Канкрэтная небяспека хаваецца ў непрызнанні ці разбурэнні пзўных традыцый, якія набылі беларускую мову, а без традыцый не можа быць гутаркі аб адзінай нацыянальнай мове. Мова не любіць частых паправак, яна кансерватыўная — адзначае М. Сяднёў.

У аўтара склалася ўражанне, што беларускі эміграцыйны друк да пачатку 1953 г. не выпрацаваў нормаў адзінай, сталай літаратурнай мовы, а ўсё яшчэ “сядзіць” у этнографізме. “Што ні газета — то й мова, што ні аўтар — то й выдумка”,²⁴ — піша М. Сяднёў, які ў літаратурнай мове эміграцыйных часопісаў заўважае хутчэй разнастайнасць беларускіх дыялектаў, чым кніжную мову. Пры гэтым — як адзначае аўтар артыкула — раскошна пачуваюць сябе “барбарызмы”, часцей польскага ці рускага паходжання. М. Сяднёў падкрэслівае, што ён не адмаўляе права аўтараў на свой уласны стыль. Не такая мэта яго артыкула. Сярод закідаў, якія пісьменнік зрабіў розным выданням, адзначана і адсутнасць пашаны да найлепшых майстроў беларускага слова — да тых пісьменнікаў, якія паклалі фундамент літаратурнай мовы.

М. Сяднёў, ацэньваючы дбайнасць пра чысціню мовы беларускіх эміграцыйных выданняў, становіча піша менавіта пра “Бацькаўшчыну”. Сярод тых часопісаў, якім трэба было б прайвіць больш увагі да чысціні мовы, аўтар

¹⁹ Станкевіч Я. Аб некаторых словах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 20. 15 траўня. С. 2.

²⁰ Бацькаўшчына. 1948. № 9. 25 сак. С. 4.

²¹ Станкевіч Я. Аб некаторых словах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 37. 11 верас. С. 3.

²² Тамсама. № 20. 15 траўня. С. 2.

²³ Сяднёў М. Некалькі заўваг аб нашай мове // Бацькаўшчына. 1953. № 1—2. 7 студз. С. 5—6.

²⁴ Тамсама. С. 5.

публікацыі называе такія навуковыя выданні, як “Веда” і “Запісы”. Ён крэтычна ацэньвае тэндэнцыю стварання штучнай, чытай мовы, абстрагаванай ад уплыву заходніх, а ў першую чаргу — усходніх суседзяў. Такая тэндэнцыя змушае навукоўцаў да прыдумвання неалагізмаў, пры гэтым не заўсёды ўдалых. Такая мова гучыць як эксперанта — лічыць М. Сяднёў. Аўтар публікацыі адзначае, што пэўныя падабенствы і уплывы — справа зусім натуральная, і таму не трэба празмерна баяцца польскага ці рускага ўплыву. На думку Сяднёва, лепш прайяўляць экспансію на мовы вялікіх суседзяў Беларусі, чым загадзя здаваць пазыцыі. Варта пры гэтым памятаць, што найбольш псуоўць беларускую мову чужыя сінтаксічныя канструкцыі. Яны ліквідуюць спецыфіку мовы, яе псіхалогію.

Рэдакцыя газеты “Бацькаўшчына” падкрэслівала, што не ва ўсім згаджаецца з меркаваннемі аўтара публікацыі, аднак з прыемнасцю надрукавала гэты артыкул, лічачы, што трэба адводзіць больш месца мовазнаўчым пытанням, і спадзеючыся, што артыкул выкліча шырэйшую дыскусію, якая прынясе несумненнную карысць²⁵.

Чарговы раздум М. Сяднёва пра беларускую мову з’явіўся ў № 49 “Бацькаўшчыны”. Быў ён выкліканы палемічным артыкулам Я. Станкевіча, надрукаваным у № 44 мюнхенскага выдання, дзе мовазнаўца назваў заўвагі М. Сяднёва занадта агульнымі. У адказ пісьменнік вырашыў удакладніць свае разважанні пра неабходнасць стварэння адзінай беларускай літаратурнай мовы ў эміграцыі. “Час, нарэшце, нашаму мовазнаўству ўзняцца ад эмпірызму да навуковага абагульнення, — дэструкцыйны этнографізм не заўсёды ў дружбе з літаратурнай мовай. Зразумела, мовазнаўства, як такое, ня можа ўзяць на сябе абавязку стварэння літаратурнай мовы — роля пісьменніка тут куды больш значная і найбольш актыўная. Затое мовазнаўства павінна падказаць тэндэнцыю развіцця мовы, згодную з яе духам. [...]”

Да найбольш прыкметнай тэндэнцыі нашага мовазнаўства я залічаю тэндэнцыю скрайнага сэпаратызму. [...] Практычна гэта тэндэнцыя выявілася ў няправільных дачыненнях да некаторых ужо старых, традыцыйных (а без традыцій [...] ня можа быць літаратурнай мовы) нормаў і замене іх новымі. Замена гэтая адбываецца за кошт правінцыяналізмаў і нэалягізмаў. На першы пагляд — нічога надзвычайнага: такія шляхі вядомыя для кожнай літаратурнай мовы. Сапраўды ў гэтым нічога дрэннага не было б, калі б гэта не было самамэтай. Тут вельмі важным зьяўляецца пытанне — наколькі ўспрымальны будзе такая нашая літаратурная мова, як эстэтычнае цэлае, ці будзе яна тым, што называюць стыхіяй, ці будзе яна нарэшце з народу — і ў народ? Мне ўсё ж думаецца, — піша Сяднёў, — што мовазнаўчая дзеянасць па-за гэтым — ня мае сэнсу”²⁶.

Працягваючы палеміку з Я. Станкевічам, М. Сяднёў удакладніў таксама, што меў на ўвазе, пішучы раней пра мэтазгоднасць большай экспансіі

²⁵ Станкевіч Я. Некалькі заўвагі аб нашай мове // Бацькаўшчына. 1955. № 1–2. 7 студз. С. 6.

²⁶ Сяднёў М. Яшчэ аб нашай мове // Бацькаўшчына. 1953. № 49. 13 снеж. С. 3.

беларускае мовы на мовы вялікіх суседзяў Беларусі. Беларускі пісьменнік заклікае не адракацца ад некаторых беларускіх словаў толькі таму, што яны выступаюць у суседніх мовах, бо вялікая частка з іх агульнаславянскага паходжання. Дык ці ж варта, напрыклад, такое слова, як “хлеб”, замяняць “емінай” толькі таму, што “хлеб” выступае ва ўсіх славянскіх мовах? — пытае М. Сяднёў. І адказвае, што, натуральна, няма такой патрэбы, ды заклікае прытрымлівацца таго, што стала ўжо нормай і традыцыяй у беларускай мове²⁷.

У палеміку Я. Станкевіча і М. Сяднёва ўключылася таксама рэдакцыя газеты, прыгадаўшы Сяднёву, што слова “еміна” Я. Станкевіч ніколі не ўжываў і не ўжывае ў значэнні “хлеб”, але выключна ў значэнні “ежа”²⁸. Я. Станкевіч у публікацыі “Адказ на адказ сп. М. Сяднёва” таксама адзначае, што “слова “еміна” і прыметнік “еміны”, запісаныя ў Пархвенаве Вялейскага пав., адылі ў Барысаўшчыне, Лепельшчыне й Полаччыне, у пав. Сеньскім, у Пскоўшчыне і ў беларускай часці Цьвершчыны, а пэўне, што й гэтym мяscзовасцямі пашиэрэнне яго ня абмежуецца”²⁹.

На старонках “Бацькаўшчыны” 11 верасня 1955 г. з’явілася публікацыя С. Станкевіча “Мае заўвагі да “Кутка мовы”. Аўтар, звяртаючы ўвагу на складаныя ўмовы развіцця беларускай мовы, стараецца паказаць станоўчыя вынікі мовазнаўчай дыскусіі на старонках газеты, але адначасова ставіцца крытычна да некаторых спроб змяніць у мове тое, што ўжо ў ёй прыжылося: “Сучасная беларуская літаратурная мова, якая, у сілу гістарычных абставін, развілася не із старой нашай літаратурнай мовы, але пачала фармавацца ў палавіне XIX стагодзьдзя на базе народных дыялектаў, ёсць яшчэ маладая. З гэтае прычыны, а таксама ў суязі з неспрыяльным палітычным палажэннем беларускага народа, у ёй яшчэ шмат формаў і словаў канчальна не ўстаноўленых, шмат лішніх барбарызмаў, як і непатрэбных наватвораў, на месца якіх маглі быць уведзены слова й формы беларускія, якія існуюць у мове народнай або ёсць у старой беларускай літаратурнай мове, але ў сучасную літаратурную мову з розных прычынаў раней ня уведзеныя.

Таму праца над культурай і чысцінёй нашай сучаснай літаратурнай мовы вельмі патрэбная й карысная. Пры гэтым праца такая, як і кожная іншая культурна-нацыянальная праца, магчымая сяння толькі на эміграцыі, бо на бацькаўшчыне, дзе праца ў галіне нацыянальнай культуры ўважаецца злачынствам, а ў галіне мовы праводзіцца прымусовая абруcenне, нічога ў гэтым кірунку рабіць нельга”³⁰.

С. Станкевіч выказаў таксама свае меркаванні наконт увядзення ў літаратурную мову правінцыяналізмаў і слоў іншага паходжання. “Пад правінцыя-

²⁷ Станкевіч Я. Яшчэ аб нашай мове // Бацькаўшчына. 1953. № 49. 13 снеж. С. 3.

²⁸ Таксама.

²⁹ Станкевіч Я. Адказ на адказ сп. М. Сяднёва // Бацькаўшчына. 1953. № 50. 20 снеж. С. 3.

³⁰ Станкевіч С. Мае заўвагі да “Кутка мовы” // Бацькаўшчына. 1955. № 37 . 11 верас. С. 3.

налізмамі мы разумеем тыя слова й формы, якія ўжываюцца ў народнай мове, але ня ўжываюцца ў мове літаратурнай, або ўжываюцца ў ёй вельмі рэдка й ня ўсімі. Пры гэтым, правінцыяналізмы можна падзяліць на дзве групы: а) якія ў народнай мове ўжываюцца шырака й ведамыя ў балшыні народных гаворак, б) якія ўжываюцца толькі спарадычна і адно ў некаторых мясцовасцях.

На нашую думку, правінцыяналізмы першае групы мы павінны ўжываць бязь ніякіх засцярогаў, навет і тады, калі ёсьць у нашай мове іншыя слова, агульна ў ёй ужыванае. Гэткім чынам мы павялічым толькі колькасць сына-німаў, ад якіх нашай мове ніякай шкоды ня будзе. Затое ж правінцыяналізмы другое групы мы павінны ўводзіць у літаратурную мову толькі ў тых выпадках, калі на месцы іх ужываецца або барбaryзм, або няўдалы наватвор. Гэта зусім не датычыць мовы паэтычнай, у якой для падчыркнення моўнага калярыту пажаданыя й правінцыяналізмы найбольш рэдкія, але для дадзенай мясцовасці характарыстычныя”³¹.

На думку С. Станкевіча, ніякіх засцярог не павінны выклікаць такія слова, як: “цальнё, сёлета, летась, ачуяць”. “Затое няма найменшай патрэбы ўжываць вузкіх правінцыяналізаў, ведамых толькі ў абмежаваных мясцовасцях, а тым больш даваць ім перавагу й пяршынство, калі ёсьць з гэтым значэннем іншыя чыста беларускія слова, шырока ведамыя і ў народнай мове і якія ў літаратурнай мове заваявалі поўнае права грамадзянства”³². Да такіх слоў С. Станкевіч залічае “другадзень” замест агульнапрынятага слова “аўторак” ці “булак”, “болка” замест “воблака”.

Прадстаўленыя тут коратка мовазнаўчыя публікацыі ў мюнхенскай “Бацькаўшчыне” і палеміка, якая вялася на старонках гэтай газеты, з’яўляюцца яркім доказам вялікага клопату беларусаў, згуртаваных вакол газеты, пра лёс і будучыню беларускай мовы. Яны пэўны час даследавалі беларускія публікацыі не толькі ў эміграцыі, але таксама ў Беларусі, крываючы тое, што сведчыла пра свядомае перайманне рысаў іншай мовы, ці, звычайна, пра моўную нядбайлівасць, ды ўсхвалялі тое, што з’яўлялася сведчаннем карпатлівой працы над мовай дзеля захавання яе тоеснасці. Здаралася неаднойчы, што, празмерна стараючыся пазбягаць лексікі, супольнай з суседнімі мовамі — рускай і польскай, яны шукалі адмысловых слоў у мінуўшчыне беларускай мовы або, абапіраючыся на словаутваральныя ўзоры ў беларускай мове, стваралі новыя слова, якія не заўсёды ўспрымаліся носібітамі беларускай мовы. Несумненна, свайго роду перашкодай быў моўны пурыйзм Я. Станкевіча і яго жаданне затрымаць ці прыспешыць некаторыя працэсы ў развіцці беларускай мовы. Тым не меней, нельга пераацаніць яго рулівасці, як і газеты “Бацькаўшчына”, аб захаванні моўнай аднароднасці выдання, нельга пераацаніць іх вялікі ўклад у захаванне і развіццё беларускай мовы ў эміграцыі.

³¹ Станкевіч Я. Мае заўвагі да “Кутка мовы” // Бацькаўшчына. 1955. № 37. 11 верас. С. 3.

³² Таксама.

Ірына Саматой (Віцебск, Беларусь)

АРХЕТЫП БЕЛАРУСА Ў ТВОРЧАСЦІ САКРАТА ЯНОВІЧА

Сакрат Яновіч — найбольш значны празаік Беласточчыны, аўтар калі двух дзесяткаў кніг прозы: лірычных мініяцюр, лірычных апавяданняў, навел, аповесцей, эсэ, публіцыстычных даследаванняў, надрукаваных як у Польшчы, так і ў Лондане, Мінску, перакладзеных на нямецкую, рускую, італьянскую, нарвежскую, украінскую мовы і на эсперанта. С. Яновіч піша па-беларуску і па-польску, прычым у мастацкай творчасці перавагу аддае беларускай мове, у публіцыстыцы — польскай (дбаючы, пэўна, пра большы грамадскі рэзананс і колькасць сваіх чытачоў у Польшчы).

Літаратурная дзейнасць беластоцкіх творцаў, у тым ліку і С. Яновіча, за апошні час неаднойчы парашуноўвалася даследчыкамі з дзейнасцю беларускіх адраджэнцаў пачатку XX ст. у плане актыўнага фарміравання нацыянальнага міфастварэння архетыпа нацыі, неабходнага для працэсу самасцвярджэння і самавыражэння нацыі ў кантэксле сусветнай культуры. “Архетып — своеасаблівая псіхічна накіраванасць светаўспрымання, што пераходзіць у спадчыну як першабытна-калецкы ўны псіханабытак продкаў і менш за ўсё паддаецца гістарычнай дэфармациі. Архетып — гэта амаль нязменная і непарушальная зададзенасць, якая ўступае ў рэалізацыю на мяжы інтуітыўнай падказкі і ва ўсякай дзейнасці чалавека выконвае ахоўную ролю, прытым на ўзорні родавага інстынкту самазахавання”¹. Менавіта свядомае стварэнне такога архетыпа, яго дасканаленне, наданне яму жыццяздольнасці было і ёсьць асноўнай проблемай, асноўным кіруючым вектарам беластоцкай беларускай літаратуры і, у першую чаргу, творчасці С. Яновіча.

У структуры нацыянальнага архетыпа можна выдзеліць дзве вялікія адзнакі: образ абагульненага героя як прадстаўніка нацыі і образ асяроддзя існавання абагульненага героя. У творчасці С. Яновіча галоўныя героі — людзі-маргіналы, якія апынуліся ў становішчы “нацыянальнай меншасці” па прычине таго, што “Беласточчына страчвае пачуццё ідэнтыфікацыі з усебеларускім арэалам, на якім існуе мацярынская нам дзяржава”². А таксама па прычине таго, як падкрэсліў А. Баршчэўскі, што “Беларусь на Усходній Беласточчыне курчыща не таму, што перашкаджае ёй дзяржава, а толькі таму, што многія нашы браты, сёстры і асабліва дзеці носяць у сваій душы

¹ Мархель У. Прысутнасць былога. Мн., 1997. С. 18.

² Яновіч С. Крыніца. 1998. № 2. С. 18.

комплекс непаўнацэннасці”³. Ужо ў першай кнізе апавяданняў С. Яновіча “Загоны” “адлюстраваўся ўласцівы гэтаму мастаку архетып драматычнага ўспрымання быцця”⁴, як спрадвядліва зазначыў даследчык У. Гніламёдаў. Герой С. Яновіча сапраўдны вясковец, які ў свой час падаўся ў горад з надзеяй напаткаць чалавечую долю, але, як правіла, яго чакала расчараўанне, і тады ён “прыніжаны, раздушаны чалавек, які ў сваёй маральнай разбэшчанасці апускаеца ўсё ніжэй і ніжэй”⁵.

“Рассохлы парог хаты бацькоў пакінуць, каб ад долі ўцячы, — можаш. Туманны йсход і пах ліпаў забыць, каб шумным асфальтам праісціся, — можаш. Усмешку дзяцінства ды радасць жыцця пагасіць, каб далёкія моры наблізіць, — можаш. Слова — песню сваю ў тыя дарогі штурнуць, каб хутчэй слупы верставыя міналі, — таксама можаш...”⁶.

У сваім апавяданні “Самасей” С. Яновіч паказвае, як у свядомасці такіх колішніх вяскоўцаў-“самасеяў”, падобных інжынеру Андрэю Антошку, чалавеку ўвогуле неблагому, але пазбаўленаму трывалай духоўнай асновы, нараджаюцца пэўныя комплексы, звязаныя найчасцей з іх вясковым паходжаннем. І ў горадзе ён чужы, і ў вёсцы яго сваім ужо не назавеш. Я. Чыквін так ахарактарызаваў такі тып героя: “Галоўныя персанажы Яновіча гэта людзі нешчаслівія — месцам свайго нараджэння і месцам таксама свайго пражывання. Парадаксальна нешчаслівія, таму што нічога драматычнага ў іх жыцці не здарылася, і мучыць іх якраз гэтая “ніякасць” іх становішча. Заблытаныя ў вузле паверхнаснай штодзёншчыны, з паралізаванай воляй, яны набожна кланяюцца багіні-вёсцы, якой, фактычна, ужо не ведаюць. Нейкі комплекс віны перад ёй знішчае іх так, як і беспадстайная варожасць да горада. Папаўшы ў рэчаінасць дэградаваную, усе гэтыя сцяпаны і андрэі хутка пераходзяць з катэгорыі вясковых людзей “нармальных” у катэгорыю ніжэйшую⁷. З уласцівай драматычнай вастрынёй, якая часам узмацняеца да трагічнага гучання, С. Яновіч у сваёй кнізе “Доўгая съмерць Крынак” разважае пра лёс вёскі, “мардабойнай” беластоцкай правінцыі, гістарычна асуджанай на знікненне, выраджэнне (“Доўгая съмерць Крынак”, “Занатоўкі на памяць”, “Вёскішча, багіня ганьбы” і інш). Пісьменнік не ідэалізуе вясковы побыт, бачыць задушанасць сялян працай і аб’ектыўнае імкненне жыць лепш (“Ніхто не ведае, ці было калі добра ў вёсцы. Мяркуючы па tym, як ад самой стара-жытнасці людзі імкнуща ў гарады, гэта і ёсць адказ”)⁸.

³ Баршчэўскі А. Літаратурнае аб’яднанне “Белавежа”: Стан і перспектывы // Беларускі календар. Беласток, 1987. С. 188.

⁴ Полымя. 1995. № 3. С. 208.

⁵ Żyliński L. Między wierszami: Rozmowy o życiu i literaturze. Kielce, 1997. S. 85.

⁶ Яновіч С. Сярэбрани ўздок. Мн., 1978. С. 73.

⁷ Ніва. 1978. 2 крас.

⁸ Яновіч С. Доўгая съмерць Крынак. Беласток; Бельск, 1993. С. 60. У далейшым спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксле з указаннем у дужках старонак.

Спрабуючы растлумачыць сваю меланхолію на сялянскім вяселлі, С. Яновіч бачыць побач з багінням кахання Венерай багінню ганьбы Вёску, дакладней, Вёскішчу, якой усе саромеоцца і смерці якой чакаюць. Пісьменніку сумна і ад того, што разам з Вёскай знікаюць і народныя песні, адметная культура, мова. Аднак той “комплекс віны перад вёскай і беспадстаўная варожасць да горада”, якія заўважыў Я. Чыквін у героях С. Яновіча ў 1978 г., сёння істотна змяніліся: віны ў харатах маладых беластоцкіх беларусаў значна менш, затое больш фанабэрлівасці і пыхлівасці, беспадстаўнага гонару за свае гарадскія пасады на заводах. С. Яновіч разважае пра тое, як “цывілізацыя поля, хлява, сутыкнуўшыся з фабрычнаю, пакрываўлася ў харатах” (с. 64), пра тое, што маладыя — ужо не сяляне. “Адны старыя пачуваюцца імі (сялянамі), і таму па іх тварах скачуць грымасы вінаватасці. О, яны добра разумеюць, што ўсенька непрыгожае можа вынікнуць толькі ад іх” (с. 17). Старыя саромеоцца таго побыту, у якім пражылі жыццё, і нават сваёй мовы і лічаць за шчасце скончыць жыццё служкамі ці прыжываламі ў гарадскіх кватэрах маладых.

С. Яновіч імкнецца больш пільна ўглядзеца ў ablічны сваіх герояў, ствараючы ў “Доўгай съмерці Крынак” цэлую галерэю псіхалагічных партрэтав: адзінокі Антон, Настуся-пані, старая Гандзя, Марка Бядоцік, вясковы “інтэлігент” Зюнь, найбольшая мара якога — пра хату ў Варшаве, Мардацік, які ўвесь набытак аддаў сваім гарадскім дзесяцям, мужыкаватая Манька Вусатая, злодзей, “свежы” паляк Сікель, “бліщчastая чужаземіца” Івона, Галячыха, якая “была ўся з дабрыні”…

С. Яновіч ставіцца да сваіх герояў з вялікай любоюю, але яна ў пісьменніка больш строгая, захаваная за аб’ектыўным апісаннем падзей, за стрыманай аўтарскай інтанацыяй. С. Яновіч ужывае нават дастаткова рэдкі для лірычнай прозы прыём своеасаблівай “эстэтычнай правакацыі”, калі тэкст выклікае адчуванне непрыніцця сказанага, пратэст, прымушае дашукацца падтэксту і па-новаму зразумець аўтара. Выразны ў гэтым сэнсе абрэзок “Пахаваньне Ганьдзі”, у якім падрабязна, з дэталямі апісваеца багатае пахаванне жанчыны-працаўніцы, якой “пашанцавала са смерцю”. Апошняя сказы твора прасякнуты ўнутранай палемікай: “Хто ж гэта калі бачыў, каб на нашай вёсцы чалавека так хавалі? Ганьдзю першую” (с. 21).

Найбольшай пяшчотай і любоюю ў С. Яновіча атулены вобраз маці. Ёй пісьменнік прысвяціў шмат лірычных мініяцюраў і апавяданняў. С. Яновіч светла і з любоюю гаворыць пра бацькоў у мініяцюрах “Гутарка з маці”, “Бацькаў дом”, “Талячыха” і інш. На асаблівую вышыню мацярынскай самаахвярнасці ўзнесены С. Яновічам вобраз Галячыхі, якую біў п’яніца-сын, што жыў на матчыны грошы. “Пакуль жыў дажываючы ён, ліпела і яна. Пахавала яго перад Калядамі, у белавокую, адліжную снегавіцу. Зіму перазімавала, каб легчы ў зямлю ў цёплы і зялёны поўдзень, неяк пасля Юр’я. А калі варочаліся ўсе з могілак, зынецярлівелія пакрысе жалобнасцю ў такую ясноту палёў, нехта сказаў пра нябожчыцу: не сцярпела харошасці бязь Віценкі” (с. 1).

Моцна гучыць у С. Яновіча матыў няўдзячнасці дзяцей і беспрытульнасці, фізічнай і духоўнай, іх бацькоў, што прадалі свае хаты і аддалі дзесям апошняе.

У сваёй кнізе “Доўгая съмерць Крынак” аўтар прарочыць смерць сваёй малой радзімы, прарочыць яе апакаліпсіс: “Не зразумець мне тое, дзеля чаго жывуць у Крынках людзі. Даўным-даўно павінна іх не быць...” (с. 55). У гутарцы з Янам Чыквіным Сакрат Яновіч признаўся, што ён не любіць людзей, бо іх няма за што любіць, і ў той жа час празаік з нейкім шчырым шкадаваннем і жальбай ставіцца да асобнага чалавека, волею шматлікіх суб’ектыўных і аб’ектыўных абставін паставленага ва ўмовы маральнага падзення.

Такім чынам, даследчыкі творчасці С. Яновіча пераважна прыходзяць да думкі, што герой яго прозы няўдачнікі, дзівакі, якім не месца ў навакольным асяроддзі, дзе жывуць “нармальныя людзі”, але тым не менш яны сапраўдныя, рэальнія, трывушчыя, як і той народ, які насяляе тэра інкогніта — Беларусь.

Аляксандр Барычэўскі (Варшава)

МАЛЫЯ ПРАЗАІЧНЫЯ ФОРМЫ Ў ТВОРЧАСЦІ БЕЛАВЕЖЦА ВІНЦУКА СКЛУБОЎСКАГА

У літаратурным аб'яднанні “Белавежа” Вінцук Склубоўскі з’яўляецца найстарэйшым сябрам. Нарадзіўся ён у 1911 г. у вёсцы Малышкоўшчына Ашмянскага пав. Віленскай губ. Бацькі мелі ўсяго трэх гектары зямлі і дзесяццё дзяцей. Жылося гэтай сям’і цяжка і складана. Тым болей што ў 1914 г. Склубоўскія падаліся ў бежанства і аж да 1923 г. жылі недалёка ад Уфы, гаспадарацы на чужой зямлі і з цяжкасцю здабываючы сродкі, неабходныя на элементарнае ўтрыманне. У 1923 г., на падставе дамоўленасці паміж урадамі Леніна і Пілсудскага, Склубоўскія вярнуліся на радзіму. Будынкі засталі цэльмі, аднак не мелі ні каровы, ні каня, ні якой іншай жывёлы ці птушкі. Вінцуку тады было 12 гадоў. Нягледзячы на гэта, не меў ён закончанага ніводнага школьнага класа. Чатырохкласную школу ў Сямэрніках закончыў Вінцук за два гады і накіраваўся ў сямікласную школу ў Гальшанах, якую таксама закончыў паспяхова. Дзякуючы падтрымцы з боку загадчыцы гэтай школы, быў прыняты ў польскую гімназію імя Зыгмунта Аўгуста ў Вільні. Прыйшлося вучыцца і працаваць, каб зарабіць на ўтрыманне, бо бацькі не былі ў стане дапамагчы фінансава. Зрэшты, у 1933 г. бацька памёр, што яшчэ болей пагоршыла матэрыяльную сітуацыю сям’і.

Годам пазней Вінцук атрымаў атестат сталасці і быў прыняты на юрыдычны факультэт Віленскага ўніверсітэта. Тады ж звязаўся з беларускім рухам. Як чалавек, што добра валодаў беларускай мовай, быў прызначаны на пасаду галоўнага рэдактара “Нашай волі”, якая была, па сутнасці, органам Цэнтральнага камітэта КПЗБ. Дзіўнае гэта было рэдактарства, калі ўзяць пад увагу, што Склубоўскі не толькі не быў членам партыі, але, як пазней пісаў Максім Танк, “як чорт крыжа баяўся камунізму”. Менавіта ў гэты час пазнаёміўся В. Склубоўскі з М. Танкам і Р. Шырмай. М. Танку даручаў ён апрацоўку вершаў, якія прысыпалі, найчасцей з вёсак, малаадукаваныя капрэспандэнты. Пасля выхаду 13-га нумара “Наша воля” была закрыта ўладамі, а яе рэдактар В. Склубоўскі паставіўлены перад судом і асуджаны на паўгадовае зняволенне без абавязку адбывання пакарання ў турме. У гэтым жа 1937 г. закончыў ён Віленскі ўніверсітэт, аднак не мог атрымаць работы ў судовых установах. У сувязі з гэтым вярнуўся ў родную вёску і дапамагаў брату на гаспадарцы.

Пры савецкай уладзе напачатку працаваў бухгалтарам у сельсавеце, а пасля адвакатам у народным судзе ў мястэчку Ілья.

Калі прыйшлі немцы, В. Склубоўскі быў арыштаваны, але пасля паўгадовага следства выпушчаны на волю. Не будучы пэўным у сваім лёсе, бадзяўся па Лідзе і Баранавічах. Аднак у 1944 г. немцы арыштавалі яго і вывезлі на прымусовыя работы ў Германію. Спачатку працаваў у маёнтку недалёка ад Берліна. У 1945 г., пасля правядзення ўладамі татальнаі мабілізацыі сярод нямецкіх мужчын, быў перавезены ў Вроцлаў для працы на фабрыцы. На фабрыку аднак не трапіў. Працаваў на ачыстцы горада, які раз за разам бамблі amerыканцы і рускія. Пасля капітуляцыі вермахта 8 мая 1945 г. Склубоўскі накіраваўся ў польскую адміністрацыю, якая запрапанавала яму работу ў судзе. У пазнейшыя гады займаў адказныя пасады ў судах Гажова і Любліна. Чарговым горадам, куды кінуў яго лёс, была Зялёна Гура, у якой пасля некалькіх год службы атрымаў дазвол выбраць для жыхарства любы горад у Польшчы. У 1956 г. Склубоўскі пераехаў у Беласток, дзе працаваў у ваяводскім судзе да 1979 г., калі выйшаў на пенсію. Аказаўшыся ў Беластоку, Склубоўскі ўвайшоў у контакт з Беларускім грамадска-культурным таварыствам, у якім займаў шэраг пасад, дайшоўшы да старшыні Галоўнага праўлення гэтай арганізацыі. На працягу болей чым 20 гадоў даваў ён пры рэдакцыі “Нівы” і Галоўным праўленні таварыства бясплатныя прававыя парады, абслугоўваючы тысячи жыхароў з цэлай Беласточчыны. Парады даваў таксама на старонках “Нівы” і “Беларускіх календароў”, спрычыняючыся такім чынам да пашырэння юрыдычных ведаў сярод беларусаў Польшчы.

У літаратурнае жыццё белавежаў В. Склубоўскі ўвайшоў як празаік-навеліст. Апублікаваў ён такія творы, як “Пralеска”, “Сэрца маткі”, “Забойца”, “Злодзей”, “Цюленевае футра”, “Марта”, “Апошняя экспурсія”.

Адзін з першых твораў — “Пralеска”¹ — быў апублікаваны ў першым нумары альманаха “Белавежа”, выдадзеным ГП БГКТ у 1965 г. Падзея, прадстаўленая ў апавяданні, цесна звязана з усходнебеластоцкай рэчаіснасцю ў часы нямецкай акупацыі. У цэнтры твора аўтар паставіў вясковага хлопца з-пад Дубровы, Стася Блашчынскага, які, трапіўшы ў цяжкое матэрываўльнае становішча, паддаўся намовам бургамістра і прыняў яго прапанову працаваць кур'ерам, а пасля паліцэйскім. Склубоўскага цікавіць псіхалагічная верагоднасць эвалюцыі героя, які пачаткова не з’яўляецца прыхільнікам гітлераўскага парадку. Яго не цікавяць і не пераконваюць фразы бургамістра аб вялікай Германіі і непераможнасці вермахта. Уключаеца ён у шэрагі паліцыі з ціхай надзеяй, што неяк усё абыдзеца. Аднак у тыя суроўыя часы нішто не магло адбывацца неяк. Калі нехта рашаўся апрануць паліцэйскі мундзір, прыняць прысягу і ўзяць у рукі зброю, той мусіў і ўвайсці ў гушчу падзеяў не як старонні назіральнік, а як актыўны ўдзельнік. Гэтак сталася і са Стасем Блашчынскім, які пачаў верна і дакладна рэалізоўваць на Беласточчыне ідэю новага гітлераўскага парадку, які засноўваўся на чалавечай кропі, пакутах і смерці. Стась стараецца выконваць не толькі нямецкія загады, але

¹ Склубоўскі В. Пralеска // Белавежа (Беласток). 1965. № 1. С. 223–231.

і інстынкты ўна зразумець волю гітлераўскіх забойцаў. З цягам часу становіща ён заўзятым паляўнічым на ўсіх тых людзей з наваколля, якіх Германія трактуе як сваіх ворагаў. Нагодаў да распраў і здзекаў над людзмі было вельмі многа. І таму Стась Блашчынскі часта меў магчымасць даказаць нямецкім гаспадарам сваю вернасць. Калі яго сябра Артулін затрымаў яўрэйку, а шэф мясцовай паліцыі дазволіў Блашчынскаму паступіць з ёю згодна з сваёй воляй, выбраў ён выхад, які не мог не выклікаць адабрэння ў немцаў, — адвёў яўрэйку пад лес і застрэліў. За свой учынак атрымаў ад каменданта жандармерыі моўную пахвалу і пачку добрых цыгарэт. Незадуважна для самога сябе Стась пераўтварыўся ў прафесійнага забойцу, а чалавечая смерць стала для яго штодзённай патрабай.

Гісторыя аднак не апраўдала надзеі героя. Гітлер не здолеў рэалізаваць сваіх шалёных планаў. Яго арміі пацярпелі паражэнне. Германія не толькі не ўтрымала ў няволі чужых народоў, але страціла сваю незалежнасць і магутнасць. Прайграў і Стась, аднак пазбегнуў адказнасці за свае злачынствы. У апошняй фазе вайны быў ён прызначаны немцамі на фартыфікацыйныя работы і вызвалены Савецкай Арміяй як чорнарабочы. Пасля вайны асеў у Зялёныя Гуры пад змененым прозвішчам. Стаяў добрым мужам і бацькам. Ды толькі час ад часу непакоілі яго ўспаміны і кашмары, звязаныя з уласнымі злачынствамі.

Апавяданне “Пralеска” складаецца з 11-ці замалёвак. Усе яны вытрыманы ў рамках паслядоўнага рэалізму. Гістарычная і псіхалагічная верагоднасць твора нават у найменшым яго фрагменте не можа аспрэчвацца. Усё, аб чым у ім гаворыцца, не раз здаралася ў жыцці ў акупацыйнай і пасляваеннай рэчаіснасці.

Адным з найбольыш драматычных твораў В. Склубоўскага з’яўляецца наведа “Сэрца маткі”². З яе зместу мы дакладна не даведаемся, у якім гістарычным перыядзе адбылося здарэнне, прадстаўленае ў творы. Аднак вестка пра тое, што цяжка хворая герайня-сялянка трапляе ў шпіталь, праўдападобна сведчыць аб тым, што прадстаўленая падзея здарылася пасля Другой сусветнай вайны, у першыя гады існавання Народнай Польшчы.

Вядома, што ў мінулым галоўнымі прычынамі сялянскай нядолі была малазямельнасць і шматдзетнасць. Менавіта гэтыя дзве з’явы выступалі ў беларускіх вёсках масава. Да іх якраз і звярнуўся пісьменнік у творы “Сэрца маткі”.

У цэнтры наведы аўтар паставіў сялянку Галю, лёс якой склаўся выключна неспрыяльна. Яе дзявоцтва было абцяжарана няшлюбным дзіцём. Факт гэтых паставіў Галю ў вельмі дыскрымінаванае становішча. Была яна вымушана выйсці замуж за ўдаўца, у якога было троє ўласных дзяцей. Нягледзячы на крайнія ўбоства, Галі нарадзіла яшчэ двое дзяцей. Прывід голаду пачаў заглядаць у очы сям’і.

² Склубоўскі В. Сэрца маткі // Тамсама. 1971. № 2. С. 136–139.

Амаль увесь свой твор В. Склубоўскі прысвяціў нараджэнню наступнага дзіцяці, з'яўленне на свет якога абазначала для сям'і поўную катастрофу. Усведамляючы гэта, Галія вырашыла задушыць нованараджанага дзіця, аднак яго кволы піск устрымаў ашалелую ад роспачы жанчыну. У рэшце рэшт пасля цяжкіх перажыванняў няшчасная сялянка загарнула дзіця ў пялёнкі і прысыпала на падстрэшы каstryцаю. Пасля гэтага спусцілася ўніз і, нягледзячы на крайнюю вычарпанасць сіл, пайшла да суседа, узяла цяжкія кошыкі і пачала, ходзячы за плугам, садзіць бульбу. Вымучаная, стомленая да немагчымага, упала на раблю і страціла прытомнасць. У канцы твора наступае развязка драматычнай падзеі. Паслухайма аўтара:

“Плуг аддаляўся штораз больш. Гаспадар затрымаў каня і аглянуўся. Галія прыпомніла, што яна садзіць бульбу. Вырасце бульба, і яна дастане за сваю работу. Будзе чым накарміць сям'ю. А не названае яе дзіцё, пакінутае на падстрэшы, не пражыве нават гэтага кароткага дня. Галія спяшаецца, каб дагнаць каня. А ногі робяцца нейкія мяккія, як з ваты. Поле пачынае кружыцца. Зямля пад ёю рассоўваецца, і яна ляціць уніз, мусіць, у пропасць без дна. Усё знікае, расплываецца, як імгла.

Калі расплюшчыла вочы, усё кругом было белае. Апрануты ў белы халат, да яе падходзіць доктар. Яна ў бальніцы. Моўчкі глядзіць на доктара і не можа здабыцца на слова. Доктар бачыць пытанне ў яе вачах. — Дзіця тут, яно чуецца добра — паясняе. Шорсткі голас доктара сплывае як аліва на ўзбуранныя марскія хвалі, супакойваючы ўзбураную стыхію думак”³.

Такім чынам, жыццё дзвюх істот — маці і нованараджанага дзіцяці — будзе выратавана. Аднак з гэтага не вынікае, што будуць вырашаны ўсе праблемы. Вядома, Галія, выздаравеўшы, вернецца ў свою хату. Няма сумненняў, што муж спрычыніцца да таго, што яна зноў зацяжарыць і што нядоля гэтай шматдзетнай сям'і паглыбіцца.

Склубоўскі выступіў у “Сэрцы маткі” як добры знаўца не толькі сацыяльнай і сацыялагічнай сітуацыі беларускай вёскі, але таксама як знаўца жаночай псіхікі. У кароткім творы аўтар даў пераканаўчую карціну перажыванняў жанчыны, якая, шукаючы выхаду з безнадзейнай сітуацыі, выбрала варыянт “меншага зла”. З аднаго боку, ейнае сэрца напоўнена пяшчотнымі пачуццямі да нованараджанага дзіцяці, але, з другога боку, яна ведае, што гэтае дзіця, пакінутае пры жыцці, максімальная пагоршыць умовы побыту іншых дзяцей і цэлай сям'і. Аказаўшыся паміж молатам і кавадлам, маці рашилася на дзетабойства — найбольшая з магчымых чалавечых злачынстваў.

Заслугоўвае ўвагі архітэкtonіка твора. Хада падзеі яго напружаная, дынамічная. Характар і паступкі цалкам верагодны.

Шырокавядомая ў сусветнай літаратуры праблема вінаватага без віны ўзнятая ў апавяданні В. Склубоўскага “Забойца”⁴. Праўдападобна, галоўны

³ Склубоўскі В. Сэрца маткі // Тамсама. С. 138.

⁴ Склубоўскі В. Забойца // Тамсама. С. 140–146.

матыў апавядання, як і большасць твораў гэтага аўтара, навеяны яго шматгадовай юрыдычнай практыкай.

Вядома, што ніякая грамадская з'ява не ўскладняе так чалавечыя лёсы, як робіць гэта вайна. Фабулярная аснова апавядання “Забойца” абапіраецца на грамадска-палітычныя абставіны першых пасляваеных гадоў. В. Склубоўскі пайшоў тут па слядах такіх празаікаў-белавежцаў, як Віктар Рудчык і Уладзіслаў Дваракоўскі, якія ў сваёй творчасці не раз адгукаліся на перыштоты і канфлікты, што ўзнікалі на Беласточчыне ў пасляваенны перыяд. У “Забойцы” аўтар зацікавіўся лёсам вясковых жыхароў Андрэя і Сцяпана, якія ў перыяд устанаўлення ў пасляваеннай Польшчы новай грамадской сістэмы апынуліся ў двух супрацьлеглых палітычных лагерах. Андрэй сэрцам успрыняў народную Польшчу, тады як аднавясковец Сцяпан далучыўся да тых сіл падполля, якія вялі барацьбу з пасляваеннымі палітычнымі пераўтварэннямі. Ад рук удзельнікаў гэтага падполля Андрэй у хуткім часе гіне. І хаця не было пераканаўчых доказаў таго, што ў гэтым забойстве непасрэдны ўдзел прымай Сцяпан, але ўся вясковая грамадскасць была пераканана ў яго віне. Тым болей што Андрэй быў забіты на вачах 13-гадовага сына Лёні, пазнейшае жыццё якога праходзіла пад уплывам гэтага страшнага здарэння. Пасля 12-ці гадоў непрысутнасці ў роднай вёсцы вярнуўся ў яе ўдзельнік пасляваеннага падполля Сцяпан. Менавіта гэты факт зноў азмрочыў жыццё Лёні, які не мог спакойна глядзець на інспіратара забойства свайго бацькі. Кульмінацыйны момант у апавяданні мае, на першы погляд, малаістотны, другарадны характар. Зводзіцца ён да таго, што Сцяпан і яго швагер Вярбіцкі былі злouлены міліцыйяй за вытворчасцю самагонкі. У сувязі з гэтым улады пакаралі іх высокім штрафам. Пакараныя былі перакананы ў тым, што інфармацыю пра іх самагонную дзейнасць міліцыйя атрымала ад Лёні і таму запатрабавалі ад хлопца суму грошай, якая была роўная штрафу. Распачалося свайго роду паляванне на нявіннага Лённю. Пагрозы, патрабаванні і шантаж з боку Сцяпана і яго швагра ў дачыненні да Лёні няўхільна вядуць да трагічнай развязкі. Страціўшы надзею пазбавіцца дамаганняў сваіх ворагаў, Лёня прадаў гаспадарку і вырашыў уцячы з сям'ёй у Шчэцін. Аднак не здолеў рэалізаваць сваіх намераў. Сцяпан і Вярбіцкі, даведаўшыся аб тым, што Лёня мае грошы, падвоілі свой націск. Усё гэта давяло да новай трагедыі: абараняючыся, Лёня вымушаны быў пусціць у ход нож.

Апавяданне В. Склубоўскага “Забойца” мае пэўныя творчыя пралікі. Аўтар выходзіць за рамкі аўтэктыўнасці. Адназначна становіцца на баку палітычных рацый Лёнінага бацькі і таму ў нейкай ступені нагадвае тут пракурора, а не аўтэктыўнага суддзю.

Сярод твораў, напісаных В. Склубоўскім, выдзяляеца апавяданне “Цюленевае футра”⁵. Пісьменнік здолеў у парыўнальна кароткай празаічнай

⁵ Склубоўскі В. Цюленевае футра // Тамсама. С. 150–158.

форме паказаць найважнейшыя этапы ўсяго чалавечага жыцця. Па сутнасці, гэты твор мае антыфеміністычныя характеристики. Аўтар усім ходам падзея паказвае, што ні даваенная сацыяльная несправядлівасць, ні прайграная вайна 1939 г., ні ўдзел у вайне з гітлераўскай Германіяй у радах дывізіі Тадэвуша Касцюшкі не здолелі ў такой ступені знішчыць матэрыяльна, духоўна і маральна героя, як зрабіла гэта жанчына.

Галоўная постаць апавядання — Сцяпан, жыхар Беласточчыны. З дзяцінства насту ён у сваім сэрцы запаветную мару аб уласным млыне. Мара гэтая засталася да канца жыцця няздзейсненай. Матыў вадзянога млына можна трактаваць як адзін з галоўных элементаў у фабуллярнай канструкцыі твора. Другі фундаментальны чыннік гэтай фабулы датычыцца жыццёвых перыяду героя. Навука ў Політэхнічным інстытуце ў даваеннай Польшчы, мабілізацыя ў польскую армію ў 1939 г., знаходжанне ў савецкім палоне, служба ў дывізіі Т. Касцюшкі, удзел у пераможнай вайне з гітлераўскай Германіяй, актыўны ўдзел у адбудове паслявайеннай Польшчы, — усё гэта вызначае асноўныя этапы жыцця Сцяпана. Трэцяя стрыжневая лінія твора — гэта асабістая жыццё героя, які жэніцца з дзячынай, што поўнасцю адпавядае ягоным марам і ўяўленням аб шчасці. Яна якраз штурхнула героя на шлях злачынства, давяла да турмы і ў канчатковым выніку — да самагубства. Прычынай нядолі і смерці Сцяпана стала матэрыяльная сквалнасць яго жонкі Ганны. Гэтая вясковая, здавалася б, сціплая жанчына, выйшаўшы замуж за добра ўладкаванага інжынера Сцяпана, у хуткім часе пераўтвараецца ў ненасытную мяшчанку, што не лічыцца з магчымасцямі мужа, безупынна патрабуе ад яго ўсё большых і большых грошей на элегантную вопратку, якая імпануе ёй з дзвюх прычын: па-першае, выклікае зайдрасць у суседак і знаёмых, па-другое, адкрывае дзвёры ў бяздушинае, але знешне бліскучасе і элегантнае мяшчанскае асяроддзе.

Задавальняючы ўсё новыя фінансавыя патрабаванні сваёй жонкі, Сцяпан не толькі моцна перапрацоўваецца, але і становіцца на шлях камбінацый ды ашуканства, які ў рэшце рэшт даводзяць яго да арышту, суда і турэмнага зняволення. Аднак нават седзячы ў астрозе, Сцяпан не абцяжарвае віной сваю дарагую Ганну і безупынна марыцца пра іх супольнае шчасліве жыццё пасля яго выхаду на волю. Сталася аднак па-другому. Здрадніцкія характеристики Ганны, якая развязлася з ім, прымусіў Сцяпана зрабіць фатальны крок. Выйшаўшы з турмы, усведоміў ён безвыходнасць сваёй сітуацыі, кінуўся на рэйкі і загінуў пад коламі паравоза. У апавяданні “Цюленевае футра” зноў маєм дачыненне да проблем вінаватага без віны, якая ўжо выступіла ў папярэдніх творах В. Склубоўскага.

У сціплую літаратурную спадчыну В. Склубоўскага апрача ўжо названых твораў уваходзяць яшчэ апавяданні “Злодзей”⁶, “Апошняя экспкурсія”⁷

⁶ Склубоўскі В. Злодзей // Тамсама. С. 146–150.

⁷ Склубоўскі В. Апошняя экспкурсія // Тамсама. С. 163–165.

і “Марта”⁸. Тэматычна яны вельмі розныя, і цяжка знайсці ў іх падабенствы. Аднак аб пэўнай супольнасці мы можам гаварыць у дачыненні да “Злодзея” і “Апошняй экспкурсіі”. Праяўляеца яна ў тым, што жыццё герояў гэтых твораў заканчваецца паражэннем з прычыны злоўживання алкаголем. Паражэнні гэтая маюць аднак розную якасную вагу. Героя “Злодзея”, Янку, схільнасць да выпіўкі заводзіць у рэшце рэшт на турэмныя нары, а герой “Апошняй экспкурсіі” Андрэй у выніку п’янкі гіне ва ўласнай, дашчэнту разбітай машыне. Праўдападобна, што гэтая два апавяданні, як і амаль усе папярэднія, узнялі на судовым матэрыяле, з якім аўтар сутыкнуўся на працягу шматгадовай юрыдычнай практикі.

Зусім іншыя характеристар мае апавяданне “Марта”. Галоўным яго героем з’яўляеца сука па мянушцы Марта, якая ў час пажару праявіла выключочную кемлівасць і ахвярнасць, выцягваючы з агорнутай пажарам хаты немаўля. Пры гэтым страціла зрок, бо вочы былі выпаленыя галавешкай. Пасля гэтага здарэння стала яна нікому непатрэбнай. Выгнаная гаспадарамі, у рэшце рэшт здохла ад голаду. Апавяданне “Марта” — гэта твор аб чалавечай няўдзячнасці. Аўтар нібы даказвае тут, што не раз у жыцці жывёліна бывае істотай чалавечнай, а чалавек — жывёльнай. На жаль, гісторыя дае нам шматлікія факты, якія пацвярджаюць слышнасць такога, здавалася б, недарэчнага погляду.

Творчасць В. Склубоўскага з’яўляеца доказам, што аўтар умее вылоўліваць з рэчаіннасці найбольш драматычныя яе эпізоды. Пісьменнік нібы даказвае, што чалавек, які з’яўляеца, па сутнасці, носьбітам добра, безупынна ў сваім побыце сутыкаеца са злом і не заўсёды ў стане абараніць сваю чалавечнасць. Нярэдка спакушаеца злом, у выніку чаго абсяг высакароднасці ў яго духоўнай сферы радыкальна звужаеца, што, як правіла, прыводзіць да драматычных калізій, злачынства або смерці. Матыў смерці выступае ў такіх творах аўтара, як “Сэрца маткі”, “Забойца”, “Цюленевае футра”, “Апошняя экспкурсія”. Нягледзячы на гэта, В. Склубоўскага нельга аднесці да фаталістаў ці прапаведнікаў безнадзейнасці і бязвер’я ў адносінах да чалавека. Наадварот, яго апавяданні — гэта пахвала жыццю, якое патрабуе ад кожнага з нас увагі, аховы і абароны.

Іншай характеристэрнай рысай творчасці гэтага аўтара з’яўляеца ўжо падкрэсленая ідэя вінаватага без віны. В. Склубоўскі, зыходзячы з таго, што чалавек па сваёй істоце добры, безупынна паказвае, як іншыя, амаральныя, злыя людзі могуць духоўна скрывіць чалавека, звесці яго з добраі дарогі на дарогу зманлівую, нават злачынную.

Чытаючы апавяданні В. Склубоўскага, прыходзім яшчэ да аднаго драматычнага выводу. Паводле аўтара, празмернае каханне, бязмежнае захапленне, бескрытычныя адносіны жанчыны да мужчыны ці наадварот могуць давесці да драматычных вынікаў. Проблему гэтую найбольш глыбока і пераканальна паказаў празаік у бадай што найлепшым сваім творы

⁸ Склубоўскі В. Марта // Тамсама. С. 159–162.

“Цюленевае футра”. Герой апавядання заплаціў жыццём за сваё бязмежнае кахранне да жонкі.

Шэсць сваіх твораў, надрукаваных у альманаху “Белавежа”, В. Склубоўскі змясціў пад агульным загалоўкам “Нявыдуманыя апавяданні”. Загаловак гэты не з’яўляецца мастацкім прыёмам. Адлюстроўвае ён сутнасць творчасці пісьменніка. Усе яго творы сапраўды заснаваны на рэальных здарэннях, з якімі аўтар сутыкнуўся ў сваім складаным жыцці. З гэтага не вынікае, што з’яўляюцца яны толькі тэхнічным запісам пабачанага ці пачутага. Істотную ролю адыгрывае ў іх літаратурная класіфікацыя, інтэрпрэтацыя жыццёвых фактаў і здарэнняў. Элемент мастацкай фікцыі адыгрывае тут хаця і не галоўную, але ўсё ж істотную ролю.

Усе творы В. Склубоўскага вытрыманы ў строгіх рамках крытычнага рэалізму. Характaryзуе іх ашчаднасць слова, якая асабліва выразна праяўляецца ў аўтарскіх каментарыях. Малая празаічныя формы Вінчука Склубоўскага — істотны ўклад у празаічную творчасць белавежцаў.

Ян Жамойцін (Варшава)

ФАЛЬКЛОРНАЯ СПАДЧЫНА БЕЛАРУСІ Ў ДОСЛЕДАХ АЛЯКСАНДРА БАРШЧЭЎСКАГА

Культурна-духоўная спадчына, якая дасталася беларусам у другой палове XX ст., вызначальны ўздел у ёй народнай культуры абумоўліваюць харктор творчасці Аляксандра Баршчэўскага (паэтычны псевданім — Алесь Барскі), яе даследчыцкія, пазнавальныя, мастацкія і сацыялагічныя якасці.

А. Баршчэўскі — выпускнік рускай філалогіі Лодзінскага ўніверсітэта, сённяшні загадчык кафедры беларускай філалогіі ў Варшаўскім ўніверсітэце, прафесар беларускай літаратуры, вядомы беларускі пісьменнік — нарадзіўся 2 лістапада 1930 г. у в. Бандары на Беласточчыне. Хатніе выхаванне юнака праходзіла ў атмасферы народнай культуры, беларускіх традыцый, абрадаў. Вынесена з хаты пачуццё пацаны да сялянскай працы звязала А. Баршчэўскага з вёскай, зрадніла з зямлёй яго айчыны.

Творчасць сваю пачаў А. Баршчэўскі, усведамляючы значэнне гісторычнай і культурна-духоўнай спадчыны свайго народа, які ў выніку двухсотгадовай каланізацыі быў амаль пазбаўлены нават імкнення да вольнасці. Разуменне гэтага факта, назапашаныя веды, між іншым, у галіне гісторыі, у tym ліку гісторыі культуры, з'яўляючца асноўным стымулятарам, сацыялагічнай асновай яго творчасці. Уражлівасць на прыгажосць і праявы прыроды, уздзеянне ўмоваў сялянскага жыцця, у якіх ён узгадаваўся, ды здабытая прафесіянальныя веды ў галіне літаратуры вызначаюць літаратурна-мастацкі бок яго пісьменства.

Аб плённасці творчай працы А. Баршчэўскага няхай сведчаць ацэнкі літаратуразнаўцаў: “Aleś Barski jest twórcą niesłychanie płodnym” (Тэрэса Занеўская)¹; “Несумненна найлепей ведамым паэтам з’яўляецца Аляксандр Баршчэўскі, які выступае таксама пад псевданімам Алесь Барскі” (Шырын Акінэр)²; “Шмат і плённа працуе Аляксандр Баршчэўскі” (Яўген Адамовіч)³.

Разнастайнасць пісьменніцтва А. Баршчэўскага дае магчымасць умоўна падзяліць яго творчасць на навукова-дыдактычную, літаратурна-мастацкую, мемуарную, публіцыстычную і перакладчыцкую.

Найперш увагі заслугоўвае повязь культурна-духоўнай спадчыны з наукова-даследчыцкай творчасцю. Асабліва А. Баршчэўскі вылучае значэнне

¹ Zaniewska T. Podróż daremna. Białystok, 1992. S. 42.

² Акінэр Ш. Сучасныя беларускія пісьменнікі ў Польшчы. Беласток, 1982. С. 11.

³ Адамовіч Я. Культура беларускага замежжа. Мн., 1993. С. 196.

фальклору, які і стане прадметам далейших разважанняў. У працы “Гісторыя беларускай літаратуры” (ч. 1. Фальклор) даследчык дае яму такую ацэнку: “Фальклор — свабодная творчасць народа — адна з найпрыгажэйшых галін духоўнага жыцця чалавека”⁴. Народную творчасць аўтар лічыць увасабленнем культурна-духоўнай спадчыны. Ён звяртае ўвагу на пераходнасць фальклору ў культуру, які з’явіўся з узнікненнем цывілізацыі, здольнасці адчування і выяўлення пачутцяў, і знікне на стадыі высокага развіцця.

Назіраючы наступствы эканамічнага, навуковага і палітычнага працэсаў, міграцыі людзей з аднародных культурных асяродкаў у вялікія людскія кангламерацыі, з тэзісам аб знікненні фальклору даследчык мусіў пагадзіцца. Гэта скіліла А. Баршчэўскага да работы перш за ўсё ў галіне недаследаванага ў достатковай ступені фальклору Усходняй Беласточчыны з мэтай захавання яго ад забыцця. Вынікі амаль 15-гадовых доследаў ён выкладаў у габілітатыйнай працы “Беларуская абрааднасць і фальклор Усходняй Беласточчыны — народзіны, вяселле, смерць”⁵. Разглядаючы звязаныя з гэтымі трывма найважнейшымі ў жыцці чалавека падзеямі абраады, песні, прымаўкі, віншаванні, чалавечыя ўзаемаадносіны, аўтар працы ўвідавочні філасофію жыцця сялянскага насельніцтва, яго повязі з прыродай. Паказаў моц жывучай традыцыі, звязанай з верай у залежнасць ад звышнатуральных сіл, передаванай з пакалення ў пакаленне са старожытных часоў і падлеглай хрысціянскім уплывам. Асабліва гэта бачна ў абраадах, звязаных з нараджэннем і смерцю. У абодвух выпадках абавязваючы розныя забароны і наказы, звязаныя, напрыклад, з перакананнем аб уплыве на цяжарную жанчыну розных праяў жыцця (у тым ліку на лёс чаканага дзіцяці). У выпадку смерці асноўным матывам абрааднасці з’яўляецца тагасветнае жыццё, кантакт памерлага з духамі продкаў і пакінутай ім сям’ёй.

Найболыш шырока разглядае аўтар вясельны фальклор Беласточчыны, каларытны і багаты (Рыгор Шырма называў яго народнай операй). З дэталёвых доследаў вясельнага абрааду (запыты, сваты, разгляды, лады, заручыны, паненскі вечар, вянчальная абрааднасць, каравай, пасад, абраадныя песні, віншаванні і інш.) вынікаюць такія асноўныя ўласцівасці урачыстасці, як яе сацыяльныя характеристар (удзел вялікай колькасці людзей), падкрэсліванне будучага з’яднання маладых у жыцці і працы, іх маральнасці, пажаданні дабрабыту.

Спасылаючыся на даволі багатую літаратуру (каля 100 прац) пра вясельныя абраады, аўтар даследавання даказвае супольнасць рысаў абраадаў Беласточчыны з агульнабеларускай абрааднасцю (за выключэннем некаторых дэталяў, звязаных з мясцовымі асаблівасцямі ці знішчальнымі ўплывамі цывілізацыі). Асаблівае значэнне аўтар надае тут доследам Я. Карскага, М. Федароўскага, Н. Гілевіча, Ю. Кшыжаноўскага. Пры нагодзе канстатуе-

⁴ Баршчэўскі А. Гісторыя беларускай літаратуры. Фальклор (уводзіны). Варшава, 1976.

⁵ Баршчэўскі А. Беларуская абрааднасць і фальклор Усходняй Беласточчыны. Беласток, 1990.

ца збліжэнне некаторых абрадаў з польскімі (вясельныя віншаванні, абраад пасаду). Параўнанне з рускімі звычаямі не праводзіцца. Аўтар сцвярджае, што ў сучасных умовах беларуская народная творчасць яшчэ жыве, з'яўляецца элементам абароны яго культуры ад чужых упłyваў, інспіруе мастацтву, у тым ліку літаратурную дзеянасць.

Разглядаючы розныя напрамкі народнай творчасці, асаблівую ўвагу аўтар звяртае на песню — перш за ёсё абраадную, звязаную з жыццём чалавека, яго працай, святочнымі традыцыямі. Амаль у кожным выпадку прыводзяцца прыклады народнай творчасці. Падкрэсліваецца спецыфіка фальклору Беласточкага краю, чым унушаецца чытачу перакананне, што рэгіён гэтых, айчына аўтара, адарваная гістарычнымі падзеямі ад Беларусі, усё ж з'яўляецца саставной часткай беларускага этнічнага абшару. Запісаныя на Беласточчыне тэксты могуць паслужыць матэрыялам для шырэйших навуковых агульненнняў у галіне культуры.

Народныя песні і казкі, па перакананні Баршчэўскага, з'яўляюцца найбольш пашыранымі жанрамі фальклору і аказваюць найбольшы ўплыў на развіццё мастацкай літаратуры.

Гады дзяцінства і юнацтва, праведзеныя ў атмасферы народнай культуры, цеснай сувязі з прыродай, не маглі не адгукнуцца ў творчасці А. Баршчэўскага. У навуковых працах, прысвечаных беларускаму фальклору, ён аддае несумненны прыярытэт народнай творчасці Беласточчыны, даказвае яе адзінства з агульнабеларускім фальклорам, паказвае багацце, значэнне народнай творчасці ў жыцці народа, уплыў на развіццё яго культуры.

Павага да народнай традыцыі, сляянскага жыцця і працы, эмацыянальнае з'яднанне з малой айчынай, што завецца Бандарамі, будуць спадарожнічаць А. Баршчэўскуму ў кожнай галіне яго творчасці — перш за ёсё ў паэзіі. Але гэта ўжо асобная тэма.

Алег Сувалаў (Мінск)

УКЛАД ПОЛЬСКІХ ВУЧОНЫХ XIX ст. У ВЫВУЧЭННЕ ЭТНАГЕНЕЗУ БЕЛАРУСАЎ

Працяглы час у савецкай навуцы аднясенне вучонага да ліку польскіх аўтараў адбывалася ў першую чаргу па традыцыі, якая каранямі зыходзіла ў дарэвалюцыйную (дасавецкую) расійскую гісторыяграфію, дзе ў аснову падзелу найчасцей клалася мова выданняў пэўнага даследчыка. Куды ў меншай ступені ўлічвалася асабістая нацыянальная або нацыянальна-дзяржаўная свядомасць канкрэтнай асобы.

Вядома, што многія з тых дзеячаў, якіх расійская дарэвалюцыйная, а праз іе і савецкая навука традыцыйна адносілі да польскіх, самі лічылі сябе, напрыклад, літвінамі (А. Міцкевіч, І. Дамейка, І. Грыніяўскі і інш.). Іх дзейнасць была звязана з Беларуссю, працы былі арыентаваны на мясцовага чытача. Таму ёсьць пільная патрэба ўдакладніць крытэрый аднясення таго ці іншага вучонага або грамадскага дзеяча да той ці іншай этнічнай плыні. У першую чаргу гэта тычыцца такіх постацей, як З. Далэнга-Хадакоўскі, Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, Т. Нарбут, А. Рыпінскі, Р. Зянкевіч, У. Сыракомля, А. Кіркор, В. Кааратынскі і інш., якіх традыцыйна адносяць толькі да польскіх вучоных і пісьменнікаў¹.

Па слушнаму меркаванню беларускага вучонага У. Мархеля, да ліку беларуска-польскіх пісьменнікаў XIX ст. неабходна адносіць тых, якія нарадзіліся ў Беларусі, сваім жыццём і творчасцю былі звязаны пераважна з гэтым краем і пісалі на дзвюх мовах – беларускай і польскай (незалежна ад таго, якая была галоўнай). Сюды ж трэба аднесці і асобную группу пісьменнікаў, якія, паводле сведчання сучаснікаў, традыцыйна пішуць па-польску, звязаліся і да беларускай мовы. Да іх прымыкаюць аўтары, якія паходзілі з Беларусі або нейкі час жылі тут, па-беларуску не пісалі, але сваю польскамоўную творчасць засноўвалі на мясцовым матэрыяле, мелі дачыненне да грамадска-культурнага жыцця краю, а ўскосна (праз выкаванні, артыкулы) — да беларускай літаратуры². У прадстаўленай працы будзе разгледжана дзейнасць як ўласна польскіх даследчыкаў XIX ст., так і дзеячаў беларускай плыні ў польской літаратуре і навуцы, якія спрычыніліся да вывучэння этнічнай прыналежнасці і этнагенезу беларусаў.

¹ Гл.: Olechnowicz M. Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX w. Łódz, 1986.

² Мархель У. І. Прадвесце: Беларуска-польскае літаратурнае ўзаемадзяянне ў першай палавіне XIX ст. Мн., 1991. С. 7–8.

У пачатку XIX ст. тэрыторыя Беларусі прадстаўляла сабой мала даследаваны рэгіён. Часта назва “Польшча”, якой карысталіся ў дачыненні да Рэчы Паспалітай, ужывалася і адносна тэрыторыі Беларусі, а жыхары яе называліся “палякамі”. Шмат хто з польскіх і беларуска-польскіх вучоных XIX ст. непадзельна злучаў гісторыю Беларусі з гісторыяй Польшчы, а лёссы народаў былога Вялікага Княства Літоўскага з лёсам палякаў³.

Палітычныя рэаліі XIX ст. адмоўна ўплывалі на даследчыцкую аб'ектыўнасць. Вайна 1812 г., нацыянальна-вызваленчыя паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 гг., “мураўёўская” рэакцыя і ўстанаўленне рэжыму выключных законаў австрастралі нацыянальныя ўзаемаадносіны і надавалі навуковым распрацоўкам палітычныя характар. У выніку чиста навуковае пытанне этнагенезу беларусаў у XIX ст. напрамую было звязана з палітычнай пазіцыяй пэўнага аўтара. Імкненне давесці “польскасць” або “рускасць” беларускага рэгіёна ўносіла ў навуковыя распрацоўкі ненавуковы элемент вялікадзяржаўных ідэалогій. Таму вельмі часта погляды на этнічную прыналежнасць беларусаў знаходзіліся ў прямой залежнасці ад паходжання або дзяржаўнай прыналежнасці саміх навукоўцаў. Так было, калі польскія паходжанню або перакананнях даследчыкі бачылі ў беларусах толькі адгалінаванне польскага народа, а ў іх мове — дыялект польскай мовы (Т. Чацкі, Л. Галамбёўскі, А. Нарушэвіч), а расійскія — адпаведна адгалінаванне рускага (вялікарускага) народа, якое карыстаецца гаворкай (“наречием”) рускай (вялікарускай) мовы (М. Карамзін, М. Устралаў, А. Сабалеўскі, І. Сразнёўскі). У гэтай сувязі вялікую каштоўнасць уяўляе спадчына тых вучоных, якія ва ўмовах вышэй указаных палітычных рэалій змаглі застацца на навуковых пазіцыях і зрабіць значны ўклад у вывучэнне этнагенезу беларусаў.

Сярод такіх вучоных можна згадаць С. Ліндэ, аднаго з першых польскіх даследчыкаў літаратурнай (актавай) мовы ВКЛ. Ён стаў і першым польскім вучоным, які вызначыў яе як беларускую. Істотна, што Ліндэ ўказваў на разніцу паміж расійскай і рускай мовамі. Пад першай ён меў на ўвазе вялікарускую мову, а пад другой разумеў мову Статутаў і наогул літаратурную мову ВКЛ (беларускую па яго трактоўцы)⁴.

Калі быць дакладным, трэба ўказаць, што першым даследчыкам, які назваў мову актаў ВКЛ беларускай, быў рускі вучоны В. Сопікаў⁵. Аднак, у адрозненне ад Ліндэ, ён, як і большасць расійскіх вучоных XIX ст., ставіўся да старабеларускай літаратурнай мовы як да штучнага ўтварэння. В. Бадзянскі сцвярджаяў, што пад уплывам польскай мовы, якая перамагала літаратурную мову ВКЛ, сфарміравалася “самая отвратительная смесь, какую только мож-

³ Baliński M. Historya Polski. Warszawa, 1844. S. 241; Bandtkie J. S. Historya drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim. Kraków, 1826. T. 1. S. 25–26; і інш.

⁴ Linde S. B. O statucie Litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym. Warszawa, 1816. S. 12–13.

⁵ Сопиков В. Опыт российской библиографии. СПб., 1813. Ч. 1. С. 167.

но себе представить и какая когда-либо существовала на Руси”⁶. У аналагічным рэчышчы адмоўнага стаўлення да літаратурнай мовы ВКЛ выказваліся Я. Галавацкі, М. Качаноўскі і іншыя расійскія вучоныя таго часу. Польскія ж мовазнаўцы XIX ст. не праяўлялі сур’ёзной цікаласці да вувычэння беларускай мовы. Для іх характэрны невялікія па памерах згадкі аб мове беларусаў у сувязі з разглядам іншых проблем. Тым не менш яны ў асноўным правільна вызначалі паходжанне беларускай мовы.

Вялікай заслугай як польскіх, так і беларуска-польскіх вучоных XIX ст. была збіральніцкая дзеянасць, якая актывізировалася з распаўсюджаннем з пачатку XIX ст. ідэй Гердэра і рамантызму. Пад упрыгожваннем гэтых ідэй у так званай “краёвай” літаратуры ўзнікае беларуская школа, якую рэпрэзентавалі браты Гжымалоўскія, А. Грот-Спасоўскі, А. Грода, В. Рэйт, В. Чайкоўскі, Ю. Ляскоўскі, Г. Марцынкевіч і інш. У першай палове XIX ст. да стварэння новай беларускай літаратуры спрычынілася каля паўсотні літаратараў⁷. З’яўленне беларускай школы значна паскорыла і назапашванне фальклорных, этнографічных і гістарычных матэрыялаў, якія датычыліся Беларусі. Яшчэ ў 1821 г. філаматы Францішак Малеўскі і Міхал Рукевіч распрацавалі інструкцыю па збору дакладных звестак з тэрыторыі былога ВКЛ: “Геаграфічнае апісанне, ці Інструкцыя па збіранню звестак для вывучэння парофій”. Згодна з гэтай інструкцыяй быў праведзены збор матэрыялаў, які, на жаль, застаўся неапублікованым. Але тут істотны сам факт збору матэрыялаў, па-шырэньня крыніцанаўчай базы, цікаласці да вызначэння шэррагу проблем, не распрацаваных тагачаснай навукай. Паказальна, што сярод пытанняў прадугледжвалася вызначэнне нацыянальнага складу насельніцтва і гутарковай мовы розных слаёў жыхарства.

Першымі збіральнікамі вуснай паэтычнай творчасці беларусаў і этнографічных матэрыялаў сталі мясцовыя вучоныя — той жа З. Далэнга-Хадакоўскі, А. Міцкевіч, І. Шыдлоўскі, Я. Чачот, А. Рыпінскі, Я. Баршчэўскі, Р. Зянькевіч, У. Сыракомля, А. Кіркор, Р. Падбярэзскі, Я. Тышкевіч і інші. Яны першымі началі збіраць і выдаваць як перакладныя, так і арыгінальныя творы беларускага фальклору. Важней заслугай гэтых вучоных стала публікацыя вусна-паэтычнай творчасці беларусаў на мове арыгінала. Калі ў выданнях Я. Чачота і Р. Зянькевіча яна падавалася ў асноўным у перакладзе на польскую мову, то публікацыі А. Рыпінскага і М. Федароўскага ужо ўтрымлівалі творы на беларускім дыялекце той мясцовасці, дзе ажыццяўляўся збор. Момант, звязаны з мовай, істотны таму, што вызначэнне этнічнай прыналежнасці вучонымі XIX ст. ажыццяўлялася ў першую чаргу па мове большасці насельніцтва. Тому, калі малападрыхтаваны даследчык сутыкаўся з пераклад-

⁶ Бодянский О. М. О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1846. № 1. С. 31–32.

⁷ Кісялёў Г. В. Пачынальнікі. Мн., 1977. С. 176–178.

нымі зборнікамі, ён не знаходзіў аргументація для выдзялення беларускага рэгіёна ў асобную этнічную адзінку. Акрамя гэтага, публікацыі польскіх і беларуска-польскіх фалькларыстаў першай паловы XIX ст. былі больш грунтоўнымі і лепш падрыхтаванымі, чым публікацыі расійскіх даследчыкаў фальклору беларусаў. Нават самі расійскія вучоныя, параўноўваючы працы першай паловы XIX ст., адзначалі значную перавагу польскіх аўтараў (у іх лік залічаліся і польска-беларускія) над расійскімі⁸.

Добрае веданне мясцовага матэрыялу дазволіла беларуска-польскім вучоным прыйсці да высновы аб самастойнасці беларускай мовы і, адпаведна, беларускага народа. Самастойнай усходнеславянскай мовай лічылі мову беларусаў А. Міцкевіч, У. Сыракомля, Р. Зянькевіч, Я. Чачот, П. Шпілеўскі і інш.⁹.

Сітуацыя змянілася пасля нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863–1864 гг., калі цэнтр адпаведных даследаванняў перамясціўся з Вільні ў Пецярбург, пазней у Кіеў і Варшаву. Прывына крылася ў tym, што ўздел многіх навукоўцаў у палітычнай барацьбе прывёў да іх высылкі, эміграцыі або спынення даследчыцкай дзеяйнасці. Таму, калі гаварыць аб найбольш значных публікацыях вусна-пастычнай творчасці беларусаў у другой палове XIX ст., то яны ўжо належаць такім расійскім збіральнікам, як П. Шэйн, М. Дзмітрыеў і інш. Але і ў другой палове XIX ст. з'яўляюцца грунтоўныя працы, апублікаваныя такімі польскімі даследчыкамі, як М. Федароўскі, А. Кольберг, З. Глогер і інш. Збор фактычнага матэрыялу, правільная пастановка пытання аб мове беларусаў і іх нацыянальной прыналежнасці дазваляюць высока ацаніць уклад польскіх даследчыкаў XIX ст. у вывучэнне беларускага рэгіёна і этнагенезу беларусаў.

З другой паловы XIX ст. фарміруецца і ўзмацняецца беларускі нацыянальны рух. Гэта спрыяла вывучэнню Беларусі ўласна беларускімі сіламі. Паказальна, што многія беларускія даследчыкі былі вельмі бліzkімі да польскай культуры (Ф. Багушэвіч, А. Ельскі і інш.). Беларуска-польская навуковыя контакты спрыялі хуткаму росту ўзроўню прац беларускіх вучоных. Паступова па навуковаму ўзроўню і ахопу матэрыялаў яны сталі пераўзыходзіць даследаванні польскіх і расійскіх вучоных. Вынікам такога развіцця стала манументальная праца Я. Карскага “Беларусы”, у якой пададзена і першая навукова аргументаваная канцэпцыя паходжання беларускага народа.

⁸ Бессонов П. Белорусские песни. М., 1871. С. XX.

⁹ Мицкевіч А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1954. Т. 4. С. 325–326; Сыракомля У. Добрыя весці. Мн., 1993. С. 492, 502; Шпілевский П. Путешествие по Полесью и белорусскому краю. Мн., 1992. С. 97, 105, 110, 130; і інш.

Эдуард Дубянецкі (Мінск)

СПЕЦЫФІКА БЕЛАРУСКІХ І ПОЛЬСКІХ ПРЫКАЗАК І ПРЫМАВАК АБ РАДЗІМЕ

Існуе паказальнае польскае выказванне: “Na wszystko (słowie) jest przy-słowie”. І сапраўды, прыказкі — гэта мудрасць народа, філасофія яго паўся-дзённага жыцця, у якой знайшлі адлюстраванне практычна ўсе бакі жыцця чалавека і грамадства — працоўная дзеянасць, адпачынак, рэлігійнасць, ка-ляндарныя і сямейныя святы, абраады, звычайі, адносіны да Сусвету, прыроды, да саміх сябе, да іншых людзей і т. п.

Прыказкі і прымавакі фарміруюцца, відазмяняюцца, “адшліфоўваюцца” звычайна на працягу даволі доўгага часу. Таму, як правіла, яны маюць немалы “ўзрост” (нядзелька значна большы, чым адно-два стагоддзі) і перадаюцца з пакалення ў пакаленне. У прыказках і прымаваках у яскравай форме выяўляюцца асаблівасці ментальнасці (способу мыслення, складу разуму), нацыя-нальнага характару як асобных людзей, так і позных этнічных супольнасцей. У сваю чаргу актыўнае бытаванне і шырокая папулярнасць многіх прыказак і прымавак аказваюць некаторы ўплыў на “крышталізацыю” асобных мен-тальных установак.

Змест і форма прыказак і прымавак абумоўлены рознымі фактарамі (дэ-тэрмінантамі), сярод якіх можна назваць, напрыклад, асаблівасці гістарычна-га шляху народа, адметныя рысы яго паўсядзённага побыту, матэрыяльнай і духоўнай культуры, мовы і г. д. І тут цяжка пагадзіцца са сцвярджэннямі польскіх даследчыкаў, што сутнасць прыказак толькі ў мізэрнай ступені зале-жыць ад грамадской сістэмы, веравызнання, палітычнага ладу, геаграфічнага становішча. Зразумела, што большасць прыказак і прымавак закранаюць праблемы агульначалавечага значэння (любоў, каханне і нянавісць, добро і зло, мудрасць і глупства), але ж гэта ні ў якім разе не адмаўляе значнага ўпływu разнастайных унутраных і знежніх абставін на “афарбоўку” такіх народ-ных выказванняў.

Сярод разнастайных тэм, якія закранаюцца ў прыказках, прыкметнае месца займаюць творы, прысвечаныя радзіме. У шырокім аспектце прыказ-камі аб радзіме можна лічыць не толькі тыя, у якіх ужываецца адпаведнае слова, але і такія, дзе гаворыцца пра “родны дом, “родную хату”, “родны куток” і т. п.

Паспрабуем у парынальным аспектце разгледзець некаторыя асаблівасці польскіх і беларускіх прыказак і прымавак аб радзіме:

1. Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej.

Беларускі адпаведнік:
Усюды добра, а дома лепей.

2. Każdy tam ciagnie, gdzie się ulegnie.
Každemy ptakowi swoje gniazdko miłe.

Беларускія адпаведнікі:
Для ўсякай птушачкі сваё гняздо мілае.
Кожнаму дразду жаль па сваім гнязду.
Добрая птушка ў сваё гняздо не паскудзіць.
Усякая птушка сваё гняздо бароніць.

3. Mężnemu i mądremu wszędzie ojczuzna.
4. Gdzie dobrze, tam i ojczuzna.

Але беларускае:
Не ўсякі добры кут — чалавеку Бацькаўшчына.

5. Zły to ptak, co własne gniazdo kala.

Беларускія адпаведнікі:
Дурная птушка свайго гнязда не шануе.
Благая тая птушка, што свайго гнязда не пільнуеца.

6. Każdy pies na swych śmieciach śmielszy.

Śmielszy kogut na swych śmieciach niż na cudzych wrotach.

Акрамя таго, існуюць яшчэ і наступныя беларускія прыказкі і прымаўкі аб радзіме, дзе адлюстроўваецца відавочная любоў, павага да апошняй: Бацькаўшчыны не купляюць і не прадаюць; Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; Кожнаму свой куток мілы; На радзіме і паміраць лягчэй; Радзіма — матка, чужына — мачаха; Родная зямелька — як зморанаму пасцелька; Свая хатка — як родная матка; У сваім краі, як у раі; Хто страціў радзіму, той плача ўсё жыццё; Не ўсякі добры кут чалавеку Бацькаўшчына; Мілы той куток, дзе рэзан пупок; Жонка як жонка, але мілей родная старонка; З роднага боку і варона мілая і інш.

Як вынікае з вышэй прыведзеных выказванняў, радзіма парадайно юваецца з сапраўдным раем, а яе страта з'яўляецца, вобразна кажучы, незагойнай ранай для чалавека на ўсё жыццё. У беларусаў “родная старонка” ацэньваецца вышэй за жонку і нярэдка парадайно юваецца з добрай, клапатлівай матуляй, матачкай. Любоў да сваёй радзімы ў прыказках часам нібы супрацьпастаўляецца насцярожаным, а іншы раз і непрыхільнym адносінам да “чужыны”, “да чужых зямель”. Цікава адзначыць, што ў польскай мове адпаведнікам для трох беларускіх слоў “радзіма”, “бацькаўшчына”, “айчына” з’яўляецца слова “ojczuzna” (ці яшчэ, можа быць, “kraj rodzinny”, “wlasny kraj” і т. п.).

Архетыпы (абагульненая першавобразы) радзімы даволі добра выяўляюцца як у беларускіх, так і ў польскіх прыказках і прымаўках. Для беларускага архетыпа радзімы ўласціва найперш такая характэрная рыса, як амаль поўная адсутнасць вобраза т. зв. “вялікай радзімы” і адначасова наяўнасць акрэсленага, надзвычай выразнага архетыпа “малой радзімы”, калі апошняя ўспрымаецца як “родны куток”, “родная хатка”.

У цэлым польскі і беларускі архетыпы радзімы падобныя ўтым сэнсе, што ва ўяўленнях і палякаў, і беларусаў айчына звязваецца з тымі мясцінамі, дзе чалавеку заўсёды добра, утульна, камфортна (хаця ў беларускіх народных творах ёсьць сцвярджэнні і адваротныя). Польскі архетып радзімы, так бы мовіць, не ў такой ступені “зніжаны” ў параўнанні з беларускім, таму для палякаў не з’яўляецаха характэрным схільнасцю атаясамліваць айчыну з “родным кутком”, “роднай хаткай”. Сярод беларускіх прыказак не сустракаюцца такія творы, дзе сцвярджаеца, што для мудрага чалавека ўсюды радзіма (гэта сведчыць, відаць, пра больш выразную здольнасць палякаў “прыстасоўвацца” да іншых зямель і абставін жыцця). Беларуская радзіма, у адпаведнасці з самай семантыкай слова, звязваеца найперш з месцам нараджэння чалавека, з адзінай у свеце і незаменай матуляй, “маткай”, тады як з яе своеасаблівым антыподам — злой, бессардечнай мачахай — атаясамліваеца “чужына”, “чужая старана”.

І ў польскіх, і ў беларускіх творах думкі пра родны край часам выяўляюцца праз зааморфныя вобразы (найперш птушак), і ў той жа час “родная зямля” надзяляеца відавочнымі рысамі антрапамарфізму (падабенства чалавеку), калі гаворыцца, што зямля — гэта маці, матка. Дзеля пацвярджэння гэтай думкі варты параўнаць беларускія выказванні “Зямелька — матка наша: і корміць, і поіць, і адзяваець” з польскім адпаведнікам “*Ziemia wszystkich pospolita matka*“.

Як бачна са зместу разгледжаных прыказак і прымавак, беларускія і польскія народныя творы ў значнай ступені падобныя, а часам і ўвогуле амаль аднолькавыя (накшталт “Усюды добра, а дома лепей” і т. п.). Аднак ёсьць і пэўныя адрозненні, якія могуць быць вытлумачаны, хутчэй за ўсё, асаблівасцямі гістарычнага развіцця суседніх славянскіх народаў, адметнымі рысамі іх этнакультурнай спадчыны, асаблівасцямі ментальнасці і нацыянальнага характеру, наяўнасцю унікальных народных традыцый, звычаяў, абраадаў і інш.

Алесь Лозка (Мінск)

БЕЛАРУСКІ І ПОЛЬСКІ НАРОДНЫЯ КАЛЕНДАРЫ

Вядома багатая каляндарная абрааднасць, добра развітая сістэма народных святаў і прысвяткаў у Польшчы. Аднак у нашай фалькларыстыцы, ды не толькі ў гэтай навуцы, больш даследующа дачыненні беларускай і рускай культур. Але існуюць бяспрэчныя факты ўплыву на нашу духоўную спадчыну з Захаду. Заходняя еўрапейская плынь прыносіла на нашыя землі новае, узбагачаючыся беларускім каларытам. Сведчаннем таму, напрыклад, з'яўляюцца факты засваення батлейкавай традыцыі праз польскую шопку, традыцыя адзначаць свята свечак рэлігійнымі і прафесійнымі брацтвамі па ўзору народаў Еўропы і, найперш, Польшчы. Гэтыя святкаванні значна ўзбагацілі беларускі народны каляндар.

Дзеля парайнання каляндарных традыцый двух народаў разгледзім летні каляндарны цыкл. Шмат падабенства назіраецца, напрыклад, у святкаванні беларускага Купалля і польскага Яна, Сабуткі — больш, чым нават з рускім святам летняга сонцастаяння, якое амаль не ведае такіх характэрных еўрапейскіх традыцый, як распальванне вогнішча, выкананне абрадавых песень. У Расіі ў XIX — пачатку XX ст. захавалася пераважна купанне і збор зёлак. Беларусам і палякам блізкія такія звычаі і прыкметы гэтага свята, як назіранне за “гульнёй сонца”, “веданне” небяспекі ўздзеяння злых сілаў, што збіраліся на “лысых” гарах, адыманне ведзьмамі малака ў кароў, скокі цераз вогнішча, ваджэнне карагодаў, бытаванне паданняў пра папараць-кветку і інш.

Даследчыкі, амаль аднадушны ў думцы, што беларускае Купалле захавала больш архаічных рысаў у парайнанні з іншымі ўсходнімі славянамі. Звяртаеца ўвага, напрыклад, на адзін з асноўных момантаў беларускай купальскай абрааднасці — спальванне шаста з колам, бочкай ці пукам саломы ў цэнтры кастра — тут усё амаль як у палякаў. Рускі даследчык В. Уласаў¹ выказвае гіпотэзу аб астральнym кульце Млечнага Шляхах, які сімвалізуецца дрэвам (позней — Сусветным дрэвам). Менавіта ў дзень летняга сонцастаяння, калі згаданая зорная россып засланялася зыркасцю Сонца, якраз і спальвалі рытуальнае дрэва. Паходжанне звычаю адносяць да найбольшай старажытнасці, пракалендара славян, верхняга палеаліту.

¹ Власов В. Г. Формирование календаря славян. Ранний период // Календарь в культуре народов мира. М., 1993.

Якое ж падабенства і адметнасць выяўляюць прысвяткі абодвух народаў? Для парабнання возьмем матэрыялы О. Ганцкай² і А. Ярмолавай³.

Чэрвень

Польскі каляндар

2. Наведанне, Ягадная Марыя,
свята Дзевы Марыі.
8. Медард.

13. Антоній.
Памагаты ў пошуках згубленых
рэчаў і ў цяжкіх
жыццёвых сітуацыях.

15. Віт.
23. Ян.
29. Пётр і Павел.

Беларускі каляндар

У Беларусі і Расіі не зафіксавана.
(Далей будзе абазначацца прочыркам.)

—
Антоній. Абаронца ад злодзеяў, апякун
гандлю, дзяцей і вучняў. Нядайна мы
зафіксавалі цікавае паданне, звязанае
з мястэчкам Мір Гродзенскай вобл.,
дзе распавядаецца аб Антоніі, якому
пакланяліся тыя, хто згубіў коней:
“Святы Антоні, аддай мае коні”.

—
Купала.
Пётр і Павел (Пяtron, Паўлюк,
Пятроў дзень). Нямала падобнага.

Ліпень

8. Пракоп.
“Žle na Prokopa, jak zmolenie chłopa”.

13. Малгажата.

25. Якуб.
“Jaki Jakób do południa,
taka zima aż do grudnia”.

26. Анна.
“Szczęśliwy, kto upatrzy sobie pannę”.
Паводле назіранняў сялян,
ад Анны пачыналіся халодныя світанкі
і вечары.

Пракоп. Прысвятак звязаны з на-
двор’ем. “Пракоп бок прыпёк”.

—
Якуб. “Які Якуб да паўдня, такая да
снежня зіма”.

Ганна — апякунка жаночых работ,
як і ў іншых народаў. “Святая Ганна
снапы кладзе”. “Святая Ганна раніцы
халодзіць. Калі на Ганну раніца
халодная — то зіма будзе ранняя і
халодная”. “Дождж на Якуба — для
жалудоў згуба, а як Ганна з даж-
джом — дык гарэх з чарвяком”.

У чэхаў — “Sv. Anna zavádí žence do pšenice”. У рускіх — “Анна Холодная,
Зимоуказаница”. Італьянцы і немцы лічаць дождж у гэты дзень з’явай дабрадатнай.

² Ганцкая О. Календарные обычай и обряды в странах зарубежной Европы: Летне-осенние праздники. М., 1978. С. 174–184.

³ Ермолова А. Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах и поговорках и всенародный месяцеслов. СПб., 1901.

У Італії кажуць, што дождж на святую Анну ператвараеца
ў манну або што гэта — дар святой Анны.

Жнівень

1. Пётр.
У Мазовії святога называлі Палікопам.
Згодна з павер’ем, у гэты дзень
запальваліся ад маланкі копы жыгла.	У праваслаўных беларусаў такім
небяспечным днём лічыцца Ілля
(2 жн.), а таксама Барыс Паліком
(6 жн.) і Палікоп (9 жн.).
Грэкі называюць “падпальшчыкам снапоў” дзень Багамаці Влахернскай (2 чэрв.).	
2. Ваўжынец.
Пара завяршэння жніва,
канец лета.	Лаўрын, Лаўрэн, дзень млынара.
Прысвятак нагадваў селяніну, што
закончылася жніво і можна малоць.
“На Лаўрына спяшай да млына”.
15. Матка Боска Зельная.	Прачыстая, Зельная, Успенне,
Багародіца і інш. Бытве нямала
звычаяў, звязаных з асвячэннем зёлак:
“Зельная Божая Маці ўсяго можа
нам даці”.
16. Рох.
Абаронца ад заразных хвароб.
Прысвятак звязаны з уборкай гароху:
“Na święty Roch w stodole groch”.	Рох. Па сведчанню фалькларыста
А. Сержптуўскага (1930), беларусы
праводзілі “кірмаш на паненак”.

Рускім невядомы.

25. Бартламей.
Прымаўкі і прыказкі пра паходаданне:
“Święty Bartłomieju, trzymaj kożuch na
ramieniu”, “Święty Bartłomej zwiastuje,
jaka jesień nastepuje”. | Баўтрамей (Варфаламей, Бартэк,
Байтрук). Падобныя прыкметы
бытуюць і ў Беларусі: “Які Бартэк
нясець дзень, такая будзець і восень”,
“На святы Бартэк кінь жыта паўчвяр-
тэк”, “Прыйшоў Баўтрамей — жыта на
зіму сей”. |
|--|---|

Сярод вялікіх абрадавых комплексаў у летне-асеннім цыкле вылучаеца жніво. У абодвух народаў яно складаецца з зажынак, непасрэдна жніва і даждынак. Існуюць асобныя і ў многім падобныя патрабаванні да зажыншчыцы (“postatnicy”), падобныя ахвяраванні ніве хлеба, звычай і магічны сэнс прыгатавання першага снапка (“гаспадар”, “prozanka”).

Шмат дзе ў Беларусі на Хлебны спас спраўлялі дажынкі — свята канца жніва. Упрыгожвалі стужкамі і кветкамі “бараду”. Ахвяравалі хлеб і соль духу нівы, відаць, Воласу, казлападобнай істоце. “Воласаву бародку” жніе неслі гаспадару і ставілі ў кут. Яе зерне і каласкі ўжывалі на працягу ўсяго года пры розных магічных абрадах. На Палессі, напрыклад, “вылівалі Волас” — выка-

рыстоўваючы каласкі і ваду, чыталі замову: “Волас, Волас, выйдзі на чысты колас...”, перасцерагалі ад зубнога болю. У іншых раёнах лячылі “валасень”.

Падобны абраад завяршэння жніва існаваў, напрыклад, у Францыі (Латарынгія, першая пал. XIX ст.). Жнец, які першым зразаў апошнія каласкі, абвяшчаўся “каралём букета”, атрымліваў права звязаць апошні сноп і выбраць сабе “каралеўну”. Гэтая пара ўсяляк ганаравалася. Адметным было тое, што апошнія каласкі поля зжыналіся каля ўторкнутай у зямлю галінкі (“Май”), якая ўпрыгожвалася стужкамі і кветкамі, а на вяршыні знаходзіўся прывязаны жывы певень, што становіўся потым рытуальнай ежай. У Нармандыі апошні сноп называлі “каралевай” і вадзілі вакол яго карагод. Сербы і чарнагорцы называлі яго божай барадой (божжа, богова, богу барада). Югаслаўскія даследчыкі звязваюць апошні сноп з ахвярай язычніцкаму бóstvу Дабогу. Французскія аўтары таксама бачаць у жніўных абраадах адгалоскі язычніцтва, звязваюць народныя ўяўленні з раслінным духам, які захоўваецца ў апошнім снапе. Народы Бельгіі і Нідэрландаў у апошнюю нядзелю ліпеня святкуюць Нядзелю жняца (Maaierszondag аг maaier — галанд. касец, жнец). У некаторых правінцыях яшчэ можна ўбачыць дамы, упрыгожаныя па даўніму звычаю снапамі жыта і аўса, дзяўчатаў ў час жніва носяць шырокаполыя капелюшы, а мужчыны-касары ходзяць абвешаныя кветкамі.

Абраады з апошнім снапом і пеўнем вядомы многім народам. Дахрысціянская сутнасць з’явы не выклікае сумнення. Так, яшчэ ў XVI ст. на ніжненемецкіх землях апошні сноп сяляне прысвячалі язычніцкаму бóstvu Водану, апекуну ўраджая. Шырокае развіццё атрымалі абраады і гульні з пеўнем, дух якога нібы знаходзіўся ў апошніх каласах жытга. Зразаць іх у некаторых раёнах Германіі даручалі нявесце ці цнатлівай дзяўчыне. Апошняму снапу жыта таксама прыдавалася магічнае значэнне. Важным атрыбутам выступаў і вянок. У Польшчы праводзілася забава “біць пеўня” (kokota bić). Хлопцы звязанымі вачыма стараліся разбіць палкамі гаршчок з пеўнем. Пераможца становіўся “каралём”. Даследчыкі звязваюць гэты абраад з “рэшткамі старажытнай крывавай ахвяры”. У нашых суседзяў дажынкі таксама складаліся з чатырох асноўных частак: абрааду з апошнімі каласкамі, працэсіі з імі, уручэння снапка гаспадару і частавання.

Мы можам прыйсці да высновы, што земляробчы каляндар беларусаў мае шмат падобнага з аналагічнай сістэмай народных ведаў палякаў. Гэтае падабенства тлумачыцца агульнасцю гістарычнага суіснавання двух народаў, духоўная культура якіх нівеліравалася ва ўзаемадачыненнях, пераймаючы здабыткі.

Падабенства праяўляеца таксама ў асобных звычаях, прымаўках, звязаных з хрысціянскімі святымі (напрыклад, бытавая асацыятыўнасць, сугучча ці нечаканая рыфмоўка з іменем і г.д.): “Około świętej Doroty naprawiaj szczerze płyty” — “Каля святой Дароты чыніць пары плоты”. “Na święty Szczepan sługa większy niż pan” — “На святога Сцяпана вышэй слуга за пана”, “Gromnica — zimy połowica”, “Громніца — зімы палавіца”, “Chleb i sól świętej Agaty broni

od ognia chaty” — “Соль святой Агаты бароніць ад агня хаты”, “Na świętego Teodora zapełnione gumno i komora” — “На Тадора поўна камора”, “Marcinowa gęś po wodzie — Boże Narodzenie po lodzie” — “Марцінаў гусь на вадзе — Божа Нараджэнне на лядзе”.

Падобнасць у абрадах можна вытлумачыць не толькі агульнасцю гісторычнага суіснавання, блізкасцю тэрыторый, агульнасцю індаеўрапейскай асновы. Не менш значнай умовай тут з’яўляецца фактар існавання падобных формаў мыслення земляробаў.

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка

Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі,
прысвечанай 450-годдзю з дня нараджэння (1549–1616)

Нясвіж, 3–4 верасня 1999 г.

*На адвароце выкарыстана
гравюра
“Нясвіж з боку ставоў”
беларускага і польскага
мастака Напалеона Орды*

Адам Мальдзіс (Мінск)

РОЛЯ РАДЗІВІЛАЎ У ЛЁСЕ БЕЛАРУСІ

На працягу двух стагоддзяў, з другой паловы XVI да другой паловы XVIII ст., Радзівілы фактычна з'яўляліся некаранаванымі каралімі Вялікага Княства Літоўскага, найперш яго цэнтральнай часткі — так званай Літвы гісторычнай. Былі, вядома, тут і іншыя магутныя magnaцкія роды: Сапегі, Хадкевічы, потым Чартарыйскія, Панятоўскія. Яны супернічалі паміж сабой, часам супрацьстаянне паміж імі даходзіла да ўзброенных сутычак, але апошняе слова, як правіла, заставалася за Радзівіламі. Бо ў іх руках засяроджваліся шматлікія маёнткі — дзесяткі прыватнаўласніцкіх гарадоў і сотні прыгонных вёсак, вялікія і добра ўзброеныя ваенныя сілы (Кароль Радзівіл нават рыхтаваў у Альбе пад Нясвіжам будучых маракоў — на той выпадак, калі з'явіцца ўласны флот). А таму Радзівілы маглі істотна ўплываць на палітыку (як Рэчы Паспалітай, так і агульнаеўрапейскую), выступаючы мецэнатамі, узводзіць замкі, палацы, храмы і нават цэлья гарады. Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка, галоўны герой сённяшняй навуковай гаворкі, прыняў з рук бацькі Нясвіж драўляным, а пакінуў мураваным. Апрача замка, які датрываў з пэўнымі зменамі XVIII ст. да сённяшняга дня, тут былі ўзведзены фарны касцёл, другі ў стылі барока ў Еўропе і першы на славянскіх землях, касцёлы і кляштары бенедыкцінак і бернардзінцаў. Горад атрымаў магдэбургскае права. Да таго ж Сіротка стварыў Нясвіжскую ардынацыю (княства ў княстве) і “літоўскую” камандорыю Мальтыйскага ордэна. Адным словам — сваё каралеўства.

З другой паловы XVI ст. Нясвіж стаў фактычна некаранаванай сталіцай беларуска-літоўскіх зямель. Першай такой сталіцай быў старажытны Полацк, потым — Навагрудак, потым — Вільня, якая фармальна заставалася “стольным градам” княства аж да канца XVIII ст. Але лёсы княства, яго ўнутраная і зневядомая палітыка вызначаліся ў Нясвіжы. Тут жылі і ўладарылі гетманы літоўскія і ваяводы віленскія. Тут прымаліся раішэнні, каго выбраць каралём Рэчы Паспалітай і якім быць адносінам з Москвой і Санкт-Пецярбургам. Тут засяроджвалася дзяржаўная дакументацыя ВКЛ і незлічоныя багацці ў золаце, серабры, карцінах, кнігах. Сюды прыходзілі і адлюст распаўсюджваліся новыя еўрапейскія напрамкі і стылі (прыгадаем тое ж барока). Тут з'явілася першая беларуская кніга на тэрыторыі сучаснай Беларусі (“Катэхізіс” С. Буднага) і першы ў Беларусі прыдворны (прыгонны) тэатр Ф.-У. Радзівіл.

Многіх Радзівілаў не задавальняў статус некаранаваных каралёў ВКЛ. Некаторыя з іх (і найперш Радзівіл Сіротка) былі сепаратыстамі ў дачыненні да

Рэчы Паспалітай, у той ці іншай ступені патрыётамі свайго краю. Прыйгадаем, што Багуслаў Радзівіл імкнуўся стварыць, абапіраючыся на шведаў, казакаў і сяміградцаў, незалежную дзяржаву з цэнтрам у Навагрудку. Марыў стаць “каралём Літвы” Кароль Радзівіл Пане Каханку, супернік апошняга караля Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Прывезд апошняга ў Нясвіж выглядаў як вымушанае публічнае прыніжэнне.

Безумоўна, сепаратызм і патрыятызм Радзівілаў мелі не этнічны, не беларускі, а “дзяржаўны”, “літоўскі” характар, г. зн. ахоплівалі і Літву, і Русь, і Жмудзь. Але ўсё ж нясвіжскія ардынаты ўсведамлялі, што “Русь” прысутнічае ў назве іх княства. У XVI–XVII і нават у XVIII ст., калі кароль Рэчы Паспалітай палічыў патрэбным прывітаць гаспадара Нясвіжа вершаванымі радкамі на беларускай мове, яны добра ведалі старабеларускую пісьмовую мову. Так, сярод 12 моваў ёю валодаў Станіслаў Радзівіл, брат Сіроткі. На пачатку XX ст. у гэтага патрыятызу з’явілася выразна беларускае адценне. Магдалена Радзівіл, уладальніца Кухічачаў, падкрэслена гаварыла толькі пабеларуску, укладвала вялікія гроши ў беларускае адраджэнне, кнігавыдавецкую справу (унук княгіні, экс-кароль “абодвух Сіцылій”, спецыяльна захацеў сустэрцца са мной у Лондане, каб спытаць, ці памятаюць пра ўсё гэта на радзіме яго бабулі). Антоні Альберт Вільгельм Радзівіл (Аба) у 1918 г. выязджаў разам з Раманам Скірмунтам у Германію і Швейцарыю, каб знайсці дапамогу для толькі што абвешчанай БНР. Прыхільна да беларускасці ставіўся і Антоні Радзівіл, апошні нясвіжскі ардынат, ганаровы прэзідэнт фонду “Нясвіж”, які прыязджаў сюды на навуковую канферэнцыю. Перад смерцю (а наступіла яна ў Лондане ў лютым 1999 г.) ён завяшчаў, каб яго прах быў пахаваны ў сямейнай крыпце пад нясвіжскім фарным касцёлам.

Дык якімі ж былі яны, некаранаваныя каралі Літвы-Беларусі? Беларуская гісторыяграфія савецкіх часоў стварыла адназначна адмоўны вобраз Радзівілаў: людзі чужыя, прышлыя (а хіба Рурыкавічай нельга назваць такімі ж?), крывапіўцы-феадалы (а хіба феадальным грамадствам маглі кіраваць не феадалы?), цемрашалы і скандалісты (што праўда, тое праўда: Пане Каханку быў ахвотны да дэбошаў). А на самай справе? Я ўважліва прагледзеў некалькі дзесяткаў радзівілаўскіх жыццяпісаў, якія ўдастоіліся ўвайсці ў шматтомны “Polski Słownik Biograficzny”, і пераканаўся, што яны (як, скажам, і Мураўёвы) былі проста розныя. На выразна адмоўную ацэнку заслугоўваюць, бадай што, толькі два: Геранім і Міхал. Першы з іх, хаяці і заснаваў у Слуцку тэатр, быў салдафонам і садыстам, які тримаў у вязніцы ўсіх трох сваіх жонак, жорстка прыдушыў Крычаўскую паўстанне, апісаное ў драме Уладзіміра Караткевіча “Маці Урагану”. Другога польская грамадская думка асудзіла як калабаранта ў час апошній сусветнай вайны. Іншыя Радзівілы (Эдмунд) удзельнічалі ў антыфашистскім руху, а ён супрацоўнічаў з нацыстамі.

А астатнія? Астатнія пакінулі, у той ці іншай ступені, станоўчы след у гісторыі. Былі сярод іх дзівакі, алхімікі, распуснікі, марнатраўцы. Але — як

выключэнне, што асуджалася сям'ёй. Правілам заставалася дзейнасць, карысная грамадству, свайму (а значыць, і нашаму) часу.

Найперш Радзівлы — палітычныя, дзяржаўныя дзеячы. Яны займалі са-
мую адказныя пасады ў ВКЛ. Радзівіл Сіротка з'яўляўся дворным, а затым
вялікім літоўскім маршалкам, кашталянам, троцкім і віленскім ваяводай. Яго
бацька, Радзівіл Чорны, тытулаваўся земскім маршалкам, літоўскім канцлерам,
віленскім ваяводай. Сярод іх (асабліва пасля ўядзення няспіжскага мая-
рата) было нямала і касцельных дастойнікаў (тут вылучаўся брат Сіроткі кар-
дынал Ежы). З няспіжскімі князямі лічыліся ў Еўропе. Яшчэ ў студэнцкія часы
Сіротку прымалі каранаваныя асобы ў Радаме і Штутгартце, Цюбінгене і Гай-
дэльбергу, прысвячалі свае працы славутыя юрысты і матэматыкі, педагогі і
тэолагі. Потым ён жа істотна ўплываў на элекцыю чарговых каралёў Рэчы
Паспалітай, на абвяшчэнне вайны і заключчэнне міру. Арыстакраткі Еўропы
(К. Габсбург, М. Кастэляна, прадстаўніцы Голенццлернаў і Турн-і-Таксісаў)
лічылі гонарам стаць жонкамі Радзівілаў.

Затым — вайсковая, ваенная дзейнасць. Радзівлы не толькі пасылалі ў пад-
могу каралеўскім войскам свае атрады ў некалькі соцені добра ўзброеных
воінаў, але і часта ўзначальвалі іх, паказвалі прыклады воінскага майстэрства
і асабістай мужнасці. Януш Радзівіл 350 гадоў таму разбіў пад Лоевам каза-
каў пад камандаваннем Міхала Крычэўскага, хаця сілы апошняга ў трэх разы
пераўзыходзілі дзяржаўныя войскі. Багуслаў Радзівіл, хоць і зняслаўлены Г. Сян-
кевічам у “Патопе” за зраду, адзін не збег з поля бою з татарамі, рукой зла-
маў нацэленую ў яго дзіду, быў цяжка ранены ў галаву, трапіў у палон, але
потым выбраўся на волю. Мужнасць Дамініка Радзівіла высока цаніў Напа-
леон. А Сіротка, нават стаўшы, як пісалі сучаснікі, “наймілейшым старым”,
рваўся ў 1606 г. пад Варнай у бой на чале сваёй харугвы.

Далей — гаспадарчая, эканамічная дзейнасць. Каб кіраваць шасцюстамі
гарадоў, мястэчак і вёсак, сотнямі тысяч дзесяцін зямлі і прыгонных, кіраваць
сотнямі аканомаў, патрэбны былі і веды, і вопыт. Мэтанакіраваная гаспадар-
чая дзейнасць па канцэнтрацыі ўладанняў вакол Няспіжа, прыкупліванні но-
вых маёнткаў выразна праглядваецца ў Радзівіла Сіроткі.

Урэшце — асветная, мецэнацкая, літаратурная, мастацкая дзейнасць.
У XVI—XVII стст. Радзівілы ахвотна вучыліся ў еўрапейскіх універсітетах, мно-
га падарожнічалі. Пры іх дварах заўсёды было поўна пісьменнікаў (з вядомых
прывадаем Д. Набароўскага, Г. Морштына), жывапісцаў (дынастыя Гескіх),
кампазітараў (Д. Голанд), архітэктараў (Я. Бернардоні), картографаў (Т. Ма-
коўскі), акцёраў. Славіліся ў свеце няспіжскія музеіныя, кніжныя, архіўныя
зборы, тэатральныя прадстаўленні. Радзівілы і самі паспяхова спрабавалі свае
сілы ў науцы (гісторык Альбрыйч Станіслаў), музыцы (Мацей, Антоні Ген-
рых), мастацкай літаратуры (Францішка Уршуля, Удалырый), рэдакцыйна-вы-
давецкай дзейнасці (Міхал Пётр). Гэты пералік можна было б доўжыць.

І ўсё ж найбольш гістарычнымі, знакавымі, як сёння прынята гаварыць,
асобамі сярод няспіжскіх Радзівілаў былі Мікалай Сіротка, чыё 450-годдзе з часу

нараджэння мы сёння адзначаем, і яго бацька, Радзівіл Чорны. З кожным з іх звязаны цэлыя эпохі ў гісторыі ВКЛ, у тым ліку і Беларусі.

Мікалай Радзівіл Чорны, першы князь “на Альцы і Нясвіжы”, стаў найбольш значнай асобай беларускай Рэфармацыі. Заснаваныя ім першыя на тэрыторыі сучаснай Беларусі друкарні ў Брэсце і Нясвіжы забяспечвалі рэфармацыйны рух ідэалагічна. Сюды цягнуліся сувязі з ўсёй пратэстанцкай Еўропы. Значным быў упłyў Радзівіла Чорнага і на гістарычны падзеі. Найбольшы яго палітычны поспех — інкарпарацыя Інфлянтаў. Але яна ж, пашырыўшы ўладанні ВКЛ, адначасова і паскорыла яго трагедыю — Інфлянцкую вайну з войскамі Івана Грознага, а з ей і заключэнне Люблінскай уніі. Уладальнік Нясвіжа яе рыхтаваў, але і адцягваў. Ён быў за суверэннасць ВКЛ, але адначасова, садзейнічаючы ўводу польскай мовы ў набажэнства (Брэсцкая біблія) садзейнічаў паланізацыі краю. І, такім чынам, супярэчыў сам сабе.

Калі Радзівіл Чорны быў вялікім рэфарматарам, то яго сын, Радзівіл Сіротка, — вялікім контэррэфарматаром. Ён адмаўляў справу бацькі, вярнуўся з братамі ў каталіцкае веравызнанне, перадаў віленскім езуітам (акадэміі) абсталіванне Брэсцкай і Нясвіжскай друкарняў, падпісаў дакументы Люблінскай уніі і садзейнічаў заключэнню Брэсцкай. Але, як і бацька, быў асобай супярэчлівой, тыпова барочнай. Садзейнічаў уніі з Польскай Каронай — і адначасова змагаўся за незалежнасць ВКЛ. Дзейнічаў і памыляўся, захапляўся — і адмольваў свае і бацькавы грахі, чым тлумачыцца і яго паломніцтва ў Святую зямлю, і напісанне “Перагрынаць”. Жывы чалавек суіснаваў у ім з фанатыкамі.

Без Радзівілаў гісторыя Беларусі была б іншай, куды менш цікавай і павучальнай.

Вадзім Салеев (Мінск)

КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ НА МЯЖЫ XVI–XVII стст.: НЯСВІЖСКІ ФЕНОМЕН

Агульнавядома, што ў XVI ст. у культуры Беларусі вядучай плынню былі жыццяродныя ідэі Рэнесансу. Некаторыя даследчыкі (У. Конан) зрабілі спробу дыферэнцыяцыі Адраджэння ў Беларусі на ранняе (першая палова XVI ст.) і позняе (другая палова XVI – пачатак XVII ст.). З вядомай доляй умоўнасці можна прыніць гэтую прапанову. Але цяпер, у канцы XX ст., трэба перагледзець вынікі даследаванняў савецкіх часоў, зрабіць гэта на навуковай, аб’ектульнай аснове. Перш за ўсё належыць зыходзіць з агульной панарамы духоўнай карціны часу, не затрымліваючыся толькі на ідэалагічна акцэнтаваных палажэннях.

Можна адзначыць, што духоўнае станаўленне беларускага этнасу, выхад яго на еўрапейскую культурную прастору адбыўся якраз у XVI ст. І калі першая палова XVI ст. сведчыць аб засваенні ідэй Рэнесансу, што наглядна бачна ў лацінскамоўнай паэзіі Міколы Гусоўскага і Яна з Вісліцы, то волатаўская праца Францыска Скарыны і тагачаснае беларускае дойлідства з’яўляюцца доказам пошуку ў неабходнага сінтэзу паміж усходнеславянскай культурнай традыцыяй, якая была закладзена яшчэ ў часы крывічоў-палаchan, смалян, дрыгавічоў і радзімічаў, а потым, з прыніццем праваслаў’я, пашыралася ў часы Старажытнай (Кіеўскай) Русі, у новых рэаліях быцця ў Літоўскай Русі беларускага этнасу на шляху выяўлення яго своеасаблівасці.

Падставай для такой своеасаблівасці выступалі не толькі духоўныя працэсы, але сацыяльнае быттё этнасу. Калі вядучай сілай на Захадзе Еўропы ў станаўленні культуры Адраджэння выступала маладая буржуазія, то “верхнія” слоі культуры у ВКЛ былі прадстаўлены па большай частцы “высокім” шляхецтвам, “вяршкамі” арыстакратыі, г. зн.магнатаў. Апошнія нярэдка выступалі прададнікамі ідэй, мецэнатамі ў розных сферах духоўнага быцця, культуры Беларусі і Літвы. Некаторыя цэнтры іх месцажыхарства рабіліся і цэнтрамі культуры, якія распаўсюджвалі вакол сябе магутныя духоўныя імпульсы. Да такіх цэнтраў, безумоўна, адносіцца Нясвіж, родавае гняздо беларускіх Радзівілаў.

Нават кароткі позірк на Нясвіж XVI ст. на фоне аналізу дзейнасці яго ўладароў — двух Радзівілаў, як прамень сонца ў расе, здольны выяўіць змену напрамкаў у духоўным развіцці Беларусі ў перыяды ранняга, сярэдняга і позняга Рэнесансу (падобная градацыя ўяўляеца нам больш дакладнай). Зразумела, гэтыя Радзівілы — постакт першай велічыні, праз іх духоўны воблік і індывідуальныя дзеянні, здаецца, прамаўляе сам час.

Мікалай Радзівіл Чорны (1515–1565), выдатны дзяржаўны, рэлігійны і культурны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, у 1550 г. атрымаў ключавую пасаду канцлера ВКЛ (дарэчы, менавіта 50–80-я гг. XVI ст., гады кароткага росквіту Рэфармацыі ў Беларусі, мы схільны лічыць “сярэднім” перыядам развіцця Рэнесансу на беларускай зямлі).

Пакідаючы па-за межамі культуралагічнага аналізу палітычную і дыпломатичную дзейнасць Мікалая Радзівіла (дастаткова актыўную), сканцэнтруемся на яго падтрымцы і распаўсюджванні рэфармацыйных ідэй. Вядома, што ён першым змагнатаў прыняў пратэстанцкае веравызнанне (у пачатку 1550-х гг.). Чаму галоўны пратэктар Рэфармацыі у ВКЛ засяродзіўся на кальвінізме, а не, напрыклад, на лютэранстве? Гэта адна з глыбокіх таямніц гісторыі ВКЛ. Вядома, што Чорны заснаваў у 1553 г. у Брэсце першы ў Беларусі пратэстанцкі збор, а ў 1557 г. пры яго актыўным удзеле была арганізавана галоўная рэфармацыйная абшчына ВКЛ у Вільні. У апошнія гады свайго жыцця Мікалай Радзівіл падтрымліваў антытрынітарызм. Тому ўзаемаадносіны і ўпłyў мецэната на дзейнасць такога магутнага волата беларускага Адраджэння, як Сымон Будны, патрабуе і паглыблення, і ў нечым перагляду.

Ва ўсякім разе бачна імкненне Мікалая Радзівіла Чорнага стварыць новую дзяржаўную царкву ў ВКЛ, якая аб'ядноўвала бы ўсіх хрысціян ВКЛ (на аснове пратэстантызму) і была бы больш незалежнай як ад Ватыкана, так і ад упływu Канстанцінопаля — візантыйскага цэнтра хрысціянства.

Вялікі і непасрэдны мецэнатскі ўклад М. Радзівіла ў культуру Беларусі. Прыйгадаем хаця б заснаванне пры Брэсцкім зборы першай на тэрыторыі Беларусі друкарні (1553), дзе выдавалася не толькі рэлігійная, але і свецкая літаратура, пратэстанцкай друкарні ў Нясвіжы, з якой былі звязаны С. Будны, М. Кавячынскі, Л. Крышкоўскі. Пры двары Радзівіла шчодра падтрымлівалася дзейнасць паэтаў і кампазітараў.

Прынцыпова змянілася роля Нясвіжа як цэнтра культуры ў апошніяй чвэрці XVI – пачатку XVII ст. пры Мікалаі Крыштофе Радзівіле Сіротцы (1549–1616), калі горад паступова ператварыўся, згодна са светапогляднымі пазіцыямі свайго ўладара, у каталіцкі цэнтр культуры.

Вельмі цікава, як жа адбылося ў гісторыка-псіхалагічным кантэксце тое, што сын Мікалая Чорнага, Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка, які нарадзіўся ў Нясвіжы, вучыўся ў пратэстанцкай гімназіі, арганізаванай бацькам (а пасля ў двух універсітетах — Страсбургскім і Цюрынгскім — у Германіі), перайшоў усё ж у каталіцтва і, у рэшце рэшт, выгнаў з Нясвіжа пратэстантаў. Гісторыя сведчыць, што ў гэтай справе адыгралі свою ролю папскі нунцый Камедон і езуіцкі пропаведнік П. Скарга. Зразумела тут і залежнасць ад сацыяльна-грамадскага становішча ВКЛ напярэдадні і ў час Люблінскай уніі. Ёсць звесткі, што ў канцы жыцця М.-К. Радзівіл падтрымліваў уніяцкую царкву.

З нашага пункту гледжання важна, што антырэфармацыйны рух М.-К. Радзівіл Сіротка выкарыстаў дзеля таго, каб на новай аснове ўзняць на вышэйшы ўзровень “верхні” пласт нацыянальнай культуры. Каталіцкі свет

Захаду, мабыць, упершыню ў час нясвіжскага ўладарання М.-К.Радзівіла Сіроткі зрабіў такі значны і яўны ўклад у культуру Беларусі. Гэта тычынца, перш за ёсё, дойлідскай творчасці вялікага архітэктара Яна (Джавані) Марыя Бернардоні, прадстаўніка італьянскага барока, які пабудаваў Нясвіжскі фарны касцёл (езуіцкі касцёл Божага Цела) у 1584–1593 гг. і ўдзельнічаў таксама ў першым этапе будаўніцтва Нясвіжскага замка (да 1599 г.).

Даследчыкі архітэктуры падкрэсліваюць, што ў праекце Нясвіжскага фарнага касцёла Я. Бернардоні выкарыстаў кампазіцыйную структуру рымскага сабора Эль Джэзу ў Рыме, трохнефавай крыжова-купальнай базілікі. Але дойлід бліскучы выкарыстаў і мясцовую спецыфіку, выдзеліў выступаючыя капліцы на бакавых фасадах, архітэктурна апрацаваў іх (таксама і задні фасад).

Тое ж самае можна сказаць і пра палацава-замковы комплекс-рэзідэнцыю князёў Радзівілаў. У “адкрытай прасторы”, якую зрабіў з Нясвіжа М.-К. Радзівіл Сіротка, было распачата і ўзвядзенне калегіума езуітаў, закладзены іншыя храмы і кляштары, пабудавана Нясвіжская ратуша (1596), створана сістэма валоў і рвоў. Гэтая “музыка ў камені” вызначыла на шмат стагоддзяў плённае і творчае асяроддзе на беларускай зямлі. Нездарма праз тры стагоддзі ў Нясвіжы была заснавана настаўніцкая семінарыя, якая пакінула значны след у беларускай культуры — у ёй вучыліся Якуб Колас, Кузьма Чорны, этнограф і фалькларыст Адам Багдановіч.

Можна сцвярджаць, што культурныя заходы М.-К.Радзівіла Сіроткі прадвызначылі вышэйшы ўзровень магнацкай культуры ў Беларусі (XVII–XVIII стст.), культуры, якая магла выступаць на роўных з еўрапейскай арыстакратычнай культурай у Еўропе.

Асобнай гаворкі заслугоўвае спадчына М.-К.Радзівіла Сіроткі з эстэтычнага пункту гледжання. Ужо адзначалася яго высокая адукаванасць; можна падкрэсліць, што ён шмат падарожнічаў па краінах Захадній Еўропы, наведваў універсітэты і цэнтры культуры. Гэта не магло не адбіцца на эстэтычным развіцці асобы магната. І вялікае будаўніцтва ў Нясвіжы, як і сама запрашэнне Я. Бернардоні, з’яўляеца дастаткова пераканаўчым сведчаннем добра га эстэтычнага густу М.-К. Радзівіла Сіроткі. Таксама як і яго знакаміты дзённік хаджэння ў Святую зямлю. На фоне дастаткова дакладных (у гэтым сэнсе старонкі дзённіка Радзівіла Сіроткі могуць паспрачацца з даследаваннямі на вукоўцаў розных галін ведаў) назіранняў жывёльнага і раслінага светаў розных краін, па якіх праходзіла падарожжа, каштоўнасць маюць і апісанні храмаў, пірамід, гістарычных і архітэктурных помнікаў і г. д. І ўсім гэтым з’явам даеца эстэтычная ацэнка. Часам апавяданне ў “Перагрынацыі” набывае самастойную эстэтычную каштоўнасць. Так, калі М.-К. Радзівіл апісвае Мёртвае мора, то, спасылаючыся на Іосіфа Флавія, вобразна паказвае змену колеру марской вады як змену “эстэтычных станаў” прыроды: “Тройчы яно змяняеца ў дзень, гэта я добра бачыў, бо зранку вада была чарнаватай, да поўдня, калі сонца яго нагрэе (бо там моцная спёка), дык робіцца ўся вада блакітнай

накшталт блакітнага сукна, к падвячорку ж, перад заходам сонца, калі сонечная спёка спадзе, вада робіцца чырванаватай абоrudой, быццам яе з глінай змяшалі”. Гэтыя радкі, напісаныя ў канцы XVI ст., з дастатковай яскравасцю сведчань аб неардынарнай эстэтычнай уражлівасці аўтара.

Вяртаючыся да асэнсавання духоўна-культурных з’яваў у Беларусі XVI – пачатку XVII ст., нельга не падзівіцца нясвіжскаму феномену. На працягу практычна аднаго стагоддзя ў адным і тым жа месцы мы сустракаемся з про-цілеглымі спробамі пабудавання нацыянальнай культуры, яе верхніх пластоў. І як сведчанне гэтага побач стаяць у Нясвіжы будынкі розных стыляў і эстэтычных напрамкаў.

Ці здолеем мы, на пачатку трэцяга тысячагоддзя Хрыстовай эры, адэкватна асэнсаваць урокі нясвіжскага культурнага феномена?

Mihail Guryin (Minsk)

ЖЫЦЦЁ МІКАЛАЯ КРЫШТОФА РАДЗІВІЛА ЯК ПРЫКЛАД АХВЯРНАСЦІ

Са студэнцкіх гадоў, калі я вывучаў гістарычную літаратуру і дакументы архіва Радзівілаў, калі спрабаваў з эксплататарскага асяроддзя выдзеліць асобы, якія вызначаліся высакароднасцю, гуманнасцю, клопатам аб матэрыяльным і духоўным стане народа, маю ўвагу прывабіла адметная постаць з самага вялікага ў Беларусі magnaцкага роду — Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіроткі. З гадамі павага да гэтага чалавека перарасла ў сімпатыю. Даруйце мне, калі мой суб'ектывізм прывядзе да завышанай ацэнкі дзейнасці нашага героя, а ахвярнасць яго жыцця падасца перабольшанай. 450 гадоў прайшло з той пары, як гэтая асоба лёсам была падаравана нашай Бацькаўшчыне. Здаецца, час дастатковы, каб спакойна разабрацца, што добрае зрабіў гэты чалавек для беларускай зямлі, які след пакінуў у яе гісторыі.

Незалежнасць Вялікага Княства Літоўскага, “стаўпом” якога называлі Сіротку сучаснікі, хвалявала Мікалая ў юнацкія гады. Пасля заўчастнай смерці бацькі — Радзівіла Чорнага, вялікага канцлера, ён быў шчодры для справы абароны Айчыны. У 1567 г. Сіротка паставіў самы вялікі (сярод паноў ВКЛ) атрад на земскую службу — 539 гусараў і 386 пехацінцаў. У наступным годзе яго ўласны атрад удзельнічаў у аблозе Ульскага замка, каб выбіць адтуль рускіх захопнікаў. У 1579 г. Мікалай прывёў пад Свір 700 кавалерыстаў. Можа скласціца ўражанне, што феадалу было няцяжка паставіць сваіх слуг на вайну. Іншая справа падстаўляць пад кулі і ядры сваю галаву. Але дзеля свабоды Радзімы Сіротка не шкадаваў і жыцця. Доказ таму — яго ўдзел у вызваленні Полацка, дзе ён актыўна змагаўся разам з падначаленымі супраць ворага і быў паранены ў галаву і вока¹.

Шмат часу, тактоўнасці, далікатнасці патрабавала ад Сіроткі роля пасрэдніка ў зносінах караля-католіка Жыгімonta Аўгуста з яго дзядзькам Радзівілам Рыжым, які і ў эпоху контэррэфармацыі, наступлення на пратэстантызм заставаўся кальвіністам. Ахвярнасці патрабавала дзейнасць Мікалая Крыштофа ў прымірэнні найбольшых антаганістаў у ВКЛ — Януша Радзівіла і гетмана Яна Хадкевіча. Нягледзячы на агресіўнасць маскоўскай дзяржавы да нашага краю, Сіротка выступаў супраць новай вайны з усходнім суседам, хоць такая пазіцыя выклікала няласку караля, жорсткую крытыку некаторых магнатаў.

¹ Polski Słownik Biograficzny. Warszawa, 1987. T. XXX/2. Z. 125. S. 350–352.

Аасблівай ахвярнасці ад Радзівіла Сіроткі патрабавала выкананне дадзенага Богу зароку: калі вернецца здароўе — адбыць паломніцтва ў Святую зямлю. Аднак, нягледзячы на лячэнне на славутых ёўрапейскіх “водах”, здароўе аасбліві не паляпшалася, жыццё ж вымагала яго ўдзелу не толькі ў грамадскіх і палітычных спраўах, у кіраванні і добраўпарадкаванні шматлікіх маёнткаў, але і ў ваенных паходах. Таму Мікалай прыняў рашэнне адправіцца ў небяспечнае падарожжа неадкладна. Дарэмнымі былі спробы караля Стэфана Баторыя адгаварыць Радзівіла ад паломніцтва, даказываючы, што ў дзяржаве сабралася многа праблем, для вырашэння якіх неабходны асабісты ўдзел князя, яго здольнасці, якія гарантавалі б несумненны поспех. Не змог і папа рымскі Грыгорый XIII пераканаць Сіротку ў тым, што можна замяніць паломніцтва, на якое ён наважыўся, трохі лягчэйшай (улічваючы слабое здароўе) і менш небяспечнай дабрачыннай справай. Сам Радзівіл, збіраючыся ў дарогу ў верасні 1582 г., аформіў, як перад смерцю, завяшчанне адносна сваіх велізарных маёнткаў, таму што не спадзяваўся вярнуцца жывым з такой няблізкай і сапраўды рызыкойнай вандроўкі. Рашэнне было канчатковым: загіну, але сваё абяцанне выканану! “З уздычнасцю прыняў бы з рук Бога смерць, — напісаў тады малады хрысціянін, — калі б давялося там памерці, абы толькі мясціны святыя пабачыць і зарок мой дарэшты споўніць”².

Працяглы час (выехаў Радзівіл з Нясвіжа 16 верасня 1582 г., а вярнуўся 7 ліпеня 1584 г.) на сухазем’ і на моры пілігрым частва падвяргаўся небяспечы. Але ў самым пачатку сваёй кнігі аб падарожжы князь падкрэслівае, што ён не падзяляе думкі тых, хто такія вандроўкі ўважае небяспечнымі: “Зайсёды іначай лічыў і лічу, бо наканаванне і правід Божы адным у далёкіх дарогах памысную і шчаслівую ўдачу даруе, а іншым і дома, у бацькоўскіх сценах, да сумленнага шчасця цяжкія і няпэўныя нагоды адкрывае”. Такое разуменне наканаванасці чалавечага лёсу дапамагала Радзівілу мужна перанесці напады бандытаў, з якіх самы жорсткі напаткаў яго ў паўднёвой Італіі, страшенну буру ў Міжземным моры, калі амаль была страждана надзея на выратаванне, і многія іншыя складанасці далёкай пілігрымкі³.

У час наведвання Палесціны М.-К. Радзівіл зрабіў шчодрыя матэрыяльныя ахвяраванні. Так, для Труны Гасподняй у Іерусаліме ён ад шчырага сэрца падарыў келіх і патыну з чистага золата, на якіх былі выбіты імя і герб князя. Сярэбраныя з пазалотай аналагічныя рэчы ён презентаваў у Віфлееме, дзе нарадзіўся Хрыстос. Сіротка рашыў, каб кожны год з княжацкага нясвіжскага скарбу ад яго і спадкаемцаў выдзялялася сто дваццаць пяць дукатаў, што складала дзвесце пяцьдзесят залатых манет Вялікага Княства Літоўскага. З іх сто дукатаў прызначалася на патрэбы бернардынскага кляштара ў Іерусаліме, а дваццаць пяць ахвяраваліся на тое, каб ля Труны Гасподняй увесь час

² Кніга жыцці і хаджэння. Мн., 1994. С. 173.

³ Radziwiłł-“Sierotka” M. K. Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu. 1582–1584. Warszawa, 1962.

гарэла лампада. Цікава ведаць, ці гарыць цяпер тая лампада, запаленая нашым земляком ў 1583 г.?

Шмат грошай М.-К. Радзівіл выдаў на тое, каб выкупіць з турецкай няволі людзей, якія былі захоплены і вывезены на чужыну. Пры наведванні Егіпта ён таксама выкупіў некалькі чалавек. Праўда, адзін з іх, італьянец Джавані, за якога князь заплаціў немалую суму, аддзячыў Радзівілу злом. Даплыўшы да вострава Крыт, ён выкраў у князя і яго спадарожнікаў каштоўныя рэчы і ўцёк з карабля, але быў злойлены і вернуты ў няволю⁴.

Прыклад ахвярнасці прайвіту Сіротка, калі, вярнуўшыся з падарожжа, расчуча адмовіўся ад вакантнай пасады віленскага ваяводы, нягледзячы на настойлівія захады папскага нунцыя А. Баланьеци і аргументаваныя прапановы караля Стэфана Баторыя. Філасофскі раздум пра рэаліі людскога жыцця зрабіў яго абиякавым да палітычнай кар'еры. Ён вырашыў выкарыстаць сваю духоўную энергію на паляпшэнне становішча мясцовага насельніцтва, на асвету, будаўніцтва храмаў, рэлігійныя фундацыі. Валодаючы шматлікімі прывабнымі гарадамі і мястэчкамі на тэрыторыі Польшчы, Літвы, Украіны, Беларусі, Радзівіл выбраў, аднак, для сваёй рэзідэнцыі Нясвіж, маочы на мэце ператварыць яго ў “маленькі Парыж”. Ён надаў Нясвіжу выгляд еўрапейскага горада з надзейнымі абарончымі збудаваннямі, з той планіроўкай вуліц, якая бачна на знамітай гравюры Т. Макоўскага. Ніхто з вялікага радзівілаўскага роду не пакінуў Нясвіжу такой колькасці і разнастайнасці архітэктурных помнікаў, як гэта зрабіў Сіротка. Ён дабіўся ад караля Стэфана Баторыя прывілея аб наданні Нясвіжу ў 1586 г. магдэбургскага права, правядзенне ў горадзе летніх і зімовых кірмашоў. Для развіцця сельскай гаспадаркі, павышэння рэнтабельнасці земляробства і жывёлагадоўлі на велізарных абшарах сваіх латы-фундый Сіротка працягваў пачатую яшчэ бацькам рэформу, якая набыла назыву “Устава на валокі”, або “Валочная памера”⁵.

Пры вывучэнні архіўных дакументаў сустракаюцца звесткі пра ахвяраванні, што былі зроблены М.-К. Радзівілам на будаўніцтва праваслаўных храмаў. Гэта і ворная зямля, і сенажаці, і гроши на ўтрыманне праваслаўных святароў. Але асабліва ўражваюць фундушы для каталіцкіх святыній і ордэнаў. Так, у 1585 г. езуіцкая парафія атрымала ад князя 100 валок зямлі (1 валока = 21,4 га), а першы ў Вялікім Княстве Літоўскім жаночы канвент быў надзелены 620 валокамі зямлі ў ваколіцах Гавязны (цяпер Вішнявец Стаўбцоўскага раёна). Пры падтрымцы Сіроткі пабудаваны касцёлы ў Міры, Новым Свержані, Дуброве, Чарнаўчыцах, Белай. Шмат сродкаў ён ахвяраваў дабрачынным установам. У многіх гарадах былі пабудаваны шпіталі для бедных. У 1598 г. Радзівіл стварыў “фундуш вячысты” — так званую касу дапамогі, запісаўшы для гэтай мэты тысячу злотых, працэнты ад якіх прызначаў на пасаг для сірот

⁴ Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła pielgrzymka do Ziemi Świętej. Wrocław, 1847. S. 193–194.

⁵ Siekierski M. Landed wealth in the Grand Duchy of Lithuania: the economic affairs of prince Nicholas Christopher Radziwill (1549–1616) // Acta Baltico-Slavica. XX. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991.

і дочак бедных нясвіжскіх мяшчан. Калі жыў у Нясвіжы, то кожны тыдзень каля касцёла раздаваў убогім хлеб і гроши. Асабліва трэба падкрэсліць, што князь не цураўся асабіста ўдзельнічаць у будаўніцтве касцёлаў. Так, пры ўзвядзенні каля Нясвіжа, на Міхалкавай гары, храма ў гонар патрона падарожнікаў св. Рафаіла князь са сваякамі жыў у палатцы каля новабудоўлі, збіраў па полі камяні для падмуркаў, рыхтаваў раствор, падносіў цэглу.

Атрымаўшы па завяшчанню стрыечнага брата Юрый II Ілыніча Мірскае графства, М.-К. Радзівіл не спяшаўся павялічваць уласныя даходы. Ён загадаў тэрмінова адрамантаваць абарончыя збудаванні, уязныя брамы, добраўпрадаваць вуліцы, надбудаваць да трох паверхаў палац у замку, аздобіць і ўпрыгожыць шматлікія памяшканні, забяспечыць замак гарматамі і іншай зброяй. Стварыўшы адміністрацыйны цэнтр графства, князь сваёй уладай прадаставіў у 1579 г. Міру прывілей на самакіраванне паводле магдэбурскага права. Мяшчанам былі дадзены значныя прывілеі, асабліва ў параўнанні з навакольным сялянствам. На працягу стагоддзяў жыхары Міра карысталіся гэтымі правамі і з удзячнасцю ўспаміналі Сіротку⁶.

Выхаваны бацькам-пратэстантам, М.-К. Радзівіл у перыяд контррэфармацыі перайшоў у каталіцтва, але заставаўся талерантным чалавекам. Яго непакоіла варожасць паміж хрысціянскімі канфесіямі. Шмат сіл і часу ён ахвяраваў дзеля заключэння рэлігійнай уніі. У каstryчніку 1596 г. Сіротка быў адным з трох паслоў, якіх кароль Жыгімонт III накіраваў на пасяджэнні сінода праваслаўных святароў. Нягледзячы на шматлікія недахопы актаў Брэсцкай уніі, мы павінны прызнаць, што не было тады альтэрнатывы ўзаемаразуменню паміж хрысціянамі, асабліва калі яны жадалі жыць так, як завяшчаў Хрыстос. Сівярджаюць, што Мікалай ужо ў 1566 г. стаў католікам. Але вядома, што ў 1570 г. ён накіраваў малодшых братоў для вучобы ў пратэстанцкіх навучальных установах Лейпцига. Нават у 1584 г., калі князь вырашаў, ці ажаніца з Эльжбетай Эўфіміяй з Вішнявецкіх, яму не перашкодзіла тое, што яна прытрымлівалася кальвінскага веравызнання. Пакуль не будуць знайдзены дакументальныя сведчанні, мы не можам давяраць звесткам, якія сустракаюцца ў некаторых заходненеўрапейскіх выданнях, дзе сівярджаеца, што М.-К. Радзівіл выдзеліў 5000 дукатаў на тое, каб выкупіць і паліць пратэстанцкія кнігі, у тым ліку і надрукаваную яго бацькам Біблію⁷. Цяжка паверыць, каб высокаадукаваны і талерантны чалавек, які любіў кнігі і сам пісаў іх, быў ініцыятарам такой варварскай акцыі. Хутчэй за ўсё, знішчэнне пратэстанцкай літаратуры было справай яго малодшага брата Ежага (Юрыя), які ў 24-гадовым узросце стаў віленскім біскупам, у 1584 г. за заслугі ў барацьбе з ерассю атрымаў сан кардынала і меў перспектыву заніць трон папы рымскага.

М.-К. Радзівіл глыбока ўсведамляў важную ролю друкаванага слова ў распаўсюджванні веравучэння, у барацьбе з ерэтычнымі плынямі. Ён фінанса-

⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 694, вол. 4, спр. 1305а, арк. 35.

⁷ Meyers Konversations Lexikon. Leipzig; Wien, 1896. В. 14. С. 428.

ваў капітальны рамонт друкарні ў Нясвіжы⁸, якая працяглы час працавала пад апекай князя. Сёння патрэбны аб'ектыўны навуковы аналіз кніг, выдадзеных у гады контррэфармацыі, каб зразумець, на сколькі паслядоўна прытрымліваўся Сіротка гуманых прынцыпаў, калі быў вымушаны ўдзельнічаць у міжканфесійным процістаянні. Трэба ўлічыць усе аbstавіны, перш чым далучыцца да папрокаў у тым, што М.-К. Радзівіл не заступаўся за пратэстантаў⁹, якія многа цярпелі ў перыяд каталіцкай рэакцыі, а некаторыя былі нават замучаны за свае перакананні. Вядома, што з 1604 г. князь займаў высокую пасаду віленскага ваяводы і быў абавязаны бараніць тых, хто праследаваўся за іншадумства. Трэба таксама мець на ўвазе, што ў апошнія гады жыцця здароўе князя значна пагоршылася, і ён, вельмі аслабелы, называў сябе “паўчалавекам”. У сувязі з гэтым М.-К. Радзівіл у 1613 г. склаў з сябе абавязкі віленскага ваяводы. Праўда, кароль Жыгімонт III адстаўку не прыняў, а абавязкі даручыў выконваць далёкаму сваяку князя Крыштофу Радзівілу. Такім чынам, юрыдычна знаходзячыся на пасадзе, фізічна Сіротка ўжо не мог істотна ўплываць на сітуацыю ў краіне.

Нават на схіле жыцця наш паважаны суайчыннік не шкадаваў сродкаў, каб пра яго радзіму ведала ўсі Еўропа. Ініцыяваная ім працяглай праца па картографіі Вялікага Княства Літоўскага вымагала вялікіх выдаткаў. Актыўны ўдзел прымалі ў ёй Мацей Струбіч, Тамаш Макоўскі і група езуітаў. Першае выданне карты 1603 г. загінула, аднак на яго падставе яна была нанова надрукавана ў 1613 г. у Амстэрдаме (Галандыя). Трэба падкрэсліць, што выдадзеная на лацінскай мове карта Вялікага Княства Літоўскага на працягу двух стагоддзяў заставалася асноўнай крыніцай інфармацыі пра беларускія землі для заходнега єўрапейскай грамадскасці.

У эпоху барока єўрапейскія магнаты пераважна трацілі грошы на шыкоўныя балі, розныя святкаванні, пышныя цырымоніі пры пахаванні памерлых. Сіротка ж не толькі будаваў храмы, шчодра фундаваў дабрачынныя арганізацыі, але і завяшчаў, каб яго пахавалі сціпла, без усялякіх цырымоній. Як добры бацька, ён шчодра дарыў сардэчнае цяпло рана асірацелым дзесяцям. Заўчасна, у 27-гадовымя узросце, памерла яго жонка Эльжбета Эўфімія, якая нарадзіла шасцёра сыноў і трох дачок. Удавец цвёрда рагшыў не ўступаць у новы шлюб, а самастойна выхоўваць сваіх дзяцей. Акрамя таго ён даглядаў яшчэ і асірацелых пляменнікаў.

Як бясцэнную рэліквію Сіротка зберагаў пілігрымскае адзенне, у якім у маладосці падарожнічаў у Святую зямлю. Ён папрасіў, каб у труну яго паклалі менавіта ў гэтым адзенні¹⁰, каб у апошні шлях яго неслі бедныя людзі, якіх ён не саромеўся пры жыцці называць братамі. Вельмі важна прыгадаць

⁸ Bernatowicz T. “Biblioteka jest jedna ozdoba...” Mikołaj Radziwiłł Sierotka i książki // Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Warszawa, 1995. S. 48.

⁹ Kotlubaj E. Galeria Nieświeńska portretów Radziwiłłowskich. Wilno, 1857. S. 316.

¹⁰ Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki. Poznań, 1965. S. 32.

пра такія паводзіны вядомага ў Еўропе чалавека, бо сёння ёсьць нямала людзей, што з лёгкасцю называюць “братамі маншымі” катоў і сабак, аднак іх язык не павернеца назваць братам звычайнага суседа.

Зразумела, што не ўсе факты ахварнасці М.-К. Радзівіла я змог прыгадаць. Але і сказанага, здаецца, дастаткова, каб пераканацца, што гэты наш продак даў нам добры прыклад ахварнасці. Таму цяпер заклікаю задумашца: чым жа мы адплацілі яму за ўсё зробленое для развіцця Нясвіжскага княства, Мірскага графства і іншых мясцін нашай Бацькаўшчыны? Наведаўшы краіны Захаду і Усходу, я бачыў, як шануюць людзі дзеячай, падобных да Радзівіла Сіроткі. Напрыклад, шмат паспрыяў росквіту Швецыі Э. Энгельбрэхтсан, — і ў цэнтры горада Эрэбу яму паставлены помнік. А ў Нясвіжы нават сёння няма вуліцы, якая насіла б імя Радзівіла Сіроткі. Адначасова многія вуліцы горада названы імёнамі людзей, якія нічога не зрабілі для Нясвіжа і, напэўна, не ведалі, што такі населены пункт ёсьць на свеце.

Застаеща спадзівацца на цуд — на тое, што аднойчы Радзівіл Сіротка прачнечца ад векавога сну, выйдзе з крыпты Нясвіжскага касцёла, пройдзе па горадзе, загляне ў замак. Сам пераканаеца, як мы збераглі і як шануем тое, што, дзякуючы вялікай ахварнасці, ён пакінуў нам у спадчыну, ці рэгулярна наведваем храмы, якія для нашага духоўнага росту ён узводзіў і адфораў багатымі фундацыямі. Несумненна, ахопіць яго жаль, калі не ўбачыць у замку архіва, прывілей на стварэнне якога атрымаў ад караля яшчэ яго бацька; бібліятэкі, у якой ён праводзіў шмат часу і якую значна папоўніў, выкупіўшы кніга-збор брата Ежага; галерэі жывапісных партрэтав, дзе былі прадстаўлены не толькі Радзівілы, але і каралі, вялікія князі, гетманы; арсенала, што вызначаўся, між іншым, калекцыяй зброі, блізкай па аналогіі да той, якую мелі заходненеўрапейскія каралі...

Не трэба цуда! Няхай спачывае наш паважаны юбіляр. Стваральнай працай ён даказаў, што за кароткія гады жыцця можна зрабіць шмат карыснага людзям. Магчыма, князь не ўсведамляў, што нашчадкам не хопіць ахварнасці, каб абараніць і прымножыць велічынскі архітэктурных збудаванняў, непаўторнае хараштво паркаў і італьянскіх садоў у Альбе, Міры, Радзівільмонтах. Сапраўды, у XVI ст. было цяжка спрагнаваць стан грамадства, якое на пераломе тысячагоддзяў не змога знайсці сродкі, каб якасна і хутка адрестаўраваць замкі ў Нясвіжы і Міры, вярнуць хація б у выглядзе копій вывезеных з іх карцін, званы, гарматы, іншыя каштоўнасці.

Няўжо мы не здольныя нават на такі маленькі подзвіг, каб на цэнтральнай плошчы Нясвіжа выдзеліць чатыры квадратныя метры для п'едэсталы, каб там дзякуючы народным ахвараванням з'явілася ў пілігрымскім адзенні бронзавая постаць Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіроткі?!

Tomasz Kempa (Toruń)

POGLĄDY WYZNANIOWE MIKOŁAJA KRZYSZTOFA RADZIWIŁŁA SIEROTKI I PRZEMIANY DUCHOWE W JEGO ŻYCIU

Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka odegrał istotną rolę w restytuowaniu i umacnianiu pozycji Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim, a w pewnym stopniu i w całej Rzeczypospolitej. Stąd badania nad jego religijnością oraz stosunkiem do innych wyznań i religii są szczególnie ważne. By zrozumieć działania, jakie litewski magnat podejmował na polu wyznaniowym, ale także i jego działalność na niwie politycznej, konieczne jest podjęcie próby poznania duchowej, wewnętrznej strony życia Sierotki. Ten referat stanowi skrótowną z konieczności próbę naszkicowania tego problemu.

W życiu Radziwiłła widoczne są wyraźnie kolejne etapy duchowych przemian. Pierwszym ważnym faktem na drodze tego wewnętrznego dojrzewania Sierotki była jego konwersja z protestantyzmu na wyznanie katolickie, który to akt dokonał się jesienią 1566 roku w Rzymie. Wypada tu poświęcić nieco miejsca temu wydarzeniu, gdyż miało ono niebagatelne skutki dla całego życia litewskiego magnata.

Kwestią przejęcia Radziwiłła na wyznanie rzymskie zajął się wiele lat temu Henryk Merczyng¹. Jednakże jego artykuł stanowił raczej zasygnalizowanie tematu, aniżeli danie odpowiedzi na pytanie o przyczyny konwersji. Zresztą uzyskanie satysfakcjonującej odpowiedzi na to pytanie nie jest łatwe, gdyż sprawy wiążące się z przemianami duchowymi człowieka rzadko znajdują bezpośrednie odzwierciedlenie w źródłach historycznych. Mimo to należy próbować wskazać na wszystko to, co miało lub mogło mieć wpływ na akt konwersji Radziwiłła. Zanim jednak się tym zajmiemy, trzeba tu przypomnieć kilka ważnych z tego punktu widzenia faktów.

Mikołaj Radziwiłł Czarny, ojciec Sierotki, był przywódcą obozu ewangelików w Wielkim Księstwie Litewskim. Faktycznie przejęcie Czarnego na stronę reformacji, które dokonało się około 1553 roku, zapoczątkowało wielką falę konwersji magnatów litewskich, zarówno katolików jak i prawosławnych, na wyznania protestanckie. W 1565 roku, w momencie śmierci Radziwiłła Czarnego zdecydowana większość elity politycznej i ekonomicznej Litwy należała do wyznawców kalwinizmu, względnie arianizmu bądź luteranizmu.

Sierotka jako najstarszy syn Czarnego przygotowywany był do przejęcia po ojcu roli przywódcy ewangelików w Wielkim Księstwie Litewskim. Temu celowi

¹ H. Merczyng, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567*, Przegląd Historyczny, R. 12/1911, s. 1–10.

służły między innymi studia, jakie młody Radziwiłł odbywał na uczelniach protestanckich w Rzeszy: w Strasburgu i Tybindze w latach 1563–1566. Studiów Sierotki w Tybindze nie przerwała nawet śmierć ojca, co było zresztą zgodne z wolą Czarnego. Na początku 1566 roku młody Radziwiłł wybrał się jedynie w dłuższą podróż do Augsburga, gdzie odbywał się sejm Rzeszy. Tam spotkał się z cesarzem Maksymilianem II Habsburgiem oraz z kardynałem Janem Franciszkiem Commendone². Przypuszczalnie właśnie to spotkanie z włoskim duchownym odegrało pewną rolę w podjęciu decyzji przez Radziwiłłę o podróży do Rzymu po skończeniu studiów. Rzeczywiście po ukończeniu nauki w Tybindze na początku czerwca 1566 roku Sierotka wyruszył w krótką przejażdżkę po Europie. Początkowo zamierzał odwiedzić Francję, ostatecznie jednak zdecydował się na spędzenie kilkunastu tygodni w Szwajcarii (gdzie odwiedził między innymi kalwińskiego teologa Henryka Bullingera), a następnie udał się do państw włoskich. Po odwiedzeniu Wenecji i Padwy, być może także Mediolanu, Radziwiłł dotarł w drugiej połowie września 1566 roku do Wiecznego Miasta. W Rzymie Sierotka spędził kilka najważniejszych tygodni w swoim życiu. Tu dokonał się bowiem akt jego konwersji na katolicyzm.

Nie ulega wątpliwości, że porzucenie przez Radziwiłłę reformacji nie nastąpiło pod wpływem chwili, jak przedstawiali to potem w życiorysach magnata jezuici³, ale był to proces, którego kulminacyjnym punktem stało się złożenie przez Sierotkę katolickiego wyznania wiary w Rzymie. O niektórych powodach konwersji Radziwiłła źródła mówią wprost, innych możemy się jedynie domyślać. Na pewno na ostateczną decyzję o porzuceniu reformacji przez Sierotkę wpłynął ferment wśród ewangelików litewskich, którego powodem był również Mikołaj Radziwiłł Czarny. W ostatnich latach życia Czarnego jego poglądy religijne ewoluowały wyraźnie w kierunku arianizmu. Trzeba tu zaznaczyć, że nie mamy stuprocentowej pewności, jakiego wyznania był Sierotka w momencie konwersji na katolicyzm. Najprawdopodobniej pozostawał kalwinistą, jednakże długie studia na luteranckiej uczelni w Tybindze mogły uczynić zeń luteranina. Radziwiłł, który będąc na studiach w Rzeszy pośredniczył w kontaktach ojca z teologami protestanckimi ze Szwajcarii, Niemiec czy Francji, dostatecznie dobrze orientował się w niezgodzie, jaka panuje pomiędzy poszczególnymi nurtami reformacji. Książę nie mógł także pogodzić się z uzależnieniem duchownych i teologów ewangelickich od władzy świeckiej. W jednym z listów do Krzysztofa Radziwiłła Pioruna Sierotka pisał o swojej wizycie u teologów ewangelickich w Szwajcarii: “...a tutejszym ministrom

² M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995, s. 18.

³ Według tej legendy opowiadanej na pogrzebie Sierotki przez Marcina Widziewicza: “gdy w piątek przed niedzielą kwietnia, [Radziwiłł] jadąc z Warszawy do Wilna w gospodzie kaplunu piec rozkazał, które gdy oprawne już na stole leżały, jednym razem ruszać się poczęły i po stole bieżąc, na ziemię spadły...” (M. Widziewicz), *Kazanie na pogrzebie Jaśnie Oświeconego Pana Jego Mości Pana Mikołaja Chrystosfa Radziwiła [...] miane w kościele nieświeskim Societatis Iesu 9 dnia kwietnia R.P. 1616 przez X. Marcina Widziewicza* (dalej: Widziewicz), Wilno 1616, s. 23.

instrukcje posyłając, jako mają wierzyć, bom ja swymi oczymi widział, że ministrowie w Helwecji, którzy potym tu do naszych ten kąkol heretycki na rozsiewanie posyłają, nic nie śmieją wydać, aż co królowa angielska aprobuje i podpisze ręką swą. W Tigurze [Zurychu. — T. K.] u Bullingera widziałem ja podpisanie jej na tej rzeczy, o które ociec mój nieboszczyk przez mię go pytał i powiedział, że już może publikować. A było to w ten czas o Świętej Trójcy i o wzywaniu Ducha Świętego. Bo królowa angielska już aprobowała i podpisała, i ukazał mi jej rękę”⁴.

Pewną rolę w konwersji Sierotki mógł odegrać jego mentor i opiekun podczas studiów w Strasburgu i Tybindze, Balcer Jezierski, o którym wiemy, że mniej więcej w tym samym czasie przeszedł z kalwińskiego wyznania na katolicyzm⁵. To właśnie Jezierski osobiście pośredniczył w korespondowaniu przez Czarnego z teologami protestanckimi z zachodniej Europy. Jeśli więc już w czasie studiów Radziwiłła pojawiło się u jego opiekuna zwątpienie w słuszność idei reformacyjnych, to fakt ten musiał w znaczącym stopniu zaważyć także na religijnej postawie Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.

Jeśli mówimy o wpływie konkretnych ludzi na konwersję Sierotki, to trzeba też wspomnieć o Mikołaju Tomickim. Był on synem luteranina, kasztelana gnieźnieńskiego Jana. Mikołaj Tomicki przez dłuższy czas studiował wspólnie z Sierotką na uczelniach w Strasburgu i Tybindze, a następnie w 1565 roku rozpoczął studia w Padwie, gdzie też dokonał się akt jego konwersji na katolicyzm. Nawrócenie Tomickiego miało być zasługą kardynała Commendoniego. Tomicki, z którym Sierotka utrzymywał regularny listowny kontakt, zapewne namawiał Radziwiłła do zmiany wyznania, a wiemy też, że odegrał ważną rolę w nakłoniению Sierotki do przyjazdu do Rzymu⁶.

Wizyta Sierotki w Wiecznym Mieście miała odegrać decydującą rolę w zmianie wyznania przez Radziwiłła. Tak przynajmniej uważa sekretarz kardynała Commendoniego Antonio Graziani, który opiekował się Sierotką podczas jego pobytu w Rzymie. Tam z kolei niebagatelny wpływ na akt konwersji młodego litewskiego magnata miały jego spotkania z kardynałem Commendonim oraz audiencja u papieża Piusa V, który został później ogłoszony świętym⁷. Zapewne jednak jeszcze istotniejsza w tym wypadku okazała się opieka Grazianiego, który towarzyszył Radziwiłłowi na każdym kroku podczas jego rzymskich spacerów i z którym Sierot-

⁴ M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 8 lipca 1586 z Miru, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (dalej: BKórн.), 11617, luźne odpisy; H. Chachaj, op. cit., s. 23.

⁵ M. Baryczowa, *Augustyn Botundus Mieleski — pierwszy historyk i apologeta Litwy* [w:] Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 99, R. 1976, s. 97.

⁶ J. Commendoni do kardynała H. Rusticucci 22 marca 1572 r., Iulii Pogiani Sunensis epistolae et orationes olim collectae ab Antonio Maria Cratiano nunc ab Hieronymo Lagomarsinio e Societate Iesu, vol. 4, Romae 1756 (dalej: Pogiani), s. 179.

⁷ Ibidem, s. 176–177, 179–180; J. Commendoni do M. K. Radziwiłła 12 marca 1567 z Rzymu, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AGAD, AR), dz. V, 2369, k. 1; H. Barycz, *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440–1600)*, Kraków 1938, s. 142.

ka musiał toczyć rozmowy na temat wiary. Ponadto książę Mikołaj Krzysztof poznął w czasie swego pobytu w Rzymie wielu dostojeńników kościelnych, między innymi kardynałów Alessandro (Michał Bonelli) i Jakuba Sabellusa⁸. Wedle świadectwa Grazianiego ogromny wpływ na konwersję Radziwiłła miało jednak samo Wieczne Miasto. Zdaniem sekretarza Commendoniego, Sierotka nie zauważał brzydoty Rzymu, za to szczerze podziwiał i wzruszał się oglądając miejsca związane z początkami chrześcijaństwa w dawnym Cesarstwie Rzymskim (m. in. katakumby, Koloseum). Każdego dnia nawiedzał kolejne kościoły, gdzie w wielu z nich oglądał relikwie świętych (według Grazianiego raczej z pobożności niż z ciekawości). Po złożeniu katolickiego wyznania wiary miał zaś codziennie uczęszczać na Mszę oraz przyjmować Komunię Świętą. Antonio Graziani, który cały czas towarzyszył Radziwiłłowi, podkreślał, iż jest przekonany co do szczerości aktu nawrócenia Sierotki⁹.

Nie można zgodzić się z Henrykiem Merczyngiem, że jednym z powodów konwersji księcia Mikołaja Krzysztofa na katolicyzm był fakt zachorowania przez niego na kiłą i związana z tym przemiana duchowa w jego życiu¹⁰. Wiadomo bowiem, że pierwsze symptomy kiły ujawniły się w przypadku Radziwiłła dopiero w roku 1575. A więc na krótko przedtem Sierotka musiał zarazić się tą chorobą.

Podobnie trudno zgodzić się z tezą Marcelego Kosmana, że przyczyny konwersji Radziwiłła były czysto oportunistyczne, a więc, że liczył on w związku z tym faktem na konkretne korzyści prestiżowe i ekonomiczne¹¹. Kosman zasugerował się informacjami, które podawał Graziani, iż niektórzy nieprzychylni Sierotce możliwi litewscy uważali, że Radziwiłł złożył katolickie wyznanie wiary w sposób nieszczerły. Nie ulega jednak wątpliwości, że zmiana wyznania przez księcia Mikołaja Krzysztofa wcale nie ułatwiała mu życia, a wręcz przeciwnie. Wobec przewagi ewangelików w ówczesnej elicie władzy w Wielkim Księstwie Litewskim Sierotka musiał się liczyć z faktem, że jego konwersja przysporzy mu raczej trudności na drodze kariery politycznej. Tolerancyjna polityka religijna Zygmunta Augusta nie pozostawała z kolei wątpliwości co do tego, że ze strony monarchy Radziwiłł nie może liczyć na jakieś szczególne korzyści wynikające z faktu zmiany wyznania.

Konwersja Radziwiłła na katolicyzm stanowiła istotny krok na drodze odbudowywania wpływów na Litwie przez Kościół Rzymskokatolicki. Sierotka był

⁸ Kard. Allesandro do kard. J. Buggieri 19 kwietnia 1567 r., *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 6, Romae 1991, a. 94; kard. Alessandro do M. K. Radziwiłła 19 kwietnia 1567 r., *Correspondence des Cardinaux avec la maison des Radziwiłł de 1548 a 1729*, ed. I. Ostoya-Mioduszewska, Römische Quartalschrift für Christliche Alterumskunde und für Kirchengeschichte, t. 25, R. 1911 (dalej: Ostoya-Mioduszewska), s. 57–58; Jerzy z Tyczyna do M. K. Radziwiłła 13 września 1567 r., *Georgii Ticinii ad principes Radziwill epistulae* (a. 1567–1585), ed. J. Axer, Wrocław 1980, s. 21–22.

⁹ A. Graziani do M. Tomickiego 7 grudnia 1566 r. oraz 13 grudnia 1567 r., A. Graziani do P. Nauclera 19 kwietnia 1567 r., Pogiani, a. 177, 179; H. Barycz, op. cit., s. 142

¹⁰ H. Merczyng, op. cit., s. 4.

¹¹ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 130, 135.

pierwszym znaczącym litewskim możnym, który porzucił ewangelicyzm dla wyznania rzymskiego. Swoją konwersją rozpoczął powolny początkowo proces powrotu kolejnych przedstawicieli magnackich rodzin z Wielkiego Księstwa Litewskiego do Kościoła katolickiego. Wkrótce swej protestanckiej wiary wyrzekł się jeden z dwu najbardziej wpływowych litewskich możnych w latach 70-tych XVI wieku starosta żmudzki Jan Chodkiewicz. Nie mniej jednak jeszcze długo, bo aż do czasów panowania Zygmunta III, w gronie litewskich senatorów było zdecydowanie więcej ewangelików niż katolików.

Po powrocie z Rzymu do Rzeczypospolitej duchowni katoliccy czynili wiele wysiłków, by umocnić katolicką wiarę Radziwiłła. Zresztą starania te nie były już potrzebne, gdyż do papiestwa dochodziły wieści o mocnym postanowieniu Sierotki wytrwania w wyznaniu katolickim¹². Innaczej jednak przedstawiała się sprawa manifestowania przez niego przywiązania do katolicyzmu w codziennym życiu i rugowania wpływów reformacji w dobrach Radziwiłła. Ta druga kwestia była zresztą trudna do rozwiązań, dopóki nie doszło do formalnego podziału dóbr po Mikołaju Radziwiłle Czarnym pomiędzy jego wszystkich synów. Bracia Sierotki (Albrycht, Jerzy i Stanisław) pozostawali zaś na razie formalnie ewangelikami. Katolicyzm przyjęli bowiem dopiero w latach 1574–1575 za namową starszego brata oraz jezuitów. Dopiero wówczas w czasie starań o koadiutorię biskupstwa wileńskiego dla Jerzego Radziwiłła Sierotka doprowadził do ostatecznej likwidacji wszystkich zborów protestanckich w dobrach nieświeskiej linii Radziwiłłów. Był to zresztą najważniejszy z warunków postawionych przez Rzym, od którego papież uzależniał mianowanie Jerzego koadiutorem. W tym samym czasie książę Mikołaj Krzysztof zaczął energiczniej działać na rzecz budowy silnej struktury parafialnej Kościoła katolickiego w jego posiadłościach¹³.

W pierwszych latach po powrocie Sierotki ze studiów jego konwersja pozostawała więc czysto osobistym aktem, za którym nie szły aktywne kroki podejmowane w duchu kontrreformacji. Jeszcze w 1572 roku nie wszyscy znajomi Radziwiłła wiedzieli, że jest on katolikiem¹⁴. Jednakże ostatecznie właśnie wówczas pod wpływem jezuitów oraz kardynała Commendoniego Sierotka postanowił

¹² Kard. Alessandro do M. K. Radziwiłła 13 marca 1567 r., Ostoya-Mioduszewska, s. 57–58; S. Hozjusz do M. K. Radziwiłła 5 listopada 1568 r. i 31 marca 1570 r., ibidem, s. 58–62 (w tekście pomylone strony 62 z 63); Jerzy z Tyczyna do M. K. Radziwiłła 13 września 1567 r., Georgii Ticini..., a. 18; A. Graziani do M. Tomickiego w sierpniu 1567 r., Pogiani, a. 178; Jerzy z Tyczyna do M. K. Radziwiłła 10 maja 1567 r. z Rzymu, BKórn., 11617.

¹³ H. Merczyng, op. cit., s. 7; P. Skarga do F. Sunyera 5 października 1574: r., Listy ks. Piotra Skargi T. J. z lat 1566–1610, wyd. J. Sygański, s. 70; M. K. Radziwiłł do W. Protaszewicza 16 czerwca 1574: r., *Archiwum domu Radziwiłłów* (dalej: ADR), Scriptores Rerum Polonica- rum, t. 8, Kraków 1885, s. 7.

¹⁴ Jeszcze w czerwcu 1572 roku Jan Zborowski pisał do Sierotki o swym katolickim bracie Andrzejem tak, jakby nie wiedział, że Radziwiłł był katolikiem: “Proszę nie racz mu Wasz Mość w tym wiary dawać, bo to wszystko sobie jako papieżnik, któremu o to nie trudno, zmyślił”, J. Zborowski do M. K. Radziwiłła 5 czerwca 1572 r., Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (dalej: BRacz.), 76, nr 29, k. 59.

publicznie ogłosić akt swej konwersji, wyrzec się dawnych błędów oraz przyjąć Komunię Świętą z rąk papieskiego nuncjusza. Uroczystość ta odbyła się w Święto Zmartwychwstania (6 kwietnia) 1572 roku w czasie obrad sejmowych w Warszawie w obecności wielu posłów i senatorów. Nuncjuszowi chodziło o propagandowy efekt tego aktu, który mógłby się stać przykładem dla innych magnatów i szlachty¹⁵. Trzeba tu jednak dodać, iż już dwa lata wcześniej Sierotka podczas odbywającego się w Warszawie sejmu występował publicznie przeciwko inicjatywie ewangelików zmierzającej do zagwarantowania protestantom w Rzeczypospolitej pełnej wolności religijnej. Podobnie na sejmie 1572 roku, podczas którego znowu poruszano kwestię prawnych gwarancji wolności wyznaniowych, Radziwiłł wystąpił ostro przeciwko propozycjom ewangelików. Wówczas też w czasie obrad senatu doszło do słownego starcia między Sierotką a jego stryjem Mikołajem Radziwiłłem Rudym, który zarzucił synowcowi, że występuje przeciw autorytetowi swego ojca¹⁶.

Przyjęcie katolicyzmu przez Sierotkę a później jego włączenie się aktywnie w nurt kontrreformacji nie zmieniło początkowo sposobu życia Radziwiłła. W czasie długich pobytów na dworze Zygmunta Augusta, a potem Henryka Walezego (z racji sprawowanego przez Radziwiłła od 1569 roku urzędu marszałka nadwornego litewskiego) Sierotka należał do grona tych osób, które w pełni starały się korzystać z uciech dworskiego życia. Pod tym względem nie różnił się on wówczas od większości dworzan i przebywających na królewskim dworze magnatów. W czasie krótkiego pobytu w Polsce Henryka Walezego Sierotka razem z królem oddawał się “polowania, grze w karty, tańcom i rozpustnym ucztom, na które [...] dziewczęta były przyprowadzane” — relacjonował Reinhold Heidenstein¹⁷. Ten swawolny tryb życia Radziwiłła spowodował, że zaraził się on kiłą, którą powszechnie nazywano “franca”. Była to wówczas choroba praktycznie nieuleczalna, która stopniowo czyniła z chorego coraz większego kalekę. Pierwsze poważniejsze symptomy tej choroby pojawiły się u Sierotki w 1575 roku. Radziwiłł narzekał wówczas na ciągłe bóle głowy i przestał słyszeć na jedno ucho. Zaczęły się także problemy ze wzrokiem. W dodatku Sierotkę poczęła nękać inna choroba, powszechna wśród magnatów podagra, której silne symptomy mogły wyłączyć człowieka z normalnego życia nawet na kilka miesięcy. Na początku 1576 roku rozchodziły się nawet wieści o rychłym zgonie Sierotki. Leczenie podjęte przez Radziwiłła między innymi w uzdrowisku Szkło pod Jaworowem a potem w cieplicach niemieckich sprawiło, że rozwój kiły został na razie powstrzymany. Nie oznaczało to wszakże powrotu do pełni zdrowia.

¹⁵ J. Commendoni do kard. H. Rusticucci 22 marca i 5 kwietnia 1572 r., Pogiani, s. 179–180; A. Graziani do S. Hozjusza 9 kwietnia 1572 r., ibidem, s. 180; J. Commendoni do kard. Como (Tolomigo Galli) 9 lipca 1572 r., Uchańsciana, t. 4, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1892, s. 13.

¹⁶ Uchańsciana, t. 4, s. 262; t. 5, s. 464; S. Hozjusz do M. K. Radziwiłła 6 października 1571 r., Ostoya-Mioduszewska, s. 62–63; A. Graziani do S. Hozjusza 9 kwietnia 1572 r., Pogiani, s. 180.

¹⁷ R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, t. 1, Petersburg 1857, s. 153.

Te poważne przejścia zdrowotne spowodowały u Sierotki okres wyraźnego przygnębienia, a nawet krótkotrwałego załamania psychicznego. W jednym z listów do Jana Zamoyskiego księże pisał: “Więc ja, iżem stracił to, co u mnie najmilszego było na świecie — zdrowie (które Wasza Miłość w cedule swej małym dotknięciem zowiesz, ja dobrze czuję, jeśli małe), tedy muszę już to tak przyjmować, jako Pan Bóg raczy, ale gdy ja tego [zdrowia. — T. K.] nie mam, żadna rzecz smakować mi nie może”¹⁸. Kłopoty zdrowotne stały się też jednakże początkiem duchowej przemiany w życiu Radziwiłła. Traktował on bowiem nękające go choroby jako karę Bożą za grzechy młodości i w związku z tym postanowił zmienić gruntownie swoje życie. Wówczas też księże powziął zamiar udania się w pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Tę śmiałą decyzję nie było zresztą łatwo podjąć choremu Radziwiłłowi. Wybranie się w tak długą i niebezpieczną podróż w dodatku przez chorego człowieka stanowiło niewątpliwie w ówczesnych warunkach akt sporej odwagi, świadczącej o wewnętrznej determinacji Sierotki. Sam Radziwiłł tak pisał o tej swojej decyzji w swojej “Peregrynacji do Ziemi Świętej”: “Wróciwszy się z wojska zimą do domu [z kampanii pakowskiej 1581 roku podjętej przez Stefana Batorego. — T. K.], gdy już každemu było jawno (bom je też opowiadał) to moje przedsięwzięcie i acz každy rozradzał, mnie też w głowę było wpadło, że pomyślałem zaniechać, wykładając sobie, iż obiecałem, gdy mię Pan Bóg ku pierwszemu zdrowiu przywróci, aż zdrowie z laty poczęło być gorsze. Jednak zalecając to w grzesznej modlitwie mojej, jako zawsze, tak pogotowiu wtenczas, gdy już takie myśli poczęły mi w głowie bujać, uciekszy się znowu przez świętą spowiedź i przyjęcie Najświętszego Sakramentu do Pana Boga, zasię przyszła mi myśl, że acz zdrowie słabe, ale a to takie, że chodzę, sprawuje, co potrzeba, jeżdżę na wojny, w drogi dalekie, a jeśli to czynię gwoli królowi ziemskaemu i potrzebom swoim albo obcym, czemu nie mam na tę drogę się puścić, obiecawszy ją Panu Bogu, który nad wszystkimi królmi starszym i od którego wszystkie potrzeby nasze idą [...]. Poruczywszy się tedy w świętą opiekę Jego, pewniem postanowił, by zdrowie najsłabsze było, jachać, mocno dufając Panu Bogu, że tam zajadę...”¹⁹.

Przebieg pielgrzymki Radziwiłła znamy dokładnie dzięki jej słynnemu opisowi, jaki pozostawił nam Sierotka. Trwająca niemal dwa lata podróż do Ziemi Świętej i Egiptu pełna była niebezpieczeństw, grożących niekiedy nawet utratą życia przez Radziwiłła i jego towarzyszy. Oprócz tego jednak peregrynacja przyniosła Sierotce wiele czysto religijnych przeżyć, które pozostawiły trwały ślad w życiu magnata. W czasie pielgrzymki w Jerozolimie Radziwiłł został mianowany na Rycerza Grobu Świętego, który to tytuł księże szczególnie cenił, co widoczne było choćby w zewnętrznej formie jego nagrobka czy tytulaturze, jaką się potem posługiwał.

¹⁸ M. K. Radziwiłł do J. Zamoyskiego 12 sierpnia 1577 r., *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. 1, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904, s. 164.

¹⁹ M. K. Radziwiłł, *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584*, opr. L. Kukulski, Warszawa 1962, s. 9–10.

Sierotka powoływał się na ten zaszczytny tytuł wiele razy przy ustanawianiu kolejnych fundacji i pobożnych funduszy.

Nie ulega wątpliwości, że intensywne peregrynackie przeżycia wzmacniły fundamenty wiary Radziwiłła. Pobudziły go także do zintensyfikowania działalności na rzecz promocji katolicyzmu na Litwie w duchu soboru trydenckiego. Pierwszy wyraźny symptom duchowej przemiany w życiu Radziwiłła, który widać po jego powrocie z pielgrzymki, stanowiła chęć wycofania się z czynnego życia politycznego na rzecz spokojnego sielskiego życia, tak pięknie opisywanego przez Jana Kochanowskiego (zresztą chętnie czytanego przez Sierotkę). Radziwiłł uważało, że właśnie w ten sposób łatwiej mu będzie nawiązać kontakt z Bogiem. To postanowienie spędzenia życia z dala od zgiełku królewskiego dworu i politycznych zawieruch była na tyle silna, że Radziwiłł nie uległ nawet perswazji samego papieża Grzegorza XIII i nunciusza Alberto Bolognietiego, by przyjąć ofiarowany mu przez króla Stefana Batorego najwyższy urząd świecki na Litwie — województwo wileńskie. Nie przypadkiem też właśnie kilka miesięcy po pielgrzymce książę Mikołaj Krzysztof poślubił Elżbietę Eufemię Wiśniowiecką, która choć była kalwinistką, wkrótce za przykładem męża przyjęła katolicyzm.

Zajmijmy się jednak tym, jaki pielgrzymka do Ziemi Świętej wywarła wpływ na działalność Sierotki na polu wyznaniowym. Jest charakterystyczne, że niemal wszystkie fundacje pobożne Sierotki zostały przez niego ustanowione już po powrocie z peregrynacji. Zresztą w przywilejach ustanawiających wiele z tych fundacji Sierotka odwoływał się bezpośrednio do swych peregrynackich doświadczeń, przede wszystkim zaś nawiązywał do obowiązków, jakie nakładał na niego tytuł Rycerza Grobu Świętego. Przypomnijmy tutaj najważniejsze fundacje litewskiego magnata. Z nieświeskich budowli sakralnych wzniesionych z inicjatywy Radziwiłła wymienić trzeba kolegium jezuitów i kościół Bożego Ciała, klasztor i świątynię benedyktynek (pierwsze w Wielkim Księstwie Litewskim żeńskie zgromadzenie zakonne), klasztor i kościół bernardynów i kaplicę wzniesioną ku czci świętego Rafała. Poza Nieświeżem Sierotka zbudował nowe, murowane kościoły parafialne w Mirze, Białej, Czarnawczycach, Derewni i Nowym Swierżniu. Oprócz tego książę jako Rycerz Grobu Świętego założył stały fundusz wspomagający franciszkanów w Jerozolimie oraz komandorię dla zakonu kawalerów maltańskich. Pod auspicjami Sierotki działała też na potrzeby jezuitów wileńskich drukarnia, którą później książę przekazał na własność Towarzystwu Jezusowemu²⁰.

Choc pierwszym bezpośrednim skutkiem pielgrzymki do Ziemi Świętej w przypadku Radziwiłła była chęć odsunięcia się od polityki i poświęcenia się jedynie “sprawom bożym”, to jednak ostatecznie dała ona wyraźny impuls do wzmacnienia kontrreformacyjnej działalności przez litewskiego magnata. Sierotka należał

²⁰ Szczegółowo na temat fundacji pobożnych Sierotki zob. T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła “Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1996; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616)*, wojewoda wileński, Warszawa 1999, rozdział 5.

w tym czasie (na przełomie XVI/XVII wieku) do najwybitniejszych przedstawicieli propagujących reformę trydencką na Litwie. Świadczy o tym choćby obfita korespondencja magnata z kolejnymi papieżami oraz wieloma kardynałami, których książę częstokroć poznawał osobiste w czasie swoich włoskich podróży. Papież pozostawał dla Sierotki najważniejszym autorytetem w sprawach wiary. W 1567 roku tak pisał o tym do swego kuźcyna Krzysztofa Radziwiłła Pioruna: “Słuchać go [papieża]. — T. K.] w rzeczach zbawienia potrzebujących i w Litwie i wszędzie na świecie powiniensem, bo nie jego osoby jako prostego człowieka słucham, ale jako Boga, który przez namiestnika swego postanowionego od Ducha Świętego w Kościele swym rozkazuje, boć on sam z nieba z nikim nie mówi”²¹. Regularne kontakty z Rzymem zapewniały Radziwiłłowi możliwość orientowania się w aktualnej polityce prowadzonej przez państwo, a jednocześnie umacniały jego kontrreformacyjną postawę. Doskonała znajomość Pisma Świętego u Sierotki (o czym wiemy choćby z kart jego “Peregrynacji”, a także ze świadectw współczesnych mu ludzi) wraz z orientacją co do aktualnej wykładni wiary przez państwo sprawiała, że zazwyczaj krytycznie lub co najmniej ze sceptycyzmem odnosił się Radziwiłł do wszelkich zabobonów i wierzeń nie mających swego uzasadnienia w Biblii. Negatywny był też więc jego sąd o astrologii²².

Dojrzałe lata życia Radziwiłła stanowiły pogłębienie jego osobistego kontaktu z Bogiem. Książę sięgał często po Pismo Święte oraz spędzał dużo czasu na modlitwie. Czytał też dużo książek religijnych. Odmawiał regularnie różaniec, otrzymawszy na jego odmawianie specjalną indulgencję papieską²³. Jak wynika ze świadectwa Jana Alanda, w ostatnich latach swego życia książę uczestniczył codziennie we Mszy św., przystępując w każde większe święto kościelne do Komunii św. Często dyskutował też o nurtujących go pytaniach związanych z wiarą z duchownymi katolickimi²⁴.

Choć Sierotka należał do dumnego rodu Radziwiłłów, podkreślał jednak konieczność pokory nie tylko w stosunku do Boga, ale i innych ludzi. Zgodnie z tym książę nakazywał swoim synom: “Nad poddanymi bądźcie miłosiernymi, ciemiężyć nie dopuszczajcie i samym wam niech tego bojaźń Boża zabrania. Urzędnikom nie dopuszczajcie, każdego sami dobrze a cierpliwie wysłuchajcie, gdyż są bliźni waszy i także Pan Bóg o nich pieczę ma jako o największym Panie. Owa niechaj zawsze bojaźń Boża, a ku bliźnieniu powinność, przed oczyma będzie u was, tedy i straż

²¹ M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 19 października 1567 r. z Miru, Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJag), 3605, k. 53v–55.

²² M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 16 maja 1566 r. z Nieświeża, AGAD, AR, dz. IV, kop. 506, nr 45.

²³ ADR, s. 73; Grzegorz XIII do M. K. Radziwiłła 23 maja 1575 r., AGAD, AR, dz. II, ks. 40, s. 2.

²⁴ J. Aland, *Pamiątka Jaśnie Oświeconemu Sławnej Pamięci Panu Jego M. P. Mikołajowi Chrysztofowi Radziwiłowi [...] czyniona przy exequiach rocznych w Nieświeżu dnia 26 lutego 1617 r.*, Wilno 1617, bez pag.; Widzewicz, s. 24 i n.

Boża będzie nad wami...”²⁵. Radziwiłł uważał więc, że ludzie winni rozwijać dane im przez Stwórcę talenty i postępować zgodnie z życiowym powołaniem. Życie miało być bowiem według Radziwiłła tylko krótką pielgrzymką na drodze do wieczności. Takiej właśnie życiowej postawy uczył swoich synów²⁶.

Sierotka należał niewątpliwie do grona najlepszych uczniów jezuickich. Choć to nie oni odegrali decydującą rolę w jego konwersji na katolicyzm, jednakże później właśnie członkowie Towarzystwa Jezusowego (początkowo głównie Piotr Skarga i Stanisław Warszewicki) czuwali nad umacnianiem wiary Sierotki. Jezuici należeli do najzaufańszych doradców księcia. Pełnili rolę jego spowiedników (Wojciech Mroszkowski, Jan Aland). Byli też wychowawcami jego synów. Starsi synowie studiowali zresztą początkowo w kolegium jezuickim w Braniewie. Nie przypadkowo też pierwszą większą fundacją księcia stało się założenie kolegium Towarzystwa Jezusowego w Nieswieżu. Radziwiłł zdawał sobie doskonale sprawę ze szczególnej roli, jaką jezuici odgrywali w ówczesnym Kościele katolickim, stąd starał się wspierać ich działalność. Nauczanie jezuickie miało więc przemożny wpływ na poglądy religijne Sierotki, a co za tym szło, stymulowało jego aktywną postawę na polu wyznaniowym w duchu soboru trydenckiego.

Radziwiłł starał się więc propagować katolicyzm zarówno przykładem swojej osobistej pobożności, popierając różne formy propagandy katolickiej, jak i zwalczając wpływy reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim. Stosunek Sierotki do ewangelików był bardzo negatywny. Widać to choćby w radziwiłłowskiej “Peregrynacji”. Porównania, jakich tam dokonywał między poszczególnymi wyznaniami i religiami, wypadały zawsze na niekorzyść ewangelików. Radziwiłł zwykł nazywać protestantów bliźnierzami, kąkolem szatańskim czy diabelskimi slugami. Była to zresztą retoryka bardzo charakterystyczna dla ówczesnych polemik religijnych. Nie przeszkaďało to przecież Sierotce utrzymywać bliskie kontakty z wieloma ewangelikami, by wspomnieć tu choćby czołowego polemistę kalwińskiego Andrzeja Wolana²⁷. Wśród zaufanych urzędników i ekonomów Radziwiłła było też wielu protestantów (np. Hieronim Makowiecki, Fedor Jewłaszewski czy Enoch i Hektor Kawieczyńscy), choć z drugiej strony książę zalecał wyraźnie swoim synom, by w swoich dobrach zatrudniali tylko katolików obu obrządków.

Sierotka zwalczał propagandę reformacyjną na wiele sposobów. Temu celowi służyła choćby jego drukarnia (przekazana jezuitom), z której wychodziły

²⁵ ADR, s. 63–65.

²⁶ Poglądy religijne Sierotki najpełniej odsłaniają: Admonitorium napisane przez niego dla synów (ADR, s. 56–70), jego testament (ADR, s. 71–61), “Peregrynacja do Ziemi Świętej” autorstwa Radziwiłła oraz zachowana korespondencja księcia Mikołaja Krzysztofa.

²⁷ Zob. A. Wolan do M. K. Radziwiłła 23 grudnia 1594 r., A. Wolan, *Rinktiniai raštai*, wyd. H. Ročka, I. Lukšaitė i inni, Vilnius 1996, s. 355–356. Wolan dedykował nawet Sierotce panegiryk “Panegirycus Illustrissimo Principi Domino Nicolao Christophoro Radivilo, duci in Olika ac Nieswiez, palatino trocensi..., Wilno 1598. Jedyny znany egzemplarz tego druku znajduje się w Książnicy Miejskiej w Toruniu, zostało ostatnio przedrukowane w: A. Wolan, op. cit., s. 241–258.

dzieła czołowych polemistów katolickich, w większości jezuickich. Z funduszy Radziwiłła i w jego typografii zostało wydrukowane w 1579 roku pierwsze wydanie najpoczytniejszej wówczas książki w Rzeczypospolitej “Żywotów świętych” Piotra Skargi. Nie jest natomiast potwierdzone, by Sierotka uczestniczył aktywnie w dziele niszczenia słynnej protestanckiej Biblii Brzeskiej, wydrukowanej przez jego ojca. Legendę o skupowaniu i paleniu tej księgi przez Radziwiłła stworzyli jezuici. Z drugiej strony trzeba przyznać, że w czasie sprawowania przez Sierotkę urzędu wojewody wileńskiego (w latach 1604–1616) zamknięto w Wilnie wszystkie drukarnie ewangelickie oraz jedyną działającą tam wówczas typografię prawosławną²⁸.

Ważną formę działalności kontrreformacyjnej Sierotki stanowiły jego wystąpienia sejmowe oraz na sejmikach, a odnoszące się do kwestii wyznaniowych. Radziwiłł sprzeciwiał się zrównaniu w prawach wszystkich chrześcijan. Występował przeciw temu na sejmach 1570 i 1572 roku, a po uchwaleniu konfederacji warszawskiej namawiał króla-elektę Henryka Walezego, by ten nie składał przysięgi, że dotrzyma postanowień tego aktu. Sierotka stał się stopniowo przywódcą obozu katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim. Jego szczególna rola uwidoczniała się w pierwszym okresie panowania Zygmunta III w latach 90-tych XVI wieku w związku z kryzysem związanym z obsadą biskupstwa wileńskiego. Król rozważał nawet w związku z tym możliwość mianowania Radziwiłła biskupem wileńskim²⁹. Później, w pierwszych latach XVII wieku, a szczególnie podczas rokoszu Zebrzydowskiego, książę włączył się aktywnie w przeciwstawianie opozycji antykrólewskiej. Nie wawał się występować wówczas przeciw swoim krewniakom z birżańskiej (kalwińskiej) linii Radziwiłłów. Z drugiej strony przecież nie-strudzenie zabiegał o ich pojednanie z Zygmuntem III.

Z ówczesną polityką Rzymu wiązało się ściśle poparcie Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła dla procesu unii brzeskiej. Stosunek Sierotki do prawosławia nie był oczywiście tak negatywny jak do protestantów, nie mniej zgodnie z linią wytyczoną za pontyfikatu papieża Grzegorza XIII księę popierał wszystkie działania, które zmierzały do podporządkowania papiestwu Kościołów wschodnich. Już w latach 70-tych Sierotka podjął pierwsze działania w tym kierunku. To właśnie z drukarni Radziwiłła wyszła drukiem słynna książka Piotra Skargi “O jedności Kościoła Bożego...” (1571), a później też wznowienia dzieł powstały w czasie finalizacji unii florenckiej, m. in. książki Georgiosa Scholariosa. W latach 90-tych książę był doskonale poinformowany o postępie rozmów między władzami russkimi a biskupami katolickimi dotyczącymi przyszłej unii brzeskiej. Znał bowiem dobrze głównego twórcę unii ze strony prawosławnej — władcy włodzimiersko-brzeskiego Hipacego Pocieja. Sam starał się promować unię na wiele sposobów.

²⁸ M. B. Topolska, *Biblioteki w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej, t. 20, R. 1983, s. 152.

²⁹ *Diariusz sejmu 1597 r.*, Scriptorca Rerum Polonicarum, t. 20, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907, s. 489.

Zabiegał o skuteczne zwalczanie opozycji antyunijnej przez Zygmunta III. Wpływał na chwiejnego metropolitę kijowskiego Michała Rahozę. Czynił wszystko, by uniemożliwić współpracę dyzunitów z ewangelikami. Namawiał do poparcia unii także przywódcę prawosławia w Rzeczypospolitej Konstantego Ostrońskiego. Wsparł swoimi pieniędzmi wyjazd władcy Pocieja i Cyryla Terleckiego w celu finalizacji unii. Nic dziwnego, że Zygmunt III mianował Radziwiłła (obok Lwa Sapiehy i Dymitra Chaleckiego) swoim komisarzem na zjednoczeniowy synod w Brześciu w październiku 1596 roku. Sierotka udzielał wsparcia Kościołowi unickiemu także w następnych latach. Obok Lwa Sapiehy był na tym polu najaktywniejszym ze świeckich litewskich magnatów³⁰.

Poglądy wyznaniowe Sierotki miały wpływ na jego ocenę różnych narodów. Negatywnie wypowiadał się o narodach i państwach, w których dominującą pozycję zajmowali protestanci. Źle oceniał Francuzów (“francuska nikczemna nacja”), a króla Henryka IV nazywał “obłudnym hugonetem” i “błaznem”. Jak najgorzej wypowiadał się również o królowej angielskiej Elżbiecie II, a wręcz przeciwnie o jej adwersarzu Filipie II Hiszpańskim³¹. Podobnie pozytywnie jak o Hiszpanach, wyrażał się także o państwach włoskich, szczególnie o północnych. Polecał swemu krewniakowi Januszowi Radziwiłłowi, by w czasie swej młodzieńczej peregrynacji koniecznie odwiedził Mediolan, Wenecję i przejechał przez Lombardię³². O Niemcach Sierotka też generalnie nie miał najlepszego zdania, choć to przecież w państwach niemieckich uczyli się na studiach jego synowie. Na opinii o państwach niemieckich znów zaciążyły przede wszystkim stosunki wyznaniowe. W jednym z listów do Krzysztofa Radziwiłła Pioruna Sierotka pisał, iż “oprócz Noremberku, Drezna, Lipska, tedy to tam nikczemne katy i ludzie sprośni, nieobyczajni”. Zawsze zaś z wielkim szacunkiem książę wyrażał się o rodzinie cesarskiej. Habsburgowie stanowili przecież ostoję katolicyzmu w Europie, na nich też spoczywał główny ciężar walki z islamską Turcją. Ponadto Radziwiłłowie zawsze dzielili im tytuł książęcy. Nic zatem dziwnego, że Sierotka pozostawał najwierniejszym z litewskich stronników Habsburgów w czasie kolejnych bezkrólewi. Radziwiłł wykluczał możliwość, by na tronie polsko-litewskim mógł zasiąść niekatolik: “A koronacja być nie może, aż przy niej król przysięga być synem świętego

³⁰ Szerzej na temat poparcia udzielonego procesowi unii brzeskiej przez Sierotkę i innych magnatów zob. T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł “Sierotka” a unia brzeska*, Czasy Nowożytne, t. 2, R. 1997, s. 47–63; ibidem, *Magnateria litewska wobec unii brzeskiej w pierwszych latach jej istnienia*, Vesci Mižnarodnaj Akademii Vyvučennja Nacjanal'nyx Menšascej, nr 1, R. 1997, s. 20–23; ibidem, *Poparcie magnaterii litewskiej i ruskiej dla unii brzeskiej w pierwszych latach po jej wprowadzeniu*, Rocznik Bialskopodlaski, R. 1997, t. 5, s. 7–23.

³¹ Cedula dołączona do listu M. K. Radziwiłła do K. Radziwiłła z 23 listopada 1597 r. z Nieświeża, AGAD, AR, dz. IV, kop. 508, nr 99; M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 8 lipca 1586 r. z Miru, BJag., 3605, k. 44.

³² H. Wisner, *Młodzieńcze peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów po Europie (schyłek XVI – początek XVII wieku)*, Zapiski Historyczne, t. 55, R. 1990, z. 1, s. 31.

powszechnego Kościoła i bronić go, a nadto Najświętszy Sakrament przyjmuje, ergo ma być katolik to”³³.

Kontrreformacyjna postawa Radziwiłła uwidaczniała się nie tylko w bezpośrednim zwalczaniu wpływów ewangelików, ale również w propagowaniu różnych form pobożności, także tej ludowej. Kościół Bożego Ciała przyciągał rzesze wiernych w okresie świąt Bożego Narodzenia między innymi efektowną inscenizacją szopki. Z kolei w okresie świąt Zmartwychwstania budowano tu okazały grób Chrystusa, który, wzbudzał zachwyt odwiedzających Nieświeź³⁴. Radziwiłł starał się też o to, by w jego nieświeskich kościołach znalazły się relikwie świętych. Sprowadził między innymi z Krakowa częstki relikwii św. Stanisława oraz św. Floriana. Poza tym książę inicjował powstawanie w nieświeskich kościołach bractw kościelnych. Sam był członkiem bractw zakonnych augustianów, karmelitów i bernardynów (bractwo św. Anny) przy ich wileńskim klasztorze.

Sierotka nie byłby tak skuteczny w zwalczaniu wpływów reformacji i przyciąganiu do katolicyzmu rzesz nowych wyznawców, gdyby nie jego osobista postawa życiowa. Na podkreślenie zasługuje tu jego szeroka działalność charytatywna. Książę założył szpitale dla ubogich w: Nieświeżu (1585), Czarnawczycach (1589), Mirze (1588) oraz w Białej (między 1596 a 1602 r.). Radziwiłł stworzył też w 1598 roku specjalny fundusz “dla ratunku ubogich i osierociących panienek, aby przez ubóstwo i niedostatek, nie mogąc za mąż pójść, w grzech nie wpadały”. Pieniądze (1000 zł) przekazane przez Sierotkę na ten cel miała pomnażać rada miejska Nieświeża, tak by co roku wypłacać na rzecz ubogich panien 80 zł³⁵. Sierotka utworzył ponadto fundusz na wykup chrześcijan z niewoli tureckiej, którym zawiadywali jezuici. Podeczas swojej pielgrzymki do Ziemi Świętej osobiście wykupił kilku (może kilkunastu) niewolników z rąk Turków. Nie można także w tym miejscu pominąć, iż w zachowanych księgarach rozchodów Sierotki ważne miejsce zajmują wydatki na jałmużnę dla spotykanych po drodze żebraków: kalekich żołnierzy, ubogich wdów, żon szukających wsparcia na wykupienie mężów z niewoli, uchodźców z państwa moskiewskiego, biednych żaków. Jednorazowa jałmużna Sierotki dla jednego żebraka liczyła zazwyczaj od 1 grosza nawet do kilku złotych³⁶. W dzień swego patrona św. Mikołaja podczas pobytu w Warszawie Radziwiłł nakazał swoim sługom zebrać “z gnojów i z ulic” biedaków i zaprowadzić ich do szpitala, przeznaczyszy na ich utrzymanie 5 zł. Zaś po śmierci swej małżonki w dzień jej

³³ M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 19 października 1587 r. z Miru, BJag., 3605, k. 53v–54.

³⁴ H. Pociej do M. K. Radziwiłła 1 czerwca 1601 r. z Wilna, BKórn., 1539, nr 64.

³⁵ AGAD, AR, dz. VIII, nr 279, s. 1–3; A. Hryckiewicz, *Častnovladel' českije goroda Belorussii v XVII–XVIII vv.*, Minsk 1975, s. 157.

³⁶ Vilniaus Universitas Moksline Biblioteka , F 5, B 67, nr 3408, k. 97–106. Na różnego rodzaju jałmużny (wliczając w to datki dla zakonników i posłów cudzoziemskich) Sierotka wydał w ciągu ponad półrocznego okresu w 1571 roku (podczas pobytu w Warszawie) aż 1055 zł i 3 grosze.

patronki (św. Eufemii) fundował wszystkim ubogim mieszkańom nieświeskim obiadę³⁷.

Działalność Radziwiłła na polu wyznaniowym miała wiele aspektów. Tutaj zostały odnotowane jedynie niektóre formy tej aktywności. Nie ulega wątpliwości, że Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka należał do najważniejszych propagatorów ideologii trydenckiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Swoją aktywnością na tym polu prześcignął nie jednego biskupa zasiadającego w Wilnie. Z tego punktu widzenia możemy uznać go za jednego z najlepszych uczniów jezuitów. Nie gołosłownie papież Grzegorz XIII wyrażał się o księciu jako o filarze Kościoła katolickiego na Litwie. Działalność Radziwiłła w znaczący sposób przyczyniła się bowiem do rozwoju katolicyzmu w Wielkim Księstwie Litewskim. Nie ulega wątpliwości, że nie byłoby wielu wspaniałych dzieł, które pozostawił po sobie Sierotka (także tych sakralnych), gdyby nie głębokie przemiany duchowe, jakie nastąpiły w jego życiu.

³⁷ Ibidem, k. 103v; Nacyjanałny Histaryčny Archiu Belarusi u Mińsku, f. 694, op. 2, nr 4959, s. 97.

Галіна Кандрацьева (Нясвіж, Беларусь)

ДА ПЫТАННЯ АБ РЭЛІГІЙНЫМ СВЕТАПОГЛЯДЗЕ М.-К. РАДЗІВІЛА СІРОТКІ

Пачаць размову пра Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіротку на сённяшній канферэнцыі, прысвечанай 450-годдзю з дня яго нараджэння, хочацца падрадковым перакладам з лацінскай мовы радкоў верша, напісанага езуітамі ў гонар гэтага выдатнага дзяржаяунага і палітычнага дзеяча ВКЛ:

Узнёс святыні Богу, крэпасці айчыне,
калегію навукам,
прыстанак гаротным і ўцекачам ад свету;
быў славаю ў бай, святлом у радзе;
адведаў і пазнаў зямлю.
Калі б мы мелі двух такіх мужоў,
без цяжкасці перагналі б Італію.

У працытаваных радках адлюстраваны амаль усе накірункі дзейнасці Сіроткі. У сваім выступленні я б хацела спыніцца толькі на адным з іх — разгледзець яго рэлігійны светапогляд і той уплыў, які аказаў М.-К. Радзівіл на контэрфармацыйны рух у ВКЛ.

Як вядома, імкнучыся да незалежнасці Літоўскага княства ад Польшчы, бацька Сіроткі, Мікалай Радзівіл Чорны, прыняў вучэнне Кальвіна і ўпартая распаюсюджваў яго на тэрыторыі сваіх уладанняў, зрабіў Нясвіж адным з самых буйных цэнтраў Рэфармацыі ў Еўропе. Аднак, нягледзячы на тое, што ўсе дзеці Мікалая Чорнага выхоўваліся ў пратэстанцкім духу, пасля смерці бацькі яны вярнуліся ва ўлонне каталіцкай царквы. Рэлігійныя погляды М.-К. Радзівіла Сіроткі фарміраваліся пад упłyvам грамадска-палітычных падзеяў, што адбываліся ў другой палове XVI ст. у Еўропе, акрамя таго, вялікі ўплыў на яго веравызнанне аказаў і суб'ектыўны фактар. Сіротка быў старэйшым сынам у сям'і. Пачатковую адукцыю ён атрымаў дома, выкладчыкі ж былі рознага веравызнання. У пачатку ліпеня 1563 г. Сіротку адпраўляюць за мяжу для працыту вучобы — у Страсбург, Цюбінген, Цюрых, Гейдэльберг. Хвалюючыся, каб сын не падпаў у Еўропе пад уплыў іншых рэлігійных вераванняў, ужо ў канцы гэтага года бацька высылае яму экземпляр пратэстанцкай Бібліі, якая толькі што выйшла на польскай мове ў Брэсце. Знаходзячыся ў гэты час пад упłyvам антытрынітарыяў, Мікалай Чорны загадаў сыну дасылаць яму інфармацыю, якая датычылася рэлігійных спрэчак у Заходній Еўропе. З гэтай нагоды Сіротка наведаў Булінгера ў Цюрыху, пабываў пры двары электара ў Гейдэльбергу.

Смерць агульнапрызнанага лідэра кальвіністаў у ВКЛ Мікалая Чорнага (1565) і як вынік гэтага абвастрэнне адносін паміж рознымі плынямі пратэстантызму, слабая сацыяльная база Рэфармацыі дазволілі неўзабаве каталіцкай царкве перайсці ў рашучы наступ на сваіх ідэалагічных праціўнікаў. Пачалася пропагандысцкая апрацоўка найбольш уплывовых прыхільнікаў пратэстантызму ў дзяржаве, у tym ліку і Мікалая Крыштофа Радзівіла. Пасля смерці бацькі ён, выконваючы яго апошнюю волю, з канца 1565 да пачатку 1567 г., аб'язджаў еўрапейскіх уладароў у Германіі, Францыі, Італіі. Трапіўшы пад упłyў былога нунцыя ў Польшчу кардынала Камедоні, 7 снежня 1566 г. у Рыме прыняў каталіцтва. У гэты ж час адбылася аўдыенцыя ў папы Пія V.

Змена веравызнання Мікалаем Крыштофам Радзівілам была невыпадковай. Адсутнасць ідэйнай цэласнасці пратэстанцкага вучэння, наяўнасць шматлікіх плыняў унутры кальвінізму ў параўнанні з выпрацаванымі стагоддзямі пастулатамі каталіцкай царквы склілі яго ў бок апошняй. Да пераходу ў каталіцкую веру Мікалая Крыштофа падштурхнула і хвароба, у якой ён убачыў боскую кару за свавольствы маладосці і за адрачэнне сям'і ад каталіцтва. Змена веравызнання маладога Радзівіла адразу абудзіла сярод каталіцкай іерархіі спадзяванні на хуткую змену рэлігійных плыняў у Літве. Аднак, не зважаючы на незадаволенасць айцоў касцёла, Сіротка прасіў іх трymаць яго рашэнне пакуль у таямніцы, каб не ўскладніць адносіны з апекуном-кальвіністам (да паўналецця — пачатку 1567 г. апекуном Мікалая Крыштофа быў стрычны брат Чорнага — Мікалай Радзівіл Рыжы, які пасля смерці Чорнага ўзначаліў літоўскіх кальвіністаў). Па гэтай жа прычыне пазней, у 1570 г., Сіротка адправіў сваіх братоў на вучобу ў пратэстанцкія навучальныя ўстановы.

Да падпісання Люблінскай уніі Радзівіл ставіўся адмоўна, аднак пад пагрозай канфіскацыі ўладанні ў і далучэння іх да Кароны, а таксама спакушаны пасадай літоўскага падчашага 1 чэрвеня 1569 г. ён прыняў у Любліне прысягу на вернасць каралю і Польскай Кароне. Пасля ваеннай кампаніі пад Улай атрымаў ганаровыя прывілеі надворнага маршалка і 1 ліпеня паставіў свой подпіс пад актам Люблінскай уніі, якая, трэба падкрэсліць, паслужыла спрыяльнym фактарам для пранікнення каталіцызму на тэрыторыю ВКЛ.

Пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай пачаўся інтэнсіўны працэс акаталічвання насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага. На сейме 1570 г. Сіротка належала да самых стойкіх праціўнікаў палажэнняў канстытуцыі пра рэлігійную свабоду для пратэстантаў. У выратаванні каталіцкай царквы ад крызісу папства зрабіла тады стаўку на ордэн езуітаў (заснаваны ў 1540 г. Ігнацыем Лайолай), прадстаўнікі якога з'явіліся ў Літве ўжо на наступны год пасля падпісання уніі. Ордэн накіраваў сюды найбольш вопытных місіянераў. Галоўным ідэолагам контррэфармацыі ў Беларусі і Літве стаў Пётр Скарга. Пад упрыгожваннем гэтага пропаведніка і з яго рук Радзівіл прыняў прычасце і ў 1574 г. перайшоў да адкрытай контррэфармацыйнай дзейнасці. Былі заснаваны каталіцкія парафіі ў Нясвіжы, Міры, Клецку, Белай, Шыдлаўцы. У канцы таго ж года Сіротка змог скліць братоў да пераходу ў каталіцтва. Малодшага з іх, Ежага,

прызначыў у духавенства і адправіў у Рым. Пры падтрымцы езуітаў распачаў старанні па прызначэнню яго віленскім кардыналам. Ён змог выкарыстаць для сваіх планаў нават Мікалая Рыжага, дабіўшыся ад яго згоды на ліквідацыю віленскага збору пратэстантаў (у палацы па вул. Замкавай), ад чаго залежала згода папы на прызначэнне Ежага кардыналам. У падзяку езуітам за дапамогу М.-К. Радзівіл падараў іх калегіуму ў Вільні добрыя ўладанні ў Лідскім павеце, а таксама выдзеліў пэўную суму грошай на выкуп кніг пратэстантаў, у тым ліку і Брэсцкай бібліі.

У 1575 г. Сіротка даў абяцанне адбыць паломніцтва да Труны Гасподняй у Іерусалім, як толькі яму дазволіць гэта фізічны стан. Да пачатку свайго падарожжа ў Палесціну Сіротка запрасіў у Нясьвіж манахаў-езуітаў. Трэба адзначыць, што для гэтага князю прыйшлося прыкладзі шмат намаганняў, бо выкліканыя езуіты, убачыўшы малое і беднае мястэчка, не вартася таго, каб засноўваць тут школу, доўга не хацелі жыць у такім вясковым зацішку. І толькі пасля доўгіх пераговораў Радзівіла з генералам ордэна, упэўніўшыся, што яго намаганнямі горад увачавідкі расце, езуіты згадзіліся паслаць сюды двух сваіх братоў — Войцеха Мрашкоўскага і Крыштофа Астроўскага. Езуіцкія пасланнікі прыбылі з Рыма ў Нясьвіж у 1582 г. Аднак пачатковая школа граматыкі імі была адкрыта толькі ў 1584 г. Сіротка ў сваю чаргу ўсяляк садзейнічаў езуітам. Спачатку ён запісаў ім буйное землеўладанне Ліпскае, г. зн. вёскі Туховічы, Свецічы, Навасёлкі, Раздзялавічы, Заліпенне, Залуча, Ушанку і Рудаву. Прычым езуіты былі вызвалены ад усіх павіннасцей, як гэта было прынята ў маёнтках духавенства.

У час вандроўкі да Труны Гасподняй (1582—1584) Мікалая Крыштофа суправаджалі два езуіты — Леанард Паціфікус Сіцылійчык і Ігнацій Іспанец. І як піша У. Сыракомля, яны добра настроілі набожнага Сіротку, каб той імкнуўся нават цаной найцяжэйшых ахвяр замацаваць у горадзе езуітаў. У Іерусаліме 29 чэрвеня 1583 г. М.-К. Радзівіл атрымаў прывілей на званне рыцара Труны Гасподняй і пракуратора Святой зямлі. У сваю чаргу ён ахвяраваў шмат грошай на тамтэйшыя касцёлы і кляштары. Прызначыў штогод 125 дукатаў іерусалімскім бернардынцам на ўтриманне іх кляштара і на вечную лампаду ў капліцы Труны Гасподняй, падараў іх залаты келіх касцёлу ў Іерусаліме і сярэбранны — касцёлу Нараджэння Хрыста ў Віфлееме.

З 7 ліпеня 1584 г., вярнуўшыся са Святой зямлі, Радзівіл усе свае сілы накіраваў на служэнне контрэрфармацыі, адным з галоўных прынцыпаў якой было выкарыстанне лепшых дасягненняў науکі і мастацтва ў інтэрсах каталіцкага касцёла. Тут ён знайшоў падтрымку і ў сям'і. Ажаніўшыся ў 1584 г. з 15-гадовай дачкой валынскага ваяводы Андрэя Вішнявецкага, Эўфіміяй, ужо на наступны год ён схіліў яе да пераходу ў каталіцтва (да гэтага яна была кальвіністкай). Хутка змяніла веру і маці Эўфіміі. Сваіх дзяцей Радзівіл выхоўваў таксама ў каталіцкім духу, адпраўляючы іх на вучобу ў Італію.

На тэрыторыі сваіх уладанніў М.-К. Радзівіл заснаваў шмат рэлігійных устаноў. У 1586—1599 гг. на свае сродкі ён узвёў у Нясьвіжу калегіум езуітаў

(другі на тэрыторыі Беларусі — пасля Палацка). Разлічаны калегіум быў на 200 асоб. Тагачасны пісьменнік, прыдворны медык Радзівіла Каспар Вількоўскі, у кнізе “Desidorosus, або Сцежка да ласкі Божай” пісаў, што Радзівіл імкнуўся, каб інтэрнацкі дом пры нясвіжскім калегіуме быў забяспечаны даходамі, дзеля ўтрымання маладых людзей, якія выхоўваліся б набожным, а потым сталі б добрымі і годнымі плябанамі ў яго шматлікіх уладаннях.

У tym жа 1586 г. пачалося будаўніцтва езуіцкага касцёла ў імя Божага Цела. Дарэчы, трэба адзначыць, што першы касцёл, пабудаваны ў 1584 г. на месцы існуючага сёння храма, спачатку быў парафіяльным, а потым яго перадалі езуітам. Па прычыне неадпаведнасці будынка мэтам і задачам ордэна ў 1586 г. ён быў разбураны. Незадаволенасць ранейшым будынкам выка-зали манахі-езуіты, рэгіянальны генерал ордэна I. Кампана, сам Мікалай Крыштоф і яго брат-кардынал Е. Радзівіл, знаходзячы яго недастатковая “вялікі і пышнім”. Таму толькі ў 1589 г. быў асвечаны кутні камень храма, будаванага па праекту запрошанага з Італіі вядомага архітэктара, таксама езуіта, Джавані Бернардоні. А ў 1593 г. касцёл быў асвечаны і адчынены для вернікаў. Уплыў езуітаў пашыраўся. Яны змаглі схіліць да каталіцкай веры нявесткую Мікалая Крыштофа Элеанору з князёў Астрожскіх (ジョンク・ヤナ・エカガ・ラヂヴィラ), а так-сама яшчэ троццаць іншых “разнаверцаў”.

У 1590–1596 гг. разам з жонкай Мікалай Крыштоф заснаваў у Нясвіжы першы ў княстве жаночы кляштар бенедыктынак, падараваўшы яму маёнтак Гавязну. І ў tym жа годзе ён гасцінна прымай прысланага з Рыма Людвіка Майселя, пры якім у Нясвіжы была ўтворана езуіцкая правінцыйная кангрэ-гацыя. Мэтай гэтай місіі было аддзяленне Польскай правінцыі ад Літоўскай, таму што ў абедзвюх краінах значна ўзрасла колькасць калегій і немагчыма было кіраваць імі з аднаго правінцыйнага цэнтра.

У 1598–1604 гг. М.-К. Радзівіл заснаваў і забяспечыў усім неабходным кляштар бернардынцаў. У 1593 г. ён узвёў капліцу Святога Рафаіла — апекуна вандроўнікаў (абязцяне пабудаваць яе было дадзена яшчэ да падарожжа ў Свя-ту зямлю). Князь і яго сям'я прымалі непасрэдны ўдзел у яе будаўніцтве. Невялікі храм быў узведзены за 10 дзён. Уладальнікамі капліцы сталі езуіты.

Будаўніцтва каталіцкіх культавых пабудоў вялося не толькі ў галоўнай рэзідэнцыі Радзівілаў, але і ў іншых населеных пунктах. У Вільні для езуітаў быў пабудаваны дом прафесараў, у Крожах заснаваны калегіум (1613). Ва ўласных уладаннях былі пабудаваны касцёлы ў Дуброве (1576), Чарнаў-чыцах (1585), Міры (1588, 1604), Свержані (1588), Дзераўной (1590), Белай (1596) і Янішках, што ў шавельскіх уладаннях (каля 1607), а таксама забяспечаны фундушы цэрквой у Нясвіжы, Лахве і Старым Свержані.

Значнай была таксама выдавецкая дзейнасць Сіроткі, галоўным чынам накіраваная на распаўсюджванне прац езуіцкіх ідэолагаў, іх “палемік” з “раз-наверцамі”. З Брэста ў Вільню была перавезена друкарня Мікалая Чорнага. У 1576 г. яе адкрылі як першую афіцыйную каталіцкую друкарню ў сталіцы княства. Мікалай Крыштоф аддаў яе езуіцкаму калегіуму і фінансаваў там

выдавецкую дзейнасць. Тысячу злотых выдзеліў ён на друк першага выдання кнігі П. Скаргі “Жыцці гасподніх святых” (1579). Каля 1575 г. Радзівіл адбраў ці набыў ад Кавячынскіх Нясвіжскую друкарню і таксама падараў яе езуітам. У той час у адпаведнасці з духам контррэфармацыі знішчаліся кальвінскія друкі і выдаваліся каталіцкія кнігі.

Некаторыя гісторыкі сцвярджаюць, што М.-К. Радзівіл быў вельмі жорсткім у барацьбе супраць пратэстантаў і што быццам у Нясвіжы ён нават учыніў “малую Варфаламеевскую ноч”. Аднак гэта не зусім адпавядае гісторычнай праўдзе. “Малая Варфаламеевская ночь” мела месца ў Вільні, дзе было забіта каля 400 кальвіністаў, спалены іх збор, а на вогнішчах гінулі кнігі асветнікаў, у тым ліку і С. Буднага. Гэтыя факты яшчэ раз сведчаць пра супярэчлівасць асобы Мікалая Крыштофа. Бо трэба адзначыць, што, нягледзячы на адданасць каталіцтву, ён адначасова праяўляў талерантнасць і добразычлівасць да праваслаўнай царквы. Так, за пяць дзён да ад’езду ў Святую зямлю ён знайшоў час, каб пацвердзіць фундуш на заснаванне праваслаўнай царквы ў Міры.

Шмат сіл і часу аддаў М.-К. Радзівіл заключэнню Брэсцкай царкоўнай уніі (1596). Ён прысутнічалі пры яе падпісанні ў якасці прадстаўніка караля. Мірыўся з дзейнасцю святароў іншых канфесій у сваіх маёнтках. Пэўны час пасля пераходу да яўнай контррэфармацыі не зачыняў кальвінскі збор у сваім віленскім палацы. А ў Нясвіжскай друкарні яшчэ ў 1578 ці 1579 г. былі надрукаваны арыянскія сачыненні вядомага рэфарматара Р. Паўлі. Выдаў распаратрэджэнне адносна яўрэяў Нясвіжа, згодна з якім “апошняя павінны былі не толькі на ноч, як звычайна, але і ўсе тры дні велікоднія — чацвер, пятніцу і суботу — замыкаць з абодвух бакоў сваю вуліцу”. Ключы на гэты час абавязковая здаваліся кіраўніцтву замка, якое абавязана было сачыць, каб ніхто з яўрэяў не выходзіў ў горад і наадварот, каб распаленыя ўяўленнія пра пакуты Збаўцы хрысціяне не кідаліся помсіць нашчадкам “мучыцеляў Хрыста”. Мудры Радзівіл хацеў папярэдзіць самавольствы, можа, не так нясвіжскіх мяшчан, як жакаў езуіцкай школы, якія падзялялі забабоны часу.

У канцы свайго жыцця М.-К. Радзівіл з задавальненнем назіраў, як да пабудаваных ім каталіцкіх святынь збіраліся на малітвы тысячы людзей. У пепрадсмяротны час пры ім для сучэшэння знаходзіліся езуіты — Ян Аляндрус, Марцін Смігельскі і Міхал Орціс Іспанец.

У часы Сіроткі Нясвіж ператварыўся ў буйны цэнтр рэлігійнага жыцця, духоўнай і матэрыяльнай культуры. У гэтым першаму ардынату нясвіжскай зямлі дапамагала вера, вера ў Бога і вера ў сілу і моц чалавечага разуму, яго невычэрпная здольнасці. І каб сёння адносіны паміж людзьмі сталі больш шчырымі і добразычлівымі, неабходна памятаць слова, выбітыя на памятнай дошцы Мікалаю Крыштофу Радзівілу ў касцёле: “Перад тварам смерці ўсе мы не рыцары, а толькі пілігримы-вандроўнікі”. І няважна, якога мы вераўяннія, галоўнае, для чаго нам дадзена жыццё, — тварэнне на карысць іншым людзям. А прыклад для пераймання ў нас ёсць.

Валерый Пазднякоў (Мінск)

РАДЗІВІЛ СІРОТКА І ЎСТАНАЎЛЕННЕ СУВЯЗЕЙ З МАЛЬТЫЙСКІМ ОРДЭНАМ

30 лістапада 1995 г. прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка падпісаў указ аб устанаўленні дыпламатычных адносін паміж Рэспублікай Беларусь і Мальтыйскім ордэнам. Такім чынам, зносіны паміж нашымі дзяржавамі выйшлі на якасна новы ўзоровень. Але гэта зусім не пачатак стасунку паміж Мальтай і Беларуссю. Каля вытокаў гэтых сувязей стаяў выдатны беларускі дзеяч М.-К. Радзівіл Сіротка, які заснаваў у Беларусі камандорыю Мальтанскаага закону (так зваўся Мальтыйскі ордэн у даўнейшыя часы).

Першым мальтыйскім рыцарам з Беларусі і Вялікага Княства Літоўскага ў цэлым стаў пяты сын М.-К. Радзівіла Сіроткі — Жыгімонт Кароль. Ён нарадзіўся 4 снежня 1591 г. у Нясвіжы. Выходзіўся ў родавым замку і мясцовым езуіцкім калегіуме, дзе атрымаў першапачатковую адукацыю, а ў 1608 г. паехаў за ведамі ў Італію. Пры якіх абставінах малады князь пазнаёміўся з мальтыйскімі кавалерамі, невядома. Паводле старых няспраўдженых звестак, Жыгімонт Кароль набываў веды ў Балонскім універсітэце і менавіта там у 17 год прыняў рашэнне ўступіць у Мальтыйскі ордэн¹. Т. Васілеўскі сцвярджае, што да гэтага прычыніўся мальтыйскі кавалер Марцін Суда, па паходжанню кракаўскі шляхціц². Дакладна вядома, што Ж.-К. Радзівіл з'ездзіў на Мальту і, бліжэй пазнаёміўшыся з рыцарскім жыццём, цвёрда вырашыў уступіць у ордэн³. Як пазней пісаў М.-К. Радзівіл Сіротка, “спачатку лістом сваім з італьянскай дарогі, потым вусна сам Жыгімонт пільна мяне прасіў, каб і дазвол, і блаславенне, таксама і дапамогу бацькаву дзеля гэтага Закону яму даў”. Сіротка з ахвотай пераказаў сыну “бацькава блаславенне на рамяство сумленнае і ўсяму свету слáунае, рыцарскае кавалерыі мальтанская”⁴. М.-К. Радзівіл сам хацеў быць дасканальнym “хрысціянскім рыцарам” і бачыў гэтакімі сваіх сыноў. Да таго ж звычай накіроўваць малодшых сыноў на духоўную кар’еру адпавядаў тагачасным ёўрапейскім нормам.

¹ Jelski A. Stołowicze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1890. T. 11. S. 365.

² Wasilewski T. Radziwiłł Zygmunt Karol // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław etc., 1987. T. 30. S. 379.

³ Chachaj M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku. Lublin, 1955. S. 64.

⁴ Scriptores rerum polonicarum: Archiwum domu Radziwiłłów. Kraków, 1885. T. 8. S. 76.

Ухваліўшы жаданне сына стаць малътыйскім рыцарам, М.-К. Радзівіл палічыў яго планы нават замалымі. Бацька бачыў сына не проста рыцарам, але камандорам Малътыйскага ордэна. У Сіроткі было дастаткова ўладанняў, каб частку іх перадаць пад Малътыйскую камандорыю. Яна была заснавана ў складзе маёнткаў Сталовічы (Стваловічы) і Пацейкі і пазней атрымала назыву Сталовіцкай. Фундуш на яе стварэнне М.-К. Радзівіл падпісаў пасля вяртання Жыгімonta Кароля 20 лістапада 1610 г. у прысутнасці ўсіх сваіх чатырох жывых на той час сыноў.

З усіх населеных пунктаў камандоры ў фундушы ўпамянуты толькі мястэчка Сталовічы і сяло Пацейкі. Астатнія вёскі засталіся неназванымі, як і агульная колькасць зямлі. Права прызначаць камандораў на Сталовіцкую камандорыю М.-К. Радзівіл пакінуў за нясвіжскім ардынатамі — уладарамі Нясвіжскага княства. Камандорам павінен быў быць малътыйскі рыцар з роду Радзівілаў, а калі б такога не было, ім можна было прызначыць іншага рыцара — падданага ВКЛ, а калі б і такога не знайшлося, — то падданага Польскага Каралеўства. Зразумела, што абраны ардынатам камандор павінен быў зацвярджацца вялікім магістром Малътыйскага ордэна.

Арыгінал фундуша захоўваўся ў Радзівілаўскім архіве яшчэ ў XIX ст., цяперашніе яго месцазнаходжанне не ўстаноўлена. У радзівілаўскіх зборах у сучасным Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Мінску ёсць афіцыйная копія гэтага дакумента — выпіска з актавай кнігі Галоўнага tryбунала ВКЛ, куды фундуш быў унесены 26 лістапада 1610 г. (сесія праходзіла ў Навагрудку)⁵.

Як зазначаў польскі даследчык М. Хахай⁶, да гэтай пары толькі ў кнізе Б. Шчэсняка была названа дакладная дата заснавання Сталовіцкай камандоры⁷. Астатнія аўтары блыталі: Э. Катлубай датаваў яе ўтварэнне 1616 г.⁸, а С. Карвоўскі — 1612 г.⁹. Нават у дасканалы “Польскі слоўнік біяграфічны” пракралася недакладная дата — 11 лістапада 1610 г.

Каб зацвердзіць новую Малътыйскую камандорыню, стаць рыцарам і камандорам, Ж.-К. Радзівілу трэба было выпраўляцца на Мальту. 9 снежня 1610 г. Сіротка напісаў з Нясвіжа ліст свайму даўняму знаёмаму кардыналу Сцыпіёну Баргезе, у якім паведамляў пра рыцарскія планы свайго сына і прасіў аб апецы над ім¹⁰. Магчыма, ужо ў чэрвені 1611 г. Жыгімонт Кароль быў на Мальце¹¹.

⁵ НГАБ у Мінску. Ф. 694, вол. 4, спр. 1648, арк. 23–24 адв.

⁶ Chachaj M. Op. cit. S. 130. Przyp. 129.

⁷ Szczesniak B. B. The knights hospitallers in Poland and Lithuania. Paris, 1969.

⁸ Kothubaj E. Galerya nieświeska portretów Radziwiłłowskich. Wilno, 1857.

⁹ Karwowski S. Komandoria i kościół Św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu // Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. Poznań, 1909. T. 36. S. 5.

¹⁰ Barycz H. Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską. Wrocław, 1965. S. 98. Przyp. 62.

¹¹ Chachaj M. Op. cit. S. 131. Przyp. 132.

У студзені 1612 г. вялікі магістр Мальтыйскага ордэна Алоф дэ Вільякур увёў Жыгімonta Кароля Радзівіла ў рыцарскую годнасць — як падае Э. Катлубай, “пераперазаў яго рыцарам і адзеў у шаты законныя. З гэтага часу некалькі гадоў заставаўся князь Жыгімонт Кароль бесперапынна пры вялікім магістры і не раз на галерах Закону мужна змагаўся з непрыяцелямі св. Крыжа”¹². Т. Васілеўскі ўдакладняе, што Ж.-К. Радзівіл даў абяцанні паслушэнства, беднасці і бясплобнасці 8 студзеня 1612 г.¹³.

Документальная сведчанні пра побыт князя на Мальце невядомыя. Пра іх не паведамляюць нават тыя гісторыкі, якія вывучалі архіў на Мальце. Калі ў сакавіку 1612 г. М.-К. Радзівіл Сіротка пісаў свой тастамент, яго сын быў яшчэ на Мальце¹⁴. Ж.-К. Радзівіл рушыў на радзіму, верагодна, пасля весткі аб хваробе бацькі напачатку 1616 г. М.-К. Радзівіл памёр 28 лютага 1616 г., а ўжо 6 сакавіка чацвёра яго сыноў падзялілі спадчыну.

Пры жыцці Сіроткі Жыгімонт Кароль, пэўна, не валодаў юрыдычна камандорыяй — пра перадачу яму гэтага маёнтка не ўпамінаеца ў фундуши. Невядомы і пазнейшыя акты Сіроткі аб такай перадачы. Верагодна, толькі ў 1616 г. паводле акта падзелу спадчыны з братамі Жыгімонт Кароль увайшоў у валоданне Сталовічамі і Пацейкамі. Такім чынам, сумніцельна, што існаваў дакумент, якім наступны нясвіжскі ардынат Ян Ежы Радзівіл перадаў камандорыю Жыгімонту Каролю, як таго патрабаваў бацькавы фундуш. Ці існавала пацвярджэнне на камандорыю ад вялікага магістра — невядома.

Яшчэ да таго часу, як лёс звязаў Сталовічы з Мальтыйскім ордэнам, гэты маёнтак меў больш за 150-гадовую гісторыю. Час уznікнення гэтага паселішча невядомы. У 1449 г. вялікі князь літоўскі Казімір падараваў Сталовічы нейкаму Няміру Разанавічу. У пачатку XVI ст. за права валодаць імі разгарэлася спрэчка паміж луцкім старостам князем Міхаілам Фёдаравічам Чартарыйскім і троцкім ваяводам, найвышэйшым гетманам ВКЛ князем Канстанцінам Іванавічам Астрожскім. Да сярэдзіны XVI ст. маёнтак (або яго часткі) перайшоў да роду Чартарыйскіх. 15 чэрвеня 1561 г. вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст выдаў Аляксандру Фёдаравічу Чартарыйскаму прывілей на кірмашы ў Сталовічах. З студзеня 1582 г. сын А. Ф. Чартарыйскага Мікалай Аляксандравіч аддаў маёнтак Сталовічы ў заставу Міхаілу Казінскаму і яго жонцы, а тыя 13 студзеня 1595 г. заставілі Сталовічы троцкаму ваяводзе М.-К. Радзівілу Сіротцы. У tym жа годзе Чартарыйскія выкупілі ўладанне, а 9 верасня 1595 г. Ежы і Міхаіл Міхайлівічы Чартарыйскія прадалі маёнтак свайму швагру Вацлаву Паўлавічу Багавіціну-Шумбарскому, харужаму Валынскай зямлі, за 20 000 коп грошей літоўскіх. Адзначалася, што ў склад маёнтка на той час уваходзіў двор (дварэц або фальварак) Сталовіцкі і мястэчка Сталовічы, сёлы Паланец, Заполле, Завежжа, Бараўляны, Цюкантавічы, Калдычавічы, Шастакі, Мядзеві-

¹² Kotłubaj E. Op. cit. S. 332.

¹³ Wasilewski T. Op. cit. S. 379.

¹⁴ Chachaj M. Op. cit. S. 131. Przyp. 133.

чы і іншыя, асобна не названыя. Жылі на гэтых землях сяляне, агароднікі — дробныя ўтрымальнікі зямлі з былой чэлядзі, баяры-шляхта з іх “маёнтакамі”, слугі панцырныя, мяшчане. У маёнтак уваходзіла Луцкая пушча, іншыя лясы і бары з бабровымі гонамі і бортнымі дрэвамі, азёры і рэкі.

Увесь названы маёнтак у старых межах 16 студзеня 1596 г. В. П. Багавіцін-Шумбарскі прадаў зноў жа за 20 000 коп грошаў М.-К. Радзівілу. Да 1596 г. адносяцца першыя акты Сіроткі па распараджэнню ўладаннямі. Так, 10 мая 1596 г. з Варшавы князь выдаў ардананс нясвіжскому намесніку Войцеху Пешку і Андрэю Скарульскому, каб яны на месцы вырашылі спрэчныя пытанні адносна мяжы маёнткаў Сталовічы і Мыши (уладанне А. Хадкевіча). Хутка пасля размежавання, 8 студзеня 1600 г. М.-К. Радзівіл заключыў контракт з Мікалаем Горлішам і аддаў яму ў заставу ўвесь маёнтак Сталовічы на трох гады. У 1608 г. Сіротка аддаў у “арэнду” Сталовічы з усімі землямі і даходамі для свайго слугі Валенція Стральца за 1600 коп грошаў на чатыры гады. Такім чынам, калі М.-К. Радзівіл фундаваў Сталовіцкую камандорыю, маёнтак быў у руках іншага чалавека. Згодна з дамовай, Сталовічы вярнуліся да Радзівілаў у 1612 г. М.-К. Радзівіл выкупіў іх ужо ва ўдавы нябожчыка В. Стральца — Гальшкі Анастасійскай і яе другога мужа Станіслава Ладзяты.

Пацейкі да пераходу ў валоданні Радзівілаў мелі невялікую гісторыю. Маёнтак спярша зваўся Пацейкавічы і даставаўся з падзелу бацьковых уладанняў з сёстрамі княжне Эльжбете Гальшцы Эўфіміі Вішнявецкай, жонцы М.-К. Радзівіла Сіроткі. У тастаменце ад 1 жніўня 1594 г. яна запісала Пацейкавічы мужу, а ў 1610 г. гэты маёнтак разам са Сталовічамі ўвайшоў у склад Сталовіцкай камандорыі Мальтийскага ордэна.

Камандорыя існавала (юрыдычна) да 1810 г., калі ўсе структуры Мальтийскага ордэна ў Расійскай імперыі былі скасаваны. Напамінам пра камандорыю застаўся ў Сталовічах касцёл Іаана Хрысціцеля, у якім цяпер праваслаўная царква.

Прывілей на фундацыю Сталовіцкай камандорыі

Я, Мікалай Крыштоф Радзівіл, князь на Альцы і Нясвіжы, ваявода віленскі, абвяшчано і раблю яўна гэтым майм дабравольным лістом, вечным запісам, перад усімі, каму гэта належыць бачыць, цяперашнім і потым будучым людзям.

Я, зважаючы на тое, што чым большыя і значнейшыя дабрадзеяствы Пан Бог людзям мае ласку надаваць, тым значнейшая і шчадрэйшая ўдзячнасць на хвалу яго святой вялікасці павінна быць аддавана, абы і свяцло, якое праз разум шчодра дае, не было затлумлена, і талент, які для траты чалавеку дае, не быў дарэмна хаваны; у чым я з дару і з ласкі Божай столькі, колькі мне пажадаў даць зразумець, пачуваючыся і ведаючы вялікую ласку Божую і вялікую шчодрасць яго ў доме сваім аж ва ўсім, але асабліва і цяпер у тым, што сына майго Жыгімonta Кароля, даўшы яму сэрца добрае і жадаючы да справы

практыкавання рыцарскага, да Закону Кавалерыі Мальтанскай пажадаў паклікаць. Аб чым спачатку лістом сваім з італьянскай дарогі, потым вусна сам Жыгімонт пільна мяне прасіў, абы і дазвол, і блаславенне, таксама і дапамогу бацькоўскую да гатага Закону яму даў, і сведчанне нараджэння старожытнага шляхецкага, так, як гэты Закон патрабуе, і з дастатковай ласкай тут атрымаў. З чаго я, вялікую ўчеху беручы, і з такога пачынання сына майго Жыгімонта моцна радуючыся і Пану Богу дзякуючы за тое, што з ласкі і з дабрыні сваёй да такога слáунага Закону далучыць сына свайго пажадаў, тады, добра аб tym разважыўшы і жадаючы, як у іншых дзяржавах хрысціянскіх па ўсім свеце гэты Закон на страх паганца пашыраны, абы таксама і ў гэтай дзяржаве, айчыне нашай, у Вялікім Княстве Літоўскім праз каманду закладзены быў, я, маочы паводле правоў і свабод Вялікага Княства Літоўскага такую вольнасць, што вольна маёнткам сваім як хочаш распараадзіцца, аддаць, прадаць, дара-ваць, запісаць, на гэта закон Кавалерыі Мальтанскай даю, дарую, запісваю і фундую вечнымі часамі маёнткі мае, гэта значыць Стваловічы, мною купленыя, і Пацейкі, па жонцы маёй нябожчыцы пані Гальшты Эўфіміі, княжне з Вішняўца Радзівілавай на мяне і на патомства маё спалія, у павеце Навагрудскім лежачыя, з мястэчкам Стваловічамі, з дварамі, фальваркамі, з зямлянамі, шляхтай, баярамі і з іх маёнткамі і грунтамі, з цэрквамі і з іх зборамі, таксама з сёламі, з людзьмі ў іх будучымі, і з іх усялякімі даходамі і маё масцю, з лясамі, барамі, гаямі, з азёрамі і з азярышчамі, са ставамі, з балотамі, з млынамі і з іх вымелкамі, з рэкамі, з рэчышчамі, з ловамі рыбнымі, з бабровымі гонамі, з дрэвам бортным, з мёдамі, з ловамі звярынымі і птушынмі і з усялякай маё масцю, нічога на сябе ані на патомстве маё не вымаючы ані пакідаючы, так што названае неназванаму, а неназванае названаму нічога праву шкодзіць і ўлады ўбаўляць не мае, але так уласна, як гэтыя маёнткі Стваловічы і Пацейкі ў сябе і ў амежаванні сваім маюць і як я сам да гэтага часу тримаў, вечна ад дня і даты гэтага ліста майго на гэтыя названы Закон Кавалерыі Мальтанскай фундушам і гэтым запісам майм вечным фундую і без адклікання вечна запісваю.

А ад сыноў маіх і ад патомкаў іх, таксама ад бліzkіх, крэўных і пакрэўненых нашых вечна аддаляю і да гэтага Закону Мальтанскага прылучаю і ім на Кавалеру Мальтанскую на вечнасць гэтыя маёнткі Стваловічы і Пацейкі вечнымі часамі дарую, так што па найдаўжэйшым жыцці названага сына майго Жыгімонта Кароля гэтыя маёнтак, вышэй названыя Стваловічы і Пацейкі, гэтamu Закону, кавалерам мальтанскім, належыць мае, і толькі пры патомстве і ў доме майм падаванне тых маёнткаў на кавалераў з дома Радзівілаўскага. А калі б часам ніводзін Радзівіл кавалерам не быў, тады на кагонебудзь з народа Вялікага Княства Літоўскага, а ў нястачы Літвы — на паляка паводле парадку прыярату чэшскага заставацца вечна мае, гэта значыць, сыны мае і патомства іх не ўсе, але старэйшы гадамі, які Княства Нясвіжскае тримаць будзе, наступнага па парадку кавалера на гэтыя маёнткі прызначаць мае і павінен будзе, а вялікі магістр мальтанскі канфірмаваць павінен таго, які ад

Радзівіла гэтым парадкам, як указана, з презентацыяй пакажацца; аднак пакі-даючы сабе вольнасць поўную пры жыцці маім прыдання, замены і меліярацыі гэтага фундуша, паводле таго, як гэтая справа для ўмацавання сілы і вечнасці сваёй патрабаваць будзе.

І я на тым даў гэты мой ліст, запіс і добраахвотны фундуш пад маёй пячаткай і з подпісам рукі маёй уласнай, таксама пад пячаткамі і з подпісамі рук сыноў маіх усіх чатырох: Яна Ежага, Альбрэхта Уладзіслава, Жыгімonta Кароля і Аляксандра Людвіка Радзівілаў, а пры гэтым былі і, будучы аб гэтым добра асвядомленымі, за вуснай відавочнай прососьбай маёй да гэтага ліста, фундуша майго, пячаткі свае прыкладці і рукамі сваімі падпісацца пажадалі іх міласці пан Мальхер Шэмет, падкаморы віленскі, арандатар батоцкі, пан Адам Храптовіч і пан Ян Вялічка, падстолі ашмянскі.

Пісаны ў Нясвіжы дня дваццатага лістапада года тысяча шэсцьсот дзесятага.

Мікалай Крыштоф Радзівіл рукой уласнай
Ян Ежы Радзівіл рукой уласнай
Альбрэхт Уладзіслаў Радзівіл рукой уласнай
Жыгімонт Кароль Радзівіл рукой уласнай
Аляксандэр Людвік Радзівіл рукой уласнай
Мальхер Шэмет рукой сваёй
Адам Храптовіч уласнай рукой
Ян Вялічка ўласнай рукой.

НГАБ у Мінску. Ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1648, арк. 23–24 адв. Копія. Пераклад з польскай.
Друкуецца ўпершыню.

Marceli Kosman (Poznań, Polska)

KONWERSJE PROTESTANTÓW W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM U SCHYŁKU XVI WIEKU

Kiedy w 1385 r. w Krewie Jagiełło zobowiązał się do porzucenia pogaństwa i przyjęcia katolicyzmu, jego deklaracja dotyczyła co najwyżej 10% ludności ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie więcej bowiem trwało przy starych wierzeniach. Zdecydowana większość jego poddanych zamieszkujących ziemie ruskie i część Wileńszczyzny od pięciu stuleci była związana z prawosławiem¹. Dawniejsza literatura, która z reguły nie dostrzegała zagadnienia synkretyzmu wyznaniowego, zwracała uwagę na "czystych" katolików, prawosławnych i pagan. Jednakże już w początkach XX wieku powstały bogato udokumentowane studia na temat przetrwania elementów pogaństwa na Rusi (dwuwiara) aż po XVI stulecie² a także powolnego jego likwidowania na Litwie po 1386 r.³ Długi też czas pokutowała barwne opowieści o okrutnych kapłanach pogańskich i ich ofiarach — chrześcijanach oddających życie za wiare; legendy te zostały obalone w okresie międzywojennym⁴, zaś dopiero w ostatnim ćwierćwieczu zwrócono uwagę na atmosferę tolerancji wyznaniowej w państwie Giedymina, która ulegała wyraźnej zmianie na niekorzyść dopiero w dobie Kontrreformacji⁵ Przypomnę tu opinię,

¹ Generalnie w literaturze przedmiotu utożsamia się Litwinów z katolicyzmem a Białorusinów z prawosławiem. Podstawowe ustalenia o granicy etnicznej należą nadal do Henryka Łowmiańskiego (*Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, I-II. Wilno 1931-32). Z perspektywy wieku XX etnograf wyrożnia też Białorusinów-katolików, których bliescy przodkowie byli unitami a odlegli (przed unią brzeską 1596 r.) prawosławnymi, oraz Litwinów zrutenizowanych i trwających przy katolicyzmie (M. J. Grinblat, *K woprosu ob uczastii litowcew w etnogenezie belorusow /w/: Woprosy etniczeskoj istorii narodow Pribaltiki*. Moskwa 1959, s. 528 nn.). Literaturę przedmiotu omawia J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki ptemiennej do XVI wieku*. Poznań 1981.

² E. W. Aniczkow, *Jazycczestwo i drewniaja Ruś*. Petersburg 1914.

³ J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej /w/: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Praca zbiorowa. Kraków 1914. S. 37–333. Tekst podstawowy tego dzieła został przedrukowany — niestety bez mających zasadnicze znaczenie przypisów — w publikacji pod red. J. Kłoczowskiego, *Chrystianizacja Litwy*. Kraków 1987. S. 127–318. Zob. też M. Kosman, *Zmierzch Perkuna czyli ostatni poganie nad Bałtykiem*. Warszawa. 1981; tenże, *Drogi zaniku poganstwa u Bałtów*. Wrocław. 1986.

⁴ Na temat ustaleń Kazimierza Chodynickiego w tym zakresie zob. M. Kosman, *Litwa pierwotna — mity, legendy, fakty*. Warszawa. 1989. S. 120–168.

⁵ M. Kosman. *Protestanci i Kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Wrocław, 1978 (studium: *Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim do XVIII wieku oraz Klasowy charakter tolerancji*. S. 43–69 i 98–133).

jaką wypowiedziałem w lutym 1986 r. podczas koferencji zorganizowanej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim z okazji 600-lecia chrztu Władysława Jagieły: “Kiedy powstał pierwszy zbór protestancki w Wielkim Księstwie Litewskim, od chrystianizacji Auksztoty mijało zaledwie półtora stulecia, od formalnej likwidacji kultu pogońskiego na Zmudzi — o ćwierć wieku mniej. Katolicyzm nie zdołał jeszcze zapuścić głębszej korzeni, znaczne obszary kraju pozostawały pod wpływem dawnych wierzeń, a formalne uczęszczanie do kościoła nie zawsze świadczyło o bliższym zapoznaniu się z podstawami nowej wiary. Oczywiście między rokiem 1386 a przenikaniem luteranizmu z Prus Książęcych nastąpiły daleko idące zmiany, szły one jednak — tak jak wszędzie — “od góry” i powoli dopiero docierały do ludu”⁶.

W podjęciu decyzji o zmianie religii przez założyciela dynastii uczestniczyła elita polityczna państwa, znajdujące się w pobliżu tronu bojarstwo. Interesującą kwestię tę przedstawia Henryk Łowmiański w syntetycznym dziele “Polityka Jagiellonów”, napisanym podczas drugiej wojny światowej a wydanym niedawno, w pół wieku później (1999). Badacz ten mówiąc o Reformacji traktuje ją słusznie jako zjawisko polityczne, pisze w odpowiedzi na pytanie, jakie były przyczyny jej sukcesów a następnie upadku: “Prąd różnowierczy ogarnął najbardziej oświecone warstwy w społeczeństwie, szerzył się wśród możnowładców i szlachty oraz mieszkańców, przede wszystkim patrycjatu, natomiast nie porwał duchowieństwa, które z małymi wyjątkami, zarówno na wyższym, jak i na niższym szczeblu pozostało wierne katolicyzmowi, a w każdym razie nie opowiadało się wyraźnie za protestantyzmem i nie usiłowało go szerzyć. Lud pozostał wierny katolicyzmowi, a jeśli przechodził do nowej religii, to nie pod przymusem wywieranym przez panów”⁷.

Od czasu sformułowania tej generalnie trafnej opinii znacznie posunęły się naprzód badania nad burzą reformacyjną w Wielkim Księstwie Litewskim, prowadzone najpierw na niemal ugorze pod patronatem cytowanego badacza w poznańskim środowisku uniwersyteckim, z którym ten niegdyś znakomity profesor Uniwersytetu Stefana Batorego związał się na stałe w 1945 r. Można dziś powiedzieć, że Reformacja rozwinęła się w trzech kręgach wyznaniowych: wśród katolików na Litwie etnicznej, prawosławnych na ziemiach russkich obejmujących 9/10 ówczesnego dziedzicznego państwa Jagiellonów oraz na obszarach zupełnie słabo chrystianizowanych, które umownie można określić jako pogońskie. Tutaj właśnie dopiero wraz z protestantyzmem zaczęto prowadzić działalność chrystianizacyjną, zakładać zbory na surowym korzeniu i te właśnie parafie protestanckie przetrwały kolejne fazy rewindykacji kościołów zabieranych masowo na zbory w dobie protestanckiej ofensywy (trzecia ćwierć XVI wieku). W tym wypadku wierni na trwałe związane od początku z reformowanym chrześcijaństwem, остали

⁶ M. Kosman, *Reformacja na Litwie. Przebieg — programy — realizacja /w:/ Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*. Praca zbiorowa pod red. M. T. Zahajkiewicza. Lublin 1990, s. 181.

⁷ H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*. Poznań 1999, s. 630.

się przy nim w kolejnych pokoleniach aż po wiek XIX, a nawet po czasy międzywojenne (zbory ewangelicko-reformowane w Republice Litewskiej)⁸.

Należy zgodzić się z autorem “Polityki Jagiellonów”, że duchowieństwo litewskie — w przeciwnieństwie do koronnego z czasów zygmuntowskich — w minimalnym stopniu było zainteresowane “nowinkami” religijnymi. Oczywiście wyjątek stanowili tu humaniści z pierwszego pokolenia, związani z królewieckim kregiem Albrechta Hohenzollerna, tacy jak Abraham Kulwieć czy Stanisław Rapagellanus. Motorem natomiast przemian wyznaniowych było możnowładztwo, zresztą podobnie jak we wszystkich ówczesnych dziedzinach życia, znacznie bardziej potężne niż w Koronie, gdzie na te same czasy przypada rozkwit kultury politycznej średniej szlachty, co symbolizował ruch egzekucyjny i szczyt parlamentaryzmu⁹.

O obliczu wyznaniowym państwa decydowała szlachta, lud często nie miał pojęcia, że księdza zastępował duchowny protestancki. Automatyczne przenoszenie przyczyn porzucania katolicyzmu z rdzennej Polski do Wielkiego Księstwa — jak to uczył w swej syntezie historii Litwy Jerzy Ochmański¹⁰ — nie ma uzasadnienia. W Koronie bowiem znajdujemy elementy konfliktu w każdej z trzech możliwych dziedzin: gospodarczo-społecznej, politycznej oraz ideologicznej. Na innym miejscu doszedłem do wniosku: “U podłożu konfliktu ekonomicznego w Polsce leżało dążenie szlachty do opanowania dóbr kościelnych, a zwłaszcza do przechwycenia dziesięciny”, natomiast na Litwie i Białorusi “czynnik ekonomiczny nie był decydujący”. Rzuca się tam bowiem w oczy “potęga ekonomiczna magnaterii, bez porównania większa niż w Polsce”. Również na płaszczyźnie politycznej “trudno dostrzec głębsze przyczyny ewentualnego konfliktu kościoła z feudałami świeckimi”. Hasła reformacyjne (uzależnienie duchowieństwa od świeckich patronów, małżeństwa księży, komunia pod dwiema postaciami, używanie języka narodowego w liturgii) to postulaty, z którymi dzięki prawosławiu Litwini a zwłaszcza Białorusini byli z dawna oswojeni, “nie stanowiły one dla nich niczego nowego”¹¹.

Powtórzę tu, co napisałem przed niemał dwudziestu laty, w rozprawie habilitacyjnej złożonej do druku w 1971 r.: “Panowie zwróciли się ku reformacji nie tyle

⁸ zob. M. Kosman, *Programme of the Reformation in the Grand Duchy of Lithuania and how it was carried through (ca. 1550 – ca. 1650)*, “Acta Poloniae Historica” 35, 1977, s. 21–50; etapy w dziejach protestantyzmu na obszarze Litwy historycznej od XVI do XX w. — tenże, *Protestanci i Kontrreformacja* (rozdział: *Program Reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim i jego realizacja*, s. 41 n.).

⁹ Szerzej K. Grzybowski, Teoria reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia. Warszawa 1959; Historia sejmu polskiego. T. I: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej. Pod red. J. Michałskiego. Warszawa 1984 (rozdziały w opracowaniu J. Bardacha, Początki sejmu; W. Uruszcza, Sejm w latach 1506–1540 i A. Sucheni-Grabowskiej, Sejm w latach 1540–1586).

¹⁰ J. Ochmański, *Historia Litwy*. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione. Wrocław 1982, s. 124.

¹¹ M. Kosman, *Reformacja i Kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w Swietle propagandy wyznaniowej*. Wrocław 1973, s. 35–39.

z powodu konfliktu z kościołem, ile dla tego, że wyznania protestanckie były dla nich i dla państwa bardziej korzystne. Z ich pomocą pragnęli zwłaszcza doprowadzić do ożywienia życia umysłowego. Dzięki pomyślnemu rozwojowi ekonomicznemu kraju dysponowali bowiem znacznymi funduszami, które mogli przeznaczyć nie na fundowanie nowych parafii katolickich, ale na popieranie szeroko pojętej kultury”¹².

O zamiarach ideologów reformacyjnych dobitnie świadczą wynurzenia czołowego ich przedstawiciela w drugiej połowie XVI w. na ziemiach białoruskich, Szymona Budnego, który w 1563 r. pisał do wybitnego współwyznawcy w Szwajcarii, Henryka Bullingera: “Niektórym trzeba wydzierać zabobony papiestwa, u innych zaś wykorzenić prastare bałwochwałstwo ludowe, gdyż dziś jeszcze Litwini w licznych wierzą bogów i ofiarują im (składając ofiary. — M. K.). U innych znowu trzeba nam walczyć z naukami Greków, w których rękach znajdują się kościoly na Rusi”. Dalej bez ogródek stwierdził, że tamtejsze prawosławie “jest wszystkich zabobonów greckich podzwiaczką i skrzetną naśladowniczką, czyli raczej najzabobonnejszą małpą”¹³.

Pierwsze pokolenie działaczy reformacyjnych surowo oceniano dokonania Kościoła katolickiego, bezwzględnej krytyce poddało metody chrystianizacyjne, zwłaszcza posługiwanie się “prośbami, groźbami i dary nie nauczywszy ich (mowa o neofitach. — M. K.) z słowa bożego prawdziwej wiary”. Wawrzyniec z Przasnysza zwracając się w 1559 r. do Mikołaja Radziwiłła Czarnego dezawuował zasługi w tej mierze Władysława Jagiełły, przeciwstawiając mu swego protektora: “Wszakże to dobrze widzimy, iż takie były przyczyny ich wiary, taka też wiara bez uznania prawdziwego słowa bożego, gdyż między nimi tyż i jeszcze gorsze bałwochwałstwa, które i pierwiej widzimy. Daleko nierownie większą sławę i pamiątkę W/asza/ K/siążęca/ M/ość/ po sobie zostawisz, gdyż nie sukniami, nie kożuchami albo groźbami, ale przez pilne napominanie twoje i przepowiadanie prawdziwego słowa bożego od kaznodziejów twoich jako mądry budownik założył grunt a fundament wiary i prawdziwej chwały bożej w Księstwie Litewskim”¹⁴.

Autor tych słów nie wiedział lub nie chciał wiedzieć, że przez całe średniodwieczne neofitom podczas chrztu wręczano białe lniane szaty, co miało dla nich stanowić zachętę do porzucania starych bogów. Niektórzy, bardziej przedsiębiorczy, w związku z tym więcej razy (rekordzści nawet kilkanaście) przystępowali do pierwszego sakramentu. Nie było to więc żadnym pomysłem racjonalizatorskim

¹² Ibidem, s. 39. Tamże ustosunkowałem się do poglądów Z. Ivinskisa i J. Ochmańskiego na temat genezy protestantyzmu w Wielkim Księstwie Litewskim.

¹³ Cytuje w przekładzie z oryginału łacińskiego przez O. Haleckiego, *Zgoda sandomierska 1570 r.* Warszawa 1915, s. 22.

¹⁴ Nauka o prawdziwej i o fałszywej pokucie z Pisma Świętego i doktorowskiego wiernie zebrana przez Wawrzyńca z Przasnysza sługę słowa bożego, ku której są przydane i insze rzeczy, które z tych nauk pochodzą i ku wyrozumieniu ich potrzebne są. Brześć (nad Bugiem) 1559, s. 3 listu dedykacyjnego do wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego Mikołaja Radziwiłła Czarnego.

wspomnianego władcę. Oczywiście nie mogło zyskać aprobaty ze strony humanistów, ci bowiem starali się przemawiać do umysłu a nie do wyobraźni i uczucia. W tym jednak miało tkwić — gdy trafiały na grunt słabo przygotowany — zarzewie ich przyszłej klęski, zwłaszcza kiedy sami zaczęli się spierać między sobą, oderwani od rzeczywistości, i nie potrafili stworzyć jednego silnego obozu, zdolnego przeciwstawić się Kościołowi katolickiemu. Ten początkowo lekceważył rzecznika po pewnym jednak czasie przystąpił do kontrofensywy i zdołał wypracować program gruntownej odnowy, przez jednych nazywany Kontrreformacją, przez innych — bodaj trafniej — Reformacją katolicką. Podstawowe znaczenie miało tu utworzenie w 1540 r. zakonu jezuitów i wypracowanie nowych form propagandowych podczas wieloletnich obrad soboru powszechnego w Trydencie (1545–1563).¹⁵

W obliczu trwającego marazmu instytucji katolickich i atrakcyjnego programu rożnowierstwa (który jednak szybko miał się okazać programem negacji, burzenia istniejących struktur), magnaci (aż温柔 w Wielkim Księstwie) a za nimi średnia szlachta (ta przede wszystkim w Koronie) po śmierci Zygmunta Starego zaczęli na masową skalę przechodzić na stronę innowierstwa. Kiedy jednak to, obok niewątpliwie atrakcyjnych form działalności zaczęło wewnętrznie skłonne grozić dekompozycją istniejących struktur, z drugiej zaś strony Kościół katolicki przygotował program odnowy i błyskawicznie przystąpił do jego realizacji, nowinki zaczęły tracić możliwych protektorów. Przełomowym momentem stało się — po latach rozważnej obserwacji — przyjęcie uchwał soboru trydenckiego przez Zygmunta Augusta w 1564 r.

Z “nowinkami” stykali się magnaci litewscy poprzez bliski Królewiec oraz w trakcie peregrynacji czyli podróży na zagraniczne uczelnie w celach edukacyjnych. Przyjmuje się, że pierwszym z nich był — podczas wyjazdu do Włoch w latach 1540–1542 — Jan Radziwiłł, młodszy syn i imiennik kasztelana trockiego oraz marszałka ziemskego Wielkiego Księstwa. Jednak zmarł on przedwcześnie w 1551 r. i większej roli w propagowaniu nowej wiary nie odegrał. Natomiast przypadła ona jego starszemu bratu Mikołajowi zwanemu Czarnym (1515–1565), kanclerzowi wielkiemu, marszałkowi i wojewodzie wileńskiemu oraz ich stryjecznemu bratu Mikołajowi Rudemu (1512–1584). Obaj oni już w 1547 r. otwarcie wyznawali nową religię na zamku w Brześciu, gdzie Czarny był starostą, powieszono portret Marcina Lutra.¹⁶

Szybko nastąpił prawdziwy marsz możnowładztwa, protestanci stanowili większość wśród senatorów litewskich, jednak w ostatniej czwierci wieku XVI rozpoczął

¹⁵ Zob. J. Tazbir, Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku. Warszawa 1971 (studium: Potonizacja potrydenckiego katolicyzmu); J. Brodrick, Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego. T. 1–2. Przekład z angielskiego. Kraków 1969 (dodatek w t. I, r.XVI: B. Natoński, Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce 1564–1580); S. Obirek, Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna. Kraków 1996.

¹⁶ H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym*, Polski Słownik Biograficzny XXX, s. 335–347; tenże, *Mikołaj Radziwiłł zwany Rudym*, tamże, s. 321–335. Tam obszerna bibliografia.

się proces odwrotny. Ostatecznie przy arianizmie ostał się zmarły bezpotomnie w 1592 r. potężny kasztelan wileński Janusz Kiszka, zaś jedynymi — choć trzeba powiedzieć, skutecznymi — protektorami kalwinizmu byli aż do wymarcia linii birżańskiej Radziwiłłowie Janusz, Bogusław i Ludwika Karolina, która zmarła u schyłku XVII w. W senacie Rzeczypospolitej protestanci — wśród wojewodów i kasztelanów większych — stanowili większość w 1569 r. (52%), ale w 1590 r. już tylko 22%. Dla Wielkiego Księstwa analogiczny odsetek wynosił 60 i 40%¹⁷.

Skąd ów odpływ, charakterystyczny nie tylko dla elity politycznej? Z jednej strony obawy o zahamowanie karier w osiąganiu wysokich urzędów, zwłaszcza za długiego panowania Zygmunta III Wazy (1587–1632), z drugiej uznanie dla dokonań zreformowanego katolicyzmu, przede wszystkim doskonałych w działaniu pierwszych pokoleń jezuitów. Potrafili oni umiejętnie pozyskiwać, nieradko w ciągu wieloletniej perswazji, możliwe oraz zamożne osoby z przeciwnego obozu. Oddziaływali skutecznie na dorosłych, w tym na majątne wdowy, ale bodaj bardziej na innowierczą młodzież oddawaną do ich znakomitych kolegiów. Jedno z nich powstało w Nieświeżu, założone przez Mikołaja Radziwiłła zwanego Sierotką (1549–1616), jedną z najwybitniejszych postaci w życiu politycznym i kulturalnym Rzeczypospolitej przełomu XVI i XVII wieku¹⁸.

O nadziejach, jakie Kościół wiązał z konwersjami potężnych magnatów, dobrze świadczy list, jaki doń wystosował w Rzymie dnia 22 stycznia 1583 r. w związku z pielgrzymką do Ziemi Świętej papież Grzegorz XIII¹⁹. Brat Sierotki, Jerzy (1556–1600)²⁰, który zaciekle niszczył protestantyzm, m.in. palił egzemplarze znakomicie wydanej przez ojca “Biblia Brzeskiej”, osiągnął godności biskupa wileńskiego a następnie krakowskiego i otrzymał kapelusz kardynalski. Kościół w Rzeczypospolitej osiągnął zwycięstwo szybko, zbyt szybko i zbyt łatwo — stąd jego reformy okazały się nader powierzchowne. Skutki tego stanu rzeczy dały o sobie znać w następnych stuleciach.

¹⁷ M. Kosman, Reformacja i Kontrreformacja, s. 133 n.

¹⁸ Zob. jego biogram piora H. Lulewicza w PSB XXX, s. 349–361. Na temat oświaty zakonnej szerzej w rozprawach S. Bednarskiego, B. Natońskiego i L. Piechnika, zebranych w tomie *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*. Kraków 1994.

¹⁹ Tekst tego listu ostatnio przedrukował A. Jackowski, *Pielgrzymowanie*. Wrocław 1998, s. 282 n.

²⁰ Biogram autorstwa W. Müllera, PSB XXX, s. 229–234.

Іван Саверчанка (Мінск)

РАДЗІВІЛ СІРОТКА ЯК ПІСЬМЕННИК

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка — аўтар знакамітай каталіцкай “Перагрынацыі, або Паломніцтва ў Святу зямлю”. Адначасова ён сын лідэра беларускай Рэфармацыі, князя Мікалая Радзівіла Чорнага (1515–1565). Выходзяўся ён у кальвіністкім духу, у асяроддзі адукаваных пратэстанцкіх літаратаў-раў Дж. Б’яндрата, Ф. Станкара, Я. Тэнанда, Дж. Шомана і інш., запрошаных у Нясвіж для перакладу тэкстаў, якія пазней былі надрукаваны ў вядомай Брэсцкай бібліі 1563 г. М.-К. Радзівіл Сіротка (этую мянушку даў яму вялікі князь Жыгімонт Аўгуст) атрымаў бліскучую адукацию спачатку ў бацькоўскім доме, а затым у славутым Лейпцигскім універсітэце. Пасля заканчэння універсітэта юнак доўгі час вандраваў, наведаў ледзь не ўсе краіны Заходняй Еўропы.

У 18-гадовым узросце М.-К. Радзівіл паступіў на дзяржаўную службу. Вялікі князь Жыгімонт Аўгуст каля 1567 г. прызначыў яго надворным маршалкам. У час Інфлянцкай вайны Вялікага Княства Літоўскага з Масковіяй М.-К. Радзівіл узельнічаў у аблозе Улы (1569) і вызваленні Полацка (1579). Пры штурме Полацкага замка быў цяжка паранены.

Як сведца гістарычныя крыніцы, М.-К. Радзівіл меў някепскія здольнасці дыпламата. У 1573 г. ён узначальваў пасольства ў Парыж да Генрыха Валуа, якому перадаў запрашэнне нашых радных паноў на вялікакняжацкі трон. У стальным веку М.-К. Радзівіл займаў найгалоўнейшыя пасады ва ўрадзе Вялікага Княства Літоўскага — троцкага ваяводы (з 1590 г.) і віленскага ваяводы (з 1604 г.). У канцы 60-х гадоў XVI ст. М.-К. Радзівіл, пад уплывам Скаргі, Камедоні і Гозія прыняў каталіцкае веравызнанне. Неўзабаве пасля гэтага перадаў Нясвіжскую друкарню свайго бацькі віленскім езуітам.

У 1582–1584 гг. М.-К. Радзівіл здзейніў падарожжа ў Іерусалім. Усё убачанае і перажытае там ён занатаваў у эпічнай “Перагрынацыі, або Паломніцтве ў Святу зямлю”, якая ўпершыню выйшла ў свет на лацінскай мове ў 1601 г. у Бруксбергу (“Hierosolymitana peregrinatio ill. p. Nicolai Christophori Radziwili, ducis in Olyka, epistolis comprehensa”). Пазней “Перагрынацыя” двойчы перавыдавалася на лацінскай мове, у 1610 і 1753 гг. У перакладзе на польскую мову вядома восем яе выданняў (Кракаў, 1607, 1609, 1611, 1617, 1628, 1683, 1745; Вроцлаў, 1847). У першай палове XVII ст. з польскага выдання 1617 г. з’явіўся пераклад на рускую мову. У Масковіі твор доўгі час распаўсюджваўся ў рукапісах. Захавалася шэсць яго спісаў. У 1879 г. павод-

ле аднаго са старыжытных маскоўскіх арыгіналаў “Перагрынацыю, або Паломніцтва ў Святую зямлю” М.-К. Радзівіла апублікаваў П. А. Гільтэрбрант¹.

Пісьменнік абраў для літаратурнага самавыяўлення адметны жанр — лісты да сябра (усяго чатыры) — надзвычай удалы з камунікатыўнага гледзішча, у аспекте пісьменнік — чытач, бо акурат такая мастацкая форма дазваляла найлепшым чынам здымашчы умоўныя бар’еры, набліжаць чытача да аўтарскай рэфлексіі.

Найбольш ярка асаблівасці творчага метаду М.-К. Радзівіла выявіліся ў харкторы выбару ім прадметаў і аўктаў літаратурнага адлюстравання, мастацка-тэматычных прыярытатах.

Выключна важнае месца ў творы займае географічна-геалагічная тэматыка. Яна выявілася найперш у апісаннях гістарычных зямель — Галілеі, Смарыны, Бэтаніі (с. 268)². Апісваючы Галілею, аўтар, да прыкладу, падаваў звесткі пра яе ландшафт, ворныя землі, расліннасць, нацыянальны склад насельнікаў, іх асноўныя гаспадарчыя заняткі. Не засталіся па-за ўвагай пісьменніка знакамітыя вадаёмы: моры, ракі, азёры, крыніцы. Як правіла, М.-К. Радзівіл звяртае ўвагу на іх памеры — працягласць, глыбіню, даўжыню і шырыню, напрыклад: “Возера Таверыядскае, або Генісарэт, удоўжкі мае, як я мог меркаваць, дзесяць міляў нашых, ушыркі не ўсюды аднолькавае, ледзьве дзвюх міляў дасягае”.

У “Паломніцтве” надзвычай шмат месца адводзіцца горам, у прыватнасці, згадваюцца — Аліўная, Бэтанія, Табар, Кармэль ды інш. Сярод ключавых топікаў — вышыня гораў, формы іх вяршыній, расліннасць, пабудовы на скілах. Аўтар дэталёва апісвае астравы Крыт, Карцыру, Кіпр, Сіцылію, Фану. Пісьменнік падае звесткі пра вятры, вядомыя пад мясцовымі назовамі — каўрэн, афрык.

Другое па значнасці месца ў “Паломніцтве” займае урбаністычная тэматыка. М.-К. Радзівіл асабліва дбаў пра тое, каб занатаваць звесткі пра гарады, места. На старонках твора можна знайсці падрабязную інфармацыю пра Каір, Тыр, Яфу, Іерыхон, Александрию, Іерусалім, Баальбек, Дамаск, Сэфер, руіны Гартына, Астун (с. 428). Найважнейшыя топікі ў апісаннях гарадоў — географічнае размяшчэнне, колькасць жыхароў, роля як гандлёвых і вытворча-прамысловых асяродкаў, абарончыя збудаванні, дагледжанасць вуліц, належнасць места.

Аўтар засяроджваецца на асобных пабудовах, перадусім цэрквях і манастырах (Іерусалімская царква, царква св. Іаана Хрысціцеля, царква св. Марыі дэ Карпіньяна); апісвае порты (Далмація); палацы і жылыя дамы (Саламонаў палац у Баальбеку, Юдаў дом, Ірадаў палац). Асаблівае захапленне выклікалі ў пісьменніка егіпецкія піраміды.

¹ Похождение в землю Святую князя Радивила Сиротки. 1582–1584. СПб., 1879.

² Спасылкі падаюцца паводле выдання: Кніга жыцій і хаджэнняў. Мн., 1984.

Прыкметнае месца ў творы, як паказвае аналіз, належыць біяморфнай тэматыцы, што выявілася ў паведамленнях пра ўласцівасці жывёл і птушак — хамелеона (с. 286), кракадзіла, страўса, марскіх коней, чыжа, вярблода, курапатак. Аўтар маляўніча апісвае зневінны выгляд свойскіх і дзікіх жывёл, іх паводзіны.

Вельмі шырока прадстаўлены ў творы раслінны свет. Пісьменнік імкнецца занатаваць звесткі пра дзікія і культурныя расліны, іх уласцівасці, вонкавы выгляд, пах і смак. Так, аўтар паведамляе пра манну, плод маўза, дрэвы касія, бальсан, пальмы, спалат, пра іерыхонскую ружу (с. 265).

На старонках твора значнае месца займае этналагічная тэматыка, апісанні нораваў і звычак блізкаўсходніх і афрыканскіх народаў — туркаў, арабаў, друзіянаў. Аўтар, як правіла, паведамляе пра ўклад жыцця, сацыяльную іерархію, гаспадарку, стравы і харчаванне, вопратку, рэлігійныя абраады, хваробы, выхаванне дзяцей (с. 336), вайсковыя турніры, сацыяльнае становішча жанчын, пахавальныя звычаяі, вяселлі, танцы, паводзіны свецкіх валадароў і царкоўных іерархаў, дачыненні з суседнімі народамі. З унутраным пратэстам пісьменнік паведамляў пра гандаль нявольнікамі на Блізкім Усходзе.

Імкнучыся зайнтрыгаваць чытача, падтрымаць яго чытакае зацікаўленне, М.-К. Радзіўл засяроджваўся на розных авантурных момантах, экстраардынарных падзеях, прыродных катаклізмах — бурах, штормах, сутычках з разбойнікамі, небяспечных сітуацыях.

Аўтар пераказвае біблейныя легенды, а таксама сюжэты з рымскай і грэчаскай міфалогіі, шматлікія народныя паданні — пра скарб у 30 тысяч дукатаў літым золатам, знайдзены чарнакінжнікам (с. 190—191), пра заснаванне Парысам места Парэнцыі, пра султана Асана. М.-К. Радзіўл уключачаў у тэкст напаўвыдуманыя аповяды і гісторыі пра людзей, якіх ён нібыта сустракаў, пра розныя дзівосы, незвычайнія з'явы.

Як бачна, творчы дыяпазон М.-К. Радзіўлы быў надзвычай шырокі. Як сапраўдны майстар слова ён адлюстроўваў шматаблічнае жыццё ва ўсіх яго праявах і вымярэннях, імкнучыся напоўніць задаволіць эстэтычныя густы і пазнавальныя памкненні сваіх чытачоў.

Ірына Багдановіч (Мінск)

“ПЕРАГРЫНАЦЫЯ” МІКАЛАЯ КРЫШТОФА РАДЗІВІЛА СІРОТКІ Ў ЛІТАРАТУРНЫМ КАНТЭКСЦЕ ЭПОХІ

“Перагрынацыя, або Падарожжа ў Святую зямлю яснаасветленага князя ягамосці Мікалая Крыштофа Радзівіла (1582–1584)” успрымаецца сёння ў сукіпнасці сваіх жанрава-стылёвых вартасцей, навукова-пазнаваўчых (гістарычных, геаграфічных, этналагічных) функцый, хрысціянскіх светапоглядных арыенціраў як яркі культурна-эстэтычны феномен свайго часу. Аднак, нягледзячы на высокія мастацка-эстэтычныя якасці, жанравую вытанчанасць, твор М.-К. Радзівіла ўсё ж застаецца пакуль што па-за актыўным кантэкстам тагачаснага літаратурнага працэсу на Беларусі. Часткова гэта адбываецца па традыцыйнай прычыне моўнай бар’ернасці, хоць літаратуразнаўства, як беларускае, так і польскае, даўно аргументавана прызнала фактар натуральнага шматмоўя ў межах “сарманскай культурнай фармацыі”, якая ўяўляе сабой адметную гісторыка-культурную цэласнасць (працы А. Мальдзіса, Я. Мацееўскага)¹. Сучасны пераклад твора на беларускую мову, таленавіта зроблены С. Шупай з польскага асобніка і выдадзены стараннямі А. Мельнікава², дазволіць больш шырока ўключыць гэты выдатны помнік айчыннага польскага і лацінамоўнага пісьменства ў актыўны літаратуразнаўчы ўжытак, увесці ў навучальныя праграммы па адпаведнаму курсу літаратуры.

Даследаванне кантэксту літаратуразнаўчага помніка прадугледжвае гарызантальны дыскурс у межах адпаведнай эпохі, а таксама вертыкальныя сувязі твора з папярэднімі і наступнымі жанравымі аналагамі, што выводзіць на праблемы генезісу, традыцый, уплыву і рэцэпцыі. З гэтага гледзішча “Перагрынацыя” генетычна звязана з вядомымі з XII ст. жанрамі хаджэнняў і жыцій, якія часта ўключалі ў свой сюжэт паломніцтва героя ў Святую зямлю. Напрыклад, у “Жыціі Ефрасінні Полацкай” паломніцтва святой у Іерусалім — гэта толькі адзін з заключных эпізодаў твора, у той час як падрабязнасці гэтай складанай і небяспечнай вандроўкі застаюцца па-за межамі апісання. Твор М.-К. Радзівіла, дзе якраз само падарожжа ва ўсіх яго прыгодніцкіх акалічнасцях складае галоўную тэму твора, можа нам даць ускосныя доказы

¹ Мальдзіс А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.). Мн., 1980; Maciejewski J. Pogranicze: Specyfika związków polsko-ukraińsko-białoruskich w sarmackiej formacji kulturowej // Pogranicze kultur. 1997. S. 21–37.

² Кніга жыцій і хаджэнняў. Мн., 1994. (Далей спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксле з указаннем старонкі ў дужках.)

таго, што і вандроўка св. Ефрасінні адбывалася зусім не проста. Аб гэтым аднак маўчыць яе жыціе, напісанае ў часы ранняга сярэдневякоўя з яго аскетычным ідэалам і важнасцю канстатацыі самой падзеі паломніцтва, здзейсненага як цуд. У плане сувязі з традыцыяй важна тут яшчэ прыгадаць “Хаджэнне Ігнація Смаляніна ў Царград”, якое адбывалася ў 1389–1393 гг. Апісанне падарожжа ў творы мае харектар дзённікаў запісаў, дзе харектарыстыка мясцін і звязаных з імі святыняў, а таксама занатоўка падзеі падаецца праз эмацыянальнае ўспрыніяце аўтара. Пры дастаткова выразнай жанравай адметнасці твор не вылучаецца кампазіцыйнай завершанасцю, а хутчэй мае адкрыту кампазіцыю, што сведчыць аб неактуальнасці такої задачы для аўтара, які абраў адкрыту дзённікаўую форму. Для твора М.-К. Радзівіла Сіроткі, напісанага ў эпоху контрреформацыі, ужо харектэрна жанрава-кампазіцыйная прадуманасць, завершанасць. Элемент жыційнасці прысутнічае, але не болей як элемент (само паломніцтва як факт). Ярка выражаны ў творы жанравы элемент хаджэння — падарожжа, паломніцтва, у якога абавязачана канкрэтная мэта і фіксуюцца ўсе падзеі, што суправаджаюць яе.

Паломніцкі (“жыційны”) харектар падарожжа ў Святую зямлю прадугледжваў цесную сувязь з біблейскімі матывамі, якія вызначаюць не толькі падзейную канву, але і духоўны свет, пафас усяго твора — хрысціянскі гуманізм. З другога боку, шырока прысутнічае ў творы і свецкі, “раманны” фон: апісанне прыгод і небяспекі марскіх і сухапутных падарожжаў, дзе буры і скалы на моры, разбойнікі ў гарах і на дарогах ставілі лёсы вандроўніку на мяжу жыцця і смерці. Свецкая канва прыгод у творы Радзівіла жанрава злучае яго з прыгодніцкім авантурным раманам.

Высокаадукаваны чалавек з тонкім эстэтычным густам і развітай духоўнасцю, М.-К. Радзівіл не толькі бездакorna валодаў лацінскай мовай як і належыць тагачаснаму чалавеку яго грамадскага статуса і стану, але бяспрэчна меў немалы літаратурна-мастацкі талент, аб чым сведчыць абраная ім умоўная эпістолярная форма пісьма. Відавочна, чатыры лісты да сябра, у якія заключана ўся гісторыя двухгадовай вандроўкі, адкуль ён нават ужо не спадзяваўся вярнуцца дадому, пакінуўшы на ўсякі выпадак тастамент, — гэта свядома абраная жанрава-кампазіцыйная форма, якая сведчыць аб тым, што аўтар быў заклапочаны не толькі мемуарна-пазнаваўчым зместам свайго твора, але ставіў перад сабой і эстэтычную задачу. Варта адзначыць неаднаразова падкрэсленае Радзівілам існаванне асаблівага стылю яго пісьма. Зусім так, як калісці аўтар легендарнага “Слова пра паход Ігараўы” назначыў, што “не по замышленію Бояню”, але “по былинам сего времени” пачынае ён свой твор, так і М.-К. Радзівіл некалькі разоў звяртаў увагу свайго умоўнага адрасата (шырэй — чытача), на тое, што “... на манер гісторыкаў пісаць да цябе не буду...” (166). Падкрэсліваў тым самым, што гэта прыватнае індывідуальна-аўтарскае апавяданне, заснаванае на канкрэтных, асабістых ўражаннях ад знаёмства з тымі мясцінамі, пра якія ёсць звесткі і ў апісаннях гісторыкаў. А паколькі з меркаваннем апошніх

думка аўтара “Перагрынаць” часта разыходзілася, гэта сведчыць пра дасканалае веданне ім іх прац.

Асноўны гістарычны шляхаводнік (“пучевадзіцель”) для аўтара ў яго падарожжы — гэта Біблія. Апісанні святых мясцін заўсёды суправаджаюцца ў яго адпаведнымі падзеям згадкамі з Евангелля, Дзеяў Апостальскіх, Старога Запавету або з апакрыфічных твораў. Такім чынам, Біблія — асноўная кніжная крыніца, на якой грунтуецца “Перагрынаць”, і біблейскі кантэкст твора заслугоўвае асаблівай увагі. Біблія таксама і духоўная жыватворчая крыніца, якая вызначае і асобу самога аўтара, і сістэму яго паводзін як героя. Аўтар-герой падкрэслівае, што ён католік (як і адрасат), і гэта важнае сведчанне контррэфармацыйнага накірунку твора. Але з’яўляецца тут вызначальны не столькі знешняя канфесійная атрыбутыўнасць, колькі сутнасны, глыбокі светапогляд — хрысціянскі гуманізм, які праз асобу аўтара-героя мы можам праецыраваць на канцепцыю асобы чалавека другой паловы XVI ст., калі рэнесансавы чалавек саступаў месца чалавеку эпохі барока. Праз узмацненне ролі каталіцтва на хвалі контррэфармацыйнай літаратуре вяртаецца хрысціянскі ідэал, але не ў яго раннесярэдневяковым аскетычным выглядзе. Рэнесанс разняволіў асобу, яе стваральныя здольнасці на шляху духоўнага самаўдасканалення. Невыпадкова цэнтрам гуманістычнага светапогляду Ф. Скарыны была апостальская фраза: “Да совершен будет человек Божий и на всяко дело добро уготован”³. Рэнесанс, такім чынам, сцвердзіў і абургунтаваў дасканаласць чалавека, якая ёсьць адбіткам дасканаласці Божай, і паводле гэтай антрапалагічнай мадэлі не толькі аскеза можа быць шляхам удасканалення, але і “усякая добрая справа”. З гэтym рэнесансавым адкрыццём чалавека ў чалавеку не магла не лічыцца ўжо ніводная з наступных эпох. Біблія стала даступнай свецкім людзям, а не толькі вузкаму колу царкоўных іерархаў: у гэтай рэнесансавай “ерасі” быў заключаны культурна-грамадскі выбух.

Біблейская матывы становяцца на хвалі Рэнесансу тэмамі і сюжэтамі многіх мастацкіх твораў, абсалютна “свецкіх” па духу і ідэйнай накіраванасці. У іх магчымым стала спалучэнне хрысціянскіх і аntyчных матывau. Біблейская тэматыка прываблівала, на думку Я. Неміроўскага, магчымасцю сцвярджаць мастацкім вобразам агульначалавечыя каштоўнасці⁴. Аntyчнасць жа была tym узорам і ідэалам, якія ўзяліся адраджаць новая эпоха, пераадольваючы схаластыку сярэдневяковага хрысціянскага светаадчування. Новая светапоглядная мадэль, такім чынам, выпрацоўвала сваю меру суадносін аntyчных і хрысціянскіх каштоўнасцей — Ciceronianus і Christianus. Гэта было, між tym, пытанне з пытанняў эпохі Рэнесансу, акрэсленае Эразмам Ратэрдамскім. Польскі даследчык Я. Пэльц сцвярджае, што з 40-х гг. XVI ст. у польскай паэзіі,

³ Скарына Ф. Творы. Мн., 1990. С. 17.

⁴ Немировский Е. Л. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Минск, 1990. С. 274.

перадусім у творчасці Яна Каханоўскага, першынство замацоўваеца за ідэалам чалавека Christianus, але з рысамі Ciceronianus⁵. Я. Каханоўскі — “вяршыня польскага Рэнесансу”, па вызначэнню Пэльца, быў сучаснікам М.-К. Радзівіла Сіроткі, чалавекам адной з ім сармацкай культуры. Больш того, ён быў з ім, або, што найбольш верагодна, з яго бацькам Мікалаем Радзівілам Чорным, асабістая знаёмы. На гэтым сыходзяцца думкі як польскіх, так і беларускіх даследчыкаў⁶. Заслугоўвае ўвагі радзівілаўская тэматыка ў творчасці Я. Каханоўскага, а таксама яго буйнейшых сучаснікаў-паэтаў Андрэя Рымшы, Гальша Пельгрымоўскага. Некалькі твораў Я. Каханоўскі прысвяціў Радзівілу Чорнаму. Ці быў адрасатам яго творчасці М.-К. Радзівіл Сіротка? Як вядома з яго “Перагрынацыі”, Сіротка ўдзельнічаў у 1579 г. у Полацкай вайсковай кампаніі Стэфана Баторыя супраць Масковіі, апісанай Я. Каханоўскім у песні на ўзяцце Полацка. Аднак Мікалай Крыштоф Радзівіл, што стаў легендарным героям і твораў Каханоўскага, і эпічнай паэзіі Рымшы і Пельгрымоўскага, а таксама персанажам успамінаў Ф. Еўлашоўскага, быў не Сіротка, а яго стрыечны брат з віленскай галіны Радзівіла Рыжага, ваяўнічы і часам скандальны, па мянушцы Пярун. Нягледзячы на такую акаличнасць, не будучы адрасатам і персанажам твораў сваіх знакамітых паэтаў-суайчыннікаў, М.-К. Радзівіл Сіротка сам заняў пачэснае месца ў пісьменніцкай эліце эпохі, напісаўшы твор аб сваім паломніцтве, пазначаны адпаведнай для той эпохі перавагай духу Christianus.

Хрысціянскі гуманізм Радзівіла Сіроткі, як ужо адзначалася, увабраў у сябе рысы рэнесансавага гуманізму і накрэсліў абрысы перадбарокавага светаадчування, калі свабодны ў сваіх творчых парывах і самаудасканаленіні “чалавек Божы” страчваў пазіцыі ўладара становішча і рабіўся забаўкай у руках фартуны, асобай, якая не можа кроку зрабіць без волі Усівышняга. Узмацненне каталіцтва і ўвесь дух контэррефармацыі добра адпавядалі такому светаадчуванню, якое ў нетрах новага хрысціянскага ідэалу захоўвала і дух антычнасці. Такім чынам, ідэалагічна твор Сіроткі звязаны са сваёй эпохай і адпавядае мадэлі Christianus.

Жанрава-сюжэтная арганізацыя твора сама па сабе таксама патрабавала непасрэднай сувязі з Бібліяй і апоры на яе. Аўтар-герой адчувае сябе заўёды пад Боскай апекай, шчырасць яго веравызнання засведчана на ўсім працягу кнігі, якая і пачынаецца, і заканчваецца ў імя і славу Гасподню. Ужо сама святое падарожжа было задумана і здзеіснена як вынік настаўлення звыш, як знак падзякі за цудоўнае выздараўленне і ацалеласць у час вайсковых паход даў. “Перагрынацыя” сведчыць аб tym, што каштоўнасці веры для аўтара не другарадная рэальнаясць, а зрошчаны з унутранай сутнасцю яго духоўна

⁵ Pelc J. Jan Kochanowski wobec polskiego i europejskiego Renesansu // Jan Kochanowski 1584–1984. Epoka – Twórczość – Recepja. Lublin, 1984. Т. 2. С. 20.

⁶ Мархель У. І. Ян Каханоўскі ў Беларусі (XVI–XIX стст.) // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1985. № 3. С. 97–98.

ўзмужнелай асобы светапогляд. Гэта быў і адзін з найважнейшых чыннікаў сармацкага культурна-эстэтычнага феномена.

Біблейная прысутнасць у творы выяўляеца на розных узроўнях. Ляжыць на паверхні і лёгка адкрываеца знешні ўзровень, звязаны з наведваннем святых мясцін. Гэта своеасаблівая “біблейная геаграфія”, прапушчаная праз успрыняще аўтара. Прыкладаў тут мноства, абмяжуемся адным, калі гаворка вядзеца пра раку Іардан: “Пасля ішлі мы паўтары мілі праз глыбокі пясок да месца, дзе Господа Нашага Св. Ян хрысціў. З правага боку ад рэчкі (якая часам вельмі пакручаста плыве) прытым месцы, дзе Збаўца хрышчоны быў, ёсць невялікі гай цёмны, на паўмілі ўздоўжкі, а ўшыркі на стрэллучны, усцяж над берагам ідзе. У ім дрэвы, лісце якіх да вербы падобнае, але ўсё ж іншае, як з галінак пабачыць можна, якія я з сабой прывёз. І гэта якраз той гай, пра які Мацвей у раздз. 3, а Марк у раздз. 1 згадваюць, дзе Св. Ян хрысціў і прапаведаваў пакаянне. Тоё ж, што Св. Ян еў (конікі палявыя, або саранча і дзікі мёд), усё ўжо ў мясцінах гэтых пазнікала, не знайсці нідзе” (263). Кананічнае Евангелле аднак не дае апісання гаю — ні ў Мацвея, ні ў Марка. Абодва евангелісты толькі падкрэсліваюць, што сапраўды св. Ян еў саранчу і дзікі мёд. Пра гай пры раці Іардан, калі месца хрышчэння Ісуса Мікалай Крыштоф хутчэй за ўсё меў апакрыфічныя звесткі, а таксама абавіраўся на ўласныя назіранні і ўражанні, што і ўвасобілася ў маліяўніча-мастацкае і навукова-дакладнае апісанне. Усё гэта сведчыць аб выключным веданні аўтарам тэкstu Бібліі, з якой суадносілася і якой выявяралася яго падарожжа.

Аб валоданні “духам” Бібліі сведчыць другі ўзровень біблейнай прысутнасці ў творы — унутраны. Ілюстраваць яго можна наступным прыкладам — вядомым сюжэтам з твора, калі пры вяртанні паломнікаў абраставалі разбойнікі. Навучаныя Радзівілам яго людзі і ён сам, прадбачачы такую сітуацыю, адказвалі рабаўнікам, што ўсе яны арцель хаўруснікаў, аднолькавыя ў сваім статусе, і “пана паміж намі ніякага няма”. Сітуацыя была звышкрытычная, на мяжы жыцця і смерці. Але што ў напружаны момант вымаўляе герой-аўтар апавядання — у той момант, калі адзін з людзей яго каманды слязліва просіць бандытаў не забіваць іх? Ён з вялікай годнасцю знаходзіць мудрыя слова, каб пагасіць распаленую агрэсію рабаўнікоў і абудзіць у іх забытую чалавечнасць: “А ён зноў прасіў, рукі складаючы, на што я сказаў угорас: “Дарэмна іх прасіць, бо яны людзі добрыя хрысціяне, але як патрэба іх гвалтоўная цісне, дык мусіць браць, каб было з чаго жыць, але ж нас напэўна не заб’юць, бо мы ім нічога не вінаватыя”. Тады адзін з тых, што вартавалі, абняў мяне і дзякаваў, што я пра іх так добра думаю. І нямала нам гэта дапамагло. Бо калі мне ўжо адзін здымай плашч, дык той сказаў яму, каб мяне не чапаў, называючы мяне добрым чалавекам” (434–435). Паважлівия слова ў адрас рабаўнікоў, якія праз хвіліну маглі забіць іх, на першы погляд здаюцца дзіўнымі і ненатуральнымі, успрымаючыя як авантурная прыўкраса. Але на самой спрабе гэта не так. Тут мы бачым прайву глыбокага хрысціянскага духу аўтара — героя твора, для якога новазапаветныя этичныя нормы з’яўляліся

натуральнымі крытэрыямі паводзін. Выратавальныя слова Радзівіла прагу-
чалі ў рэчышчы евангельскай мудрасці: “Вы чулі, што сказана: любі блізкага
твайго і ненавідзь ворага твайго. А я кажу вам: любеце ворагаў вашых, слайце
праклінаочных вас, рабеце добро ненавідзячым вас і малецеся за крыўдзячых
vas і пераследуючых вас” (Мац. 5; 43–44).

Такім чынам, біблейская прысутнасць у тэксле М.-К. Радзівіла выяўляецца на некалькіх узороўнях (знешнім і ўнутраным), што накладвае адметны адбітак на ідэйна-мастацкую якасць твора, узбагачае яго рысамі псіхалагізму. Сам твор з’яўляецца ўзорам жанрава-стылёвой сінкрэтычнасці, бо структура яго змяшчае ў сабе элементы прыгодніцкага рамана, падарожнага нарыса, жыцця, хаджэння. Апрача гэтага, жанравую форму характарызуе ўскладнёны мемуарны стыль, які, па-першае, вылучаеца не “дзённікавасцю”, а “мінейнасцю” (часавыя адрезкі апісанняў падзяляюцца на месяцы), а па-другое, аб’ядноўвае ўсё апісанне чатырохчастковай эпісталалярнай кампазіцый, што надае твору выразную завершанасць. Біблейная прысутнасць у творы не з’яўляецца жанраваарганізуючай, звязана толькі з самім паломніцка-жыцційным фактарам. Аднак біблейныя матывацыі абумоўліваюць ідэйна-стылёвае адзінства і глыбіню твора, утвараюць яго асаблівае духоўнае поле. Менавіта гэта дазваляе гаварыць аб “Перагрынацьі” Радзівіла Сіроткі як аб культурна-эстэтычным феномене свайго часу. Тут заключаны не толькі важныя пазнавальнія звесткі, але і створаны яркі, неардынарны вобраз літаратурнага героя — чалавека на сумежжы эпох Рэнесансу і контэррефармацыі (барока).

Zbigniew Wójcik (Warszawa)

SARMACKI HORYZONT GEOGRAFICZNY MIKOŁAJA KRZYSZTOFA RADZIWIŁŁA ZWANEGO SIEROTKĄ

1. Uwagi wstępne

Pojęcie sarmatyzmu. Zygmunt Gloger w Encyklopedii staropolskiej zapisał: "Sarmata i sarmatyzm. W mowie staropolskiej Sarmata znaczył Polaka starej daty. Starowolski w XVII w. pisze: "Jeszcze chwała Bogu nie schodzi Sarmatom na mężach dobrych, na rozumiech bystrych i dostatkach wojennych". W drugiej połowie XVIII w. sarmatyzmem zaczęto nazywać obyczaj staroświecki, staroszlachecką rubasznosć z jej prostotą, szczerością, prawdomównością i krewkością, jednym słowem, wszystkie te cechy rdzennie polskie, narodowe i słowiańskie, które u ludzi salonowych i z cudzoziemcały szły w poniewierkę"¹.

Aleksander Brückner w swojej Encyklopedii staropolskiej wspomniał o staropolskich korzeniach pojęć sarmacki i sarmatyzm. Podkreślił jednak — czerpiąc przykłady głównie z literatury epoki Oświecenia — iż terminy te oznaczały styl staroszlacheckiego życia i myśli, ba nawet rodzaj konserwatyzmu i zacofania².

W niniejszym opracowaniu pisząc "sarmacki" nawiązujemy do określenia Szymona Starowolskiego, który zresztą mógł poznać osobiście Sierotkę. Jego słowa dziś rozumiemy wprost: Sarmata to mąż dobry, bystry i rycerski. Treść "Podróży do Ziemi Świętej i Egiptu 1582–1584" potwierdza tę diagnozę. To, o czym pisał Brückner, odpowiadała bardziej Radziwiłłowi "Panie Koachanku".

Pojęcie horyzontu geograficznego. Stanisław Nowakowski w "Historii rozwoju horyzontu geograficznego" pojęcie to uważa za równorzędne innemu: odkryciom geograficznym³. W pewnym stopniu Michał Krzysztof Radziwiłł podróżując po Bliskim Wschodzie odkrywał, przynajmniej dla społeczeństwa Rzeczypospolitej, nieznane obszary globu ziemskiego. W niniejszym opracowaniu pisząc o horyzoncie geograficznym Sierotki mamy na myśli jego wiedzę o różnych kontynentach, powstałą wskutek eksploracji Europejczyków od zarania dziejów. W tym przypadku horyzont geograficzny jest określeniem ujmującym w sobie nie tylko osobiste doświadczenia podróżujących, ale także przyswojoną przez piszących wiedzę o odkryciach geograficznych w epoce wielkich wypraw badawczych do Afryki, Ameryki i Azji.

¹ Edycja reprintowa, ogłoszona w Warszawie w 1972 r., t. 4, s. 199–200.

² Edycja reprintowa, ogłoszona w Warszawie w 1990 r., t. 2, s. 551–553.

³ Edycja PWN, Warszawa 1965, s. 21.

Narodowość Sierotki. Z pewnością wywodził się z rodu ruskiego, osiadłego od wieków na obszarze, który później wszedł w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego (dziś głównie Białoruś i Ukraina oraz Litwa). W związku z tym uważa się za Litwina i był patriotą litewskim w ówczesnym tego słowa znaczeniu (terytorialnym a nie etnicznym). Jego językiem domowym był polski, którym posługiwał się także ze slugami podczas pielgrzymki⁴ i spisał w nim swe wspomnienia. Znał jednak, podobnie jak wszyscy stali mieszkańców wschodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, język ruski (dziś białoruski), w którym m. in. — obok polskiego — zapisano akt utworzenia Ordynacji Nieświeskiej⁵. Biegły posługiwał się językami wyuczonymi, przede wszystkim łaciną. Polszczyzna jego listów — aczkolwiek z wstępami łacińskimi — charakteryzuje się wysokim kunsztem, o co musiał dbać zwłaszcza ojciec Mikołaj Czarny.

2. Kształtowanie się horyzontu geograficznego Sierotki.

W liście pisany do kuzyna Krzysztofa Pioruna Radziwiłła w dniu 2 sierpnia 1597 r. Sierotka użalając się nad niedostatkiem własnego wykształcenia podkreślił refleksyjnie: "I taka przyczyna była jazdy mojej do Strasburga, a nauki tyle, ilem w Łukiszkach umiał, w Tibindze potem 2 lata mieszkalem, trochęm się rzekomo uczył"⁶. Jest to tekst autoironiczny. Jako pierworodny syn Mikołaja Czarnego w owych Łukiszkach był starannie przygotowywany nie tylko do prowadzenia olbrzymiego majątku, ale także do posługi państowej. Ojciec zatrudnił najlepszych nauczycieli (m. in. Piotra Pawła Vergerio, Baltazara Lewalta Jezierskiego, Hieronima Makowieckiego⁷), którzy uczyli młodzieńca nie tylko katechizmu i umiejętności wygłaszaania mów, ale także prawa, budownictwa, pomiaru gruntów, geografii, przyrody, rolnictwa itd. Powstała około 1592 r. jego relacja z pielgrzymki do Ziemi Świętej świadczy o olbrzymiej wiedzy Sierotki: przyrodniczej (rozróżnił np. skały, a w tym porfiry, znał dobrze florę i faunę, także krajów egzotycznych), geograficznej, historycznej, etnograficznej, a także z historii sztuki.

Faktem jest, że w drugiej połowie XVI w. na poziomie średnim uczyono głównie literatury oraz historii i geografii z dzieł starożytnych Greków i Rzymian. To w dużej mierze kształtało u uczniów horyzont geograficzny, a obszar śródziemnomorski łącznie z Bliskim Wschodem był im lepiej znany niż odkrycia następców Kolumba w Ameryce. Od młodości wiedziano także wiele o krajach Eu-

⁴ Por. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka, *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584*, Opr. L. Kululski, Warszawa 1962, s. 94.

⁵ Por. *Z dokumentów Xięcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zwanego Sierotką*, Warszawa 1936, s. 9–24.

⁶ Cytat za: H[enryk] M[ercyng], *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567. Przyzyczek do dziejów reformacji w Polsce*, "Przegląd Historyczny", t. 12, 1911, s. 4–5.

⁷ Por. Henryk Lulewicz, *Radziwill Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką*, (w:) *Polski słownik biograficzny*, Wyd. Ossolineum PAN, Wrocław 1987, t. 30, s. 349. Szczegóły życiorysu Sierotki czerpano główne z tego opracowania.

ropy Zachodniej, a także Państwie Moskiewskim oraz obszarach zasiedlonych przez Tatarów (m. in. Krym) i Turków. Horyzont geograficzny młodzieży po szkołach średnich był zatem bardzo rozległy, zwykle zresztą wspanią własnym doświadczeniem. Dzieci bogatszej szlachty bowiem bardzo wiele podróżywały z rodzicami.

Ojciec Sierotki Mikołaj Czarny starannie przygotował syna do nauki w szkołach wyższych Europy zachodniej. Wiadomo, że zatrzymał się on przez pewien czas w Strasburgu, gdzie miał słuchać J. Sturma. Zarówno tam, jak i w innych miastach chłopiec (gdy opuszczał Litwę miał 14 lat) uczestniczył głównie w życiu towarzyskim różnych dworów. Przygotowywało go to wprawdzie do działalności społecznej i państwowej, ale określonej wiedzy naukowej nie posiadał nawet w Tybindze, gdzie był niemal dwa lata. Treść wspomnień z podróży do Ziemi Świętej świadczy, iż był wręcz niebywały erudyta. Uczył się zatem — mimo wszystko — w Niemczech, a także w latach późniejszych. Kierował także nauką swego młodszego rodzeństwa. Jego bracia Jerzy, Albrycht i Stanisław znani byli również z głębokiej wiedzy.

Swój horyzont geograficzny Sierotka kształtał głównie podczas podróży krajowych i zagranicznych. Z ojcem jeździł często na różne zgromadzenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pierwszą swą podróż zagraniczną odbył w latach 1563–1565, z której na wieść o zgonie ojca wrócił na Litwę. Ponownie udał się na Zachód pod koniec 1565 r. Zwiedził wtedy Niemcy, Francję i Italię. Do kraju wrócił na początku 1567 r. Przejął dobrą rodzinę, co znów wymagało podróży (także do Korony). Koniec tego roku i początek następnego spędził w obozach wojskowych podczas wojny z Moskwą (walczył pod Ułą). Później podróżował po kraju (Grodno, Lublin). Jako wysoki urzędnik państwo w 1573 r. jeździł do Francji z misją do Henryka Walezego. W 1576 r. był na kuracji pod Lwowem, a dwa lata później w Niemczech. Mimo kłopotów ze zdrowiem w walkach z wojskami moskiewskimi uczestniczył w 1577 i 1579 r. Ranny w ostatniej z tych kampanii po wyleczeniu ran mianowany został przez Stefana Batorego marszałkiem wielkim litewskim. Już wtedy niewątpliwie był jednym z najlepszych znawców geografii Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Koniec 1580 i początek następnego spędził w Italii, skąd wrócił do kraju i w połowie 1581 r. brał udział w wojnie z Moskalami pod Pskowem. We wrześniu roku następnego przez Italię wyruszył na pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Wenecję opuścił w kwietniu 1583 r., a w czerwcu był już w Trypolisie, skąd przez Damaszek dotarł do miejsc związanych z Chrystusem. Niebawem popłynął do Egiptu docierając do Kairu, Gizeh i Memfis. Wracając przez Krete, Italię do kraju, odwiedzając Rzym, Wenecję, Innsbruk i Wiedeń. W Nieświeżu był już 2 lipca 1584 r.

Treść wspomnień z pielgrzymki do Ziemi Świętej i Egiptu dowodzi, że Sierotka w szczególny sposób zdołał poznać niektóre elementy geografii historycznej obszaru śródziemnomorskiego. Na pielgrzymkę udawał się jako krajoznawca, który znał na swej trasie wszystkie miejscowości związane głównie z kultem świętych oraz ważniejszymi wydarzeniami historycznymi. Tylko częściowo było to następstwem dobrej znajomości Starego i Nowego Testamentu. Przed wyjazdem,

głównie czekając na możliwość udania się morzem do Palestyny, studiował wszelką dostępną literaturę przedmiotu. Przeprowadzał także systematycznie rozmowy z tymi, którzy do Italii wracali z Bliskiego Wschodu. O tym jak szczegółowo znał teren swej pielgrzymki świadczy opis okolicy miasta Sachar w Samarii: "Rano ujechawszy od miasta półmile małe, zwróciwszy się w lewo z drogi na strzeleniu z łuka, byliśmy u studni, gdzie Pan Chrystus z Samarytanką rozmawiał; zamiotana teraz ta studnia kamieńmi ją przedsię znać dobrze"⁸.

Zwykle Sierotka dokumentuje swoje spostrzeżenia odwołując się do Pisma Świętego. Nic więc dziwnego, że jego relacje z całej podróży są bardzo ścisłe. To również odnosi się do jego wypadu krajoznawczego do Egiptu. Geografię tego kraju poznał z literatury przed pielgrzymką. Przypadek zdarzył, że w porcie Joppe poznał jadącego do Ziemi Świętej pielgrzyma, który wcześniej był w Egipcie. Pod wpływem jego opowieści zdecydował się pątnik z Litwy pojechać do Egiptu. Pocynione tam spostrzeżenia geograficzne (zwłaszcza dotyczące wylewu Nilu oraz lokalizacji zabytków) są w pełni wiarygodne. Sierotka doskonale zresztą wiedział, czym może w kraju zaimponować słuchaczom jego relacji z podróży po Bliskim Wschodzie. Właśnie dlatego potajemnie wywiózł dwie mumie. Nie dowiózł ich do kraju, to prawda. Przywióz jednak żywe zwierzęta, których obecność również miała wpływ na szerzenie wiedzy geograficznej o Afryce.

Relacja Sierotki z podróży do Ziemi Świętej i Egiptu zawiera także liczne przykłady dobrej znajomości różnych państw Europy, w których bywał (tu m. in. Szwajcaria) lub nie (zwłaszcza Hiszpania i Portugalia). Jest to wynik lektur, ale także spotkań z wysłannikami z państw zachodnich. Niektórzy z nich z pewnością kontaktowali się z Sierotką w Wilnie i Nieświeżu.

Po raz ostatni w Italii był na kuracji w 1593 r., tzn. już po spisaniu wspomnień z pielgrzymki do Ziemi Świętej. Tym razem był to wyjazd na kurację. W latach 1584–1593 i później wiele podróżował po kraju, głównie po Wielkim Księstwie Litewskim (odwiedzał także swoje dobra w Koronie). W końcu XVI i na początku następnego roku interesowała go jednak najbardziej Litwa oraz jej wschodni sąsiad — Państwo Moskiewskie.

Nie mamy dokumentów świadczących, że przekroczył kiedykolwiek północno-wschodnią granicę Księstwa. Był wprawdzie pod Pskowem w czasie wojny prowadzonej przez Stefana Batorego, ale w istocie miało to znaczenie incydentalne. Sprawami wschodniego sąsiada interesował się od dziecka i jednym z celów jego pierwszego pobytu w Europie Zachodniej — obok nauki — było informowanie dworów niemieckich o sukcesach wojsk litewskich w wojnach z Moskwą. Nie był jednak programowo niechętny carom. Tak np. w Wilnie w 1575 r. w gronie senatorów litewskich prowadził rokowania z posłami cara Iwana Groźnego. Ba, w 1587 r., wspólnie z Krzysztofem Piorunem Radziwiłłem rozważał możliwość obrania cara Fiodora na króla Rzeczypospolitej, mając na uwadze zawarcie korzystnej umowy pokojowej Księstwa z Państwem Moskiewskim. Po namyśle miał jednak powie-

⁸ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł "Sierotka", op. cit., s. 48.

dzieć: "Moskwicin jest bardzo potężny, tylko iż jest scyzmatyk, ja nań żadną miarą zezwolić nie mogę"⁹.

Relacja z podróży Sierotki do Ziemi Świętej zawiera kilka pośrednich informacji, iż jej autor w czasie pobytu w kraju interesował się sprawami Moskwy. Pierwsza z nich nawiązuje do pobytu w Klasztorze św. Saby. Zapisał: "Gdym u wieczerzy po polsku z drugimi swoimi slugami mówił, był jeden czerniec, imieniem Dionisius Damascenus, z Macedonii rodem, który zrozumiał i począł ze mną po słowieński mówić, powiadając, że bywał w Litwie i znał mało nie wszystkie pany, i pytał o mnie mnież samego; na koniec mianował też imię moje, wspominając, że po śmierci króla Zygmunta Augusta, gdym w Wilnie z nieboszczykiem księdzem biskupem wileńskim Walerianem był od panów zostawion, dałem mu list wolny, gdy do Moskwy po jałmużnę jechał¹⁰.

I nieco później: "Natenczas gdym ja był, w klasztorze tym było samych czerniów blisko trzydziestu; był potem u mnie w Czarnawczycach 19 Martii 1588 tenże czerniec i z drugimi: Hermannem z Korfu, Erazmem z Tessaloniki, Joachim z Chios, gdy z Moskwy wracali się do Ziemi Świętej [...]"¹¹.

Zatem ruch zakonników, zwłaszcza prawosławnych, z Ziemi Świętej do Moskwy przez Litwę był stosunkowo duży. Niektórych podróżników Sierotka poznał w Wilnie, gdzie okresowo urzędował, innych w swoich dobrach.

Będąc w Egipcie był świadkiem wesela. Weselnicy przybyli do brzegu, przy którym na statku zatrzymali się podróżnicy. Zapisał wtedy: "Takżeć dopuściliśmy im przyjść do brzegu; wtem nowożenia począł tańcować przy onej muzyce trefnym poskokiem, krzywiąc sobą, barzo coś podobnie na tobołę moskiewską. Czasem też przypadał ku ziemi na kształt hajduckiego, więc też i powinni jego pospołu z nim"¹².

Zdaje się więc, że w okolicy Połocka przyglądał się dokładniej zabawom tamtejszego ludu. Z głębi Państwa Moskiewskiego miał, rzecz zrozumiała, o wiele dokładniejsze relacje. Przede wszystkim informowali go o stosunkach panujących w tym kraju posługujący panowie litewscy, w tym zwłaszcza Lew Sapieha, który m. in. w czerwcu 1584 r. przekazał Sierotce wierny obraz miasta oraz panujących tam zwyczajów¹³.

Choroba (według wszelkich danych weneryczna), a zwłaszcza ówczesne sposoby jej leczenia (m. in. rtęcią) rujnowały zdrowie Sierotki, ograniczając jego działalność w urzędach państwowych. Nasilające się objawy dewocji przyczyniły się w dużym stopniu do bardziej osiadłego trybu życia. Z czasem Nieśwież, główna rezydencja Sierotki, stał się ważnym ośrodkiem katolicyzmu (jezuici), a także miej-

⁹ Henryk Lulewicz, op. cit., s. 353.

¹⁰ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł "Sierotka", op. cit., s. 94.

¹¹ Tamże, s. 95.

¹² Tamże, s. 173.

¹³ Por. *Archiwum Domu Sapiehów. Wydanie staraniem rodziny*, t. 1. *Listy z lat 1575–1606*, Opr. A. Prochaska, Lwów 1912, s. 5.

scem przebywania uczonych i artystów. Niewątpliwie jednym z ważniejszych przedsięwzięć Sierotki było sporządzenie mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego i obszarów przyległych. Jej pierwsza wersja miała być wydrukowana około 1603 r., a kolejna — znana dziś z jednego egzemplarza 1613¹⁴.

Okoliczności wydania tzw. Mapy Radziwiłowskiej ustalił Stanisław Aleksandrowicz w monografii z 1989 r. „Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku”. W skrócie przedstawiamy te ustalenia. Kartografów wojskowych mieli królowie Rzeczypospolitej prowadzący wojny z Moskwą. Jeden z nich — Maciej Strubicz — w 1589 r. sporządził mapę, która na północy obejmowała Wołogdę i Zatokę Fińską, na południu dorzecze Niemna, okolice Mińska i Kurska, a na Wschodzie Jarosław i Riazań. Niewątpliwie odpowiadała ona zamierzeniom wojennym Stefana Batorego, który zresztą wschodnim wybrzeżem Bałtyku interesował się mniej.

Sierotka do sporządzenia mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego (w jego granicach sprzed Unii Lubelskiej) wykorzystał wiedzę i doświadczenie Strubicza. Do współpracy zaangażował jednak — jak się wydaje — profesorów Akademii Wileńskiej, swoich przyjaciół wojewodów, a przede wszystkim jezuitów, których kościoły wspierały finansowo i moralnie. Teren znał doskonale z licznych podóży oraz udziału w kampaniach wojennych antymoskiewskich. Z pewnością miało to duży wpływ na precyzję mapy, której ostateczne zestawianie musiał sam nadzorować. Czystorys rysował artysta zatrudniony w Nieświeżu — Tomasz Makowski. Egzemplarz wydany w Amsterdamie w 1613 r. rytował Hessel Gettits, który opatrzył mapę także — sporządzonymi zapewne przez Sierotkę — informacjami geograficznymi, historycznymi, a nawet gospodarczymi.

Stanisław Aleksandrowicz swe rozważania o Mapie Radziwiłowskiej zakończył stwierdzeniem, iż jest to jedno z najcenniejszych dzieł staropolskiej kartografii. „Ze względu natomiast na swą treść i okoliczności powstania, wyrażoną ideologię i aspiracje naukowe zajmuje ona czołową pozycję w historii kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego — czyli obecnej Litwy, Białorusi i Ukrainy”¹⁵.

Dodajmy w uzupełnieniu, że zespół sporządzający mapę, a w tym głównie jej inspirator i mecenas przedsięwzięcia kartograficznego, mniej interesował się Państwem Moskiewskim. Mapa na północy sięgała niemal pod Psków, wschódzie — nieco za Smoleńsk, południu — po Kamieniec Podolski, a zachodzie — po Zatokę Gdańską i okolice Krakowa. Zasadnicza mapa oraz teksty uzupełniające stanowiły w istocie opracowanie naukowe. Posługiwała się nią administracja Księstwa, ale także wojskowi. Może dlatego jej pierwsza edycja w ogóle nie jest znana historykom kartografii, a edycja amsterdamska ocalała w jednym egzemplarzu w zbiorach

¹⁴ Stanisław Aleksandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Wydanie II poprawione i uzupełnione, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1989. Tamże obszerna literatura przedmiotu, a w tym rozprawa tegoż autora o roku sporządzenia wspomnień z podróży do Ziemi Świętej i Egiptu (1592).

¹⁵ Tamże, s. 136.

rach szwedzkich. Została ona zreprodukowana we wspomnianym opracowaniu Alexandrowicza, ale odbitka nie jest dostatecznie czytelna.

3. Horyzont geograficzny współczesnych Sierotki.

Wspomnienia swe Sierotka utrwałał z myślą o czytelnikach, którzy mieli średnie wykształcenie (lub wyższe). Musieli oni wszakże znać dobrze geografię, skoro na marginesie pobytu w Aleksandrii spisał on przygody kupca weneckiego Antonio Barochi w następujący sposób: “[...] Ten Antonio, bywały to człowiek, już dwakroć był in Indi Orientali i dobrze tam świadom. Oba razy puszczał się z Aleppo ad Euphratem, stamtąd na dół do Sinum Persicum, olim mare Elcatif potem do Ormus, więc do Goi, a zasię nazad się wracał do Kairo przez Czerwone Morze, wysiadł w Tur, które to miasto leży nad tym morzem na tym miejscu, gdzie Żydowie sucho, przed faraonem uciekając, przeszli”¹⁶.

Pierwiacy, jeszcze rękopiśmiennej wersji tych wspomnień, wiedzieli z pewnością także o podróżach do Ziemi Świętej innych rodaków. Tak np. w latach 1507–1533 przebywał w Palestynie Anzelm Polak. Jego relacja “Terra sanctae et urbis Hierusalem descriptio fratris Anzelmi ordinis Minorum de observantia” ukazały się w Krakowie w 1512 r. Raczej Sierotka czytała to dziełko, zresztą przełożone i wydane w Wilnie w 1595 r. pt. “Chorographia albo Topographia, to jest osobliwe a okolne opisanie Ziemi Świętej. Wspomnienia z pielgrzymki do Grobu Pańskiego, odbytej przed 1570 r.”, spisał także Jan Gortyński, i niewątpliwie krążyło one w odpisach rękopiśmiennych.

Stosunkowo często nasi rodacy podróżowali do Turcji i na Krym, a także na Sicz Zaporożską. “Kronika polska” Marcina Bielskiego nanowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana w Krakowie w 1597 r., zawiera relację Andrzeja Tarnowskiego z podróży do Turcji w latach 1569–1579. W obszerniejszej wersji ukazała się ona w 1571 r. w Norymberdze pt. “Beschreybung einen Reyse oder einzuges [...] gen Constantinopel und von dannen die Tartarey gezogen”. Tarnowski był zresztą wyjątkowo ruchliwym dyplomatą. W 1569 r. odwiedził np. Astrachan. Dwukrotnie w 1577 i 1573 r. był na Krymie (tu zresztą spotkał innego posła królewskiego Marcina Broniewskiego). Współcześni znali w odpisach także Tarnowskiego “Sprawozdanie z poselstwa do Moskwy z 1573 r.” Czytali również relacje wierszowane Macieja Stryjkowskiego, towarzyszącego Tarnowskiemu. W swoich publikacjach z lat 1582–1587 pisał on nie tylko o Turcji, ale także o Bułgarii i Grecji. Stryjkowskiego “Kronikę polską, litewską, żmódzką i wszystkich Rusi”, wydaną w Królewcu w 1582 r., miał z pewnością w swej bibliotece Sierotka.

Nie można wykluczyć, że ordynat nieświeski wiedział o przedsięwziętych przez Krzysztofa Pawłowskiego w 1596 r. podróżach. Popchnął on do Indii wokół Afryki. W Goa był w listopadzie tego roku. Jak się wydaje, motywem jego wyjazdu były sprawy handlowe. Wacław i Tadeusz Śląbczyńscy, znawcy dziejów geografii,

¹⁶ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł “Sierotka”, op. cit., s. 202.

uważali jednak, iż kierował się on także chęcią naukowego poznania innych krajów. Tylko tym bowiem można wytlumaczyć jego pobyt w Persji, gdzie zresztą zmarł w 1603 r.¹⁷.

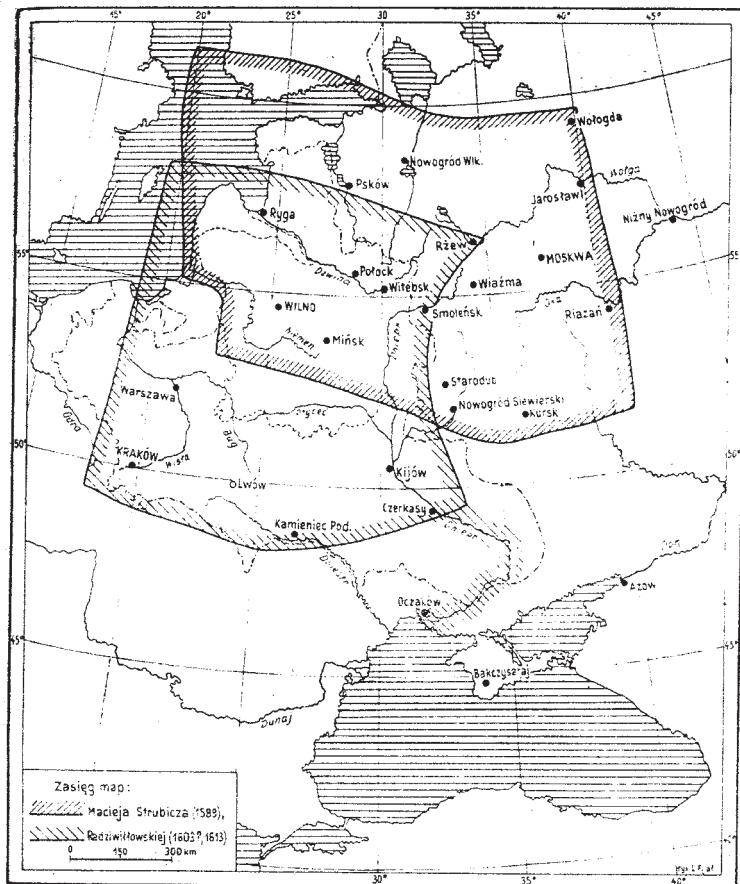
Radziwiłłowie, Sapiehowie, Chodkiewiczowie i w ogóle stan rycerski Wielkiego Księstwa Litewskiego najbardziej zainteresowani byli tym wszystkim, co działo się w Państwie Moskiewskim. Był to już wtedy wyjątkowo kłopotliwy sąsiad. Prowadzono z Moskwą wojny oraz pertraktacje pokojowe. Nie wykluczano możliwości wyboru jednego z carów na tron Rzeczypospolitej. Przypomniana uprzednio mapa Strubicza z 1589 r. powstała, o ile chodzi o Państwo Moskiewskie, głównie na podstawie relacji jeńców wojsk litewskich, którym udało się przeżyć i wrócić do kraju. Nic więc dziwnego, że rezydencje Sierotki (podobnie zresztą jak i siedziby Krzysztofa Pioruna Radziwiłła) w Wilnie i Nieświeżu, stanowiły miejsca spotkań dostojników państwowych, uczonych i duchownych zainteresowanych sprawami wschodnimi. W pewnym stopniu zaowocowało to także na jakości Mapy Radziwiłłowskiej, choć informacje o zachodnich krańcach Państwa Moskiewskiego potraktowano tam marginalnie.

W piśmiennictwie pamiętnikarskim okresu aktywności państowej Sierotki relacje o Moskwie zajmują ważne miejsce. Ordynat nieświeżski z pewnością interesował się tym i kazał sporządzać odpisy dostępnych manuskryptów. Wśród nich mogły być: Eliasza Pielgrzymowskiego “Diarusz poselstwa Lwa Sapiehy do Borysa Godunowa w 1600 r.” Mógł kazać przepisać wspomnienia członków poselstwa Rzeczypospolitej więzionego w latach 1606–1608 w czasie tzw. Dymitriady. Dostępne były wtedy relacje m. in. Stanisława Niemojewskiego (więzili go w Moskwie, Rostowie i Bieloziersku), Pawła Palczowskiego, Abrahama Roźnatińskiego i innych. Przynajmniej niektórzy wracający z niewoli moskiewskiej zatrzymywali się w Nieświeżu i informowali ordynata o sytuacji politycznej nie tylko w stolicy Państwa Moskiewskiego, ale także na prowincji.

Z tego, co wyżej przedstawiono, wynika, że horyzont geograficzny Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zwanego Sierotką oraz współczesnych mu elit oparty był na gruntownych studiach, wspartych doświadczeniem. Jest tylko kwesią czasu ustalenie skali mecenatu Sierotki oraz jego osobistego zaangażowania w szerzeniu wiedzy o ówczesnym horyzoncie geograficznym rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dotychczas udokumentowano jego wiedzę o geografii Europy Zachodniej oraz obszaru śródziemnomorskiego (w tym Syrii, Palestyny, Egiptu). Dzięki licznych publikacjom Stanisława Alexandrowicza wiemy o wiedzy Sierotki o Wielkim Księstwie Litewskim w jego granicach sprzed 1569 r. Dalszych studiów wymaga

¹⁷ Por. Wacław i Tadeusz Ślabczyński, *Słownik podróżników polskich*, Wyd. „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1992, s. 243. Informacja o podróży Sierotki znajduje się także w *Bibliografii literatury polskiej “Nowy Korbut”*. *Piśmiennictwo staropolskie*, Oprac. pod kierownictwem Romana Pollaka, t. 3, Warszawa 1965, s. 95–96. W tomie tym “Nowego Korbuta” znajduje się wiele informacji o znanych opracowaniach sarmackich podróżników, żyjących w okresie działalności państwowej Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.

analiza źródeł dotyczących upowszechniania wiedzy o Państwie Moskiewskim. Z pewnością w archiwach Białorusi i Rosji oraz Litwy i innych państw istnieją także na ten temat wiarygodne dokumenty.

Абсяг карт: Мацея Струбіча (1589) і Радзівілаўскай (1603?, 1613).

Малюнак Л. Фіяла.

Паводле кнігі С. Александровіча

Валерый Ярмоленка (Мінск)

ПАДАРОЖНІК, ГЕОГРАФ, ПЕРАЎТВАРАЛЬНІК НАВАКОЛЬНАГА АСЯРОДДЗЯ

Сёлета наша геаграфічна навука адзначае 450-годдзе з дня нараджэння заснавальніка геаграфічных ведаў У Вялікім Княстве Літоўскім — Мікалая Крыштофа Радзівіла. Пачынаючы з XV ст. Радзівілы займалі вышэйшыя дзяржавныя і вайсковыя пасады ў ВКЛ, потым — у Рэчы Паспалітай, а з канца XVIII і ў пачатку XX ст. — і ў Расіі. Яны заўсёды дадавалі мянушкі да аднолькавых імёнаў прадстаўнікоў свайго роду, тым самым прыраўноўваючы сябе да найпершых у Еўропе дынастыі. Мікалай Крыштоф атрымаў мянушку Сіротка з лёгкай рукі Жыгімонта II Аўгуста, вялікага князя літоўскага (з 1529 г.) і караля польскага (з 1548 г.). З гэтай мянушкай ён увайшоў у гісторыю і як дзяржавуны дзеяч, і як падарожнік, і як асветнік-літаратар.

Выхаванне і адукацыю Мікалай Крыштоф атрымаў грунтоўныя. Інакш і быць не магло: бацька, Радзівіл Чорны, вучыўся ва ўніверсітэтах Германіі, аб’ездзіў усю Еўропу. Заўзяты кальвініст, ён заснаваў у Брэсце і Нясвіжы друкарні і выдаў славутую Брэсцкую (Радзівілаўскую) біблію, звярнуў значную ўвагу на выхаванне сына. Пачатковую адукацыю Сіротка атрымаў у Нясвіжскай пратэстанцкай школе, таксама заснаванай яго бацькам. Гэтая школа карысталася вялікім аўтарытэтам — сярод выкладчыкаў былі такія вядомыя вучоныя і літаратары, як Дж. Б’яндрат, Ф. Станкар, Я. Тэнанд, Дж. Шоман. Сярод вучняў школы — і будучы канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега. Пасля М.-К. Радзівіл скончыў Лейпцигскі юніверсітэт (1565), дзе вывучаў геаграфію і медыцыну, а пазней, згодна з апошнім волем бацькі, шмат падарожнічаў па Заходній Еўропе — Германіі, Францыі, Аўстрый, Італіі, наўдаў шэраг юніверсітэтаў.

У той час Сіротка трапіў пад уплыў вядомага рэлігійнага і палітычнага дзеяча, прапаведніка-езуіта Пятра Скаргі і ў 1567 г. перайшоў у каталіцкую веру. Неўзабаве ён вярнуўся на радзіму ў сувязі з афармленнем спадчыны, якая засталася пасля памерлага графа Юрыя Ільініча. Да свайго тытула “князь на Нясвіжы” Мікалай Крыштоф дадаў тытул “граф на Міры” і неадкладна (1568) атрымаў свою першую дзяржавную пасаду — вялікага літоўскага маршалка, стаў адным з вышэйшых саноўнікаў вялікакняжацкага двара. Нясвіжскі князь адразу ж уключыўся ў работу па стварэнню уніі, якая была прадыктавана абставінамі, звязанымі з Лівонскай вайной, і аб’ядноўвала ВКЛ і Каралеўства Польскае ў адну дзяржаву — Рэч Паспалітую. Гэты дагавор увайшоў у гісторыю як Люблинская унія 1569 г. Стаўленне князя Радзівіла да уніі пера-

канайча пацвярджае ліст яго малодшага брата — кардынала Рэчы Паспалітай Ежага Радзівіла: “Я выказываю ўпэўненасць, што ты працягваеш называць сябе ліцвінам, а не палякам”.

Радзівіл Сіротка падтрымліваў унутраную і зневажную палітыку Стэфана Баторыя, які з красавіка 1576 г. стаў каралём Рэчы Паспалітай. На апошній стадыі Лівонскай вайны (1558–1583), пры асадзе Полацка (1579), Сіротка атрымаў кулявое раненне ў галаву, пасля чаго беспаспяхова лячыўся на лепшых курортах Германіі і Італіі. Тады ж у яго ўзнікла думка наведаць “у імя выратавання” святых мясціны Іерусаліма.

У 1581 г. Радзівіл прыняў удзел у асадзе Пскова арміяй Стэфана Баторыя, а наступнай вясной пачаў рыхтавацца да падарожжа на Усходніе Міжземнамор’е. У гэты час, у пачатку 1582 г., Нясвіж, забудова якога была ў той час цалкам драўлянай, наведалі прадстаўнікі езуіцкага ордэна. Мястэчка ім не спадабалася. У сваёй справаздачы ў Рым яны пагардліва назвалі яго “логавам”. Гэта літаральна абурыла Сіротку, ён пакляўся пасля вяртання “з Палісцін” зрабіць з “логава” сапраўдны горад і загадаў пачаць падрыхтоўчыя работы.

У жніўні 1582 Радзівіл адправіўся ў падарожжа праз Гродна, куды заехаў для развітання з каралём Рэчы Паспалітай. Стэфан Баторый раіў яму ехаць праз Канстанцінопаль, але Радзівіл вырашыў рухацца праз Варшаву, Кракаў і Вену ў Венецыю.

Падарожжа Радзівіла Сіроткі ва Усходніе Міжземнамор’е працягвалася з 16 верасня 1582 да 7 ліпеня 1584 г. З ім было 9 чалавек світы — у якасці слуг і спадарожнікаў, у tym ліку лекар Іаан Шульц, кухар Ерамей Гермек і два езуіты ад Пятра Скарті. Ужо ў лістападзе 1582 г. Радзівіл быў у Венецыі, дзе заставаўся вельмі доўга. Далейшы яго шлях ляжаў па Адрыйскім і Міжземным морах да вострава Крыт. У пачатку чэрвеня ён высадзіўся ў Яфе і к канцу месяца прыбыў у Іерусалім, наведаўшы Галілею і Самарыю. Дарога пралягала па месцах, што згадваюцца ў Свяшчэнным пісанні і жыццях святых: у Бальбеку ён наведаў руіны палаца Саламона і гару, на якой, па паданню, Каін забіў Авеля, пабачыў крыніцу, дзе хрысцілі святога Паўла.

У святых мясцінах Радзівіл правёў два тыдні і 9 ліпеня накіраваўся ў Егіпет, дзе пробыў тры месяцы, наведаў Александрыю, Каір, Мемфіс і зрабіў падарожжа ўверх па Ніле (дарэчы, першым з беларусіх зямель падняўся на піраміду Хеопса). Вяртаючыся на караблі “Сагітрыя”, ён спыняўся на астравах Кіпр, Родас, Крыт і іншых і толькі ў сакавіку 1584 г. выйшаў на бераг Еўрапейскага мацерыка на поўдні Італіі, хутчэй за ўсё ў Калабрыі. Адсюль Сіротка накіраваўся на поўнач, у Венецыю, уздоўж усходняга ўзбярэжжа Італіі, наведаў Вечны горад — Рым.

З свайго падарожжа Радзівіл прывёз у Нясвіж археалагічныя і заалагічныя калекцыі. Дзве егіпецкія муміі (мужчынскую і жаночую), якія ён набыў тайна ад уладаў, былі выкінуты за борт на зваротным шляху ў час штурму ў Міжземным моры па патрабаванню прымхлівых спадарожнікаў. Таксама

ў Нясвіж для ўласнага заапарка былі дастаўлены пара малпаў, два леапарды, папугай і пара “фараонавых пацукоў” — суслікаў. Пазней незвычайную гісторыю з нясвіжскімі суслікамі апісаў Уладзіслаў Сыракомля ў сваёй кнізе “Wędrówki po moich niegdyś okolicach”. (Wilno, 1853).

Пасля вяртання ў Нясвіж усе прыгоды і ўражанні ад падарожжа, занатаваныя ў дарожным дзённіку, Мікалай Крыштоф апісаў на польскай мове ў выглядзе лістоў да прыяцеля. Рукапіс, аднак, не быў адразу выдадзены, хаця для гэтага князь меў досьць часу. Першапрацоўкай свайго дзённіка ў кнігу князь заняўся толькі ў 1590 г., калі атрымаў ад новага караля Жыгімонта III спакойную пасаду троцкага ваяводы. Трокі (цяпер Тракай), размешчаныя ў малаяўнічым азёрным краі пад Вільнем, яшчэ ў XV ст. былі рэзідэнцыяй вялікіх літоўскіх князёў. Цудоўная прырода, атмасфера прыгожага сярэдневяковага замка садзейнічалі творчай працы над кнігай, якая і была завершана напярэдадні 1595 г.

Кнігу Радзівіл напісаў з мэтай “пашырэння кругагляду сваіх землякоў”, але яна выходзіць далёка за межы простага апісання. Пасля яе прачытання пераконваецца, што аўтар грунтоўна вывучыў літаратуру пра Блізкі Усход: у тэксце шмат спасылак на шэраг літаратурных крыніц, аўтар цытуе старажытных гісторыкаў — Флавія, Плінія, Тацыта, падарожнікаў XI—XII стст., пісьменнікаў XVI ст. Відавочна, што пры работе над кнігай Радзівіл карыстаўся багатай нясвіжскай бібліятэкай, заснаванай яшчэ бацькам, Радзівілам Чорным, дзе былі такія рарытеты, як “Экзатычная бібліятэка”, “Мусульманскія гісторыі” і нават старадаўняя карта Еўропы і Паўночнай Афрыкі на пергаменце.

Выкладанне матэрыйалу і крытычныя адносіны аўтара да першакрыніц даюць усе падставы харектарызаваць Радзівілаву працу як першы волыт на-вукова-папулярнага апісання географічных аб'ектаў і з'яваў ва ўсходнеславянской літаратуры канца XVI ст. Кніга Сіроткі належыць да лепшых твораў XVI ст. па географіі і падарожжах. Апублікавана яна ўпершыню Фамой Трэцірам у Прусіі ў 1601 г. на лацінскай мове пад называй “Hierosolymitana peregrinatio ill. p. Nicolai Christophori Radziwili” і перавыдавалася потым у Галандыі ў 1610, 1614, 1753, 1756 гг. Польскі пераклад, зроблены Андрэем Варгоцкім, неаднаразова выдаваўся ў Кракаве (1607, 1609, 1611, 1617, 1628, 1683, 1745) і Вроцлаве (1847) пад называй “Peregrinacia albo Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej Krzysztofa Radziwiłła”. З лацінскага перакладу Трэцэра былі выпушчаны ў свет два выданні на нямецкай (1603, 1605) і адно на рускай мове (СПб., 1787), а рускі пераклад з польскага (4-е выданне Варгоцкага) быў выдадзены ў Маскве (1617) і перавыдадзены ў Пецярбургу (1879). Арыгінал дзённіка князя Радзівіла на польскай мове (Podróz do Ziemi Świętej, Syrii i Egyptu. 1582–1584), што захоўваецца ў Варшаве ў бібліятэцы Красінскіх, упершыню быў апублікаваны ў 1925 г. у апрацоўцы Я. Чупкі і пароўнальна нядаўна ў Варшаве (1962) з пасляслоўем Л. Кукульскага. Фрагменты дзённіка прыведзены таксама ў “Антalogii польскіх помнікаў XVI стагоддзя” (Варшава, 1966). Усё гэта сведчыць пра папулярнасць твора Сіроткі.

Рускія пераклады 1787 г. (“Путешествие ко святым местам и в Египет князя Николая Христофора Радивила”) і 1879 г. (“Похождение в землю Святую князя Радивила Сиротки. 1582–1584”) — цяпер вялікая рэдкасць. Адзін экземпляр выдання 1787 г. ёсьць у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, яшчэ адзін 1879 г. — у Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук. Рускі пераклад 1617 г. захаваўся толькі ў Маскоўскай Сінадальнай бібліятэцы. Аўтар “Обзора русской духовной литературы” (1863) справядліва называе гэтую працу Радзівіла цудоўнай, а аўтар прадмовы для выдання 1879 г., правадзейны член Рускага геаграфічнага таварыства Пётр Гільтэрбрант, адзначае, што з усіх выдадзеных старадаўніх “хождений в Святу землю” толькі кніга князя Радзівіла адпавядае патрабаванням навуковай крытыкі: “Сапраўды: гэта — твор вельмі назіральнага і адукаванага чалавека”. Такая высокая ацэнка “Хождений” Радзівіла асабліва важная ў сувязі з тым, што гэта першае ў Беларусі навукова-папулярнае геаграфічнае выданне. Аж да XIX ст. яно было адзіным фундаментальным і дакладным даведнікам для жыхароў Беларусі, Літвы, Польшчы, Расіі і іншых краін, якія накіроўваліся ва Усходніе Міжземнамор’е. Каштоўнасць твора Радзівіла яшчэ і ў тым, што ён упершыню абверг шматлікія на той час забабоны ў апісаннях геаграфічных аб’ектаў і з’яваў.

Накіроўваючыся “ў Палесціны” дзеля наведання святых мясцін, Радзівіл tym не менш прабыў у Іерусаліме не больш двух тыдняў. Рэлігійныя сюжэты ў яго кнізе адступаюць на задні план. Ён падверг сумненню некаторыя міфы. Яго крытыцызм асабліва прыкметны пры апісанні Мёртвага мора, дзе ён не выявіў “цудоўных фруктаў, якія ператвараюцца ў попел”, пра што пісаў Іосіф Флавій у сваёй кнізе “Іудзейскія старажытнасці”. Аўтар кнігі ў асноўным зыходзіць з рэчаіснасці. Перад намі — прыроднае, геаграфічна-этнографічнае і гаспадарчае апісанне ўбачаных ім краін, заснованае на асабістых назіраннях “адукаванага чалавека”. У сувязі з гэтым вельмі характэрны такі факт: Радзівіл ахвяраваў шмат грошай храмам Іерусаліма і Віфлеема, за што канвент іерусалімскіх бернардзінцаў пасвяціў яго ў рыцары Труны Гасподняй і прысвоіў яму званне пракуратара Святай зямлі.

Радзівіл праўшоў 10 тысяч кіламетраў (5 тысяч па сушы і столькі ж морам) — праз Аўстрію, Італію, Далмацыю, Сірю, Палесціну і Егіпет, а на звартным шляху спыняўся на многіх астравах Міжземнамор’я. Ён наведаў Вену, Венецию, Верону, Рым, Трыпалі, Бейрут, Дамаск, Яфу, Іерусалім, Каір, Александрыю. Апісваючы манастыры і храмы, палацы і руйны, жылья пабудовы, ён расказваў пра іх месцазнаходжанне і матэрыйялы, з якіх яны ўзведзены, паруноўваў з еўрапейскімі будынкамі, даваў архітэктурным помнікам эстэтычную ацэнку. Праяўляў цікавасць да гісторыі і мастацтва: у Палесціне Радзівіл агледзеў руйны замка цара Давіда і магілу Дзевы Марыі, пры апісанні храма Труны Гасподняй у Іерусаліме звярнуў увагу на надмагіллі крыжаносцаў Балдуіна Фландрскага і Готфрыда Бульёнскага, як сапраўдны мастак распавядаў пра Мёртвага мора, што мяняе колер вады на працягу дня ад чарнава-

тай да блакітнай і чырванаватай, Генісарэцкае (Тыверыадскае) возера, звязанае з многімі момантамі з жыцця Ісуса Хрыста. Згадваў горы Палесціны — Гіён, Сіён і Галгофу, раку Іардан: яна мае “ваду вельмі мутную, але здаровую для піцца”, апісаў мазаікі храма Іаана Хрысціцеля, індыйскіх гандляроў каштоўнымі камяннямі ў Дамаску. Расказаў пра сфинксаў і піраміды Егіпта, пра веліч Ніла і Каіра, параўноўваў іх з Дунаем і гарадамі Еўропы (“Ніл каля Каіра шырэйшы ў два разы, чым Дунай пад Лінцам, а Каір большы ў пяць разоў, чым горад Парыж у Францыі”). Падрабязна апісаў сажалку Вірсавіі — жонкі цара Давіда, грабніцы і забальзамаваныя муміі, не абыходзіў увагай інтэр’еры рэлігійных пабудоў, старажытнахрысціянскую калону ў Александрыі, форму акон у дамах егіпцян. Расказаў пра старадаўнія каменаломні і руіны крыцкага горада Гарціны, вядомага па старажытнагрэчаскіх “Гарцінскіх законах” VI – пачатку V ст. да н. э. (рукапісы выяўлены італьянскімі археолагамі ў 1884 г.); пахаванне Цыцэрона.

Радзіў намаляваў яркія карціны Адрыятычнага, Эгейскага і Міжземнага мораў з іх шматлікімі астравамі. На востраве Крыт ён адзначаў: “Дзіўна бачыць вялікую і хуткую перамену клімата, калі з поўдня на поўнач ідзеш, а асабліва праз гару”. Апісваючы экзатычную флору і фауну Усходняга Міжземнамор’я, аўтар падрабязна расказаў пра невядомых славянам жывёл: кракадзіла, бегемота, леапарда, пра страусаў і папугаяў, хамелеонаў і да т. п., параўноўваў фауну і флору з айчынным раслінным і жывёльным светам (страусы “бегаюць хутка, як і нашы дрофы”, на берагах Ніла “было многа буслоў, якія туды залятаюць ад нас”).

Аўтар падрабязна расказаў пра звычаі, узаемаадносіны паміж асобнымі народамі — туркамі, арабамі, неграмі. З абурэннем згадваў пра рынак рабоў. Як знаўца медыцыны асвятляў пытанні аховы здароўя, у прыватнасці, прычыны розных эпідэмій. Не абыходзіў увагай дзяржаўны лад і гаспадарчую дзейнасць. Яго ўвагу прыцягвала літаральна ўсё, палі дзённіка стракаціць паметкамі: “дзіўна”, “чудоўна”, “вельмі цікава”…

Кніга Радзівіла паслужыла штуршком да актывізацыі падарожжаў і выдання геаграфічных твораў у Вялікім Княстве Літоўскім — пасля Сіроткі ва Усходнім Міжземнамор’і пабывалі Іаан Баптыст Сапега (1613), Іаан Бялкоўскі (1618), Мялецій Сматрыцкі (1623) і іншыя.

Адначасова з работай над кнігай князь Радзівіл сур’ёзна заняўся добраў-парадкаваннем сталіцы сваёй ардынацыі. У Нясвіжы было пачата небывалае ў тутэйшых мясцінах будаўніцтва: сам горад з плошчай-рынкам і ратушай з вежай і гадзіннікам, вакол плошчы — касцёлы з кляштарамі, пры пад’ездзе да горада — абсаджаныя дрэвамі дарогі з мураванымі слупамі, пры ўездзе — мураваныя гарадскія брамы. Побач з горадам узводзіўся мураваны княжацкі палац з бастыённымі ўмацаваннямі па апошняму слову абарончай тэхнікі, прынятай у Еўропе. І ўжо ў 1586 г. горад атрымаў магдэбургскае права і герб. Тады ж у маярат Сіроткі прыехаў вопытны італьянскі архітэктар Джавані Бернардоні (1541–1605), які працаваў у Нясвіжы 13 год — з 1586 да 1599. Яму

дапамагаў ураджэнец Мінска Ян Франкевіч, якога Бернардоні вывучыў “на архітэктара” (пазней Франкевіч пабудаваў у Вільні касцёл св. Казіміра на Ратушнай плошчы). У Нясвіжы былі ўзвядзены езуіцкі, бернардзінскі, дамініканскі мужчынскія кляштары з касцёламі і бенедыкцінскі жаночы кляштар — першы жаночы каталіцкі кляштар на тэрыторыі Беларусі. Будынак ліквідаванай кальвінскай гімназіі ў канцы 1584 г. быў перададзены езуітам пад калегіум. Езуіцкі касцёл будаваўся як парафіяльны і адначасова як магільны склеп князёў Радзівілаў: з гэтай мэтай былі прадугледжаны два скляпеністывы ўваходы ў крыпту-падзямелле. Гэта першы архітэктурны помнік касцельнага барока ва Усходняй Еўропе і другі, пасля касцёла Эль Джэзу ў Рыме. Нясвіжскі фарны касцёл быў узорам для шматлікіх барочных касцёлаў XVII–XVIII стст. у Рэчы Паспалітай. Толькі ў першай палове XVII ст. было ўзвядзена каля 20 касцёлаў такога тыпу ў Гродне, Любліне, Кракаве, Варшаве, Львове і іншых гарадах. Замест драўлянага палаца ўзняўся мураваны замак — дамінанта палацава-парковага комплексу, што захаваўся да нашага часу. Радзівілаўскі Нясвіж у пачатку XVII ст. называлі “маленькай Варшавай” і нават “маленькім Парыжам”.

Радзівіл вызваліў гараджан ад многіх павіннасцей і падаткаў, бясплатна аддаваў ім зямлю, бровары і інш. Але пры гэтым ставілася ўмова: жыхары Нясвіжа штогод аддаюць гроши на школу і бальніцу, забяспечваюць належнае ўтрыманне абарончых пабудоў. Не спадзеючыся толькі на гэтыя пабудовы, Радзівіл стварыў уласную майстэрню па ліццю гармат. Ён аказваў немалую дапамогу і бедным людзям: жабракам, падарожнікам, удовам і сіротам, сялянам, якіх спасцігla якая-небудзь бяда.

У канцы XVI ст. у Нясвіжы было 50 рамеснікаў 14-ці прафесій. Развіваліся апрацоўка металу і дрэва, гарбарная вытворчасць, ткацтва, кравецтва, перапрацоўка прадуктаў сельскай гаспадаркі, мулярства і цясяльства. Нясвіжскія купцы вялі бойкі гандаль з Прыбалтыкай, Польшчай, Расіяй. Штогод у горадзе праходзілі два двухтысічныя кірмашы. У радзівілаўскай сталіцы размяшчаліся адміністрацыйна-гаспадарчыя ўстановы: ардынацкі суд, галоўная каса, будаўнічае ўпраўленне, княжацкі архіў.

Для развіцця рамёствай і гандлю Радзівіл запрашаў у Нясвіж іншаземцаў на службу і жыхарства. Ён натхніў славутага гравёра і картографа Тамаша Макоўскага, які з 1600 г. кіраваў нясвіжскай друкарні, на стварэнне першай карты Вялікага Княства Літоўскага і даў гроши на яе выданне (Амстэрдам, 1613). Гэта карта вядома гісторыкам як “радзівілаўская” і знаходзіцца ў бібліятэцы Вільнюскага ўніверсітэта. Макоўскі склаў да карты тлумачальны тэкст, куды ўключыў найважнейшыя звесткі пра княства і агульную характеристыку краю. Ён жа падрыхтаваў гравюры да першага выпуску кнігі пра падарожжы Радзівіла на лацінскай мове (1601).

У 1596 г. князь Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка выступіў у Брэсце ад імя караля Рэчы Паспалітай з патрабаваннем аб’яднаць праваслаўную і каталіцкую цэрквы ва ўніяцкую царкву, а з 1604 г. становіцца віленскім ваяводам,

поўнасцю прысвячае сябе дзяржаўнай дзейнасці. Яго называлі “некаранаванным каралём Літвы і Беларусі”, ён мог дазволіць сабе сказаць у вочы свайму манарху: “Ты, кароль, у Кракаве вышэйшы, але я ў Нясвіжы галоўны”. У сваё апошняе падарожжа з няспіскага палаца ў фамільны склеп езуіцкага касцёла вялікі князь адправіўся “ў простым адзенні”, загорнуты ў плашч пілігрыма. На барэльефе надмагільнай пліты — пілігрым з кіем у руцэ і шыракаполым капелюшом за плячыма. Пад барэльефам надпіс-эпітафія на лацінскай мове: “Перад ablічкам смерці любы чалавек — не рыцар, а толькі пілігрым”. Такая была апошняя воля князя, народжанага на беларускай зямлі.

Раймонда Рагаускене (Вильнюс)

РАДЗИВИЛЛ РЫЖИЙ И РАДЗИВИЛЛ СИРОТКА: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ КЛИЕНТУРЫ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ В XVI в.

Вопрос преемственности клиентуры еще не обращал на себя пристального внимания ученых. Довольно много писалось о кровных связях клиентов в XVI–XVII вв., но поставленный вопрос, относящийся к проблеме рекрутации клиентуры, не ясен. Процесс перехода клиента к другому патрону и служба им обоим существовал и в Литве XVI в., только с тем различием от подобных процессов в тогдашней Западной Европе, что во многих случаях клиенты не выходили из круга рода патрона. Таким примером могут служить два могущественных патрона XVI в. в Литве — Радзивилл Рыжий и его племянник Радзивилл Сиротка и их сначала отдельные, а потом общие клиенты — королевские секретари Николай Савицкий и Иероним Маковецкий.

Два десятилетия тому назад Пол Христиансон, исследующий политические события в Англии в XVII в., подчеркнул, что историки обязаны обратить внимание на клиентурную систему, доминировавшую в политике двора и страны¹. Действительно, в последнее время западные и американские историки доказали важное значение клиентурных отношений в Европе XIV–XVII вв.². Не осталось без внимания и Великое Княжество Литовское, но генезис структуры неформальной системы власти здесь виден только в конце XVI в. Тем не менее источники — книги Литовской метрики (далее — ЛМ), сохранившаяся корреспонденция позволяют уточнить начало процесса, обозначенное А. Мончаком. Развитая клиентурная система в ВКЛ существовала уже в середине XVI в., а ее генезис можно отнести к началу века. Как видно из книг записей ЛМ — ни одна привилегия на должность или землю не была выдана без покровительства вельмож. Книги записей можно распределить по той примете на патронатство канцлера Радзивилла Черного (с 35 по 49 книги) или Радзивилла Рыжего, Осташа Воловича (с 50 до примерно 65). Судебные книги дают представление о группах клиентов отдельных магнатов, распространенность явления — клиентами были и небогатые шляхтичи. О том же самом свидетельствует и фразеология

¹ Cristiansson P. Politics, Patronage, and Conceptions of Governance in Early Stuart England: The Duke of Buckingham and His Supporters in the Parliament of 1628 // Huntington Library Quaterly. 1999. Vol. 60. Nr. 3. P. 289.

² Основные работы, посвященные теме клиентуры, обобщены в трудах: Mączak A. Rządzący i rządzeni: Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowołyńskiej. Warszawa, 1986. S. 134–150, 271–273 и др.; он же: Klientela: Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. Warszawa, 1994. S. 10, 35–111 и др.

корреспонденции, — когда корреспондент именовал себя клиентом или служой, заявлял о готовности служить до смерти, просил не лишать его покровительства во всех делах. Это не доказывало искренности его чувств, но, без сомнения, было выражением клиентурности³.

Развитость неформальной системы власти хорошо отражают примеры клиентуры отдельного патрона, например, канцлера ВКЛ Николая Радзивилла Рыжего, с первой четверти до конца XVI в. Трудно установить точное число всех его клиентов, в одно время канцлеру могли служить не менее 300 лиц, а связи между патроном и его клиентами были постоянными и полезными обеим сторонам. За информацию, службу в управляемых и его собственных землях, охрану и подобные услуги клиенты получали поручительство перед королем, а затем желаемые должности, земли, деньги.

Важно обратить внимание на аспект рекрутации клиентуры. Действовало соглашение, формально обоснованное индивидуальной связью между патроном и клиентом, которое практически обозначало связь патрона со всей родней клиента и прекращалось после угасания рода клиента⁴. Многие клиенты от отца перешли к Радзивиллу Рыжему, которых он в свою очередь передал по наследству сыновьям Николаю и Кристоферу Радзивиллам. Можно выделить более 10 династий клиентов, служивших Радзивиллам, — Агриппы, Чижы, Каледы, Костюшки, Клюковские, Оборские, Роды, Семашки, Швейковские и другие. Как и в Западной Европе, в ВКЛ политика двора была изменчива, и клиент, как и в тогдашней Англии, после присяги на службу патрону постоянно искал более могущественного или же равного по возможностям патрона⁵. В Литве из-за большего влияния магнатов такие ситуации встречались реже. Например, клиенты Радзивилла не переходили к другому патрону, но Рыжему служили перешедшие от Воловичей, Гаштольдов и других угасших или к тому времени менее влиятельных вельмож. Значит, патрон одних клиентов наследовал, других вербовал сам из близкого ему по политическому духу окружения. Клиенты тоже искали подходящего патрона, и, как писал Войцех Тыгельский, еще не известно, кому приходилось сложнее — тем, кто искал клиента, или тем, кто искал патрона⁶.

³ О значении клиентурной фразеологии см.: Kettering S. Patronage in Early Modern France // French Historical Studies. 1992. Vol. 17. Nr. 4. P. 839–862; Kalas R. J. Marriage, Clientage, Office Holding and the Advancement of the Early Modern French Nobility: The Noailles Family of Limousin // The Sixteenth Century Journal. 1996. Vol 27. Nr. 2. P. 369; Herman A. L. The Language of Fidelity in Early Modern France // The Journal of Modern History. 1995. Vol. 67. March. P. 1–24.

⁴ Augustyniak U. Znaczenie więzów krwi w systemach nieformalnych w Rzeczypospolitej pierwszej połowy XVII wieku na przykładzie klienteli Radziwiłłów birżańskich // Kultura stęro Polska — kultura europejska: Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątce rocznicę urodzin. Warszawa, 1997. S. 205–210.

⁵ Peck L. L. Court patronage and corruption in early Stuart England. London, 1990. P. 50 и др.

⁶ Tygielski W. Politics of Patronage in Renaissance Poland: Chancellor Jan Zamoyski, His supporters and the Political Map of Poland. 1572–1605. Warszawa, 1990.

Была еще одна категория клиентов, служивших сразу нескольким патронам. Такие рокировки были возможны только в рамках одного патронского рода. Если, например, в ЛМ и найдем клиента, хирурга Лукаса Вольфа, которому в 1574 г. для получения привилегии покровительствовали сразу три патрона — Радзивиллы Рыжий и Сиротка и О. Волович⁷, то это не означало, что он служил всем троим. Он имел одного покровителя, который попросил других также заступиться для верности дела. Об этом свидетельствует и корреспонденция: например, Радзивилл Сиротка не раз просил Рыжего заступиться за его клиентов, обещая при встрече отблагодарить.

В одном патронском роде клиент мог иметь нескольких патронов и надеяться на их помощь. Важными были взаимоотношения между отдельными членами магнатского рода, в который входили как прямые наследники, так и все их родственники, так называемый дом Радзивиллов. Впрочем, такое сочетание слов, особенно часто употребляемое самими Радзивиллами в XVI в., как и экспонирование произведений искусства, свидетельствовавших о славе членов всего рода, доказывает единство дома⁸. Дом Радзивиллов XVI в. можно сравнить с партией одного политического уклада, целью которого была слава рода. Достаточно вспомнить общие усилия Радзивиллов по случаю королевского брака Барбары Радзивилл, согласие относительно ее коронации, позже враждебное отношение к унию. Но когда появлялась возможность получить выгодную должность или поделить земли, консолидацию сменяла разобщенность. Так, в 1550 г. шла борьба за должность воеводы трокского и виленского; несвижские Радзивиллы враждовали при разделе наследственных владений. Несмотря на это, Радзивиллы XVI в., довольно консолидированный род. Отношения между Рыжим и его племянником — сыном двоюродного брата, были дружескими. Их объединяли общие политические убеждения и стремление возвысить свой род⁹. Негативно не оказались даже религиозные разногласия — о том свидетельствует такая деталь, как согласие протестанта Рыжего, чтобы Юрий Радзивилл, брат Сиротки, стал католическим священиком.

Так клиенты Радзивиллов могли рассчитывать на поддержку нескольких патронов из данного рода. Имелись примеры общих и перешедших клиентов и в прошлом. С 1550 по 1558 г. Рыжему служил Давид Толкач, а его сын Григорий в 1560 г. уже был на службе у Черного¹⁰. Клиентами обоих Радзи-

⁷ Литовская метрика. Кн. 57. Л. 2 обр.

⁸ Zielińska T. Więź rodowa domu Radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Radziwiłła Rybeńki // Miscellanea Historico-Archivistica. Warszawa; Łódź, 1989. T. 3. S. 190.

⁹ Lulewicz H. Radziwiłł Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką // Polski Słownik Biograficzny. T. 30. S. 349–361.

¹⁰ 20.06.1550, 5.04.1560 сделаны записи, в которых Д. Толкач — клиент Рыжего. ЛМ. Кн. 238. Л. 413 обр., ЛМ Кн. 256. Л. 317; 23. 03.1560 Д. Толкач — клиент Радзивилла Черного. ЛМ. Кн. 256. Л. 295 обр., 317.

виллов называл себя Петр Николаевич Нарбут, получивший за их поручением Довгялишки¹¹. Обеим сторонам полезными были связи с влиятельным при дворе, бывшим сначала королевским секретарем Николаем Тчебуховским. Считающийся клиентом Черного, в письмах Рыжему он именовал себя и его клиентом, передавал информацию, выполнял наказы. Даже король его называл общим клиентом Радзивиллов¹². Примером службы двум патронам может являться и гродненский конюший, позже маршалок господарский Ян Николаевич Гайка. Начав службу у биржанской линии, он был дворянином Юрия Радзивилла, отца Рыжего, став королевским писарем, сотрудничал с тогдашним канцлером Радзивиллом Черным — под его руководством заполнил 43-ю и другие книги ЛМ. Остался верным и первому патрону. Об этом свидетельствует запись имущества, завещанного им жене в 1560 г.: экзекуторами он назначил обоих Радзивиллов¹³. Видно, что уже в середине XVI в. существуют и общие клиенты.

Радзивилл Сиротка унаследовал многих клиентов отца, хотя их состав скорректировала перемена его вероисповедания. Радзивиллы в XVI в. при выборе клиентов обращали внимание не столько на вероисповедание, сколько на гражданство клиента. Это не раз подчеркивал Рыжий, об этом также думал и Сиротка. Например, в 1571 г. он просил дядю ходатайствовать перед киевским или луцким епископом, чтобы место виленского епископа занял литвин, а не поляк¹⁴. Приведем еще примеры общих клиентов — И. Маковецкий и Н. Савицкий. Оба клиента были довольно близко связаны с Радзивиллом Сироткой. Маковецкий служил его отцу примерно с 1551 г., а в 1563 г. в Страсбурге присматривал за учебой Радзивилла Сиротки¹⁵. Примерно в то же время дьяком Радзивилла Черного стал и Савицкий. Из его завещания, написанного в 1557 г., когда он вместе с Радзивиллом отправился в Ливонию, видно, что Н. Савицкий был воспитан в доме О. Воловича. Своего малолетнего сына Войтеха и жену Анну он оставлял на попечительство Радзивилла, а если бы возникли трудности, просил помочь и Воловича. Его сын должен был воспитываться в доме Радзивилла “до бакалавра”, а затем отправиться учиться в Германию¹⁶. Так оба клиента с детства были известны Радзивиллу Сиротке.

¹¹ 22.04.1551. Письмо короля к Радзивиллу Рыжему // Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów. Kraków. 1999. S. 203. 2.01.1552. Подтверждение писем Нарбута. ЛМ. Кн. 35. Л. 95.

¹² Ноябрь 1548. Пётрков. Король — Рыжему // Listy króla Zygmunta Augusta... S. 83; Письма Тчебуховского Радзивиллу 1549–1553 г. Archiwum domu Radziwiłłów. V. Tek. 408. Nr. 16509.

¹³ 12.12.1560, запись Гайки. ЛМ. Кн. 255. Л. 182 обр.–184.

¹⁴ 17.10.1571. Варшава. Сиротка — Рыжему. AR. T. VIII. S. 3, 4.

¹⁵ Pietrzyk Z. Studia Radziwiłła “Sierotki” w Strasburgu // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1997. T. 41. S. 162; он же: W kręgu Strasburga: Z peregrynacji młodzieży Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621. Kraków, 1997. S. 77–79.

¹⁶ 1557 г. Завещание Н. Савицкого. ЛМ. Кн. 252. Л. 235–238.

И Маковецкий, и Савицкий начали карьеру и удачно ее продолжали по протекциям Радзивилла Черного. Канцлер назначил Маковецкого управляющим Клецка, подарил владения¹⁷. Подобное покровительство получал до смерти своего патрона и Савицкий¹⁸. О прекрасном его имущественном положении свидетельствует факт одолживания 4000 коп грошей литовских королю, за что он получил в управление двор Мельник на Полесье¹⁹. После смерти патрона оба клиента — уже богатые, влиятельные особы. За это Н. Савицкий как “слуга и воспитанник” в 1566 г. отблагодарил сыновей патрона, подарив им участок земли в Вильно стоимостью 1500 коп²⁰. После смерти патрона, хотя оба они перешли по наследству к его сыну Радзивиллу Сиротке, тем не менее искали покровительства и у Радзивилла Рыжего. И последний интересовался ими.

Более ранние связи с бывшим тогда воеводой троцким имел Маковецкий. Одним таким мостом были его матrimониальные связи: первая его жена Анна Сеновская была дочерью клиента, дворянина польской королевы, сестры Радзивилла Рыжего Барбары Радзивилл, — Яна Сеновского и Елены Скорутянки. (Впрочем, другая их дочь — сестра жены Маковецкого — вышла замуж за клиента Радзивилла Черного Матвея Кавечинского²¹). Может, по этой причине Н. Радзивилл заступился за Маковецкого еще при жизни Радзивилла Черного — в 1564 г.²². С того времени, по словам самого Маковецкого, он оставался верным семье Радзивилла Черного и благодарным Радзивиллу Рыжему. И действительно оба патрона были щедры. Маковецкий для Радзивилла Сиротки был выгодным кредитором²³, хорошим управляющим, поэтому в 1571 г. стал управляющим Несвижа. Дорогу к высшим должностям

¹⁷ Радзивилл дал Маковецкому село Бекепури, 12 волок земли и другие земли, а также менялся землями с клиентом. ЛМ. Кн. 50. Л. 163 обр.–164, 165 обр.; Кн. 51. Л. 96–97, 98 обр.–99 обр.

¹⁸ Н. Савицкий менял свои земли с патроном, увеличивал свои на Дрогичинщине, получив там Старчевичи, Савичи, а недалеко от Вильно — Войтаны. В 1558 г. за Савичи патрону отдал Вирово. ЛМ. Кн. 41. Л. 78 обр.; Кн. 50. Л. 196; Kaniewska I. Sawicki Maciej // PSB. Т. 35. С. 335.

¹⁹ До 1565 г. Н. Савицкий получил: в 1559 г. за 100 коп право на пользование рекой Бузой, у доктора Ю. Циммермана купил дом в Вильно, а в 1562 г. за 4000 коп купил землю на Подляшье и др.; 11.03.1559. Право на пользование рекой. ЛМ. Кн. 37. Л. 323 обр; покупка дома // Описание рукописного отделения Виленской Публичной библиотеки. Вильна, 1898. Вып. 3. № 165; купля земли. 15.05.1562. ЛМ. Кн. 252. Л. 352; привилегия на должность подкомория. 9.04.1565. ЛМ. Кн. 41. Л. 429; 8.01.1567. Право на владение двором Мельник. ЛМ. Кн. 267. Л. 175.

²⁰ 2.01.1565. Запись об участке. ЛМ. Кн. 50. Л. 82.

²¹ 16.08.1567. Подтверждение Яновой Сеновской земель у Лахвы. ЛМ. Кн. 50. Л. 127 обр.

²² И. Маковецкому разрешили выкупить земли Начи. ЛМ. Кн. 50. Л. 163 обр.–164, 165 обр.; Кн. 51. Л. 96–97, 98 обр.–99 обр.

²³ В 1569 г. Маковецкий уступил Сиротке за 700 коп заставленные Радзивиллом Черным Сеняжичи, а в 1569 г. сам выкупил Задвоеу за 1000 коп и одолжил 400 коп. ЛМ. Кн. 51. Л. 254–261 обр.

ему открыла привилегия 1574 г. на королевское секретарство²⁴. Этую должность Маковецкий получил при покровительстве обоих патронов. Несмотря на различие вероисповеданий (Маковецкий был кальвинистом), его опекуном Радзивилл Сиротка оставался до конца жизни клиента, как видно, вместе с Радзивиллом Рыжым. Поэтому видим его в 1577 г. послом обоих патронов на переговорах с подканцлером Польши Яном Замойским по поводу его женитьбы на Кристине Радзивилл. Свою лояльность Маковецкий выразил в завещании, подтвержденном в 1583 г., где просил похоронить его в костеле в его владении или в несвижском. Исполнителем последней воли значится Радзивилл Сиротка, а среди свидетелей находим не только старшего слугу Сиротки — Бальцера Езерского или его духовника Прокопа Звоновского, но и клиента Радзивилла Рыжего — новогрудского судью Головню²⁵.

В 1566 г. Н. Савицкий, став королевским секретарем, также начал сотрудничать с Радзивиллом Рыжим. Их свели должностные дела, но через некоторое время проявилась клиентальность отношений — секретарь в 1568 г. навещал магната в его койдановском дворе²⁶, в том же году Радзивилл в свою пользу решил дело с Виленской капитулой об озере Реша. Савицкий за 8000 коп грошей купил у магната Лапеницу, а 18 волок и село Сидораны получил в подарок²⁷. Это была только прелюдия в серьезных политических связях Савицкого с Радзивиллом Рыжим: осенью того же года он начал работать при дворе. За время с 1568 до лета 1572 г. канцлер ВКЛ имел свои уши и глаза при королевском дворе в лице Н. Савицкого. Как видно из сохранившихся 17 писем секретаря к Радзивиллу, писал он довольно часто. Уцелевшие письма можно назвать хрониками двора того времени. Секретарь не только посыпал нужную информацию о внешней и внутренней политике, атмосфере при дворе, здоровье короля, но давал канцлеру полезные советы и, пользуясь влиятельностью, заступался за Радзивилла перед королем. Иногда Рыжий письма, адресованные Сигизмунду Августу, посыпал Савицкому, который должен был прочесть их королю. О взаимном доверии свидетельствует и диктование секретарю важного для Радзивилла “Мемориала” 1569 г., адресованного королю и ставшего осмыслением послелюблинской ситуации в Литве и личного положения Радзивилла. Примечательно, что еще не получив королевского ответа, при помощи Савицкого канцлер уже знал мнение короля, даже высказанные им по этому поводу слова во время частных бесед²⁸.

²⁴ 20.03.1574. Привилегия на секретарство. ЛМ. Кн. 57. Л. 1.

²⁵ 20.09.1583. Подтверждение завещания И. Маковецкого. ЛМ. Кн. 68. Л. 293–295.

²⁶ В Койданове он передал канцлеру 20 000 золотых для Московского похода // *Matriculum Regni Poloniae...* Т. 5. Nr. 10084.

²⁷ 2.04.1568. Судебные дела. ЛМ. Кн. 266. Л. 268 обр; 10.06.1568. Продажа Лапеницы. ЛМ. Кн. 49. Л. 26 обр.; дарение Сидоран. ЛМ. Кн. 50. Л. 196.

²⁸ 28.09.1568. Варшава, Н. Савицкий — Рыжему. AR. Dz. V. Tek. 344. Nr. 13980; 17.12.1569. *Memoriai*. AR. Dz. II. Nr. 62; то же // *Dziennik Warszawski*. 1827. Т. 9; 8.11.1570. *Respons*. AR. Dz. II. Nr. 63; то же // *Dziennik Warszawski*. 1826. Т. 6.

В письмах секретарь часто подчеркивал секретность передаваемой информации: “Больше не буду писать и так уже боюсь”. Или опасался, чтобы посланный Радзивиллом “Громадский с этим письмом где-нибудь на пиво не завернул”, а по прочтении просил письмо сжечь. О том, насколько полезным канцлеру был Н. Савицкий, свидетельствует его предупреждение о своем недолгом отъезде из двора. 21 марта 1570 г. секретарь извинялся, что неделю был в своем владении Савичево, где его жена счастливо родила дочку. Радзивилл же, не зная того, неделею раньше послал к нему двух своих гонцов — Рачку и Хоронжича²⁹.

Все указанное время клиентурные отношения не прерывались и с Н. Радзивиллом Сироткой. Но информации о них меньше. Сиротка сам постоянно был при королевском дворе, и они могли сотрудничать непосредственно. Один факт, по мнению В. Тыгельского, очень важный в клиентурных отношениях: Савицкий отдал своего сына на воспитание Радзивиллу Сиротке, что свидетельствует о постоянных связях. В нескольких своих письмах к Радзивиллу секретарь кроме передаваемой информации благодарил за воспитание сына, а себя называл нижайшим слугой Радзивилла³⁰. Уважение к обоим патронам Савицкий выражал и тем, что письма им писал своей рукой, и только одно ноябрьское письмо 1569 г. продиктовано, т. к. Савицкий сломал палец. Даже этот случай он использовал для выражения преданности: “Хочу скорее выздороветь, чтобы мог быть полезным вашей милости”, — писал он Радзивиллу Рыжему³¹.

Как видно из указанных примеров, в ВКЛ в XVI в. была возможность служить клиенту нескольким патронам. Как правило, переход от одного патрона к другому происходил в рамках одного рода, в данном случае — рода Радзивиллов. Чаще всего такие клиенты уже имели хорошее общественное положение, значительно отличались от простых, наследственных клиентов. Стать общим клиентом было выгодно, если магнатский род отличался сплоченностью и могуществом, как Радзивиллы.

²⁹ Письма Н. Савицкого 1570 г. AR. Dz. V. Tek. 344. Nr. 13980.

³⁰ Там же. 5.01.1571. Н. Савицкий — Радзивиллу Сиротке.

³¹ Там же. Письма Н. Савицкого Радзивиллу из Варшавы. 1569, март–октябрь.

Галіна Дзербіна (Мінск)

РАДЗІВЛЫ НА СЛУЖБЕ ЎДЗЯРЖАЎНАЙ КАНЦЫЛЯРЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА: УДЗЕЛ У КАДЫФІКАЦЫІ ПРАВА XVI ст.

З часоў сярэдневякоўя ў єўрапейскіх краінах вонкавай формай выяўлення узроўню арганізацыі супольнасці і развіцця дзяржавы лічылася сістэма ўладных і прадстаўнічых інстытутаў, дзяржавная структура кіравання. Форма дзяржавы Вялікага Княства Літоўскага мела як агульнаеўрапейскую падобнасць, так і асаблівасць. З XIV–XV стст. тут адбылося паступовае ўзмацненне дзяржавай сістэмы, яе структурызацыя. Гэты час для Заходній Еўропы быў стагоддзямі “радаў і канцыляры”¹. У ВКЛ уплыўовая роля рады, двара вялікага князя і канцыляры разам з сістэматычным скліканнем сеймаў харектэрныя для XVI ст.². Вылучэнню асобнай функцыі канцыляры спрыяла цэнтралізацыя дзяржавы і адначасова павелічэнне ўпływu прадстаўнічых інстытутаў: рады, сейма, сейміка; усталяванне самастойнасці судовай сістэмы і актыўны працэс кадыфікацыі права. Рэформы сярэдзіны XVI ст. завяршылі канчатковое афармленне канцыляры як спецыяльнага органа³.

У XV–XVI стст. акрэслілася непасрэдная сувязь паміж павелічэннем кампетэнцыі паноў рады, пазней сейма, і пашырэннем функцый канцлеру, пераход пэўных накірункаў дзейнасці паноў рады ў дакладна акрэсленую функцыю канцыляры. Прывілеі 1447, 1492, 1506, 1564 гг., Статуты 1529, 1566, 1588 гг., Генрыкавы артыкулы 1573–1576 гг. і іншыя акты заканадаўча зацвердзілі гэты працэс. Першым прававым зацвярджэннем аддзялення асобных правоў і інтарэсаў манарха ад дзяржавных быў прывілеі 1447 і 1492 гг.⁴.

З часоў вялікага князя Казіміра, асабліва пры вялікіх князях Аляксандры і Жыгімонце Старым, рада стала гарантам абароны суверэнітetu дзяржавы і аховы правоў і інтарэсаў Вялікага Княства. Упершыню яе шырокая кампе-

¹ Guenée B. States and rulers in later medieval Europe. Glasgow, 1985. P. 122.

² Mączak A. Urzędy centralne Rzeczypospolitej: kilka refleksji i propozycji // Urzędy dworu monarszego dawniej Rzeczypospolitej i państw ościennych. Kraków, 1996. S. 13–15.

³ Довнар-Запольский М. Спорные вопросы в истории литовско-русского сейма // ЖМНО. Т. 337. С. 311–427, 454–498; Любавский М. Литовско-русский сейм. М., 1900; Малиновский И. Рада ВКЛ в связи с боярской думой Древней Руси. Томск, 1904. Т. 2.; Halecki O. O poczatkach parlamentaryzmu litewskiego // Sprawozdania z czynności Akademii Umiejętności. 1901, Kraków. Nr. 8. S. 10–16.

⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (АЗР). СПб., 1846. Т. 1. № 61. С. 73–77.

тэнцыя была зацверджана прывілеем 1492 г.⁵. Найперш, па традыцыі, да сярэдзіны XVI ст. радзе належала важнейшая роля ў абрannі вялікага князя, “господаря”⁶, пазней гэтае права перайшло да сейма. Прыйзначэнне на пасады адбывалася таксама на падставе агульнага рашэння вялікага князя і рады, абы чым сведчыць прывілей пану Юрыю Мікалаевічу Радзівілу, дворнаму гетману, на староства Гродзенскае ад 25.06.1520 г.⁷. Судовыя функцыі рады фарміраваліся з практикі сумеснага з манархам узделу ў гаспадарскім судзе⁸. Па шырэнне кампетэнцыі рады адлюстравалася не толькі ў прывілеях 1447, 1492, 1506 гг., Статуте 1529 г.⁹, але і ў практичнай дзейнасці¹⁰. Усе ўказаныя функцыі рады выконвала праз канцылярыю або з яе дапамогай.

Кампетэнцыя рады ў зневіспалітычных спраўах выпрацавалася з даўніх часоў і мела, магчыма, найбольшы ўплыў на вылучэнне канцылярыі як асобнага органа. Міжнародныя адносіны былі адным з важных накірункаў дзейнасці рады, што вынікала з прывілея 1492 г. і прысягі паноў рады верна служыць як каралю, вялікаму князю, так і агульным інтарэсам княства¹¹. Міжнародныя пагадненні аб авязковыя зацвярджаліся вялікім князем разам з панамі радай, як бачна з прымірэння 1552 г. з валошскім вялікім князем Аляксандрам: “...ten mir u pokoyu między nami... iako iest w tym liście wypisano, pieczęcią naszą u rad naszych zapieczętowano”¹². Акрамя таго, здаўна існавала практика непасрэдных перагавораў паміж панамі раднымі ВКЛ і манархамі або ўплывовымі палітыкамі іншых дзяржаў або абароне інтарэсаў княства, маёмысці гаспадара, абы вырашэнні спрэчных пытанняў. У 1493 г. такія місіі ад паноў рады ВКЛ выпраўляліся да ваяводы маскоўскага князя Івана, да паноў рады Кароны Польскай і інш.¹³.

Пасламі прыйзначаліся звычайна ўраднікі-падскарбі, дворныя маршалкі або пісары, але для падпісання міжнародных пагадненняў і дамоваў, абмеркаванняў важнейшых спраў на кіроўваліся паны радныя. Менавіта з канцылярыі прыйзначаліся паслы для дыпламатычных даручэнняў — звычайна гэта былі пісары

⁵ Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах (IX–XVIII ст.). Мн., 1936. Т. 1. С. 220–225.

LM (1427–1506). Vilnius, 1993. Kn. 5. № 15.2; 17.2; 25.2; 27.3; 30.2; P. 68, 70, 76, 78, 83; (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 33. P. 70.

⁶ Lietuvos Metrika (LM). Vilnius, 1997. Kn. 11. № 144. P. 138

LM (1440–1523). Vilnius, 1997. Kn. 10. № 68. P. 77–78.

⁷ LM (1440–1523). Vilnius, 1997. Kn. 10. № 68. P. 77–78.

⁸ LM (1522–1530). Vilnius, 1997. Kn. 4. № 1, 2. P. 41, 42; № 455. P. 368.

⁹ Першы Літоўскі статут. Вільнюс, 1991. Разд. I, арт. 10, 17, 20, 25; разд. II, арт. 1; разд. III, арт. 1, 3, 4; разд. VI, арт. 1, 4, 5.

¹⁰ LM. Vilnius, 1996. Kn. 7. № 73, 123, 143. P. 82, 121, 135.

¹¹ LM (1553–1567). Vilnius, 1999. Kn. 8. № 4. P. 22.

¹² Тамсама. № 16, 17. С. 28–29.

¹³ LM (1427–1506). Vilnius, 1993. Kn. 5. № 15.2; 17.2; 25.2; 27.3; 30.2; P. 68, 70, 76, 78, 83; (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 33. P. 70.

канцылярыі. Пасламі маглі накіроўвацца нават талмачы канцылярыі, як вынікае з лістоу Менглі-Гірэя і вялікага князя Васілія Іванавіча 1506–1508 гг. Пасольскія справы паспяхова выконвалі такія паслы Жыгімонта, як маршалак і пісар “татарскі” Абрагім, талмач Мортуз, пісар Федзька Святоша, дзяк Юшкі¹⁴.

Інструкцыі паслам заўсёды даваліся ад імя гаспадара і паноў рады. Гэта бачна з інструкцыі 1520 г. пасольству ВКЛ да князя маскоўскага: “Намовившы с паны радами нашымі, послали есмо от нас в поселстве [...] воеводу, маршалка нашого, старосту [...] Януша Костевіча а подскарбего земского, маршалка и писара нашого, [...] пана Богуша Баговітіновіча для миру и покоя и тым то нашим листом даем им науку”¹⁵. Міжнародныя пагадненні, дамовы, звароты, інструкцыі паслам і іншыя дакументы рыхталіся ў канцылярыі¹⁶. З цягам часу знешнепалітычныя сувязі становяцца адным з асноўных накірункаў дзеянасці канцылярыі.

Непасрэдна з гісторыі пасады канцлерапа ВКЛ вядома, што яе развіццё адбылося з інстытуту пісара і сакратара пры вялікім князі. Была яна спачатку простай бюракратычнай службай манаарху¹⁷. Канцлер (сакратар, пісар) тады не іграў самастойнай або дарадчай ролі, а быў толькі выкананікам распара-джэння. У гэтым кантэксле I. Лапо згадвае сакратара вялікага князя Вітаўта Мальдрыка, які называў сябе канцлерам, а таксама канцлера вялікага князя Свідрыгайлы Федзьку Казлоўскага. На той час, як лічыў М. Любашскі¹⁸, сакратар уваходзіў у склад рады, якая не мела самастойнага характару, што магло ўраўнаважваць пасады канцлера і сакратара. Адначасова сакратар караля Мікалай Блажоўскі (быў сакратаром з 1432 да 1449 г. пры Жыгімонце Кейстутавічы і Казіміры Ягайлавічы) згадваецца і як яго канцлер. На падставе такога няяснага і разнастайнага службовага размеркавання ўзнікла меркаванне аб існаванні двух пасад канцлера: дзяржаўнага і асабістага гаспадарскага¹⁹.

Першае ўзвышэнне пасады канцлера адбылося пры вялікім князі Казіміры, на што паўплывалі асабістыя дадзеныя манаарха, які стаў вялікім князем у вельмі маладым узросце. Павышэнню ролі рады і канцлера спрыяла абраңне Казіміра каралём Польшчы, што выклікала неабходнасць забяспечыць правы і інтарэсы ВКЛ праз пашырэнне кампетэнцыі рады. Адно з першых дакументальных пацвярджэнняў існавання канцлера адносіцца да 1444 г., калі былі згаданы канцлер Міхал і сакратар гаспадара Мікалай як сведкі пры зацвярджэнні віленскага архідыякана Марціна²⁰. Як канцлер Міхайла Кязгайлівіч

¹⁴ LM (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 5. № 35, 37, 76, 78. P. 71, 74, 122–123.

¹⁵ LM. Vilnius, 1997. Kn. 10. № 71, 72, 73. P. 79–81.

¹⁶ LM (1553–1567). Vilnius, 1996. Kn. 7. № 9. P. 36.

¹⁷ Лаппо И. И. Литовскийstatut 1588 г. Каунас, 1934. Т. 1. Ч. 1. С. 437.

¹⁸ Любавский М. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждений в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. М., 1900. С. 341.

¹⁹ Korczak L. Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku. Kraków, 1998. S. 42.

²⁰ Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. Kraków. 1948. T. 1. Nr. 161.

рыхтаваў прывілей 1447 г. “А деялося и дано через руце велемошнага Михаила Кезгайловича Здзівілтавіча, Великого Княства Літоўскага канцлера...”²¹. У 1458 г. ён атрымаў пасаду ваяводы віленскага, як вядома, самую вышэйшую свецкую пасаду ў ВКЛ. З гэтага прэцэдэнта пачалася традыцыя сумяшчэння пасад, прызначэння найбольш палітычна ўплывовай і адукаванай асобы на пасады ваяводы віленскага і канцлера дзяржавы. Як бачна на прыкладзе Міхайлы Кязгайлівіча, спачатку пасада канцлера не была падставай для ўваходжання ў склад паноў рады. Міхайла Кязгайлівіч стаў панам радным толькі пасля набыцця пасады намесніка смаленскага ў 1451 г. Узвышэнне ролі рады прыдало асаблівую функцыю пасадзе канцлера як агульнай для манарха і рады, дзе распрацоўваліся дзяржаўныя дакументы і ўзгадняліся пазіцыі бакоў па кіраванню дзяржавы. Чым больш удзельнічала рада ў кіраванні дзяржавы, тым больш адпаведных функцый выконваў канцлер і канцылярыя ў цэлым.

Спачатку канцлеры рыхтаваў дакументы: складаў іх, узгадняў, адказваў за палітычны сэнс і юрыдычнае значэнне. Ужо ў прывілеі 1447 г. дакладна азначана, што канцлер Міхайла Кязгайлівіч складаў і афіцыйна ўносіў прывілей на зацвярджэнне, але напісаны прывілей “руками Мартыновыма з Лужка, он жо то имел с приказу”, а зацвердзіў яго пячаткай сам вялікі князь²². Пазней, пры вялікіх князях Аляксандры і Жыгімонце Старым, галоўнай функцыяй канцлера становіцца наданне дзяржаўнага значэння дакументам прыкладнне да іх вялікай пачаткі ВКЛ. Урад канцлера стаў насыць назуву “пячатарскі”. Дзяржаўнай пячаткай канцлер зацвярджаў дакумент і гэтым актам гарантаваў яго адпаведнасць правам і інтарэсам дзяржавы.

Адной з важных акалічнасцей узрастання ролі канцлера была практика вылучэння на гэту пасаду прадстаўнікоў найбольш магутных родаў ВКЛ. Канцлерства звычайна атрымоўваў віленскі ваявода, сумяшчэнне гэтых пасад магло быць надана адначасова, як у выпадку з Мікалаем Мікалаевічам Радзівілам: “...иже вбачывши цноту и мудрость, и остроть разуму ку подаванью рад велеможного пана Миколая Мікалаевіча Радзівілова, воеводы троцкого, добре нам залецаного, што ж яко бачачи многокротъ заслуги через его к нам и ку Речи Посполитой Великого Княства Литовского деланных [...], воеводство Віленское и канцлерство Великого Князества дати и даровать [...] до конца живота его”²³. Аўтарытэт віленскага ваяводы, як і рост палітычнай сілы шляхецтва, спрыялі ўзмацненню самастойнасці і незалежнасці ўлады канцлера. Працэс зацвярджэння за ім шырокай кампетэнцыі ў канцы XVI ст. адлюстраваў не толькі адметнасць харектару фарміравання палітыка-прававой сістэмы княства, але і ўплывовую ролю роду Радзівілаў ў дзяржаўных справах ВКЛ.

²¹ АЗР. СПб., 1846. Т. 1. № 61. С. 77.

²² Тамсама.

²³ LM (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 488. С. 354.

У канцы XVI ст. пасада канцлера набыла незалежнае становішча ў структуры дзяржаўнай улады: ён стаў зацвярджаць кіраунічыя акты манарха. Адсутнасць вялікай дзяржаўнай пячаткі ВКЛ, нават пры наяўнасці подпісу манарха, рабіла дакумент несапраўдным. Вядомымі праявамі такой сітуацыі былі выпадкі, калі канцлер Мікалай Радзівіл Рыжы ў 1579 г. адмовіў вялікаму князю і каралю Стэфану Баторью паставіць пячатку на прывілеі аб стварэнні Віленскай езуіцкай акаадэміі, і кароль вымушаны быў прасіць аб прыкладанні пячаткі падканцлера Астафія Валовіча; у 1597 г. Леў Сапега адмовіў Жыгімонту Вазе прыкладанні пячаткі да акта намінацыі біскупа луцкага Бярнарда Мацеёўскага на віленскае біскупства, і зацвярджэнне на біскупства не адбылося.

У XVI ст. пасада канцлера стала падставай для ўваходжання ў склад рады. З 1579 г. на пасаду канцлера пачалі прызначаць падканцлераў без сумяшчэння з пасадай віленскага ваяводы, што сведчыла аб узрастанні яе значнасці. Прыйнаменне на канцлерства атрымоўвалі самыя адукаваныя службоўцы ВКЛ. У матрыкулах замежных універсітэтаў, як вядома, часта сустракаюцца прозвішчы Валовічаў, Хадкевічаў, Сапегаў, але найперш — Радзівілаў. У XVI ст. пасаду канцлера Радзівілы займалі чатыры разы: Мікалай Радзівіл Стары (1492–1509), яго сын Мікалай Радзівіл (1510–1522), Мікалай Радзівіл Чорны (1550–1565), Мікалай Радзівіл Рыжы (1566–1579), што сведчыла аб важнай палітычнай ролі роду ў дзяржаўных справах ВКЛ.

Канцылярыя ВКЛ складалася з пісараў, пісцоў (дзякаў), талмачоў, сакратароў, у 1566 г. была зацверджана пасада падканцлера. Першым падканцлерам стаў Астафій Валовіч, дворны маршалак ВКЛ, земскі падскарбі, гаспадарскі пісар, брэсцкі і магілёўскі староста. Намінацыя Астафія Валовіча на гэту пасаду адбылася на Віленскім сейме 1565–1566 гг. 11 сакавіка 1566 г.²⁴. Функцыі падканцлера не адрозніваліся па накірунках дзейнасці ад канцлерскіх, але мелі меншы дзяржаўны “маштаб”. У 1579 г., калі Мікалай Радзівіл Рыжы сышоў з пасады канцлера, ён спрыяў прызначэнню свайго сына Крыштофа Радзівіла на пасаду падканцлера дзеля ўплыву на дзяржаўныя справы і падрыхтоўкі да зацвярджэння новага Статута. Галоўная функцыя падканцлера было захаванне малой дзяржаўнай пячаткі ВКЛ, зацвярджэнне бягучых дакументаў. Тэкст прысягі канцлера і падканцлера быў адноўлькавы, ён так і называўся: прысяга канцлера і падканцлера, што падкрэслівала тоеснасць іх функцый. Галоўным прызначэннем пасады “печатароў” у тэксце прысягі названа вернасць правам і інтарэсам вялікага князя і княства праз выданне дакументаў (“лістоў”), якія адпавядалі б аўтарытэту яго міласці, правам і паспалітым вольнасцям ВКЛ, але адначасова не супярэчылі б іншым дакументам дзяржканцылярыі. Разам з тым у сваёй прысязе “печатары” абавязваліся радзіць у складе рады яго міласці каралю, Княству Літоўскому і Рэчы Паспалітай

²⁴ LM (1566–1572). Vilnius, 1999. Kn. 8. № 46. P. 44; № 18. P. 28; Urzędnicy centralni i dostońnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku / Opr. H. Lulewicz, A. Rachuba. Kórnik, 1994. S. 147.

праўдзіва, верна і зычліва²⁵. Прысяга гэтая, нададзеная пры Жыгімонце Аўгусце, сведчыла аб ўваходжанні канцлера і падканцлеру ў склад рады. Пасада падканцлеру часта сумяшчалася з пасадамі кашталяна, дворнага маршалка або земскага падскарбія.

Канцылярыя не мела пастаяннага штату, колькасць службоўцаў менялася. Наступнай па значэнню пасля падканцлеру пасадай была пасада пісара, пасля рэарганізацыі канцыляры ў 1564 г. колькасць пісараў была абмежавана да пяці, пазней, пры Стэфане Баторы, да чатырох. Першым вялікім літоўскім пісарам пры князі Вітаўце згадваецца ў 1394 г. Януш²⁶. Першапачаткова, лічыцца, пісар не толькі захоўваў дакументы, але і сам пісаў іх. Пазней за пісарам захаваліся толькі абавязкі справаводцы, а не пісца. З тэксту прысягі пісара вынікае яго абавязак служыць вялікаму князю і выконваць яго і канцылярыі даручэнні, захоўваць дакументы, выдаваць іх толькі па распараджэнню вялікага князя і “печатароў”, у сваёй дзейнасці ніякіх цяжкасцей не чыніць і нічога супяречнага праву і чалавечай справядлівасці²⁷. Пасада патрабавала добрай адкуацыі, ведання права і сумяшчалася з пасадамі дворнага маршалка і вельмі часта земскага падскарбія. Мікалай Нарушэвіч у 1568 г. сумяшчаў пасады земскага падскарбія ВКЛ, пісара, маркаўскага дзяржаўцы і г. д.²⁸. Сумяшчэнне пасад земскага падскарбія і пісара вынікала з іх супольных абавязкаў: пісар павінен быў засведчыць размеркаванне даходаў з маёмасці гаспадара, збору даніны грошовай, мядовай і г. д. у скарб караля і дзяржаўны²⁹. Земскі падскарбій не толькі лічыў і распараджайцца даходамі скарбу, чаканіў манету, задавальняў матэрыйальныя патрэбы князя і дзяржавы, але і захоўваў клейноты (“оздобы”) ВКЛ, прывілеі і скарбы, выконваў усе абавязкі адпаведна Статуту ВКЛ па даручэнню караля, рады, а таксама добразычліва радзіў³⁰. З тэксту прысягі паноў рады вынікала, што пісар мог уваходзіць у склад рады толькі займаючы больш высокія пасады.

Пісару канцылярыі належалі функцыі *notarius*, а не *scrība*, подпіс пісара гарантаваў дакладнасць складзенага дакумента, а функцыі перапісчыка выконваў дзяк. Акрамя пасады вялікага пісара згадваюцца пісары скарбовыя, двароў і валасцей гаспадарскіх, польных, а з 1645 г. і дэкрэтавы³¹. Пасада асабістага пісара каралевы згадваецца ў 1507 г., існавала пасада пісара “лацінскага”³². У функцыі пісара ўваходзіла таксама захоўванне прававых дакументаў.

²⁵ LM. Vilnius, 1999. Kn. 8. № 6. P. 23.

²⁶ Urzędnicy centralni. S. 118.

²⁷ LM. Vilnius, 1999. Kn. 8. № 8. P. 24.

²⁸ Тамсама. № 74. P. 70.

²⁹ LM (1528–1547). Vilnius, 1995. Kn. 6. № 291. P. 207–208; (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 115. P. 146.

³⁰ Тамсама. № 7. P. 23.

³¹ Urzędnicy centralny. S. 118.

³² LM (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 199, 236. P. 193, 211.

У штат канцылярыі ўваходзілі таксама сакратары, але функцыі іх мала чым адрозніваліся ад абавязкаў пісара. Адзначаецца, што пасада пісара магла быць больш значнай за пасаду сакратара³³. М. Любашскі і І. Лапо па-разнаму вызначалі функцыі сакратара. Калі М. Любашскі бачыў іх адрозненне толькі ў моўнай падрыхтоўцы, веданні сакратаром латыні і польскай мовы³⁴, І. Лапо лічыў сакратара выкананцам абавязкаў notarius пры асобе манарха ў выніку недастатковая акрэсленнаса падзелу асабістых спраў вялікага князя і агульна-дзяржаўных³⁵. Сакратар караля карыстаўся апаратам дзяржаўной канцыляры і ўваходзіў у яе склад як службовец асабістай канцыляры вялікага князя. Пры вялікім князе Жыгімонце Старым сакратары атрымоўвалі вялікія пажалаванні³⁶, што ўскосна пацвярджалі павагу да канцылярскага штату.

Дзякі і талмачы як службоўцы дзяржаўной канцыляры выконвалі даручэнні пісараў і сакратароў, найперш абавязкі scriba. Талмачы перакладалі з усходніх моваў, пераважна пры зносінах з татарамі, таму што веданне латыні, польскай і рускай моваў было абавязковым для ўсіх службоўцаў канцыляры. Як вынікае з прысягі, абавязкам талмача было верна служыць, не рабіць або тлумачыць нічога іншага, акрамя таго, што даручана каралём або пасламі, перасцерагаць ад усяго шкоднага для караля і дзяржавы, захоўваць таямніцы, якія сталі ім вядомы³⁷. Пры вялікім князе Жыгімонце Старым службоўцы канцылярыі, пераважна пісары і дзякі, радзей талмачы, атрымалі шмат пажалаванняў за службу³⁸. Такім чынам, пры Жыгімонце Старым канцылярия актыўна ўмацоўвала свой матэрыяльны стан, а значыць, мела ўплыў і вагу ў дзяржаўной сістэме.

Функцыі дзяржаўной канцылярыі паступова складаліся ў наступныя на-
кірункі: падрыхтоўка заканадаўчых актаў, пагадненню і распараджэнню манарха і сейма, вядзенне спраў паноў рады, вышэйшага суда вялікага князя, падтрымка міжнародных адносін Вялікага Княства. Зацвярджэнне канцлерам актаў манарха (акрамя законаў, якія зацвярджаліся сеймам або радай) было правай значнай кампетэнцыі, сведчыла аб наданні канцлеру правоў па кіраванню дзяржавай.

З гісторыі дзяржаўной канцылярыі ВКЛ вядома, што яе ўдзел у заканадаўчай дзейнасці пачынаеца са знешнепалітычнай даговорнай практикі XIV–XV стст. і непасрэдна звязаны з дзейнасцю вялікага князя (традыцыя адзінай вярхоўнай заканадаўчай і судовай улады) і паноў рады, пазней — сейма. Заканадаўчая дзейнасць сейма склалася на падставе пашырэння закадаўчай функцыі рады і развівалася паступова, з зацвярджэння прывілеем 1492 г. Гэ-

³³ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. Warszawa, 1895. S. 271.

³⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 389.

³⁵ Лаппо И. И. Литовский статут 1588 г. С. 444.

³⁶ LM (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 318, 347. P. 259, 273.

³⁷ Тамсама. № 30. С. 32.

³⁸ Тамсама. № 207, 236, 302, 319, 425, 439, 445. С. 197, 211, 250, 251, 259, 316, 325, 328.

тая дзейнасць найперш была звязана з міжнароднымі адносінамі, рэгуляваннем вайсковых абавязкаў саслоўя і скарбовымі справамі³⁹. Удзел канцылярыі ў заканадаўчай работе сеймаў і сеймікаў XVI ст. быў непасрэдны, яго падрыхтавала практика распрацоўкі заканадаўства для гаспадара і рады. З Бельскага прывілея 1564 г. вынікала, што ўсе папярэднія прывілеі рыхтаваліся ў дзяржаўной канцыляриі⁴⁰.

Да Люблінскай уніі, як лічыць І. Лапо, усе законы і пастановы сейма і рады складаліся ў канцыляриі, таму што сейм не меў свайго сакратарыята⁴¹. Пасля 1569 г. канстытуцыі сеймаў выпрацоўваліся самімі сеймамі, але канчатковую рэдакцыю пастановы рабіла дзяржаўная канцылярия. Актыўная падрыхтоўка заканадаўчых матэрыялаў вялася канцылярияй і шляхецкім саслоўем да Віленскага сейма 1551 г., які такім чынам пачаў “паправу” Статута 1529 г. На Віленскім сейме 1554 г. былі прыняты распрацаваныя з удзелам канцыляриі прапановы (“ухвалы”) сеймаў, змены (“паправы”), унесенія ў заканадаўства, якія дзейнічалі да прыняцця новага Статута, што распрацоўваўся Статутнай камісіяй. Канцылярия, якая рыхтавала дакументы да пасяджэнняў сейма, рассылала ў паветы праекты пастановы і зацверджаныя законы, абмяркоўвала гэтые дакументы са Статутнай камісіяй. Апошняя пры распрацоўцы новага Статута павінна была ўлічваць усё заканадаўства, зацверджанае сеймам, таму супрацоўнічала непасрэдна з канцылярияй.

Значную работу па падрыхтоўцы заканадаўства выканала канцылярия пры зацверджэнні Статута 1566 г., калі на Віленскім сейме 1565–1566 гг. дапрацоўвалася частка, недаробленая Статутнай камісіяй. Вялікую ролю адыграла канцылярия пры распрацоўцы Трэцяга статута, падрыхтоўцы тэкста статутных паправак, прынятых сеймамі 1566–1568 гг.⁴². У канцыляриі канчатковая рэдагаваліся заканадаўчыя матэрыялы, распрацаваныя Статутнай камісіяй, сеймамі і сеймікамі. Такім чынам, найбольш выразна арганізацыйная і кансалідуючая роля канцыляриі на завяршальнym этапе заканадаўчай работы выявілася ў час распрацоўкі статутаў 1566 і 1588 г. Супрацоўнікі канцыляриі павінны былі мець спецыяльную юрыдычную падрыхтоўку, таму што для канчатковага рэдагавання тэксту неабходна было ведаць права і валодаць тэхнікай яго кадыфікацыі. Адначасова і штодзённая дзейнасць патрабавала прафесійнай юрыдычнай падрыхтоўкі, таму што адной з функцый канцыляриі быў нагляд за дакладнасцю зместу дзяржаўных актаў, адпаведнасці іх праву і папярэднім заканадаўчым актам дзяржавы.

Распрацоўка заканадаўства ў ВКЛ інтэнсіўна вялася на працягу ўсяго XVI ст. і паспяхова завяршылася кадыфікацыяй права і зацверджэннем трох

³⁹ LM (1499–1514). Кн. 8. Р. 296, 299, 304, 308.

⁴⁰ Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. М., 1855. Кн. 23. С. 4–11.

⁴¹ Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 г. С. 445.

⁴² Русская историческая библиотека. СПб.; Юрьев, 1914. Т. 30. С. 187–189.

статутаў. Важная роля ў гэтай распрацоўцы належала дзяржаўнай канцылярыі, якая сачыла за працэдурай зацвярджэння прававых актаў, рыхтавала і рэдагавала іх змест.

Склад канцылярыі адпавядаў палітычнай ролі прадстаўнікоў шляхецкіх родаў ВКЛ у службе паспалітым інтарэсам. Склад канцылярыі ў XVI ст. пачвярджае важнейшую палітычную ролю роду Радзівілаў і іх непасрэдны ўдзел у распрацоўцы заканадаўства ВКЛ. Ужо з прывілея 1492 г. вынікала, што канцлерам пры падрыхтоўцы Статута 1529 г. быў Мікалай Радзівіл Стары. У час найбольыш актыўнай працы па кадыфікацыі права, з 1510 да 1522 г., пры падрыхтоўцы першага праекта Статута, канцлерства заняў яго сын Мікалай. Да працоўка Статута і зацвярджэнне яго вялікім князем у 1529 г. адбыліся ў час канцлерства Альбрэхта Гаштольда, бліzkага сваяка Радзівілаў. Пачатак падрыхтоўкі другой кадыфікацыі права быў зроблены пры Яне Глябовічы, але сапраўдная работа па падрыхтоўцы новага Статута была арганізавана Мікалаем Радзівілам Чорным, канцлерам у 1550–1565 гг. Канчатковая праўка Статута і зацвярджэнне яго ў 1566 г. прыйшліся на канцлерства Мікалая Радзівіла Рыжага (1566–1579). Гэтаму ж канцлеру выпала і складаная роля падрыхтоўкі Люблінскай уніі і праўка Статута 1566 г. Менавіта пры канцлерстве Мікалая Рыжага рыхтавалася ў ВКЛ апошняя і лепшая ў XVI ст. кадыфікацыя права — Статут 1588 г.

Род Радзівілаў, як адзначалася, служыў вялікаму князю, але найперш — абароне і захаванню правоў і паспалітых інтарэсаў ВКЛ. Мікалай Рыжы быў першым канцлерам, які адмовіўся ад сваёй пасады з-за нязгоды з манархам адносна адкрыцця езуітамі акадэміі ў Вільні ў 1579 г., якое, на яго думку, не адпавядала інтарэсам Вялікага Княства. Замест яго на пасаду канцлера тады ўпершыню быў прызначаны троцкі кашталян, а не віленскі ваявода, Астафій Валовіч. Але падканцлерам ў тым жа 1579 г. прызначылі сына Рыжага Крыштофа Радзівіла Перуна, які ўдзельнічаў у дапрацоўцы Статута. Леў Сапега, які змяніў Крыштофа Радзівіла на пасадзе падканцлера ў 1585 г., выхаваннем, адукаций і службай быў цесна звязаны з родам Радзівілаў, яму належала важная роля ў канчатковым зацвярджэнні Статута 1588 г. Жыгімонтам Вазай, друкаванні яго ўласным коштам упершыню на старабеларускай мове.

Леў Сапега як канцлер з 1589 да 1623 г. праадаўжаў радзівілаўскую традыцыю служэння Вялікаму Княству, аб чым сведчаць яго дзеяйнасць і апошнія слова нашчадкам ў тастаменце 1633 г.: “... ojczynie swojej wiernie, cnotliwie, życzliwie i piękno służyli [...] nikomu krzywdy i nic złego nie czynili, w pokorze, w pokoju i przyjaźni dobrych statecznych ludzi kochali się i starali się o nie...”⁴³.

Важная роля роду Радзівілаў ў дзяржаўным жыцці ВКЛ была адзначана яшчэ ў 1572 г. Жыгімонтам Аўгустам пры перадачы ў карыстаннне Шаўляў Мікалаю Крыштофу Радзівілу Сіротцы: “A przeto godna rzecz nam się zdała tym listem okazać wszystkim wobec y každemu z osobna postępkı sławne domu

⁴³ Цыт. па кн.: Lazutka S. Leonas Sapiega. Vilnius, 1998. P. 121–122.

Radziwiłłowskiego, który od niemałego wieku starożytnością u zwołaniem swym zawsze wielkie posługi przodkom naszym, królowi y wielkim xiążetom Ich Mości, y ku rzeczypospolitey statecznie u pozytecznie okazowa”⁴⁴. Жыгімонт Аўгуст падкрэсліў асаблівую ролю і добрую службу каралю і дзяржаве бацькі Мікалаю Крыштофу — віленскага ваяводы, земскага маршалка і канцлера Мікалая Радзівіла, які бываў з пасольствамі ў хрысціянскіх краінах, іншыя дзяржаўныя справы вёў на розных пасадах з вялікай карысцю для княства, выстаўляў немалое войска (“почты”) за свой кошт для абароны краіны. У лісце адзначана пераемнаць традыцыі Радзівілаў службы ѹ інтарэсам Вялікага Княства на розных пасадах і Мікалаю Крыштоф запрашаўся да службы гаспадарской на пасадзе дворнага маршалка ѹ складзе рады — гэтыя абавязкі ён выконваў доўгі час уласным коштам. Як вядома, Мікалаю Крыштофу Радзівіл “пажытэчна” службы княству далей на пасадах земскага маршалка (1579), троцкага каштаўлія (1586), троцкага (1590) і віленскага ваяводы (1604—1616).

З 1492 да 1719 г. мы бачым Радзівілаў канцлерамі ВКЛ, пасады якіх яны спалучалі з іншымі вышэйшымі пасадамі. Асаблівая роля належыць прадстаўнікам роду ѹ падрыхтоўцы новага рэнесанснага заканадаўства, якое стала сімвалам назалежнасці дзяржавы на цэлую стагоддзі.

⁴⁴ LM (1566–1572). Vilnius, 1999. Kn. 8. № 94. P. 82–84.

Мікалай Багадзяж (Мінск)

МІКАЛАЙ КРЫШТОФ СІРОТКА ЯК СЫН І БАЦЬКА

Успамінаючы пра выдатную гістарычную асобу, мы звычайна сцвярджаєм, што такой яе зрабілі абставіны, асяроддзе, атрыманая адукцыя ці проста збег акалічнасцей. І нярэдка забываєм пра тое, якую ролю ў фарміраванні харктуру чалавека адигрывае яго сям'я, яе традыцыі, атмасфера, што панавала ў доме, узаемаадносіны паміж бацькамі і дзецьмі, стаўленне да выхавання. Таму такім важным з'яўляецца вывучэнне падзеі і фактаў асабістага жыцця наших знакамітых продкаў.

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка — князь, палітычны дзеяч, мецэнат, фундатар, падарожнік і пісьменнік, чыя кніга аб падарожжы ў Святую зямлю на працягу стагоддзяў вытрымала ажно 19 перавыданняў на розных мовах. Дарэчы, у наступным годзе яна, магчыма, будзе перавыдадзена яшчэ раз “Беларускім кнігазборам”. Адкрыем першыя старонкі жыццяпісу яе аўтара.

Нарадзіўся Мікалай Крыштоф у сям'і канцлера Вялікага Княства Літоўскага, таленавітага дыпламата і слыннага пашыральніка кальвінізму Мікалая Радзівіла Чорнага. Яго нараджэнне прынесла Чорнаму і яго найблізкім жонцы Эльжбете з Шыдлавецкіх вялікую радасць. Шчаслівы бацька ў памяць аб гэтай падзеі загадаў адчаканіць памятны медаль (першы на землях Вялікага Княства). У далейшым першынец заставаўся найлюбімейшым дзіцем бацькоў, нягледзячы на тое, што з цягам часу сям'я павялічылася яшчэ на трох сыноў — Ежага, Альбрэхта і Станіслава.

Спачатку Мікалай Крыштоф ва ўсім радаваў бацьку і маці. Ён рос жывым і дапытлівым хлопчыкам, з поспехам вучыўся ў пратэстанцкай школе, якую заснаваў у Нясвіжы яго бацька. Радаваў поспехамі і імкненнем да ведаў. Але праз некалькі гадоў трапіў пад уплыў старэйшых за яго юнакаў з арыстакратычнага асяроддзя, якія лічылі сябе паслядоўнікамі старажытнага грэка Анаkreона. Сіротка з новымі сябрамі пачаў бавіць час у застоллях і азартных гульнях, пазнаёміўся з не вельмі прыстойнымі жанчынамі...

Жыццё, якое вёў сын, вельмі турбавала бацькоў. Але марнымі былі іх спробы адараўца Мікалая Крыштофа ад дрэнных сяброў. Хто ведае, можа, менавіта такія паводзіны юнака паскорылі смерць Эльжбеты? Яна памерла ў 1562 г. А Чорны знайшоў спосаб вырваць свайго ўлюблёнца з кампаніі гулякаў. Адразу па сканчэнню тэрміну жылобы ён адаслаў Сіротку на вучобу ў Францыю, у Страсбургскі ўніверсітэт. А разам з ім паслаў у якасці ці то слугі, ці то дзядзькі свайго прыгоннага, якому даручыў назіраць за сынамі і

інфармаваць аб яго паводзінах. Ужо першыя весткі з-за мяжы парадавалі бацьку. Юнак паказваў поспехі ў вучобе. Аднак Мікалай Чорны выдатна разумеў, што сын пры гэтым не адмовіцца ад студэнцкіх забаў. Таму ў канцы 1563 г. паслаў яму ў якасці падарунка да Нараджэння Хрыстова разам з лісіным футрам і тысячай талераў два экземпляры толькі што выдадзенай у Брэсце ва ўласнай друкарні Бібліі на польскай мове. І з тым жа ганцом атрымаў своеасаблівы падарунак ад сына — ліст, цалкам напісаны на лаціне. У яго тэксле не было ніводнай памылкі. А ў канцы яго быў змешчаны допіс, зроблены рукой слугі. Той паведамляў, што яго падапечны і ў іншых навуках мае не меншыя поспехі, чым у гэтай старажытнай мове. Узрадаваны бацька тут жа паслаў у Страсбург яшчэ грошай і свае павучанні. Прасіў сына “мацней налегчы на навуку”, асабліва на лаціну: “З дапамогай Божай добрым аратарам лацінскім дадому рыхтуйся прыехаць, каб пасля навук [...] быў дастойны на службе ў тых паноў, да якіх я цябе, калі мне Бог здароўе дасць, уладаваць жадаю, не шкадуючы сродкаў”. Чорны не ведаў, што хутка яму давядзенца моцна хвалявашца не толькі і не столькі за вучобу сына, колькі за яго бяспеку. У канцы лета 1564 г. яму стала вядома, што шведскі кароль Эрык XVI паслаў сваіх людзей у Страсбург з заданнем выкрасіці яго сына. Эрык намерваўся захапіць у свае руکі сына Радзівіла Чорнага, каб абмяняць яго на свайго саюзніка, герцага Мекленбургскага Крыштофа, які незадоўга да таго трапіў у палон да ваяроў Вялікага Княства Літоўскага.

Чорны неадкладна паслаў да сына свайго чалавека, а сам тут жа выехаў у Брэст, каб быць як мага бліжэй да месца дзеяння. У сваім брэсцкім замку ён напружана чакаў хоць якіх-небудзь вестак, пакуль не даведаўся, што яго чалавек паспеў прадухліць зладзейскую акцыю. Крыху пазней у лісце да Мікалая Крыштофа ён прызначаўся: “Па начах я быў лепшым ахоўнікам Брэста, чым тыя халопы, што ходзяць па вуліцах і лемантуюць”.

Нядоўга пражыў Радзівіл Чорны пасля тых падзеяў. Хутка яго не стала. Сіротка вымушаны быў перапыніць вучобу і вярнуцца на разіму. Там даведаўся, што бацька нават на смяротным ложку клапаціўся аб ім. Па даручэнню нябожчыка яго стрыечны брат Мікалай Рыжы неўзабаве накіраваў юнака ў падарожжа па Еўропе. Чорны, паміраючы, разлічваў, што новыя ўражанні змогуць развеяць у юнака тугу, выкліканую яго смерцю.

Шмат давялося перажыць пасля смерці бацькі Мікалаю Крыштофу. Перайшоў ён у каталіцызм, прымаў удзел у шматлікіх баталіях. Потым — цяжкае раненне пад Палацкам, актыўны ўдзел у палітычным жыцці, паломніцтва ў Святую зямлю і падарожжа ў Егіпет...

Вярнуўшыся з паломніцтва, Сіротка ажаніўся з пятнаццатагодовай Эльжбетай Эўфіміяй Вішнявецкай. І хутка стаў бацькам. Дзеци нараджаліся адзін за адным: Эльжбета, Мікалай, Януш Ежы, Альбрэхт Уладзіслаў, Катарына. Мікалай Крыштоф аказаўся вельмі клапатлівым бацькам. Ды такім, што яму даверылі нават выхаванне чужых дзяцей. Менавіта яму даручыў у 1599 г., перад смерцю, апеку над сваімі дзецьмі яго стрыечны брат Станіслаў Радзівіл. Сіротка

мужна прыняў на сябе гэты цяжар. Калі ж праз год пасля смерці брата памерла і яго жонка Марыянна Мышчанка, забраў пляменнікаў да сябе ў Нясвіж. І гэта прытым, што і са сваімі спраўляцца мусіў адзін (ジョンка яго памерла ў 1595 г.). Так што сямейства “маленъкага князя” (так часта называлі яго сучаснікі) у адначассе павялічылася яшчэ на чатырох дзяцей, прычым старэйшаму было 14 гадоў.

Турботаў з дзецьмі было нямала. Асабліва з сынамі. Адзін з іх, Сігізмунд Кароль, нечакана выказаў жаданне ўступіць у Мальтыйскі рыцарскі орден. А гэта азначала — не зведаць радасці сямейнага жыцця, не пакінуць нашчадкаў, пражыць жыццё ў паслухмянасці старэйшым па становішчу рыцарам, у нястачы. Доўга адгаворваў бацька юнака ад такога намеру. Нарэшце вымушаны быў згадзіцца з яго выбарам. Але, пэўна, з’яўляліся ў старога князя і радасныя думкі. Бо хай сабе не так, не тым шляхам, як уяўлялася бацьку, але сын паказаў, што клопаты пра яго выхаванне не засталіся марнімі. Ён вырас шчырым хрысціянінам, чалавекам, які ўмее дамагчыся свайго, і, як стала відаць з далейшых падзеяў, адважным воінам і таленавітым военачальнікам. Таму Сіротка з радасцю дапамог праз пэўны час свайму “мальтыйцу” заснаваць на землях Вялікага Княства Літоўскага камандорства ордна. Выдзеліў дзеля гэтага ўласныя маёнткі Сталовічы і Пацейкі.

А вось Януш Ежы, які пасля раптойнай смерці брата Мікалая стаў старэйшым спадчыннікам, прынёс бацьку значна болей клопатаў і не дадаў горнaru роду. У 1608 г. ён прысутнічаў на пахаванні кіеўскага ваяводы князя Канстанціна (Васіля) Астрожскага. Там пазнаёміўся з унучкай нябожчыка, маладой багатай удавой Элеанорай Язлавецкай. Януш Ежы закахаўся. З Астрога ён прыехаў з цвёрдым намерам ажаніцца. Сіротка паспрабаваў адгаварыць сына. Ён, верагодна, ведаў штосьці аб яго выбранніцы. Але сын заўпарціўся. І Сіротка мусіў даць згоду на шлюб. Адразу ж пасля заканчэння жалобы па старому Астрожскаму Мікалай Крыштоф і бацька Элеаноры Януш Астрожскі з’ехаўся, як кажуць, на нейтральны тэрыторыі. Кожны меў свой варыянт шлюбнага контракта. Патрабаванні Астрожскага былі празмернымі. Ён хацеў, каб Радзівіл яшчэ пры жыцці перадаў сыну права на валоданне большай часткай спадчынных уладанняў і саступіў з віленскага ваяводства. Такія дамаганні, зразумела, не прыйшліся Мікалаю Крыштофу даспадобы. Ён з радасцю спыніў бы перамовы. Але жаданне бачыць сына шчаслівым перамагло, і ён згадзіўся аблеркаваць праект Астрожскага. Сіротка перадаваў сыну маёнткі Mір, Свержань, Мікалаеўшчыну і Магілы. А пасля смерці бацькі яму, зразумела, застаўся б і Нясвіж. Вяселле адбылося ў каstryчніку 1609 г. у мястэчку Язловец на Падольшчыне. Там маладая пара і пасялілася.

Хутка Сіротка даведаўся, што спраўдзіліся яго найгоршыя прадчуванні. Нявестка аказалася жанчынай злоснай, да таго ж высветлілася, што яна не можа мець дзяцей. Усю злосць ад сямейных непараразуменняў Януш Ежы вымяшчаў на суседзях. Тым больш што нагод для гэтага было дастаткова. Справа ў тым, што першы муж Элеаноры, падольскі ваявода Геранім Язлавецкі,

спадчыннікамі ў тастаменце акрамя жонкі назваў мнства сваіх суседзяў. Ім ён завяшчаў свае лясы, маёнткі, вёскі, пашы, карацей — большую частку ўладанняў. А тое, што дасталося ўдаве, належала ёй толькі да яе смерці. Януш вырашыў апратэставаць тастамент і пачаў судзіца з суседзямі. А паміж судамі рабіў праціўнікам дробныя шкоды. Хутка ён заслужыў славу звадлівага чалавека. Яго ўзненавідзела ўсё наваколле. Свае права на частку маёнткаў Язлавецкага ён змог даказаць. Але моцна ўдарыў па яго самалюбству пройгрыш у судовай справе супраць удавы Зоф’і Гольскай, у якой ён намерваўся адсудзіць маёнтак Бучач. Януш Ежы сабраў узброены атрад, напаў на палац Гольской у Бучачы і захапіў яго. Гаспадыня ледзь паспела ўцячы.

Весткі аб указанай падзеі ўскالыхнулі наваколле. Чаша цярпення суседзяў перапоўнілася. Яны пачалі дружна ўгаворваць удаву падаць на крыўдзіцеля ў суд. Але жанчына добра ведала, як ціжка судзіца з прадстаўніком магнацкай сям’і. Таму толькі пасля шлюбу з падольскім ваяводам Станіславам Лянцкаронскім дала ход справе. Лянцкаронскі ад імя жонкі звярнуўся ў Каронны tryбунал са скаргай на Радзівіла, абвінаваціў таго ў разбойніцкім нападзе на замак і ў нанясенні яго гаспадыні маральных і матэрыяльных страт.

На час расследавання, суда і аж да вынісення прысуду Януш Ежы быў падвергнуты хатняму арышту. Напачатку ён толькі пасмейваўся з валтуznі, распачатай судзейскімі кручкатворамі, бо напад на суседку здаваўся яму звычайнай маладзецкай прыгодай. Але хутка сыну Сіроткі стала не да смеху. Яму пагражала пакаранне смерцю, у лепшым выпадку — пажыццёвая бандыя (выгнанне) за межы княства з поўнай канфіскацыяй маёmacці.

Мікалай Крыштоф увесь час назіраў за ўсімі падзеямі. Ён доўга не ўмешаўся ў іх, спадзеючыся, што сын паразумнене. Але такога прысуду ён не чакаў. Вырашыў дзейнічаць сам. Наняў славутага адваката — вялікага знаўцу ў такіх справах. Той змог даказаць суддзям, што пра разбойны напад не можа быць і гаворкі, бо князь захапіў спрэчную маёmacць, не зрабіўши непасрэднай шкоды ні самой удаве, ні той маёmacці, якая бяспрэчна належала ёй. Яшчэ болей, чым красамоўства адваката, дапамаглі гроши, якімі літаральна асыпаў работнікаў tryбунала Мікалай Крыштоф. Януша Ежага прыгаварылі да выплаты велізарнага штрафу ў карысць Зоф’і Гольской-Лянцкаронской. Маёнтак жа Бучач перадалі як спрэчны ў карапеўскую казну.

Так бацька змог выратаваць сына ад смерці і ганьбы. Больш таго, каб памагчы яму змыць пляму са свайго гонару, Сіротка дабіўся для Януша Ежага пасады троцкага кашталяна. Але гэта была апошняя перамога са старэлага князя. Неўзабаве пасля гэтых падзеяў ён памёр.

Ірына Масляніцына (Мінск)

ЖАНЧЫНЫ Ў ЖЫЩЦІ КНЯЗЯ М.-К. РАДЗІВІЛА СІРОТКІ

Каханне з першага погляду... Вернасць на ўсё жыщё... Мы так часта вымаўляем гэтыя слова, не разумеючы ўнутранага іх сэнсу. І толькі звяртаючыся да рэальных лёсаў канкрэтных людзей, спасцігаеш як адкрыццё, што гэта не проста паэтычная выдумка. Гэта — светлы і ясны агонь, што пасылаецца абраным, каб ён саграваў усё іх жыщё сваім цяплом і азараў яркім святлом шлях іншым.

Каханне з першага погляду і вернасць на ўсё жыщё былі падараваны лёсам князю Мікалаю Крыштофу Радзівілу Сіротцы.

У васеннаццаігадовым узросце малады князь Радзівіл Сіротка паступіў на дзяржаўную службу і быў прызначаны Жыгімонтам Аўгустам надворным маршалкам. Дваццацічарохгадовы Мікалай Крыштоф быў адным з чатырох упаўнаважаных паслоў, што прыбылі ў Парыж дзеля таго, каб запрашіць на польскі каралеўскі і літоўскі вялікакняжацкі прастолы французскага прынца Анры Валуа. А калі новаспечаны кароль праз год ганебна і таемна збег з Krakава, Сіротцы давялося везці ўцекачу ў Францыю ультыматум падданых: або ён як мага хутчэй вернецца, або Польшча і Літва перастануть лічыць яго сваім манархам. Пры Стэфане Баторыі Мікалай Крыштоф Радзівіл удзельнічаў у Лівонскай вайне і ў час аблогі полацкага замка ў 1579 г. быў паранены.

З дзяцінства хваравіты, князь адчуў сябе яшчэ горш пасля атрыманага ранення. І ён даў зарок, што калі паправіцца, то здзейсніць паломніцтва ў Іерусалім. У час гэтай сваёй пaeздкі Сіротка вёў дзённік, які аказаўся настолькі цікавым па стылю, форме і зместу, што пасля выдання ператварыўся ў бестселер свайго часу.

Адважны вой, дыпламат, які падаваў вялікія надзеі, бліскучы літаратар, Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка праста не мог не прыцягваць да сябе погляды прадстаўніц чароўнай паловы чалавецтва. Але ажаніўся нясвіжскі князь толькі ў трыццаціццатагодовым узросце. Вядома, з пункту гледжання даследчыка побыту magnaцtva таго часу, гэта не надта крытычны ўзрост для заключэння шлюбу. Нярэдка прадстаўнікі роду Радзівілаў, прарабавіўшы маладосць у заляцаннях да чароўных паненак, юнацкіх подзвігах ды гульнях, жанліліся ў сталым узросце. Але Сіротка пасля заканчэння сваёй бурнай студэнцкай маладосці не быў заўважаны біёграфамі ні ў адной “амурнай” прыгодзе. І нават погаласка аб tym, што сам Стэфан Баторый збіраўся аддаць за нясвіж-

скага князя сваю дачку, аказалася лжывай. Што ж было прычынай замкнё-насці Сіроткі?

Вядома, што ў час сваіх паездак у Парыж Радзівілу даводзілася сустракацца з самай тытулаванай з французскіх прыгажуніёй Маргарытай Валуа. Яна была роднай сястрой збеглага карала Анеры і жонкай карала Наварскага. Карапеву Марго — пад такім іменем увайшла гэтая жанчына ў гісторыю — называлі “самай прыгожай жамчужынай французскай кароны”. Разумная, бліскуюча адукаваная і выхаваная жанчына “з выдатным колерам твару, чуллівым выразам вачэй, акантаваных доўгімі вейкамі, з тонка абрываваным пунсовым ротам і стройнай шыяй, з раскошнай зграбнай постаццю і з маленъкімі дзіцячымі нагамі” (так пазней апісаў яе ў сваім вядомым рамане А. Дзюма) зачараўала многіх сваіх суайчыннікаў. Іншаземцы ж, “пабываўшы ў Францыі, вярталіся да сябе на радзіму, аслепленыя прыгажосцю Маргарыты, калі ім даводзілася толькі пабачыць яе, і ашаломленыя яе адукаванасцю, калі ім удавалася з ёю пагаварыць”. З-за карапевы Марго кавалеры біліся на дуэлях, кідаліся ў адчайнія палітычныя авантury, клалі галовы на плахі.

Аляксандр Дзюма, які падрабязна вывучаў гістарычны матэрыял перад напісаннем кожнага са сваіх раманаў і далёка не заўсёды дзеля эффекту́насці сюжета адступаў ад гістарычнай рэчаіннасці, пісаў, што сваёй пачцівасцю, разумам і мужнай знешнасцю “шчадралюбны сармат” князь Радзівіл зацікавіў французскую прыгажуню. Але раман паміж імі, хутчэй за ўсё, не адбыўся, нягледзячы на цынічныя заўвагі некаторых польскіх даследчыкаў. Як бы там ні было, сустрэчы Сіроткі з карапевай Марго далі падставу сучаснікам князя гаварыць, што “пасля Парыжа Мікалаю Крыштофу ні адна жанчына, відаць, не падаецца вартай какання”.

Тым не менш у 1584 г. трываліція піцігадовы Сіротка, пасля доўгіх гадоў адзіноты, раптоўна абвяшчае аб сваім намеры ажаніцца з пятнаццатагодовай князёўнай Эльжбетай Эўфіміяй Вішнявецкай, у якую, як кажуць, закахаўся з першага погляду. Такі выбар мог здзівіць тых, хто ведаў вытанчанасць густу Радзівіла. Ды і нам, параўноўваючы сёння партрэты няўримсліва-жаноцкай Маргарыты Валуа і Эльжбеты Эўфіміі, цяжка зразумець, як удалося гэтай нехлямяжай дзяўчынцы перамагчы ў сэрцы Мікалая Крыштофа прыгажуню Валуа.

Эльжбета Эўфімія была поўнай жанчынай, выглядала на шмат гадоў старэйшай, чым была на самай справе. Высокі лоб, масіўны нос, цяжкі падбародак. Яна не здаецца нават абавязнай. Але, магчыма, разгадка прыцягальнасці Эльжбеты — зусім не ў знешнім выглядзе. Нездарма ж у адной з прысвеченых ёй эпітафій невядомы паэт называе яе “нясвіжскай царыцай Саўскай”. Яна стала не толькі жонкай, але і сябрам, і дарадчыкам, і саратнікам князя. Нараджаючы амаль кожны год дзіця, пастаянна знаходзячыся “у цяжкасці”, маладая княгіня Радзівіл не засталася толькі жонкай і маці. Разам з мужам, які задумаў пераўтварыць родавы Нясвіж у буйны культурны і навуковы цэнтр, Эльжбета Эўфімія прымала ўдзел у карэннай рэканструкцыі горада. Мура-

ваны палац на месцы старога драўлянага, раскошны езуіцкі касцёл і кляштар пры ім, ратуша — усё тое, на што ў першую чаргу звяртаюць увагу турыстаў у Нясвіжы экскурсаводы, было пабудавана Сіроткай пры ёй і, магчыма, пасля яе парадаў.

Будучы шчырай каталічкай, княгіня Радзівіл атаясамляла чалавечую мудрасць перш за ўсё з храмамі. Яна заснавала ў Нясвіжы кляштар бенедыктынак. І гэта быў першы на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага жаночы каталіцкі кляштар. Яна прагна цягнулася да ведаў. Мноства кніг прачытала ў замкавай і кляштарнай бібліятэках. Яе выказванні неаднойчы здзіўлялі гасцей Сіроткі арыгінальнасцю. Пзўна, з часам Эльжбета Эўфімія магла б стаць аўтарам якой-небудзь палемічнай багаслоўскай працы. Але лёс склаўся інакш. Княгіня Радзівіл памерла дваццаці сямі гадоў ад роду. Яе раптоўная смерць была ўдарам для Мікалая Крыштофа. Усё астатніе жыццё ён насіў жалобу ў сэрцы. Больш не жаніўся і не зрадзіў памяці спадарожніцы жыцця.

Ігар Лялькоў (Мінск)

ФРАНЦІШКА УРШУЛЯ РАДЗІВІЛ — АРГАНІЗАТАР ТЭАТРА І ДРАМАТУРГ

Як вядома, шматвяковая гісторыя роду Радзівілаў у Беларусі поўніцца слаўнымі старонкамі, звязанымі не толькі з непасрэднымі нашчадкамі славутай фаміліі, але і з тымі асобамі, што далучаліся да яе праз шлюб. Адной з такіх асобаў была жонка Міхала Казіміра Радзівіла Рыбанькі, роднага прапраўнука Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіроткі, Францішка Уршуля з Вішнявецкіх Радзівіл — вядомы тэатральны дзеяч і драматург сярэдзіны XVIII ст.

Аўтарка шматлікіх драматычных твораў, перакладаў і вершаў нарадзілася 13 лютага 1705 г. у Чартарыйску (Украіна) у сям'і князёў Карыбутаў-Вішнявецкіх, памерла ў 1753 г. у Пуцавічах. У 1725 г. яна стала жонкай вышэйназванага князя Міхала Казіміра Радзівіла. Маладая жонка нясыўжскага ардыната была бліскучая адукаванай жанчынай, якая да таго ж валодала неардынартнымі літаратурнымі здольнасцямі. У той жа час, як піша Вацлаў Арэшка, тэатр быў “забавай каралеўскага гатунку, бо ў сталічнай Варшаве завадатарамі тэатральных імпрэзаў [...] заставаліся амаль выключна каралі Аўгуст II і III Сасы”¹. И вось менавіта тады маладая княгіня робіцца ініцыятаркай захадаў па стварэнню тэатра ў сталіцы ардынатаў — першага стала працуячага арыгінальнага тэатра на землях Рэчы Паспалітай. (Вядома, я не бяру тут у разлік школьнія тэатры, бо яны, на маю думку, былі феноменам хутчэй са сферы педагогікі, чым мастацтва.)

Ужо ў 1734 г. Францішка Уршуля спрабуе перакласці на польскую мову камедыю Мальера “Les amants magnifiques”, але па нейкіх прычынах (В. Арэшка мяркуе, што, магчыма, у сувязі з вайной 1733–1735 гг.) пастаноўка той п’есы не здзейснілася. Першым паставленым творам княгіні стаў “Узор справядлівасці”, разыграны прыдворнымі Нясыўжскага замка ў 1740 г. А з 1746 г., пасля пастаноўкі спектакля паводле п’есы Францішкі Уршулы “Дасціпнае каханне” распачалася сталая дзеянасць Нясыўжскага тэатра, якая доўжылася, з перапынкамі, да пачатку XIX ст.

Вядомая нам творчая спадчына княгіні складаецца з шаснаццаці п’ес, якія былі апублікаваны праць год пасля смерці аўтаркі нясыўжскім акцёрамі рэжысёрам Якубам Фрычынскім у зборніку “Komedye y tragedye... znamienite, przez xiężnę... Radziwillowę... złożone, na wspanialym Theatrum xiężęcym w Nieswiżu pokazane” (Żółkiew, 1754). Кніга была ілюстравана гравю-

¹ Спадчына. 1994. № 1. С. 37.

рамі М. Жукоўскага, на якіх былі рэпрэзентаваны дэкарацыі спектакляў. Па меркаванню спецыялістай, “першыя вопыты пяра яшчэ даволі недасканалыя, але з часам майстэрства пісьменніцы расце. Найбольш цікавыя, складаныя паводле формы і зместу [...] гэта драмы перыяду яе творчага росквіту, напісаныя пасля 1750 г.”², такія, як “Забава фартуны”, “У вачах нараджаеца каханне” (абедзьве — 1750), “Несумленнасць у пастцы” (1751), “Каханне — дасканалы майстра” (1753). Увогуле, творчасць Ф.-У. Радзівіл уяўляе сабой пераходную ад барока да класіцызму з’яву беларускай польскамоўнай літаратуры, прычым яе тэксты ўсё ж бліжэй па стылю да барочнай прозы, чым да класічнай драматургіі. Адчуваюцца тут і моцная асветніцкая матывы, асабліва ў апошніх творах.

На вялікі жаль, да сённяшняга дня творчасць названай аўтаркі, як і сама яе асона, у Беларусі, дзе прайшло ўсё яе творчае жыццё, вядомы зусім недастаткова. Выдадзеная амаль сорак гадоў таму ў Польшчы кніжка з некалькімі п’есамі Францішкі Уршулі (Teatr Urszuli Radziwiłłowej. Warszawa, 1961) цяжка даступная для беларускіх чытачоў, не кажучы ўжо пра выданні 1751 і 1754 гг. Адзіны вядомы мне пераклад на беларускую мову (Артура Вольскага і Вацлава Арэшкі), што быў надрукаваны ў часопісе “Спадчына” (1994. № 1. С. 36–54), заключаў усяго некалькі сцэн з камедыі “Забава фартуны”. Не ў лепшым стане знаходзіцца мастацтвазнаўчае і гістарычнае вывучэнне жыцця і творчасці гэтай адметнай асобы. У якасці сур’ёзной працы такога кшталту можна назваць хіба толькі нядаўна абароненую кандыдацкую дысертацыю Жаны Некрашэвіч.

Між тым, на маю думку, асона і творчасць першай у Беларусі жанчыны-драматурга і арганізаторкі першага сталага тэатра на тэрыторыі нашай краіны (дадам яшчэ, што яна была някепскай спявачкай, бібліяфілам і ўдзельнічала ў арганізацыі другой Нясвіжскай друкарні) заслугоўвае куды большай увагі беларускіх гісторыкаў, тэатразнаўцаў, літаратуразнаўцаў ды і проста чытачоў. Тыム больш што магчымасці паглыбленага вывучэння гэтага феномена яшчэ далёка нявычарпаныя. Так, у Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве, у чацвёртым аддзеле фонду “Варшаўскі архіў Радзівілаў” (дарэчы, таго самага збору, які да пачатку гэтага стагоддзя ў большасці сваёй захоўваўся ў Нясвіжы) знаходзіцца каля 500 прыватных лістоў Ф.-У. Радзівіл. Лісты гэтыя ахопліваюць усе 28 гадоў яе актыўнага жыцця, у тым ліку і творчага жыцця — ад вяселля з Міхалам Казімірам (1725) да смерці (1753). (Іх поўны архіўны код — AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział IV, teczka 49, koperty 659–660). Большасць лістоў адасланы з Белай, Нясвіжа, Карэлічаў, Слуцка і Варшавы. Асноўнымі адрасамі пісьменніцы былі муж Міхал Казімір Радзівіл Рыбанька, свякроў Ганна з Сангушкаў Радзівіл, брат мужа Геранім Фларыян Радзівіл, сыны Януш Тадэвуш і Кароль Станіслаў, а таксама іх выхавацелі, у прыватнасці, Малер. Трэба яшчэ дадаць, што ў тым самым аддзеле фонду

² Спадчына. 1994. № 1. С. 37.

захоўваецца больш за 2,5 тысячи лістоў Міхала Казіміра, уключчна з яго карэспандэнцыяй да жонкі (папкі 28–33 і копіі ў кн. 4–19). Лісты да Францішкі Уршулі таксама ёсць і ў зборах лістоў успомненых Гераніма Фларыяна і Ганны Катажыны. Такім чынам, як бачым, існуе вельмі добрая крыніцавая база для стварэння падрабязнай біографіі слыннай пісьменніцы, рэжысёра і арганізатора тэатра.

Таму, абагульняючы ўсё вышэй сказанае, я маю канкрэтную праразіцыю — прапанаваць выдавецтву “Беларускі кнігазбор” разгледзець магчымасць выдання тома, прысвечанага Францішкы Уршулі Радзівілу, у адпаведнай серыі. Том гэты мог бы складацца з грунтоўнага ўступнага артыкула, які мусіць мець біяграфічна-літаратурнаўчыя характеристар, тэкстаў 16-ці вядомых п'ес аўтаркі ў перакладзе на беларускую мову ды перакладаў найбольш цікавых і рэпрэзентатыўных матэрыялаў з яе багатай эпістальянай спадчыны (тым больш — некаторая частка лістоў да мужа напісана вершамі і можа таксама мець літаратурную значнасць).

Думаю, што славная постаць герайні майго выступлення варта такой працы, варта таго, каб для нашых нашчадкаў асоба піянеркі нашага тэатра не была б настолькі невядомай, як для нашых сучаснікаў.

Bogumiła Kosmanowa (*Poznań, Polska*)

NIEŚWIEŻ W TWÓRCZOŚCI WŁADYSŁAWA SYROKOMLI I JÓZEFA IGNACEGO KRAZHEWSKIEGO

Autor stanowiącego dzieło jego życia, fundamentalnego materiałowego kompendium, obejmującego dwory i pałace na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, kompleksem zamkowym w rezydencjalnym mieście Mikołaja Radziwiłła Sierotki zajął się w tomie 11 dotyczącym województw brzesko-litewskiego i nowogródzkiego. Jego dogłębne studium góruje zdecydowanie swą zawartością nad niejedną broszurą propagandową¹ Roman Aftanazy, bo o nim tu mowa, na początku części bibliograficznej stwierdził:

Nieśwież i jego zamek zasługują na nową, obszerną monografię, opartą m. in. na ocalałych i przechowywanych w Archiwum (głównym. — *B. K.*) Akt Dawnych (w Warszawie. — *B. K.*) licznych inwentarzach. Tym bardziej jest to sprawa ważna, że nie pojawiła się dotąd praca, która przedstawałaby nie tylko dzieje miasta i zamku, ale także szczegółowe dzieje zbiorów radziwiłłowskich, wielokrotnie grabionych i gromadzonych ponownie².

Istotnie brakuje w nauce nowoczesnej gruntownej monografii miasta, które w pełni na nią zasługuje. Wypadnie jednak zauważyc ze znajduje ono poczesne miejsce w kompendiach przede wszystkim polskich, białoruskich i litewskich, wzrasta też liczba stadiów szczegółowych, zwłaszcza dotyczących ruchu reformacyjnego, drukarstwa w okresie przedrozbiorowym oraz działalności zakonu jezuitów (szkolnictwo, architektura kościelna itd.) Aftanazy zaznaczył, że wśród materiałów, które mu do opisu Nieświeża służyły, szczególną rolę odegrały “Wędrówki po moich niegdyś okolicach” Władysława Syrokomli.

Wydane w Wilnie w 1853 r. obfitujące w cenne informacje a doskonały pod względem literackim obszerny ten tekst stanowi istotnie nieocenione źródło do dziejów Nieświeża w pierwszej połowie XIX w. i jego świętych tradycji z okresu rozwitu³. Toteż odwołują się doń liczni badacze radziwiłłowskiej rezydencji, a także

¹ Mam tu na myśli przede wszystkim pobieżnie napisaną i fatalnie wydaną (nieczytelne i przypadkowo dobrane ilustracje) przez Fundację “Historia Pro Futuro” i Warszawską Oficynę Wydawniczą “Gryf” w ramach zainaugurowanej serii “Biblioteczka Kresowa” broszurę Roberta Segesa *Nieśwież. Historia i zabytki*. Warszawa 1991.

² R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Wydanie drugie przejrzone i uzupełnione Część I: *Wielkie Księstwo Litewskie. Inflanty. Kurlandia*. Tom 2: *Województwa brzesko-litewskie, nowogródzkie*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992, s. 304 przypis 1. Nieświeżowi poświęcony jest tekst na s. 275–304. Autor skromnie zaznacza, że świadomie ograniczył się do “niewielkiej formy” i oparł “prawie wyłącznie na materiałach drukowanych”.

życia i twórczości poety, wśród nich autor najbardziej doskonałej, interesująco napisanej rozprawy doktorskiej o wysokich walorach literackich, przedwcześnie zmarły Feliks Fornalczyk⁴.

W trzy lata po śmierci Ludwika Kondratowicza hasło “Nieświeź” znalazło się w dziewiętnastym tomie “Encyklopedii Powszechnej” Samuela Orgelbranda, gdzie czytamy o kolejnych etapach upadku miasta jeszcze u schyłku XVIII w. “naprawdę pięknie kwitnącego, zwanego małą Warszawą”⁵. Po 1812 r. zniszczony został i przestał pełnić funkcje obronne zamek, ordynacja przeszła w ręce nie rezydującej już tu pruskiej linii Radziwiłłów, liczba i zamożność ludności upadały, skasowano szkołę powiatową, nieszczęść dopełniły dwa wielkie pożary z 1836 i 1843 r. Autor obszernego hasła encykopedycznego, Franciszek Maksymilian Sobieszczański pisze: “Dziś zaledwie niektóre portrety familiijne w zaniedbaniu pozostały [...] Nie ma już śladu sławnego z bogactw tutejszego skarbca, również jak biblioteki, która od 1772 r. weszła w skład biblioteki cesarskiej w Petersburgu. Tylko archiwum zajmujące dotąd kilka sal zamkowych, pomimo szkód jakie mu czas i wojny zadały, zasługuje na wielką uwagę badaczy starożytności”⁶. Kończy zaś wykład zdaniem: “Obszerny i dokładny opis Nieświeża znajduje się w dziele Syrokomli pt. “Wędrówki po moich niegdyś okolicach” (Wilno 1854, str. 76–181)”⁷.

To, co najcenniejsze dla miłośnika i badacza przeszłości, mianowicie zbiory źródeł pisanych, w czasach Syrokomli jeszcze stary radziwiłłowski zamek ozdabiało. Stanowiło przedmiot podstawowego uporządkowania (dalekiego jednak od dzisiejszych wymagań sztuki archiwalnej!) ze względu na swoją bezcenną zawartość w odniesieniu do czasów przedrozbiorowych. Mając na uwadze ich bezpieczeństwo, kiedy część zbiorów przepadła w czasie pierwszej wojny światowej, po jej zakończeniu wyodrębniono mniejszej wartości papiery ekonomiczne, ocalały zaś zrąb przewieziono do Warszawy, gdzie szczęśliwie przetrwały hekatombę lat 1939–1945 i dziś jako Archiwum Radziwiłłowskie stanowią ozdobę tamtejszego Archiwum Głównego Akt Dawnych. Czytelnika międzywojennego o wartości archiwum nieświeskiego kompetentnie informował w swoim wartościowym do dziś kompendium Edward Chwalewik⁸. W obecnej siedzibie cieszą się ogromnym zainte-

³ W. Syrokomla, *Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studia historyczne i obyczajowe*. Wilno 1853.

⁴ F. Fornalczyk, *Hardy lirnik wioskowy. Studium o Kondratowiczu — Syrokomli*. Poznań 1979 (wydanie drugie, wyd. pierwsze ukazało się — również nakładem Wydawnictwa Poznańskiego — w 1972 r.).

⁵ F.M. S/obieszczański/, Nieświeź /w:/ *Encyklopedia Powszechna*. Nakład, druk i własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa. T.19, Warszawa 1865, s.435.

⁶ ibidem, s. 436.

⁷ ibidem, s. 437 Dzieło to ukazało się w 1853 r., zob. np. F. Fornalczyk, op.cit., s. 514. Niektórzy autorzy podają 1854 jako rok jego wydania.

⁸ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, gaterie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ulożone* (wydanie drugie poszerzone). T. II, Warszawa – Kraków 1927, s. 7–11, zob. zwłaszcza s. 9.

resowaniem ze strony historyków, o czym świadczą ich publikacje dotyczące wieków XVI–XVIII. Organizowane są specjalistyczne konferencje naukowe a ich plon przynoszą kolejne publikacje z serii “Miscellanea Historico-Arhiwistica”⁹. Pierwsza z nich zawiera plon konferencji zorganizowanej w historycznym Pałacu Radzyńskich przy ulicy Długiej w dniach 5 i 6 listopada 1986 r., druga — wspólnie z archiwistami białoruskimi — 23 i 24 września 1993 r. — dotyczyła również owej bezcennej kolekcji w ramach programu UNESCO zatytułowanego “Pamięć Świata”.

Nic więc dziwnego, że młody Syrokomla, urzędnik dóbr radziwiłłowskich, za fascynowany był przeszłością centrum kwitnącej, ongiś ordynacji a jego wyobraźnię ożywiały nie tylko ruiny i resztki dawnej świetności, ale również przechowywane tam dokumenty z epoki Jagiellonów i Wazów. O talentach umysłu poety, nie tylko literackiego wizjonera, ale i doskonałego znawcy przeszłości, mówią liczne opracowania, zwłaszcza cytowane już dzieło Feliksa Fornalczyka.

Urzędnicze pięciolecie wchodzącego w dorosłość młodzieńca przypadło na lata 1840–1844, wtedy poznał “wielki świat”, wielki w zestawieniu z jego daleką rodzinną prowincję. Zaczął nawiązywać kontakty — ciekaw świata — ze znymi osobistościami dawnej Rzeczypospolitej, m.in. ze starszym o jedenaście lat Józefem Ignacym Kraszewskim, był aktywnym czytelnikiem jego “Athenaeum”. “Wędrówki” powstały niemal dziesięć lat po opuszczeniu przezeń Nieświeża, twórca był wówczas w pełni dojrzały i znajdował się u szczytu swego rozwoju artystycznego. Wspomnienia miały charakter dokumentacyjny z domieszką jednak emocji, wyszły wszak spod pióra artysty. We wstępie zatytułowanym “Do pobłażliwego czytelnika” wyraża swój emocjonalny stosunek do miejsc stanowiących przedmiot opisu. Tłumaczy się jednocześnie — prosząc o wybaczenie, że wiele “daje miejsca osobistym wspomnieniom, a ile dla nas rzewnemu, o tyle dla ogółu obojętnym”. Liczy na zrozumienie “niewielu serc tkliwych, które będąc w położeniu podobnym naszemu, zrozumieć nas potrafią i zechcą”.

Otoż miejsca te — pisze dalej — nazywa “moimi”, bowiem odegrały w jego życiu ogromną rolę. Tutaj bewiem “przeszedłem przez wszystkie kolejne dzieciństwa, wieku młodocianego i dojrzałości”¹⁰.

Studia, będące w zamierzeniu autora wyrazem jego wdzięczności wobec stron rodzinnych, stanowić mogą “jaki przyczynek da skarbnicy dziejów”. Nieśwież zajmuje ponad 100 stron w “Wędrowkach”, znać odczytanie w literaturze staropolskiej i samodzielność ocen w stosunku do tych lektur. Koryguje nieścisłości, na przykład u “zacnego” Szymona Starowolskiego co do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, jakoby wymurował ratusz w Mirze. Pisze bowiem: “o murowanym ratuszu w Mirze nikt jako żywo nigdy nie słyszał”¹¹.

⁹ Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych — Archiwum Główne Akt Dawnych: “Miscellanea Historico-Arcivistica” T. III: *Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: W kręgu polityki i kultury*. Warszawa – Łódź 1989; T. VII. Warszawa 1997.

¹⁰ Syrokomla, op.cit., s. 9–10.

¹¹ ibidem, s. 68.

Obszemy opis rozpoczyna autor rzutem perspektywiczym na współczesność połączoną z historią, wyraźnie przy tym sentymentalizm idzie w parze z realizmem, ze zrozumieniem dla procesów dziejowych. „Slawne starymi wspomnieniami — to małe miasto w obecnym swym stanie na małą zasługuje uwagą. Kilka kościołów, kilka ruin innych murów, kramy, haubwacht, a oponal zamek radziwiłłowski w połowie mieszkalny, z resztą starych pamiątek — oto jest, co na chwilę zajmując przybylcą, rodzi potem jakąś nieorzeczoną tesknotę, jakąś żądzę dowiedzenia się i zbadania, co tu było przed laty. Postacie książąt Sierotki i Panie Kochanku snując się przed oczami wyobraźni, nastręczają kilku pytań, które już dzisiaj bez odpowiedzi pozostać muszą. Tu ich dzieło w gruzach, tu oni sami próchnieją w ołowianych trumnach, pod sklepieniem farnej świątyni. Czujemy, że przeszłość z warunkami swojego bytu minęła jak sen historyczny, przyszłość gdzieś za oponą przeznaczeń, a obecna chwila próżna wszelkiego uroku”¹².

Dalej otrzymujemy skrupulatny, przy tym barwny opis tego, co pozostało a na końcu dane statystyczne o aktualnym zaludnieniu i zajęciach ludności.

Natomiast przeszłość ewokował w swych powieściach historycznych przyjaciel Syrokomli, któremu poświęcił zaraz po przedwczesnej śmierci poety piękne studium na jego temat — Józef Ignacy Kraszewski. Ten nie znał z autopsji tak doskonale Nieświeża, jak „lirnik wioskowy”, sam bowiem własną biografią związany był z Podlasiem, Wilnem, Wołyńiem i Warszawą, zanim w 1863 r. na zawsze opuścił ojczyznę; toteż pełną garścią czerpał ze źródeł staropolskich, a także ze współczesnych opisów, w tym z dzieła przyjaciela, kiedy już po jego śmierci z dredzńskiej perspektywy pisał swe powieści, których akcja rozgrywa się między innymi w Nieświeżu. Umieścił ją głównie w drugiej połowie XVIII wieku, za czasów ekscentrycznego wojewody wileńskiego, księcia Karola Radziwiłła zwanego Panie Kochanku, którego darzył swoistą sympatią. Pisałam o tym na innym miejscu¹³, tu przytoczę tytuł jednego z utworów — „Król w Nieświeżu 1784. Obrazek z przeszłości” — napisanego równo sto lat po sławnnej wizycie Stanisława Augusta u jego zaciętego wroga. Powieściopisarz przeżywałówczas ciężkie chwile, oskarżony przez Prusaków o szpiegostwo na rzecz Francji i skazany w procesie przed sądem w Lipsku na trzy i pół roku więzienia. Zaraz po wydanym w maju 1884 r. wyroku został przewieziony do twierdzy w Magdeburgu. Tam znękany starzec pisał dalej. W tych warunkach powstała wspomniana powieść; ważne było więc dla artysty posiadanie materiałów, głównie książek przesyłanych mu z własnego księgozbioru w Dreźnie oraz z bibliotek, m.in. z Poznania. Jako źródło do topografii Nieświeża podstawowe miejsce zajmowały „Wędrówki” Władysława Syrokomli. W ten sposób beletrysta nazwany przez rodaków Tytanem Pracy uzupełniał pośrednią autopsję z własną gruntowną wiedzą historyczną.

¹² ibidem, s. 77.

¹³ B. Kosmanowa, *Kraszewski mniej znany*. Bydgoszcz 1998 (rozprawa *In articulo mortis*, jej część dotycząca wydanej w 1875 r. powieści pt. *Ostatnie chwile księcia wojewody (Panie Kochanku)*. Z papierów po Glince. s. 112 nn.

Oczywiście w związku z tym badacz nie może “Króla w Nieświeżu”, czy innych jego zlokalizowanych tam powieści, traktować jako podstawy do studiów nad tą rezydencją. Odmienne rzeczą się ma z inną znaną siedzibą radziwiłłowską, w Białej na Podlasiu. Była ona bowiem z czasów młodości doskonale znana Kraszewskiemu, który tam uczęszczał do gimnazjum w latach 1822–1825.

Nieśwież XVIII — wieczny przyciągał również uwagę innych ludzi pióra. Nie przypadkiem tu umieścił akcję wydanej po raz pierwszy w 1962 r. swej doskonałej powieści pt. “Kaduk czyli wielka niemoc” Tadeusz Łopalewski, który mieszkając w okresie międzywojennym w Wilnie poznał osobiste Nowogródczynę.

Obraz tego miasta w kulturze literackiej zasługuje na pełniejsze omówienie. Na tym miejscu ze zrozumiałych względów naszkicowałam jedynie fragment szerokiego studium, nad którym aktualnie pracuję.

Таццяна Дасаева (Мінск)

ВОБРАЗ БАРБАРЫ РАДЗІВІЛ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Беларуская гісторыя багатая на неардынарныя асобы. Як бы далёка ні знаходзіліся яны ў часе, іх жыццё, напоўненае страсцямі, хвалюе нас і сёння. Здаецца, у самым важным, істотным, вызначальным яны падобныя да нас.

Шмат цікавага ў айчыннай гісторыі звязана са старажытным родам Радзівілаў. З яго паходзіць нямала пудоўных жанчын, сярод якіх асабліва вылучаеца Барбара Радзівіл. Імя яе, ахутанае таямнічым і рамантычным арэолам, прыцягвае да сябе пільную ўвагу літаратараў, жывапісцаў, кінематаграфістаў, дзеячаў тэатральнага мастацтва.

Радзівілянка —княгіня Барбара — каралева Барбара — Чорная дама — Чорная панна Нясвіжа — Джульєта беларускага сярэдневякоўя… Хто яна, гэтая жанчына?

Заapoшняе дзесяцігоддзе ў перыядычным друку з'явілася нямала публікацый пра лёс, каханне і заўчастную смерць Барбары Радзівіл. Сярод іх артыкулы Э. Рудскага “Барбара Радзівілянка — другая жонка караля Жыгімonta Аўгуста”¹, В. Чаропкі “Бітва за каханне”², І. Масляніцынай, М. Багадзяжка “Джульєта беларускага сярэднявечча”³. Вялікую цікавасць выклікалі змешчаныя на старонках часопіса “Спадчына”⁴ лісты Барбары Радзівіл да караля Жыгімonta Аўгуста і адзін ліст караля да Барбары. Нельга не пагадзіцца з каментарыем Н. Русецкай, што “лісты закаханых вызначаюцца эмацыянальнасцю. Пачуццё набывае ў іх безліч колераў і адценняў. Навакольны свет, пераасэнсаваны паводле аўтарскага разумення, са звычайнага, шэрага ператвараеца ў загадкавы і таямнічы. Рэчы ў ім робяцца любоўнимі сімваламі, а самыя простыя слова набываюць зусім іншы сэнс, зразумелы толькі аўтару і адресату”. Лісты Барбары Радзівіл даюць магчымасць адчуць сілу яе кахання, захопленасць асобай Жыгімonta Аўгуста, пяшчоту і пашану да свайго абрannіка. У сваю чаргу слова караля, звернутыя да каханай, таксама прасякнуты самымі ўзвышанымі пачуццямі.

У 1999 г. пабачылі свет два мастацкія творы, цэнтральным вобразам якіх з’яўляецца Барбара Радзівіл. Гэта драматычная паэма А. Дудараўа

¹ Спадчына. 1994. № 5.

² Беларуская мінуўшчына. 1996. № 6.

³ Беларусь. 1996. № 6.

⁴ Спадчына. 1997. № 6.

“Чорная панна Нясвіжа”⁵ і гістарычна драма Р. Баравіковай “Барбара Радзівіл”⁶.

Са старонак згаданых твораў паўстае вобраз жанчыны эпохі Адраджэння. Гэтая эпоха сцвярджала новы, рэнесансна-гуманістычны погляд на свет і чалавека, абараняла самакаштоўнасць чалавечай асобы, адмаўляла аскетычную адлучанасць ад зямнога жыцця, даказвала права чалавека на асабістое шчасце.

Спінім сваю ўвагу на творы А. Дударава “Чорная панна Нясвіжа”. Аўтар разбурыў стэрэатып “легкадумнай удавы”, непераборлівай у сваіх захапленнях супрацьлеглым полам. Гэты стэрэатып доўгі час быў звязаны з імем Барбары Радзівіл. Дудараў жа намаляваў вобраз жанчыны з еўрапейскай адукцыяй і выхаваннем, натурай вытанчанай, знакамітага роду, неабыякавай да лёсу роднай Літвы, шчодрай і самаахвярнай у каханні да Жыгімonta Аўгуста.

З той жа перакананасцю, з якой некалі, у XII ст., унучка Усяслава Чарадзея Прадслава адстойвала сваё права ахвяраваць асабістым шчасцем дзеля асветніцкай місіі, Барбара Радзівіл у XVI ст. наступерак закасцянульным традыцыям змагаецца менавіта за асабістое шчасце, за каханне, без якога не ўяўляе сваё існаванне.

Усё, што было ў жыцці Барбары Радзівіл да сустрэчы з Жыгімонтам Аўгустам, нібы перастае існаваць, застаецца ў мінулым. Каханне абуджае ў герайні А. Дударава ўспаміны пра дзяцінства, закранае самыя тонкія струны яе трапяткай душы. Радкі паэмы, у якіх раскрываецца багаты ўнутраны свет жанчыны, прасякнуты пранікнёным лірызмам, узнёсласцю:

Я толькі-толькі першы раз дыхнула,
Заплакала... і я яшчэ дзіця.
Жывая мама... Бацька на руках
Мяне ласкава гушкае... А потым
Бягя па парку... Родны мой Нясвіж!
Мая Літва, мае лясы і пушчы...
Я — чыстая... Нічога не было,
Што без цябе... Сплыло... Сплыло...

Сюжэтную аснову твора складае канфлікт паміж закаханымі і тымі, хто марыць захапіць уладу, карону. З боку Жыгімонта Аўгуста — гэта яго маці каралева Бона Сфорца і яе прыдворныя; з боку Барбары — яе родны і стрыечны браты Радзівіл Рыжы і Радзівіл Чорны. Для гэтых людзей каханне Барбары і Жыгімонта толькі сродак, з дапамогай якога можна ўтрымаць ўладу ці наблізіцца да яе, іншымі словамі — дасягнуць сваіх меркантыльных інтэрэсаў.

На фоне палітычных інтырг і барацьбы самалюбстваў каханне Барбары і Жыгімонта Аўгуста паўстае той магутнай духоўнай сілай, якая ачышчае душы герояў, узбагачае новым поглядам на свет, перамагае ўсе перашкоды.

⁵ Полымя. 1999. № 2.

⁶ Сучасная беларуская драматургія. Мн., 1999.

Барбара Радзіўл шчырая ў сваіх пачуццях. Яна не дапускае нават думкі ад тым, каб падманам утрымаць Жыгімонта Аўгуста і дамагчыся кароны. Брат Радзіўл Рыжы раіць ёй нарадзіць дзіця ад любога мужчыны, а Жыгімонту скажаць, што гэта яго нашчадак — маўляў, тады літоўскае княства стане каралеўствам, а “ліцвіны пра цябе складаць паданні”. Барбара абурана ўсклікае:

Каб я пачварна здрадзіла кахранню?
Куды мянэ ты кліаш, родны брат?
Ды ты вар'ят! Вар'ят! Вар'ят!

У адказ на напамін брата пра абавязак перад Радзімай жанчына ўсхвалявана гаворыць: “Ён — мой абавязак! І Радзіма ён! Брат! Бацька! Бог! Увесь-увесь сусвет”, маючы на ўвазе свайго кахранага Жыгімонта Аўгуста. Выяўленнем сілы пачуцця Барбары да свайго абрannіка з’яўляецца ў творы і наступная калізія. Калі да яе дайшлі чуткі, нібыта Жыгімонт Аўгуст збіраецца ўзяць другі шлюб з той, каго выбралі для яго маці і яе прыдворныя, дык Барбара прымас атруту, вызываючы тым самым кахранага ад усялякіх абавязкаў перад ёй. А. Дудараў свядома падае ў творы менавіта такую версію смерці Барабары Радзіўл (у адрозненне ад версіі аб тым, што яе атруціла Бона Сфорца або яна памерла ад страшнай хваробы), каб паказаць самаахвярнасць сваёй герайні.

Жыгімонт Аўгуст сваім стаўленнем да Барбары сцвярджае, што кахранне мацней за ўладу, гроши, славу, нават смерць, бо пасля смерці кахранай ён не забывае пра яе. У яго жыцці ўжо быў шлюб, навязаны яму традыцыямі каралеўскага двара. Цяпер герой ідзе насуперак за старэлым традыцыям, агуль-напрынятym меркаванням, што няроўны паводле стану шлюб — гэта “з’ява, якая прыніжае, ганьбуе, прыводзіць да маральнай і біялагічнай дэгенерацыі”⁷. Жыгімонт Аўгуст пасля смерці першай жонкі катэгарычна адвяргае чарговы шлюб па разліку. Ён дбае пра дзяржаўныя інтэрэсы, аднак не хоча дзеля іх ахвяраваць асабістым шчасцем. Жыгімонт Аўгуст лічыць ніжэй сваёй чалавечай і мужчынскай годнасці хаваць свае пачуцці да Барбары. Ён прыкладае ўсе намаганні, каб яго шлюб з Барбарай Радзіўл быў прызнаны і патрабуе яе каранаці. Жыгімонт Аўгуст перакананы, што шчаслівы кароль зробіць больш карыснага для сваёй дзяржавы, чым кароль, пазбаўлены паўнакроўнага аса-бістага жыцця.

Мне Польшчы без Барбары не патрэбна!
Хай ведае і канцлер, і сенат,
Усе, хто пасылае ёй праклённы.
Я лепей адракуся ад кароны,
Чым ад яе. І з’еду у Літву.
А Польшча караяя хай выбірае
З тых, у каго душы няма, хто не кахае.

⁷ Спадчына. 1997. № 6. С. 187.

Герой А. Дудараўа ўпэўнены, што “каханне — гэта Сусвет”, што “багацце і вышэйшую ўладу Бог шмат каму дае сярод людзей, каханне ж — Яго ласка для абранных”.

Цікава пададзены ў творы вобраз польскай каралевы Боны Сфорцы. Паводле большасці літаратурных крыніц, гэтая жорсткая, помслівая, суровая жанчына лічыцца віноўніцай заўчастнай смерці Барбары Радзівіл. Як адзначалася вышэй, А. Дудараў свядома адступае ад такой трактоўкі вобраза Боны Сфорцы. Ён стварае жыццёва напоўнены, неардынарны харктар. Праз лёс Боны Сфорцы аўтар раскрывае драматызм жыцця людзей, набліжаных да ўлады, якія дзеля ўзмацнення дзяржавы, узбагачэння роду вымушаны былі падпрадкоўвацца чужой волі — нават у такой інтymнай сферы, як асабістасць жыццё, шлюб. Каханне лічылася нечым другарадным, неістотным. На першым плане былі дзяржава, палітыка, улада. Душа герайні А. Дудараўа перапоўнена супярэчлівымі пачуццямі: з аднаго боку — інтарэсы дзяржавы, традыцыі каралеўскай дынастыі. І тут Бона Сфорца — каралева, дзяржаўны чалавек. З другога боку — рэўнасць да Барбары Радзівіл, “паганай ліцвінкі”, што займела ўладу над яе сынам. І тут — яна маці, жанчына. Яе вачыма глядзім мы на Жыгімonta Аўгуста, заўважаем тыя перамены, якія адбыліся з ім пасля таго, як ён пакахаў Барбару. Маці не можа пераадолець варожасці да абранныцы сына, называе яе “чорнай блудніцай”, “нікчэмнасцю”, “ведзьмаю дзікае Літвы”, якая “спіхнула ў багну бруду і граху” яе “дзіцёнка”. І тут не толькі рэўнасць маці. Каралева Бона Сфорца, паводле сведчанняў гісторыкай, не магла пусціць ліцвінку на прастол, узніць “неадукаваных ліцвінаў” вышэй палякаў.

Важную ролю ў ідэйнай задуме аўтара адыгрывае сцэна сустрэчы Боны Сфорцы з Барбарай. З псіхалагічным майстэрствам А. Дудараў раскрывае пакутлівую барацьбу пачуццяў каралевы, “раздваенне” яе асобы.

Пры асабістым знаёмстве з Барбарай Бона Сфорца пранікаеца да яе сімпатый, па-жаночы спачувае ёй, захапляеца сілай і прыгажосцю яе кахання, нават прыгадкіравае Барбары (як жанчына жанчыне) сваю душу. Маналог Боны Сфорцы прасякнуты асабістым болем за няспраўджанае каханне, за немагчымасць прайсці па жыцці з тым адзінным, жаданым, што, безумоўна, было ў лёсе гэтай жанчыны: “Мой сын кахае вас… Кахае глыбока, шчыра, самаахвярна… Кахае так, як не могуць… і не павінны кахаць намеснікі Бога на зямлі… Яго душа разрывается паміж вами і святым авалязкам дзяржаўнага мужа перад Айчынай… Перад Польшчай… Венцаносныя асобы ніколі не зведаюць шчасця з тым, каго кахаюць… Дзеля карысці дзяржавы яны мусяць цярпець… цярпець на сваім ложы… нялюбых, нямілых… і мець ад іх дзяцей… Вы ж ведаецце, колькі намаганняў, колькі часу патрэбна, каб з’явіўся нашчадак прастола… Ва ўсіх каралеўствах гэта страшная проблема… І ведаецце чаму? Каля трона не живе каханне… А без кахання дзеци цяжка нараджаюцца… Ой, як цяжка… Паверце, я гэта ведаю… А калі і народзіцца, дык хвараўты, кволы, худасочны… Па ўсёй Еўропе на пасадах сядзяць убогія… Тыя, хто народжаны

не ад каҳаных... І яны змушаны дзеля дзяржаўных інтарэсаў нараджаць сваіх дзяцей з нялюбымі... Выраджэнне, занядад...”

Такая трактоўка вобраза каралевы Боны ўзбагачае дадатковымі псіхалагічнымі нюансамі вобраз галоўнай герайні твора А. Дудараўа Барбары Радзівіл, акрэслівае праблему “жанчына і палітыка”, “асабістасце і прагматызм”.

Лейтматывам п’есы А. Дудараўа гучаць слова “Бог ёсьць Любоў”. Думка аб неўміручасці каҳання сцвярджаеца як зместам, так і самой будовай твора (ён складаецца з трох частак, якія маюць назвы “Смерць”, “Каханне”, “Вечнасць”), а таксама яго заключнымі радкамі “Ад аўтара”, дзе паведамляеца наступнае: “Літоўская прыгажуня Барбара Радзівіл была каранавана як каралева Польшчы ў снежні 1550 года. Роўна праз паўгода, 8 мая 1551 года, яна памерла. Пахавана ў Віленскім саборы. З яе партрэта быў намаляваны абрэз Маткі Боскай Вастрабрамской — вечны помнік вялікаму Каханню...”

Зварот беларускіх пісьменнікаў да яркіх постацей айчыннай гісторыі дапамагае нашаму грамадству ў вырашэнні надзёйных праблем, народжаных новай рэчаіснасцю, у прыватнасці, маральна-этычных. Драматычная паэма А. Дудараўа “Чорная панна Нясвіжа” сцвярджае агульначалавечыя каштоўнасці, сярод якіх — Каханне, вечная прага чысціні, прыгажосці, гармоніі.

Олег Судленков (Минск)

ЭКСЛИБРИСЫ РОДА РАДЗИВИЛЛОВ

В истории Беларуси, Польши и Литвы магнатский род Радзивиллов в XIV–XVIII вв. играл ведущую роль благодаря своим богатствам и связям с правящими дворами. Породнение со многими ведущими родами сделало их ординацию в Несвиже элитным двором Европы. У всех Радзивиллов прослеживалось постоянное стремление к знаниям, заинтересованность в приобщении к духовным и светским ценностям.

Чудесный дворцовый ансамбль в Несвиже включал в себя театр, библиотечный павильон, ландшафтные парки. Благодаря закрепленной привилегии на сбор государственных документов и актов (т. н. Литовская метрика) в Несвиже собирался уникальный архив, который кроме официальных государственных актов включал переписку почти со всеми царствующими домами, дипломатические документы, протоколы заседаний сеймов и сеймиков. Коллекция автографов вообще не имела себе равных (там хранились, например, автографы Петра I, Екатерины II и др.). Библиотека собиралась там с XIV в., по крайней мере суперэкслибрисы встречаются уже на книгах Радзивилла Черного. Радзивиллы тщательно собирали и сберегали книги, которые переплетались в кожаные переплеты, снабжались суперэкслибрисами, вносились в описи. Так, после смерти Богуслава Радзивилла его книжное собрание было передано по описи в собственность его зятю, а каждая книга снабжена наклеенным экслибрисом, который был специально изготовлен по этому случаю.

История созданных экслибрисов — немых свидетелей истории книжных собраний — проходит перед нами через века, отражая не только книжную историю, но и историю графического искусства эпох, вкусы владельцев библиотек. От барокко и рококо до конца XIX в. — вот та дистанция искусства, которую может наблюдать исследователь. За скромным графическим листком видятся войны и восстания, осаждение и восстановление богатств рода, их пристрастия и нравы владельцев, в общем все то, что называется жизнью. Традиция собирания родовой библиотеки была присуща практически всем представителям рода Радзивиллов. И остатки былых книжных собраний, которые попали в государственные хранилища, доказывают нам это.

Один из первых экслибрисов рода относится к Николаю Радзивиллу Черному (1515–1565), который, судя по тому, что известны только суперэкслибрисы его библиотеки, переплетал в кожаный переплет книги и манускрипты. Су-

перэкслибрис представляет собой вытянутый овал, внутри которого размещен щит с орлом и четырехчастный герб, состоящий из трех скрещенных рожков — родового герба Радзивиллов, герба Николая Черного, его матери и отца. Экслибрис легко датируется, т. к. на книгах обозначен год (например 1526, 1545).

Таким путем прослеживается и история библиотеки его сына Николая Криштофа Сиротки (1549–1616), необычайно образованного по тому времени, он обучался в нескольких университетах Германии и Франции, совершил паломничество в Палестину. Его интересы отразила библиотека, которая находилась в Вильно и частично в Мирском и Несвижском замках. Библиотека

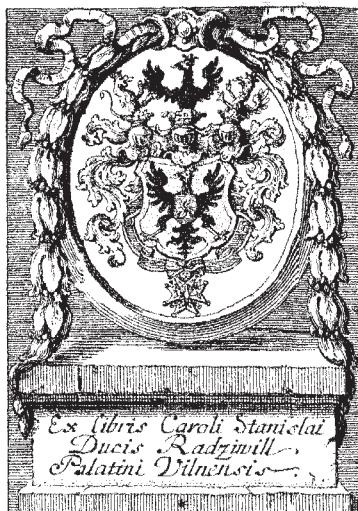
Экслибрис Иеронима Флориана Радзивилла.
XVIII в. Неизвестный художник

имела три суперэкслибриса, скомпонированных подобно книжному гербу отца, куда был включен герб его матери Эльжбеты Шидловецкой. На книгах также проставлен год, например, 1589, что позволяет вести учет приобретений по годам.

Безусловный интерес вызывает экслибрис Богуслава Радзивилла (1620–1669), имевшего библиотеку, которая насчитывала около тысячи томов. Художник экслибриса неизвестен. Сохранился каталог библиотеки, ибо после смерти Богуслава она была передана его зятю — курфюрсту Брандербургскому. Экслибрис композиционно представлял портик, по арке которого шла надпись “Bibliotheca”, в центре был герб Радзивиллов: орел в княжеской короне со щитом и с тремя скрещенными рожками в центре. На основании колонн — дата “anno 1671”. Это блестящий образец искусства эпохи барокко.

Безусловного интереса заслуживают экслибрисы, выполненные в XVII–XVIII вв. гравером, который жил и работал в Несвижском замке, — Гершко Лейбовичем (1700–1770). Им создана знаменитая портретная сюита несвижских князей. Занимался он и экслибрисами. Блестящие работы исполнил для

Карла Станислава Радзивилла (1669–1719), владельца Несвижской ординарции и интереснейшей библиотеки по многим отраслям знаний. Ученость и знания Карла Станислава были так велики, что у современников он заслужил титул *Viva Bibliotheca Eruditio*nis. Для его книжного собрания Лейбович исполнил книжный знак, который тиражировался в трех вариантах-размерах (от 105 x 86 мм до 59 x 42 мм). Композиционно знаки представляли собой единое целое и отличались незначительными деталями. Основой по традиции был орел со щитом на груди и четырехчастный герб со скрещенными рожками в левой верхней части. Все это располагалось на горностаевой мантии с кня-

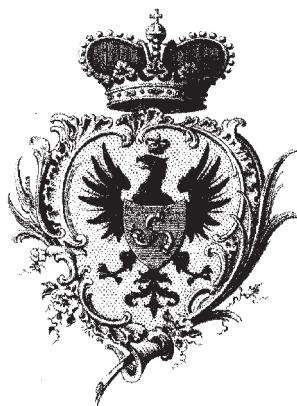

Экслибрис К.-С. Радзивилла Пане Коханку.
XVIII в. Неизвестный художник

жеской короной. Композиция завершалась фразой на картушке “Из библиотеки князя Радзивилла несвижского”.

Исполнил художник и экслибрисы для Михаила Казимира Радзивилла Рыбоньки (1702–1762), который занимал ряд высоких должностей в Великом Княжестве Литовском, был воеводой трокским и виленским, но жил и скончался в Несвиже. Экслибрис чем-то напоминает предыдущие, созданные для Карла Станислава, но отличается большей сложностью, проработкой складок мантии, деталей композиции. Необходимо отметить, что исполнялись работы в технике офорт. Лейбовичем исполнен и экслибрис для первой жены Михаила Казимира — Франтишки Уршули из Вишневецких (1705–1753). Исполненный в начале XVIII в., он представлял собой композиционно два картуша с гербами Радзивиллов и Вишневецких с надписью на постаменте: “Из книг Радзивиллов князей несвижских”.

Интересен экслибрис Иеронима Флориана Радзивилла (1715–1760). Один из самых жестоких представителей своего рода, он в то же время имел несколько библиотек. Его книжным знаком был, по сути, универсальный герб рода Радзивиллов. На фоне пейзажа с окруженным лесом дворцом парит орел в короне со щитом на груди, на щите три скрещенных рожка, вверху идет лента с рукописным титулом владельца. Хотелось бы подчеркнуть то, что это единственный знак, в котором имя владельца вписывалось от руки: “Из книг князя Иеронима Радзивилла” или “Из книг Иеронима князя Радзивилла”. Так как этот знак встречается только с именем Иеронима Радзивилла, его приня-

*Biblioteka
Zamku Nieswieskiego*

Экслибрис библиотеки Несвижского замка.

Художник Агри

то относить к библиотекам этого князя. Экслибрис, выполненный в технике классического офпорта в середине XVIII в., до сих пор поражает гармоничной композицией и техникой гравирования.

Такой же интерес вызывает книжный знак Кароля Станислава Радзивилла, вошедшего в историю под прозвищем Пане Коханку (1734–1790). Исполнен он в технике офпорта в классической манере барокко с надписью “Из книг Кароля Станислава князя Радзивилла”. Один из крупнейших книголюбов, этот князь значительно увеличил родовую библиотеку, доведя количество книг до 20 000 томов. Для библиотеки был построен специальный павильон, книги были приведены в порядок и описаны. К сожалению, в 1792 г. библиотека была вывезена в Санкт-Петербург и распределена между библиотеками университета и Духовной академии. Архив был вывезен в Вильно и растворился среди других архивов. В последствии из библиотеки Санкт-Петербургского

университета часть книг была передана в Гельсинфорс, о чем свидетельствует каталог примерно на 300 томов, который недавно издан в Финляндии. В нем описаны экслибрисы родовых библиотек Радзивиллов.

Среди князей Радзивиллов выделяется Антоний Генрик Радзивилл (1775–1833) — широко образованный, великолепно игравший на виолончели, композитор, первым написавший оперу по известному произведению Гете “Фауст”. Данный экслибрис композиционно отразил интересы владельца книг. В овале — портрет композитора, исполненный в профиль. Слева лежат книги, справа — музыкальные инструменты (гитара, виолончель), раскрыты ноты. Художнику Хамеру Халерстайну в смешанной технике (офорта и пунктирная гравюра) удалось очень точно показать интересы владельца, продемонстрировать удивительную технику гравирования и композиционное чутье.

В конце XIX в. разоренная Несвижская библиотека постепенно восстанавливалась, и владелец Несвижской и Клецкой ординарций Ежи Радзивилл (1860–1914) заказал экслибрис для библиотеки у известнейшего французского гравера Агри. Исполненный в технике резцовой гравюры в изящной манере, этот книжный знак стал основой для знаков Станислава Генрика Радзивилла (1880–1920) и общего знака “Из книг Несвижского замка”. Они были одинаковы по композиции, манере исполнения, менялась только надпись на карточке.

Отдельно хотелось бы остановиться на экслибрисах, обладателями которых были представительницы женской половины рода Радзивиллов. Как правило, по композиции это был экслибрис с двумя самостоятельными гербами: один — рода Радзивиллов и второй — рода супруги. Уже говорилось об экслибрисе Франтишки Уршули из Вишневецких. Такие же знаки были созданы, например, для Хелены из Пшездецких. Интересно, что по геральдическим законам двойным знаком отмечалось то, что пришло в семью в результате брака, т.е. книги, отмеченные этими экслибрисами, поступили как часть приданного вместе с невестой и датировались следующим годом после бракосочетания. Все это свидетельствует как о любви женщин к книгам, так и о ценности их в те времена. Надо отметить, что женщины рода Радзивиллов также были широко образованы и влияли на культуру Несвижского края. Достаточно вспомнить, что по их инициативе было создано производство слуцких поясов, организованы театральная и балетная труппы и т. д.

Рассматривая знаки рода Радзивиллов, как бы попадаешь в те эпохи и вдруг осознаешь, что держа тот или иной экслибрис, невольно прикасаешься к самой истории, что перед тобой как бы встают представители рода: военачальники, магнаты, ученые и просто любители книг, которые, понимая их ценность, отмечали их своими знаками и именами, как бы завещая их своим потомкам. Воистину правы были древние: “*Habent sua fata libeli*” — “Каждая книга имеет свою судьбу”. И этой судьбой их наделяет владельческий знак Радзивиллов — орел со щитом и тремя скрещенными рожками.

Браніслаў Эпімах-Шыпіла

Чытанні, прысвечаныя 140-годдзю з дня нараджэння
дзеяча беларускай культуры, выдаўца,
літаратуразнаўца, мовазнаўца, фалькларыста
(1859–1934)

Ветрына, 8 верасня 1999 г.

*На адвароце выкарыстана
гравюра
“Полацк. Паезуіцкі касцёл
і кляштар”
беларускага і польскага
мастака Напалеона Орды*

Viktar Karasœü (Ветрына, Беларусь)

ВЕТРЫНШЧЫНА ЧАСОЎ Б. ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ: ЛЮДЗІ, ПАДЗЕІ, ФАКТЫ

Вёска Ветрына на гасцінцы Полацк — Вільня названа сярод найбольш буйных населеных пунктаў утворанага ў 1504 г. у складзе Вялікага Княства Літоўскага Полацкага ваяводства. Да 1917 г. в. Ветрына — цэнтр Ветрынскай воласці Лепельскага павета. З 1924 да 1960 г. — цэнтр Ветрынскага раёна, з 1958 г. — гарадскі пасёлак.

У Полацкай рэвізіі 1552 г. згадваецца вёска Ветрына як памежны пункт абмену фурманак: “Коли гонец з Литвы до Полоцка, а с Полоцка до Литвы ездять, тогды здесь они мели обмену подводам, у Литву едучи в Кубличах, а к Полоцку едучи, на Ветрине”. Дарэчы, у гэтай рэвізіі згадваецца “целник полацкій Епімах”, які “маеть имение отчызное, двор Ветрино”. Цікавае пытанне: можа, тут карані дрэва Эпімахаў-Шыпілаў?

Па другому падзелу Рэчы Паспалітай 1793 г. Ветрына аказалася ў складзе Расійскай імперыі — Полацкай, а затым Віцебскай губерні.

Перад адменай прыгону найбольш буйнымі землеўладальнікамі ў нашых мясцінах былі Буйніцкія (сядзіба Куравічы), Георгій і Іосіф Корсакі.

З паведамлення ўпраўляючага Палатай дзяржмаёmacі на імя віцебскага губернатара ад 2 чэрвеня 1846 г. відаць, што на Ветрыншчыне былі і казённыя сяляне, а суадносіны іх да памешчыцкіх — 1 : 10.

Пасля адмены прыгоннага права на тэрыторыі Ветрынскай воласці было восем сельскіх ашчын (у тым ліку Ветрынская) і само Ветрына. У многіх архіўных дакументах Ветрына называецца мястэчкам, але, аказваецца, вёска Ветрына ніколі мястэчкам не была. Гэта памешчыкі надалі ёй такі статус, бо былі зацікаўлены ў пераводзе сваіх вёсак у разрад мястэчак, каб мець корчмы і вінныя крамы, што забаранялася ў вёсках. Павятовае начальства ў доказ гэтага прыводзіла ўказ Сената (№ 658 ад 28.01.1903 г.), дзе пералічваліся прыкметы мястэчка, і робіцца вывад, што Ветрына ніколі не было мястэчкам.

Паводле школьнай рэформы 1864 г. утвараліся народныя вучылішчы. У іх ліку было і Ветрынскае. Годам жа заснавання нашай школы чамусыці лічыўся 1892 г. Але знайдзены архіўныя звесткі аб заснаванні Ветрынскага народнага вучылішча, і ў каstryчніку 1999 г. Ветрынская сярэдняя школа адзначыць сваё 135-годдзе.

У пачатку XX ст. у Ветрынскай воласці налічвалася 93 вёскі, 74 фальваркі і панская сядзібы (у тым ліку Б. Эпімаха-Шыпілы, С. Семяントоўскага, О. Місунь, А. Рымскага-Корсакава, Л. Рымскай-Корсакавай, Козел-Паклеўскіх) з на-

сельніцтвам каля 5,5 тысячы чалавек (дарэчы, сёння ў Ветрынскім пасялковым савеце 4 608 чалавек, а ў гарадскім пасёлку – 3 034 чалавекі). Найбольш буйнымі землеўладальнікамі ў пачатку XX ст. былі Рымскія-Корсакавы, Глінскія, Козел-Паклеўскія. Яны пакінулі добры след у гісторыі краю, стварылі выдатныя садова-паркавыя ансамблі, рэшткі якіх яшчэ захаваліся.

Важная падзея пачатку нашага стагоддзя — будаўніцтва з 1902 па 1907 г. Балагова-Сядлецкай чыгункі, што праішла праз Ветрыншчыну. У школе ёсьць успаміны старажылаў, бацькі якіх працаўвалі на гэтай будоўлі. Гэта быў час Сталыпінскай аграрнай рэформы. Менавіта тады вакол Ветрына ўзнікла больш за 100 хутароў, занесеных у канцы 30-х гг.

На Ветрыншчыне валодаў землямі Рымскі-Корсакаў, бацька вялікага кампазітара. У 7-мі км ад Ветрына, у вёсцы Бяздзедавічы, меў маёнтак брат кампазітара, а Л. П. Рымская-Корсакава валодала в. Дубраўка. Дарэчы, на сродкі Рымскіх-Корсакавых заснавана царква і школа ў гэтай вёсцы, а на могілках Бяздзедавіч цяпер адрестаўравана капліца, пабудаваная гаспадаром Бяздзедавіч. На могілках в. Дубраўка ў пачатку XX ст. была паахавана адна з Рымскіх-Корсакавых. Старажылы паказвалі месца капліцы на могілках (цяпер знішчана) і ўспаміналі, як яе адпявалі ў Дубраўскай царкве. Сувязь родных вялікага кампазітара з Ветрынскай зямлёй патрабуе далейшага вывучэння.

Амаль завершана цікавая работа па пошуку сядзібы і месца паахавання вядомага гісторыка і краязнаўца Аляксандра Семянтоўскага, які склаў восем “Памятных кніг Віцебскай губерні” і кнігу “Беларускія старажытнасці”. Яе ён пісаў у сваім маёнтку Ражаншчына Ветрынскай воласці, дзе і памёр у 1893 г. У выніку пошуку ўзнайдзены месца і складзены план яго сядзібы, знайдзены сямейныя могілкі і з вялікай доліяй дакладнасці — месца паахавання (па закazu абласной газеты “Народнае слова” рыхтуеца артыкул “Па слядах Аляксандра Семянтоўскага”). Напэўна, існавала сувязь паміж Семянтоўскім і Эпімахам-Шыпілай, бо абодва яны працаўвалі над агульнай справай.

Ветрыншчына часоў Эпімаха-Шыпілы знакаміта людзьмі, якімі мы ганарымся. Гэта Ганна Баліславаўна Місуня (1869–1922) — першая ў Расіі жанчына-геолаг, вучоны, даследчык нетраў Беларусі і Літвы. Дарэчы, цяпер выяўлены памылкі ў энцыклапедычных даведніках аб месцы яе нараджэння. Доказ быў прыведзены ў артыкуле нашай раённай газеты “Полацкі веснік” ад 16 снежня 1998 г.: “...сядзіба Забалоцце ля вёскі Качанова, што ў 5 км ад Ветрына”.

У нас ёсьць вельмі цікавы матэрыял па краязнаўству, атрыманы ў ходзе работы над храналогіяй Ветрына: запісаны ўспаміны больш 50 старажылаў нашых мясцін, знайдзены цікавыя архіўныя дакументы, у тым ліку акт ад 18.03.1921 г. аб ўстанаўленні польска-савецкай мяжы каля Ветрына па Рыжскому дагавору, пры падпісанні якога прысутнічаў будучы маршал Савецкага Саюза В. Чуйкоў. Папаўненне атрада ветрынскай міліцыі ВРК таксама адбылося за кошт краснаармейцаў з палка, якім камандаваў тады Чуйкоў.

У в. Ветрына нарадзіўся Міхаіл Раманавіч Суднік (1910–1995), выпускнік нашай школы, былы дырэктар Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі, які прысвяціў сваё жыццё лексікалогіі і лексікаграфіі, складанню слоўнікаў. Ён пра-даўжальнік справы Эпімаха-Шыпілы на ніве беларускага Адраджэння другой паловы XX ст. Намі сабраны матэрыял і экспанаты для музея нашага земляка.

Ветрынскі край багаты на цікавыя падзеі і людзей не толькі часоў Эпімаха-Шыпілы. У гэтым годзе сабраны матэрыял і будзе падрыхтаваны артыкул пра нашага земляка, вядучага інжынера-тэхнолага сусветна вядомай касмічнай карпарацыі “Энергія” імя С. П. Карапёва Уладзіміра Мацвеевіча Залескага. Быў цікавы пошук яго родных і знаёмых. Нам было прыемна атрымаць ад У. Залескага ліст і фотаздымак.

Знойдзены матэрыялы пра самага высокага ў нашых мясцінах чалавека — Фёдара Махнова (рост 285 см). Пошукі завяршыліся ўстанаўленнем факта, што яго сын урач Радзімір, удзельнік Віцебскага падполья, і ўнучка Ларыса Радзіміраўна, таксама ўрач, у розныя часы жылі і працавалі ў Ветрыне.

Знойдзенія матэрыялы мы выкарыстоўваем у выкладанні гісторыі Беларусі і пазакласнай работе з вучнямі. Инфармуем пра вынікі пошукаў праз раённую газету сваіх землякоў.

У заключэнне хачу сказаць: краязнаўчы матэрыял — гэта скарб. Але здабыць яго няпроста, асабліва ў наш час. Гэта — шматлікія паездкі, дні ў чытальняй зале, сустрэчы. І сёння я хачу выказаць вялікую падзяку загадчыку аддзела адзінства Мікалаю Іванавічу Максімаву і дырэктару школы Ларысе Мікалаеўне за маральную і матэрыяльную падтрымку нашых пошукаў.

І апошніяе: я перакананы, што недалёкі той час, калі побач з падручнікамі па гісторыі Беларусі ў кожнай школе будзе дапаможнік з матэрыяламі пра родны край. Пачаткам такога дапаможніка ў нас будзе “Храналогія гісторыі Ветрына і навакольных вёсак”, што рыхтуецца да выдання.

Сёння мы святкуем юбілей Б. Эпімаха-Шыпілы і ганарымся tym, што яго высокага палёту крылы ўзнеслі славу Ветрынскай зямлі!

Леанід Акаловіч (Мінск)

З РАДАВОДУ БРАНІСЛАВА ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ *

Браніслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла (1859–1934) уславіў сябе і свой род менавіта на ніве Беларускага Адраджэння.

Род Эпімахаў-Шыпілаў — старажытны шляхецкі і паходзіць якраз з калыскі беларускай дзяржаўнасці — з Полаччыны, з Ветрыншчыны.

Само прозвішча Эпімах-Шыпіла падвойнае, складанае, двухсастаўнае. Складалася яно хутчэй за ўсё з двух асобных родавых баярска-шляхецкіх прозвішчаў *Эпімах* і *Шыпіла*, дзе адно прозвішча па мячы (па мужчынскай лініі), другое — па кудзелі (па жаночай лініі, у выніку шлюбу Эпімаха з Шыпілянкай або Шыпілой з Эпімашынкай). Менш верагодна, але не выключана, што адно з двух прозвішчаў магло быць айчымавым, як, напрыклад, у Сімёона Палацкага. Аб’яднанне двух розных прозвішчаў у адно складанае характеристэрна для дзесяткай беларускіх шляхецкіх родаў. Пацвярджэннем таго, што прозвішча Эпімах-Шыпіла паўстала ад двух розных родаў, з’яўляецца існаванне шляхецкіх полацкіх родаў розных гербаў: Эпімахі карысталіся гербам Прагоня (Przegonia, Przeginia), а Шыпілы — гербам Шынвескі (апошнім у ВКЛ паслугуваўся яшчэ толькі Рэйтаны) ¹.

Родавае прозвішча Эпімах паходзіць ад вельмі рэдкага старога царкоўна-каляндарнага грэчаскага імя Эпімах, якое да нас прыйшло з прыніццем хрысціянства і якое насіў святы пакутнік Эпімах, замардаваны ў 250 г. у Александры; дзень гэтага святога грэкі адзначалі 11 сакавіка, а католікі — 10 мая. У Старажытнай Грэцыі быў вядомы афінскі будаўнік Эпімах, пад началам якога вырабляліся асаднія машыны ². У старабеларускай мове імя Эпімах писалася яе *Епімахъ* або *Опимахъ*.

Такім чынам ад рэдкага імя Эпімах з цягам часу паўстала прозвішча Эпімах (Эпімаховіч); першы варыянт — як сямейна-родавае, а другі — Эпімаховіч — як патранімічнае (па бацьку).

* Друкуеца ў скарочаным варыянце.

¹ Boniecki A. Herbarz polski. Warszawa, 1902. Т. 5. С. 231; Polska Encyklopedia Szlachecka. Warszawa, 1936. Т. 5. С. 203; Т. 12. С. 141; Т. 3. С. 281.

² Энциклопедический словарь Ф. И. Брокгауза и И. А. Ефроня. СПб., 1904. Т. 80. С. 917.

³ Boniecki A. Herbarz polski. Т. 5. С. 231–232; Boniecki A. Poczet rodów w WKL w XV i XVII wieku. Warszawa, 1887. С. 52–53; Polska Encyklopedia Szlachecka. Т. 5. С. 203; Т. 12. С. 141. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty... Poznań, 1906. Т. 3. С. 384.

Эпімахі былі даволі заможным родам на Полаччыне, тут іх карані-вытокі, вядомыя па гістарычных крыніцах з 1440-х гг. Эпімахі рассяліліся на Міншчыну і Кіеўшчыну (1560), дзе пісаліся Эпімаховічамі, і на Холмшчыну і Серадзьшчыну (1584), дзе мелі яшчэ прыдомак Ветрынскі (Эпімахі-Ветрынскія)³, бо першапачатковая і пазней яны мелі свае ўладанні ў мястэчку Ветрына Палацкага павета ці каля яго.

Першай асобай, вядомай у радаводзе Эпімахаў, можна назваць Яцка, хоць пра яго няма ніякіх звестак, а само імя вылучаецца з імя Яцкевіча Епімаховіча — баярина полацкага, які ў 1463—1467 гг. трymаў мядовы ключ ў Палацку⁴, у 1477—1484 гг. як “боярын господара нашого короля его милости” ездзіў з пасольствам у Рыгу⁵. У 1484 г. ён атрымаў права “на ловенье рыб по речце Белайце в Полоцком повете, езы бити и рыбу ловити удолж милю, почов[ши] от устя Белого озера и до озера Листна”⁶. У 1494 г. ён разам з Янам Забярэзінскім, яго сынам Станіславам Янавічам, двумя Карсаковічамі ўваходзіў у склад паслоў ВКЛ, якія ездзілі ў Москву па княжну Алену Іванаўну, нявесту для Аляксандра⁷. 25 снежня 1502 г. “боярын Полоцкій Сенъко Епімах светчил” пры самім Аляксандры ў Вільні ў справе прысуду “владыце Полоцкому и Вітебскому Луку на люди церковные Долчане, Путиловцы и Весничане”⁸. Сенъко Епімах (1533) валодаў таксама зямлёй на Палацце ў раёне воз. Логава⁹.

Сямён Яцкавіч Эпімах пакінуў пасля сябе трох сыноў — Пятра, Андрэя і Міхала. Мною прасочаны лёсі іх 14 нашчадкаў.

У першай палове XVIII ст. былі вядомы два царкоўныя дзеячы з такім прозвішчам. Максімільян Міхail Эпімах-Ветрынскі быў базыльянскім троцкім абатам (1713), беразвецкім ігуменам (1718), правінцыялам і архімандритам троцкім (1719—1720), прарапеднікам мінскім¹⁰. Казімір Эпімах-Ветрынскі, канонік і дэпутат з Холмскай капітулы, пробашч хланеўскі, выдаў некалькі твораў на лацінскай і польскай мовах у Львове (1731, у брацкай друкарні Святой Троіцы; 1736, у езуіцкай друкарні у Любліне)¹¹. Дарчы, Эпімахі пакінулі след і ў назвах населеных пунктаў. Так, ужо ў 1791 г. у Мінскім ваяводстве існавалі родавая назва вёскі *Epimahi*, двара і фальварка *Epimahov*, як гэта відаць з інвентара Маёнтка Дубровы¹².

⁴ Литовская метрика. Кн. записей 17. ЦДАСА. Ф. 389, арк. 560 (далей ЛМ К3).

⁵ Хорошкевич Г. Л. Полоцкие грамоты XII — начала XVI вв. М., 1978. Вып. 2. С. 63—64.

⁶ ЛМ К3—4. Слп. 177.

⁷ Сборник Русского исторического общества. СПб. Т. 35. № 13. С. 160 (далей Сб. РИО).

⁸ ЛМ К3—5.

⁹ Беларускі архіў. Мн., 1928. Т. 2. С. 219. № 304.

¹⁰ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1874. Т. 2. С. 174—177, 183; Т. 5. С. 30, 63, 64; Т. 7. С. 159, 160.

¹¹ Streicher K. Bibliografia polska XVII stulecia. Kraków, 1891—1934. Т. 32. С. 439.

¹² Спрогис И. Я. Географический указатель выборных документов из актовых книг Виленского центрального архива. [Вільня, 1914]. Т. 1. С. 261.

Цяпер пяройдзем да другой палавіны прозвішча Браніслава Эпімаха-Шыпілы — да Шыпілаў. Прозвішча Шыпіла — беларускае, паходзіць ад мянушкі Шыпіла і азначае, па сведчанні акадэміка М. Бірылы, таго, “хто шыпіць”¹³. Сцвярджэнне, што прозвішча Шыпіла паўстала з прыдомка Шыбкі ці Шыпкі, на маю думку, лінгвістычна неабгрунтаванае, бо не тлумачыць наяўнасці фарманта -іл- у Шыпіла. Звычайна фармант -іл-/ыл- утвараў сотні прозвішчаў мянушкавага аддзеяслоўнага паходжання на -іла- (-ыла-) тыпу Шаціла, Шарпіла...

Як беспадстаўную версію трэба адхіліць і думку, што прозвішча Шыпіла першапачаткова складалася толькі з кораня шып-, хоць апошняе таксама даволі старажытнае і яго ўжывалі полацкімяшчане: Мішака Шып (1533), пры разглядзе справы якога быў полацкі харужы гаспадарскі пан Федзька Эпімаховіч, а таксама яго дзядзька Іван Шыповіч (1506 і 1534 гг.)¹⁴.

Як Эпімахі, так і Шыпілы былі спачатку баярскімі полацкімі родамі. Упершыню ў сярэдзіне XV ст. упамінаецца Валфрамей Шыпіла як дзяржаўца воласці Себеж¹⁵. Мне удалося прасачыць лёсы шасці яго нашчадкаў.

І вось нарэшце ўпершыню пад 1703 г. мне ўдалося выявіць спалучэнне двух прозвішчаў Эпімах і Шыпіла ў адным, якое адносіцца да адной і той жа асобы, але ў такой складанай форме ўсяго толькі два разы. 27 жніўня 1703 г. Кірыл Эпімах-Шыпіла (Сугулл Epimach Szypirilo), як старшы холмскі, быў у Навагрудку сярод іншых на другой сесіі XXV кангрэгациі — сходзе базыльянаў уніяцкага ордэна¹⁶. Усе трои астатнія згадкі пра Кірыла Эпімаха-Шыпілу ідуць без першай часткі Эпімах.

Што да Эпімахаў-Шыпілаў, то іх шляхецтва прызналі дэкрэтамі 24 кастрычніка 1818 г. і 11 студзеня 1835 г. Мінскі шляхецкі дэпутацкі сход і 12 мая 1865 г. Віленскі. Іван Непамуцан, сын Вікенція Іgnatava, Эпімах-Шыпіла быў зацверджаны ў дваранстве ўказам Сената па Дэпартаменце герольдыі 29 кастрычніка 1865 г. з унясеннем у шостую частку дваранскай радаводнай кнігі Віленскай губерні. Вікенцій Іgnataў Эпімах-Шыпіла з сынам Іgnatам зацверджаны ў дваранстве ўказам Сената 10 лютага 1870 г. за № 1229 паводле пасяменнага спісу за 1886 г. двараніна Лепельскага павета Віцебскай губерні калежскага саветніка Івана Непамуцана Вікенцьевіча Эпімаха-Шыпілы, які меў фальварак Залессе на 40 дзесяцін добрай зямлі і няўдобіцы па вызначэнню Віцебскага акруговага суда ад 19 лютага 1885 г., але паставяна жыў у г. Люціне Віцебскай губ.¹⁷.

Дзякуючы пасяменнаму спісу Івана Непамуцана Эпімаха-Шыпілы мы атрымліваем імя прадзеда Браніслава Іgnatavіча Эпімаха-Шыпілы — Іgnата,

¹³ Бірыла М. В. Беларуская антрапаніміка. Мн., 1969. [Т.] 2. С. 491.

¹⁴ Беларускі архіў. Т. 2. С. 200, 201, 250.

¹⁵ Хорошкевіч Г. Л. Полоцкія грамоты... Т. 1. С. 170; Т. 5. С. 32.

¹⁶ Археологіческий сборник. Т. 12. С. 145.

¹⁷ НГАБ. Ф. 2512, вол. 2, спр. 30, арк. 1174–1175.

даты смерці Вікенція Ігнатавіча, Фадзея Вікенцьевіча, Ігната Вікенцьевіча — бацькі Браніслава Эпімаха-Шыпілы, год нараджэння Івана Непамуцана і яго жонкі Алены Ігнатаўны з Марэцкіх, бо сам Браніслаў Ігнатавіч, будучы ў 1883 г. яшчэ студэнтам, гэтых звестак у сваім спісе пра сямейства не падаў, але, тым не менш, ён даў іншыя карысныя радаводныя і маёмысныя звесткі пра сваіх найбліжэйшых сваякоў.

Лічу, што тут неабходна прывесці поўнасцю “Список о семействе дворяніна Лепельского уезда Вітебской губерніи Броніслава Ігнатьевіча Эпімаха-Шипілло”, паводле аўтографа самога вучонага, запоўненага яго каліграфічным выразным почыркам, калі ён быў студэнтам трэцяга курса, 1 ліпеня 1883 г.:

“1. Браніслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла з’яўляецца студэнтам імператарскага С.-Пецярбургскага ўніверсітета. 1859 месяца верасня 4-га дня [нараджэння].

[Бацька не называеца, бо ўжо быў нябожчыкам]. Маці Ганна Аляксандраўна Эпімах-Шыпіла з роду Алецкіх, 1833 года [нараджэння].

[Год прызнання ў шляхецкай гонарэсці] Пастановай Віленскага шляхецкага сходу 12 мая 1865 года ўнесены ў шостую частку шляхецкай радаводнай кнігі і па Найвышэйшаму загаду ў 15-ты дзень студзеня 1870 года, [...] згодна з вызначэннем Урадавага Сената 29 чэрвеня 1864 года.

[Меў дакумент на шляхецкае паходжанне] Пасведчанне Дэпартамента герольдзіі Урадавага Сената ад 10 лютага 1870 г. за № 11.

[Колькі лічыцца зямлі] Маёнтак Залессе мае прыдатнай зямлі 2-га разраду 25 дзесяцін, лесу 2-га разраду 9 дзесяцін.

2. Баліслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла. 1861 м[еся]ца мая 21-га дня [нараджэння].

[Мае дакумент на шляхецкае паходжанне] Пасведчанне Дэпартамента герольдзіі Урадавага Сената ад 10 лютага 1870 г. за № 12.

Знаходзіцца ў маёнтку Варонічах пана Лісоўскага Віцебскай губ. Лепельскага павета.

3. Уладзіслаў Юліян (двухіменны) Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла. 1864 г. месяца лютага 16-га дня [нараджэння]. Выхоўваецца ў Рыжскай Аляксандраўскай гімназіі.

[Мае дакументы на шляхецкае паходжанне] Пасведчанне Дэпартамента герольдзіі Урадавага Сената ад 10 лютага 1870 г. за № 13.

З маці Ганнай Аляксандраўнай жыве ў горадзе Рызе Ліфляндской губерні”.

I — унізе (падаю ў арыгінале):

“Сей посемейный список составил Бронислав Игнатьевич Эпимах-Шипилло, студент Императорского С.-Петербургского университета. Іюля 1-го дня 1883 года”¹⁸.

¹⁸ НГАБ. Ф. 2512, вол. 2, спр. 30, арк. 1172–1173.

На адвароце 1173 аркуша рукой архіварыуса Плаўскага дадзена наступная даведка: “Браніслаў, Баліслаў і Уладзіслаў Юліян Ігнатавы Эпімах-Шыпілы зацверджаны ў шляхецтве ўказам Урадавага Сената па Дэпартаменту герольдыі ад 10 лютага 1870 г. за № 1229, Віленскому шляхецкаму дэпутацкаму сходу дадзены і адпраўлены пры гэтым пасведчанні за № 11–12 і 13 пра такое зацвярджэнне ў шляхецтве памянёных Эпімахаў-Шыпілаў, адасланы 28 сакавіка 1870 г. за № 545 да пана лепельскага павятовага маршалка шляхты для ўручэння па прыналежнасці”.

У 1905 г. Эпімахі-Шыпілы Іван Вікенцьевіч, Браніслаў, Баліслаў і Уладзіслаў Ігнатавічы, “дворяне”, рыма-католікі, мелі свой маёнтак Залессе Ветрынскай вол. Лепельскага пав. на 40 дзесяцін зямлі: 25 прыдатнай, 9 лесу, 6 няўдобіцы¹⁹. Але ў 1906 г. амаль усю гэту зямлю меў адзін Браніслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла, названы дваранінам, католікам Загацкай рыма-каталіцкай парафіі, — фальварак Залессе пры студні Ветрынскай воласці (за 4 вярсты) Лепельскага пав. (за 72 вярсты) Віцебскай губ. (112 вёрст): 30 дзес. прыдатнай, 1 дзес. няўдобіцы, 9 дзес. пад лесам²⁰.

Калі гаварыць пра фальварак Залессе, то трэба мець на ўвазе, што яшчэ раней, перад 1895 г., у Лепельскім павеце існавалі дзве вёскі Залессе і фальварак Залессе: адна вёска Залессе даўней уваходзіла ў склад маёнтка Несін, у другой в. Залессе мелі сваю зямлю Францішак Славецкі (35 дзес.), Каятан і Вікторыя Славецкія (25 дзес.), Вікенцій Шыпіла (*Szypirło*, відаць, дзед Браніслава Ігнатавіча — Вікенцій Ігнатавіч, хоць, як мы цяпер ведаем, памёр у 1877 г., але звесткі пра яго захоўваліся ў выдаўцоў польскага геаграфічнага слоўніка 1895 г. выдання) (50 дзес.), Юзаф Галавіцкі (44 дзес.), Тэлесфор Доўмонт (84 дзес.), Тэафіля Мяшкоўская (47 дзес.), Ян Пацкоўскі (20 дзес.). Фальварак Залессе быў уласнасцю Ганны Корзун — разам з Качановам 122 дзесяціны²¹.

У Залесці Ветрынскай воласці Лепельскага павета ў 1905 г. акрамя названых вышэй Эпімахаў-Шыпілаў мелі зямельную ўласнасць рыма-каталіцкага веравызнання шляхціцы Доўмонт Іосіф Тэлесфоравіч, Корзан Ядвіга Станіславаўна, Навіцкі Антон Фаміч (был. Мяніцкай Тэафілі Міхайлаўны)²².

Сёння ж у Лепельскім раёне ў Баброўскім с/с захаваліся дзве вёскі Залессе: адна — у саўгасе “Баброва”, другая — у саўгасе “Бароўка”.

З лёгкай рукі першага біёграфа Б. Эпімаха-Шыпілы вядомага беларускага асьветніка Адама Станкевіча месцам нараджэння Браніслава Эпімаха-Шыпілы называюць фальварак Будзькаўшчына Лепельскага павета (чамусьці Я.

¹⁹ Землевладение и землевладельцы Витебской губернии в 1905 г. Витебск, 1907. С. 274. № 384.

²⁰ Список населенных мест Витебской губернии. Витебск, 1906. С. 185.

²¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1892. T. 14. S. 39.

²² Землевладение и землевладельцы Витебской губернии в 1905 г. С. 264, № 71; С. 266, № 120; С. 268, № 196.

Рапановіч у сваім слоўніку назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці называе яе Буцькаўшчынай у Бабыніцкім с/с Полацкага раёна, хоць правільна пісаць з -дз-, бо назва вёскі пайшла ад прозвішча Будзька). На 1905 г. ёсьць аж два сведчанні пра ўладальнікаў Будзькаўшчыны Лепельскага пав. Паводле першай крыніцы маёнткам Будзькаўшчына валодалі Сушынскія (534 дзесяцін.), у 1616 г. належала Козікам, ад якіх перайшла да Мяніцкіх²³. Паводле другой крыніцы больш поўна апісваюцца землеўладальнікі Будзькаўшчыны: Вейтка Іосіф Фадзеевіч, Салін'як Ксенія Клаўдзіеўна, Сушынскі Лявон Данатавіч. Паштовым адресам для першых двух ўладальнікаў было мястэчка Ветрына, а апошняга — Варонеч²⁴.

У савецкі час (1926) пісалася, што Браніслаў Эпімах-Шыпіла нарадзіўся ў в. Будзькаўшчына Ветрынскага раёна Полацкай акругі, што бацька яго займаўся гаспадаркай, апрацоўваючы невялікі палетак зямлі, прыкладна 10 дзесяцін²⁵. Як пісаў у 1924 г. беларускі грамадскі дзеяч і пісьменнік Зміцер Жылуновіч, часы рэвалюцыі 1917 г. засталі праф. Б. Эпімаха-Шыпілу аднаго, без радні і пляменнікаў, якія ўвесь час жылі ў яго. Адны паўміралі, другія раз’ехаліся²⁶.

Сам Браніслаў Эпімах-Шыпіла не пакінуў пасля сябе дзяцей. Яго другі брат Баліслаў нарадзіўся 21 мая 1861 г. у Залессі, жыў у маёнтку Варонічы Лепельскага пав. Трэці брат Уладзіслаў Юліян (16.02.1864 – 6.05.1914), здаецца, меў трое дзяцей. Адзіная малодшая сястра Браніслава Ігнатавіча — Валерыя (1868–1961) выйшла замуж за Івана Гагалінскага, мела восьмёра дзяцей, і яе нашчадкі вядомы да сёння.

Калі ўдасца адшукаць генеалагічнае дрэва роду Эпімахаў-Шыпілаў, якое склаў сам прафесар, выявіць новыя друкаваныя і рукапісна-архіўныя матэрыялы, то, можа, удасца звязаць пакуль не зусім звязаныя пакаленні Эпімахаў і Шыпілаў у адзін радавод — з XV да XX ст. Тут падамо найбліжэйшых родзічаў славутага прадстаўніка роду Эпімахаў-Шыпілаў. Хоць Эпімахі (Апімахі, Опімахі, Апімаховічы, Епімахавы, нават Епімашкі) і Шыпілы і сёння жывуць у розных месцах у Беларусі, Украіне, Расіі, ды мала хто з іх ведае свае карані. Праўда, некаторыя з Шыпілаў сцвярджаюць, што сапраўды пісаліся Эпімахамі-Шыпіламі. Далейшы і глыбейшы радаводны пошук, я думаю, дасць з цягам часу і новыя знаходкі, высветліць роднасныя і радаводныя адносіны. Заклікаю Шыпілаў і Эпімахаў іх каго іншага адгукнуцца і напісаць мене ў Мінск (220116, Мінск, а/с 59, тэл. 270-62-39).

²³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 15a. S. 265.

²⁴ Землевладение и землевладельцы Витебской губернии в 1905 г. С. 263, № 23; С. 272, № 315; С. 273, № 349.

²⁵ Скарыніч. Мн., 1991. Вып. 1. С. 146.

²⁶ Савец. Беларусь. 1924. 25 снеж.

Аляксей Каўка (Масква)

ПОСТАЦЬ ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ І ТРАДЫЦЫИ БЕЛАРУСКАГА АСВЕТНІЦТВА

Снежаньскім надвячоркам 1925 г. у памяшканні Інстытута беларускай культуры ладзіўся ўрачысты сход у гонар айчыннага кнігадруку. Старшынстваваў Аркадзь Смоліч, з аказійным рэфератам выступіў Мітрафан Доўнар-Запольскі. Трэцій віднай і дзейснай асобай на гэтай урачыстасці, паводле сціплай інфармацыі ў тагачаснай “Звяздзе” (1925. № 300), быў Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Яму выпала адкрываць блюст слыннага Першадрукара, сказаць прачулае слова аб ім, аб векавечных набытках беларускай культуры. Было ў той кранальнай падзеі штосьці гістарычна-зnamяняльнае, шматзначнае. Беларусь вярталася на свае спаканвечныя нацыянальныя пущавіны, вяртала сваю дзяржаўную, культурную годнасць, імёны забытых прарокаў, клікала расцярушаных па свеце руплівых сыноў і дачок да супольнай узнаўленчай працы ва ўласным Беларускім доме. Мабыць, і ў асабістым лёсе піцерскага беларуса той момент вяртання ставаўся момантам ісціны, момантам нашай беларускай праўды, запавешчанай калісьці ў зыркіх радках яго славутага земляка-палачаніна: “...також и людие, где зродилися и ускормлены суть...” Хаця менавіта праз гэтую самую сутнасць — ахвярнае слугаванне Бацькаўшчыне, люду паспалітаму, беларушчыне — аўтар першай “Беларускай хрэстаматіі”, прадаўжальнік-узнавіцель Скарынавай выдавецкай справы змушаны будзе, пяццю гадамі пазней, выпіць горкую чашу выгнанніка-беспрытульца. Каб з надыходам новага, пэўна ўжо неабарачальнага, Адраджэння Беларусі вярнуцца сюды назаўсёды. Вярнуцца легендарнай і неўміручай постаццю нацыянальной гісторыі, несамавітай праявай плённага і нязломнага Беларускага творчага духу.

Біографічныя нарысы, манаграфічныя працы, “шыпілаўскія” старонкі ў сучасных энцыклапедычных, навукова-папулярных і вучэбных выданнях, нарэшце, першыя (пэўна, не апошнія) чытанні на ўгодкі Браніслава Іgnатавіча (Ветрына, 1999, верасень) — усё гэта разам сведчыць аб канстытуяванні на абсягах гуманістыкі асобнай даследчыцкай дзялянкі — шыпілазнаўства. Гэтымі ж, “шыпілазнаўчымі”, меркаваннямі выкліканы наша спроба асэнсавання адметнасці ролі і месца яшчэ аднаго Палачаніна ў беларускім гісторыка-культурным развіцці.

Найперш канцэптуальнаага, сінтэзууючага падыходу да пытання вымагае разнапрофільны, энцыклапедычны характар яго творчай асабовасці — дзеяча культуры, выдаўца, фалькларыста, мовазнаўца, рэлігійна-свецкага рупліўца, калі з большага вызначыць спецыялізацыю Б. Эпімаха-Шыпілы паводле

бібліяграфічных даведнікаў. Да гэтага пераліку ад сябе таксама дадам адно-другое канкрэтнае азначэнне дзеля большай паўнаты шыпілавага аблічча: збіральнік літаратурных рукапісаў, бібліяфіл; дарэчы, з яго эксплібриса мастак А. Тычына ў спецыяльнай кніжачцы, выдадзенай у 20-я гг., пачынаў агляд нацыянальна-выяўленчай традыцый ў дадзеным жанры. Але з вузкага навуковага гледзішча даробак яго даволі сціплы, нават малапрыкметны, хоць і не пазбаўлены арыгінальнасці (напрыклад, рэцэнзія на “Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павету” А. Сержптуўскага — узор уніклівага лінвістычнага і мастацкага разгляду фальклорных матэрыялаў). У навукова-даследчым сэнсе здабыткі многіх яго сучаснікаў на беларусазнаўчай ніве намнога значнейшыя. Згадайма Ельскага, Сапунова, Раманава, Багдановіча, Доўнар-Запольскага, не кажучы аб філалагічным подзвігу Карскага. Нават у выдавецкай справе (суполка “Загляненіе сонца і ў наша ваконца”), уважанай праз доўгі час ледзь не выключна заслугай аднаго Шыпілы, даследчыкамі зроблены істотныя карэктывы. Так, на падставе грунтоўных росшукаў Юркі Туронка нядаўна вернута ў навукова-грамадскі кругабег падзвіжніцкая фігура Вацлава Іваноўскага, фактычна галоўнай дзеючай асобы ва ўзнаўленні беларускіх кнігадрукарскіх традыцый. Хаця і з прымяненнем Шыпілавай ролі ў зазначаным напрамку таксама цяжка пагадзіцца.

Паўстае, такім чынам, аб’ектыўная патрэба ў пэўным сукупным, аб’яднаўчым азначэнні-паняцці, якое найбольш адэкватна адлюстроўвала бі рознабаковасць Шыпілавай дзеянасці, і, галоўнае, унікальнасць яго ўкладу ў культуратворчы працэс Беларусі. Нацыянальны асветнік — такім, мяркуем, і будзе найбольш сутнаснае, адпаведнае акрэсленне гэтай неардынarnай постаці. Не зашкодзіць, мабыць, і ўдакладненне разуметага намі ў дадзеным канкрэтным выпадку сэнсу асветніцтва як свядомай, мэтанакіраванай і паслядоўнай чыннасці дзеля нацыянальна-грамадзянскага абуджэння і кансалідацыі народа.

Менавіта з такога асветніцкага заангажавання адзінак на пераломе XIX—XX стст. зараджаецца, паволі і няўхільна шырыцца беларускі культурна-адраджэнскі, а следам і палітычны рух; паўстае, кансалідуецца наша нацыянальная творчая эліта, якая ў хуткасці адназначна паставіць і пачне развязваць адвечную праблему выбаўлення свайго народа з-пад каланіяльнага ярма, самастойнага паклікання беларускай супольнасці ў гісторыка-цывілізацыйным працэсе. Арганізатары, удзельнікі Першага Усебеларускага з’езда ў Мінску (снежань 1917), творцы трох Устаноўчых грамат і пракламатары Беларускай Народнай Рэспублікі 25 сакавіка 1918 г., закладальнікі адраджае-май беларускай дзяржава-насці... Мабыць, не адзін з іх, будаўнікоў новай, незалежнай Беларусі, быў у свой час непасрэдна ці ўскосна працяты, наэлектрызаваны токамі высокага напружання Шыпілавай беларушчыны, спасці-гаў яго, часам першыя ў жыцці і азначальныя ўрокі беларускай мовы, беларускай культуры, уласнага нацыянальнага гонару. А маладая літаратура нашаніўская часу і ўвогуле нашаніўства як усебеларускі асветніцкі рух?! Прозвішча Эпімаха-Шыпілы ў гэтым кантэксьце прамаўляеца гэтак жа дас-

тойна, як імёны Івана і Антона Луцкевіча, Аляксандра Уласава, Вацлава Ластоўскага. Нават тыя, часцей урыўкавыя звесткі, згадкі, што дайшлі да нас і дапаўняюць жыццяпісы, дамалёўваюць партрэты многіх пісьменнікаў, дзеячай-нашаніўцаў — Янкі Купалы, Цішкі Гартнага, Яўгена Хлябцэвіча, Браніслава Тарашкевіча, Клаўдзія Дуж-Душэўскага, Паўліны Мядзёлкі, Язэпа Сушынскага, Марыі Галубянкі, Рамуальда Зямкевіча, Язэпа Драздовіча, Тамаша Грыба, Хведара Чарнушэвіча, Паўла Каравайчыка — утвараюць у сукупнасці даволі ўражальнае прадстаўленне аб інспіруючай, кансалідуючай ролі Эпімаха-Шыпілы, гэтага ці не першага, дэ-факто, беларускага прафесара ў нацыянальным, інтэлектуальным сталені нашай творчай, студэнцкай, работніцкай моладзі ў дарэвалюцыйным Пецярбургу. Пра ўсё гэта падрабязна і займальна распаведзена ў знакамітых кніжачках Рыгора Семашкевіча. Яго духовая прысутнасць, дабрадзейны ўплыў на адраджэнскі рух не аблізуваўся межамі Шыпілавай кватэры, “беларускага штаба” над Нявой, на 4-й Васільевавостраўскай лініі.

Чакаюць сваіх даследчыкаў пакуль што малазнаныя або цалкам “нямыя” старонкі Шыпілавых сувязей з віленскім беларускім асяродкам, з кірауніцтвам “Нашай нівы”, з “Беларускай кнігарні” у Вільні і г. д.¹, а таксама яго асаўстых і творчых контактаў з вучонымі-беларусазнаўцамі.

Але ці не першым сярод шыпілазнаўцаў, хто з грунтоўнай гістарычнай абсяжнасцю і глыбінёй прыгледзеўся да гэтай постаці, быў вучань і духоўны гадунец Эпімаха-Шыпілы ксёндз Адам Станкевіч, які падкрэсліў сярод іншага першачароднае неацэннае значэнне свайго настаўніка з рыма-каталіцкай Духоўнай акадэміі ў нацыянальным самаусведамленні будучых паstryраў, у беларусізацыі царкоўнага жыцця на Беларусі. Яму, Станкевічу, належыць і алагульнюючае, мяркуем, слушнае асэнсаванне Шыпілавай асветніцкай працы, суадноснай з нацыянальным подзвігам аўтара “Дудкі беларускай”: Францішак Багушэвіч — першатворца беларускай нацыянальнай ідэалогіі, Браніслаў Эпімах-Шыпіла — пераўтваральнік яе ў практычнае жыццё беларусаў².

¹ Прынамсі, прывітальная рэмарка М. Багдановіча “Паклон п. Шыпіле — пазнаёмліся ў Вільне” (з ліста ў рэдакцыю “Маладой Беларусі” 27.11.1911) для наших разважанняў даволі істотная.

Пра неаднаразовыя візіты Эпімаха-Шыпілы ў рэдакцыю “Нашай нівы” і ў час адведзіна роднага Залесся на Полаччыне згадвала Канстанцыя Буйло ў размове з аўтарам гэтых радкоў. Не абмінуў прафесар маладую паэтсу, калі тая працавала ў Полацкай беларускай кнігарні (1914). Браніслав Ігнатавіч выказаў сваё ўзрушэнне зборнікам “Курганныя кветка”: вершы з яго, маўляў, ён неаднойчы цытуе на сваіх лекцыях, з лёгкім жартам пераказаў ўражанне аднаго са слухачоў: мяркуючы па сіле лірычнага пачуцця ў вершах, аўтарка, відаць, перажыла не адну любоўную драму. “Вой! — смеючыся, рэагавала Буйлянка. — Скажыце вашым студэнтам, што я яшчэ ні разу не цалавалася з хлопцамі”. І, вытрымаўшы паўзу, зайдважыла: “Ну што я тады значыла — дзяўчо, захопленае вершамі?.. А тут, бачыце, “сам Шыпіла” наведаў мяне, гэтак прачула пагаварыў. Такое не забываеща”.

² Станкевіч А. Прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла: З яго жыцця і працы. Вільня, 1935. С. 23.

Што датычыцца асветніцтва — сталай тыпалагічнай дамінанты беларускай адраджэнскай і вызвольнай традыцыі, варта мець на ўвазе гісторычнае месца Эпімаха-Шыпілы як пераемніка і, адначасова, наватара зазначанай традыцыі. У першым выпадку сын збяднелага, праўдападобна, спаланізаванага мясцовага шляхціца, набыўшы універсітэцкі дыплом кандыдата гісторыі і філагогіі, пачынае доўжыцца асветніцкую працу сваіх папярэднікаў, т. зв. краёвых, або беларуска-польскіх (“літвінскіх”) дзеячаў. У другім — пераадольвае ўласцівае ім нацыянальна-культурнае, моўнае раздваенне (паміж Літвой-Беларуссю і Польшчай, паміж беларушчынай, “літвінствам” і польскасцю) і, зрабіўшы адназначна беларускі выбар, дзейнічае ва ўсім, кіруючыся выключна нацыянальнымі інтарэсамі сваёй радзімы-Беларусі. Дарэчы, пры ўсёй гісторычнай значнасці творчых набыткаў літаратораў, асветнікаў-краёуцаў — прадвеснікаў, а здаралася, і непасрэдных будзіцеляў беларушчыны, беларускага духу (Дунін-Марцінкевіч, Каліноўскі) варта памятаць пра неадольныя вярыгі нашых “блудных” сыноў, якія ўчэпіста трymаліся іх, назаўсёды застаючыся на “польскім” беразе. Прывклад Адама Кіркора, ці не апошняга, абок А. Ельскага, з ліку буйнейшых нашых асветнікаў-краёуцаў у гэтых адносінах вельмі паказальны. Вось як ён тлумачыць нацыянальны, відавочна, і свой, выбар мясцовай спаланізаванай шляхты ў сваёй апошняй фундаментальнай працы пра Літву, Беларускае Палессе: “К коренным жителям этой области следует также причислить и поляков. Польских выходцев, переселенцев из собственно Польши здесь немного”. Але, “коль скоро многие белорусы и литовцы усвоили себе польскую национальность, польский язык и во многом (хотя и не во всем) польские нравы и обычаи, наконец, коль скоро сами себя называют поляками, то не только с этнографической, но и с нравственной точки зрения мы не имеем никакого права называть их иначе”³. З той самай іншапляменнай “званіцы”, у далёкім Кракаве, дзе правёў рэшту жыцця наш прапаведнік Літвін, вельмі замглёнай, амаль безнадзейнай бачылася яму гісторычная перспектыва зацята русіфікемага ўладамі краю, у духоўны падмурak якога лягла не адна і яго цагліна: “Беларус болей не ўбачыць працы сваёй у друку. Гукі роднай яму мовы не загуучаць нават у царкве. У школе, цяпер ужо масавай, навучаюць па-расійску. Беларусь як асонае, адно з старэйших славянскіх плямён асуджана на смерць”⁴.

Пэўна рупнаму бібліяфілу-беларусазнаўцу, будучаму сузаснавальніку суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца” былі добра вядомы Кіркоравы працы і павучальны выдаўецкі досвед, магчыма, і працытаваныя вышэй радкі мроіліся, так ці іначай, у думках маладога Шыпілы, калі аднойчы сваёй вынашанай і перажытай літаратурна-збіральніцкай задуме ён надасць дакладнае, хоць для таго часу не зусім звыклое акрэсленне: “Беларуская хрэстаматыя… Піцярборак. 1889”. Наўрад ці задумваўся ён тады над эпахальнасцю зробле-

³ Живописная Россия… СПб., 1882. Т. 3; рэпринт. Мн., 1993.

⁴ Kirkor A. O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich. Kraków, 1874. S. 55.

нага кроку на шляху айчыннага асветніцтва, нацыянальнага самапазнання наогул: *ад краёвасці — да нацыянальнасці, ад рэгіяналізму — да беларускасці.*

Натуральна, у сваіх свядомых беларускіх пачынаннях Шыпіла не быў адзінокім. Да вяртання на родную глебу, да беларускага самавызначэння клікалі аўтары літаратурна-мастацкіх і навуковых тэкстаў, якія на зыходзе XIX ст. ўсё часцей “прамаўлялі” з палос мясцовага рускага друку (“Мінскі лісток”, “Вітебскіе губернскіе ведомості”), кружылі ў рукапісах па шляхецкіх засценках, сярод нашых студэнцкіх зямляцтваў у Маскве, Кіеве, Пецярбургу. Як, напрыклад, вось гэтыя, працятыя гарачым духам будзіцельства паэтычныя радкі невядомага аўтара — сучасніка Багушэвіча і Гурыновіча (нідаўна Г. Запартыка і Я. Янушкевічам яны абнародаваны як дапушчальна А. Абуховіча):

Узвіся ўгору, мой саколе!
Глянь, што робіцца на доле.
Глянь ты, браце, вокам сонца
На родненкі край бясконца.

Як высока ключаць гусі —
Так да нашай Беларусі,
Адарваўшыся ад беды,
Завярнуцца ўсе суседы,

Так, як коліс прыхадзілі —
Хлеб ламалі і мёд пілі.
Па-бацькоўскім абычаю
Будзем ставіць хату з kraю —
Лад завесыці у ёй трэба...⁵

Родны край, беларускай хата — узнёслыя сімвалы, а разам — зямныя рэаліі новага часу, у якім не аднаму з ліку краёвых “палякаў” або “заходнярусаў” даводзілася моцна задумвацца, перш чым рашуча, безаглядна адштурхнуцца ад чужога берага ў напрамку роднай Беларусі. Далёка не кожны адважваўся ці проста даспіяваў да падобнага выбару. Павучальны ў гэтых адносінах лёс другога нашага “літвіна” (бо і так сябе не раз называў), але з іншага, расійскага боку, Міхаіла Каяловіча; свой жыццёвы і вельмі плённы ў творчых адносінах шлях ён давяршшы фактычна на процілеглым ад Беларусі, беларускага адраджэння беразе, засцерагаючы грамадскую думку Расіі ад паўстаючага “белорусскага сепаратизму”.

Але і тым, хто свядома ступаў на Беларускі шлях, было таксама няпроста і нялёгка перадусім па прычыне афіцыйнай падазронасці і варожасці да адраджэння самастойнай беларускай культуры. Толькі цвёрдая вера ў адраджэнскую ідэю ратавала ад песімізму, падштурхоўвала да дзеяння — насуперак неспрыяльнym абставінам. Штосьці падобнае адбывалася з нашым сту-

⁵ Літ. і мастацтва. 1997. 26 верас.

дэнтам у Кіеве, будучым знакамітым гісторыкам Мітрафанам Доўнар-Запольскім; яго лісты ў Пецярбург, да этнографа Я. Ляцкага — бясцэнная крыніца і пра акалічнасці беларускага асветніцтва, і, яшчэ важней, пра асабовы пачатак у нялёгкай справе. Так, у адным з лістоў (другая палова 1891 г.), абронтоўваючы неабходнасць беларускай перыёдыкі, ён, па сутнасці, дае разгорнутую фармулёўку галоўнай асветніцкай задачы: “...чтобы, по крайней мере, указать дорогу другим, чтобы выполнить желание массы интеллигентных белорусов, жаждущих видеть на родном языке письменность, чтобы на конец и простолюдину дать хоть одну-две порядочные книжки для чтения на родном языке, а не на “польском”. Нужно стоять [...] с твердой верой в будущее. [...] мы, белорусы [тут і далей курсіў наш. — A. K.], даже не совсем бедны в литературном отношении: кроме Марцинкевича, имеющего немало читателей, которого сочинения расходятся в массе рукописей среди разных слоев населения, Яна Чечота и др. у нас ходит по рукам много рукописных безымянных виршей; они указывают на известные потребности”⁶. Двумя гадамі пазней, звяртаючыся да таго ж самага адрасата, Доўнар-Запольскі з горыччу прызнаеца ў марных спробах наладзіць у Кіеве друкаванне беларускіх кніжак (“цензура не пустыла”) і адначасова інфармуе аб выданні кнігі на беларускай мове ў Маскве (мабыць, перакладу гаршынаўскага “Сыгналу”). Ляцкі, па ўсім мяркуючы, больш песьмістычна, а магчыма, і абачліва, з службова-кар’ерных меркаванняў, глядзеў на беларускую справу, прынамсі, не выказваў адпаведнага гарэння. “До нашей милой Беларуси здесь никому и дела нет, — чытаем у яго лісце з Пецярбурга ў Кіеў да Доўнар-Запольскага, датаваным 26 сакавіка 1894 г., — для общества Белоруссия некая еврейско-польская страна или *quelque chose dans ce genre*” [штосьці ў гэтым духу. *фр.*]⁷. Можна толькі пашкадаваць, што і яго, Ляцкага, даволі абяцаючыя беларускія пачынанні спыніліся на пачатковым, “этнографічным” этапе; агромністы патэнцыял адранага літаратора, выдаўца быў цалкам аддадзены рускай культуре.

Памыліўся Ляцкі і ў сваім меркаванні наконт татальнай абыякавасці да любай Беларусі. Прыкладна ў тым самым часе ў горадзе над Нявой, у асобе сціплага памочніка бібліятэкара універсітэцкай бібліятэкі вызначаеца сваім светапоглядам, настроем чалавек, які не перастае шукаць і знаходзіць аднадумцаў і спадзвіжнікаў у сваім выбары. Не ведаем, ці выпала тады Эпімаху-Шыпіле, а пра яго размова, выйсці на контакт з аўтарам цытаваных вышэй лістоў (адасобленасць, не скардынаванасць дзеянняў, вольнае-міжвольнае саматужніцтва — не найлепшая, на жаль, спадчынная рыса беларускага руху, якая скроў каштавала і каштует яму нялічаных стратаў, аддаляючы ад запаветнай мэты). Але вось Шыпілаў ліст у Маскву ад 6 жніўня 1891 г. да вядомага

⁶ М. В. Довнар-Запольский — Е. А. Ляцкому / Публ. С. И. Михальченко // Архівы і справаводства. 1999. № 4. С. 41. Аўтар выказвае падзяку В. Скалабану за перададзеную ксеракопію гэтай публікацыі.

⁷ Тамсама. С. 45.

бібліяфіла П. Шыбанава з просьбай даслаць накладным плацяжом тры экз. выдадзенай там кніжачкі “Сыгнал”⁸. Кожная дэталь, драбніца ў гэтым пісьме для даследчыка каштоўная, інфарматыўная, уключна з лічбай тры. Зразумела, адзін асобнік — для асабістай бібліятэкі па беларусазнаўству, якую з пераездам на радзіму (1925) ён падорыць Інстытуту беларускай культуры ў ліку пяці тысяч друкаваных адзінак унікальнага кнігазбору! Другі, трэба меркаваць, ва ўніверсітэцкое кнігасховішча, на закладзіны беларускага фонду. А каму трэці? Пэўна для кагосьці з землякоў — шчырых або патэнцыяльных рупліўцаў беларушчыны. Магчыма — для віцябліяніна Аляксея Сапунова, нястомнага адкрывальніка беларускіх старажытнасцей — у эвалюцыі яго ад “заходнерусізму” да беларускасці Эпімаха-Шыпіла адыграў далёка не апошнюю ролю⁹. Недзе ж ён расстараецца (хутчэй за ўсё ад самога аўтара) і дашле ў Віцебск Сапунову (1894) Багушэвічаву “Дудку беларускую”, “как запрещенную здесь”, і таму будзе налягаць на абачлівасці ў абыходжанні з “крамольным” творам¹⁰.

У асяні Шыпілавага зацікаўлення трапляе яшчэ адна кроўная яго беларусазнаўчай неабываекавасці постаць — Еўдакім Раманаў. Спавядальнае прызнанне аўтара ў прадмове да першага выпуску слынных “Беларускіх зборнікаў”, верагодна, перагуквалася з патаеннымі думкамі-парываннямі і Эпімаха-Шыпілы: “Больно стало белорусскому моему сердцу такое незнакомство ученых с моим родным языком и, зная бедность литературы белорусской, принялся я за собирательство”¹¹. З Шыпілавага ліста да Раманава ад 12 мая 1896 г. даведаемся пра некаторыя новыя, дасюль невядомыя дэталі з жыцця абодвух рупліўцаў, уключна з творчай лучнасцю паміж імі¹². Так, Браніслаў Ігнатавіч паведамляў пра дасылку свайму земляку, па яго просьбе, славянскага імяслова Мірошкіна дзеля задуманага ім слоўніка ўласных беларускіх прозвішчаў: “Если это так, — читаем у лісце, — то Вы этим предвосхитили мою мысль, с которой я издавна носился и всё собирался приступить к составлению подобного словаря; но теперь я должен уступить Вам как лицу более компетентному в этом деле и ближе стоящему к белорусскому народу”. Далей даведаемся аб падрыхтоўцы Шыпілай да друку (“приготовляемая мною к изданию”) рукапісу так званай “Полацкай рэвізіі” XVI ст. (позней, у 1905 г., выдадзенай І. Лапо), а таксама пра падараўваныя яму раней аўтарам

⁸ Скарыніч. Mn., 1991. Вып. 1. С. 142–143.

⁹ Гл.: Хмельницкая Л. В. Эволюция взглядов А. П. Сапунова на проблему самоопределения белорусов // Русь – Литва – Беларусь: Проблемы национального самосознания в историографии и культурологии: По материалам Международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Н. Н. Улащика (Москва, 31 января 1996 г.). М., 1997. С. 120–129.

¹⁰ Тамсама. С. 124.

¹¹ Романов Е. Белорусский сборник. Киев, 1886. Вып. 1–2. С. 3.

¹² Ксеракопія аўтографа Е. Раманава (з архіва Расійскай акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу), без сігнатуры, у асабістым архіве аўтара артыкула.

4 і 5 выпускі згаданых раманаўскіх зборнікаў. З той жа самай крыніцы стаецца вядомым яшчэ адзін пазнейшы Шыпілаў адрес у Пецярбургу: Забалканскі праспект, д. 47, кв. 23.

Не спыняе наш патрыёт збірання беларускіх твораў; толькі частка з іх увойдзе ў згаданую ўжо “Хрестаматію”, змест якой падрабязна разгледжаны літаратуразнаўцамі¹³, і паўтарацца тут няма патрэбы. Але ў гэтай збіральніцкай калекцыі, у значнай частцы для нас незваротна страчанай, знаходзіцца адзін невялічкі, у адну старонку беларускай лацінкі тэкст, без назвы, з подпісам у канцы “Пераклаў з польскай Антось Дурны” (псеўданім М. Фальскага). Змест перакладу (з тэксту вынікае, што гэта апавяданне С. Жэромскага “Да свайго Бога”) вельмі блізкі беларускім рэзільям, звязанным з прымусовым навяртаннем нашых уніятаў у казённае праваслаўе, і выразна перагукваецца з паэтычным абагульненнем праблемы ў Багушэвічавым вершы “Хрэсьбіны Мацюка”, хаця ў польскага пісьменніка яна прадстаўлена яшчэ з больш вострым, драматычным напружаннем. Варта, мяркуем, узнавіць гэтыя пякучыя радкі з польскай (у пэўным сэнсе і беларускай) мартыралогіі ў змаганні за сваю рэлігійна-нацыянальную тоеснасць:

“Білі гэтага Лявона нагайкамі да смерці ўшасцёх: адзежу здзерлі, начальнік шпорамі шкуру на спіне падзёр, голага, паміраўшага ў снегу, у крыві сваёй ляжачага рукамі дзёр, крычучы “падпішаш”. Не памагло і гэта.

— Ні… ні, — стагнаў той.

Як паміраў ужо, падняць з зямлі прыказаў [начальнік], перад сабой паставіць і пытаяў — “ты рускій?!”

— Не, паляк, на польскай зямлі радзіўся.

Так і [усвёрк] шэпчуцы — не, не, не…

Толькі як унучку Хвэлькі біць пачалі, ня вытрымаў Хвалюк: падпісаў і сваю душу, і унучкі на благую веру”¹⁴.

Цяпер — пра выдавецкую, вядучую дзялянку на Шыпілавым асветніцкім палетку. Зноў жа няма сэнсу паўтараць добравядомыя звесткі з дзеянісці суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца”, рупліва сабраныя, прааналізаваныя ў грунтоўнай працы Сцяпана Александровіча “Пуцявіны роднага слова”. Важкім, у пэўным сэнсе наватарскім абагачэннем гэтай жа тэмы паслужыла манографія Ю. Туронка “Вацлаў Іваноўскі і адраджэнне Беларусі”. У кнізе, акрамя ўсяго, раскрыта вядучая арганізатарская, раней недаацэненая, часам цалкам замоўчаная роля Іваноўскага ў наладжванні беларускага кнігадрукавання на пачатку XX ст.

Але пры чытанні месцамі складвалася такое ўражанне, што рэабілітацыя заслуг галоўнага героя ў кнізе адбылася за кошт памяншэння ролі Эпімаха-

¹³ Семашкевіч Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе (канец XIX – пачатак XX ст.). Мн., 1971. С. 46–58; гл. таксама спецыяльны артыкул І. Багдановіч у гэтым зборніку.

¹⁴ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва. Ф. 66, вол. 1., адз. зах. 1001.

Шыпілъ як дзейснай і сімвалічнай фігуры ў гэтай справе¹⁵. Хаця гэтай ролі ні сам Шыпіла, ні яго сучаснікі-паплечнікі не абсалютызоўвали¹⁶. Дастаткова згадаць Купалу, які ў лісце да Л. Клейнбарта ад 11 студзеня 1929 г. адносна суполкі заўважыў, а фактычна збалансаваў заслугі абодвух: “...во главе... стояли В. Ивановский и Б. И. Эпимах-Шипилло”¹⁷. Урэшце на карысць такога азначэння працуе і Туронкава меркаванне аб tym, што і той і другі вылучаліся “вялікай працаўітасцю, прычым энергія і прадпрымальнасць першага станоўча спалучалася з эрудыцыяй і ўніклівасцю другога”¹⁸.

Гістарычна ж гледзячы на пытанне, варта браць пад увагу не толькі судноснасць асабістага ўкладу паміж дзеячамі, але і вынікі, культуратворчыя паследкі іх супольных пачынанняў. А яны былі даволі ўражліві: 38 назваў кніг агульным тыражом звыш 100 тысяч экземпляраў, некаторыя ж выданні пад эмблемай “Загляне сонца і ў наша ваконца” выходзілі ў колькасці 4300 экз., — лічба “зайздросная” для беларускай кнігі і на сыходзе веку (хоча ад гэтай парадаксальнай з’явы, наўрад ці прадбачанай нашымі першымі выдаўцамі, можна толькі смуткаваць). Выдавецкі плён усіх беларускіх грамадскіх таварыстваў, што паўставалі ўслед за першай суполкай, — “Наша ніва”, “Наша хата”, А. Грыневіча, “Палаchanін”, “Мінчук”, “Саха”, Беларускае выдавецкае таварыства ў Вільні, “Лучынка” ў Мінску ... (усяго 13 аб’яднанняў), выглядае яшчэ больш унушальна: ад пачатку стагоддзя да 1917 г., паводле падлікаў С. Александровіча, — 245 кніг агульной колькасцю звыш паўмільёна асобнікаў. Вось калі па-сапраўднаму пачаў здзяйсняцца Скарэйнаў запавет: беларуская кніга сягнула да шырокага чытача — да чалавека простага, паспалітага. Ды з якімі імёнамі, думкамі! Багушэвіч, Купала, Колас, Багдановіч, Бядуля, Гарэцкі... Адвечная беларуская крыўда і прауда рушилі ў народ, прасвітляючы ацимрэлья сэрцы, “патаптаныя душы” тутэйшага люду падкаланіяльной Беларусі. “З’яўленне легальнаі кнігі на роднай мове, — падагульняе значэнне нашай кнігатворчай работы яе нястомны даследчык, — кнігі, якія, наўшце, атрымала грамадзянскія права, было вялікай грамадска-палітычнай

¹⁵ Слушна абавяргаючы спробы замоўчвання ролі В. Іваноўскага ў беларускім руху, даследчык, на нашу думку, сам не ўсцярогся ад пэўнай крайнасці. Так, пры выясненні фармальных абавязкаў у падзеле выдавецкай працы аўтар, па сутнасці, сутыкае між сабой гэтыя дзве фігуры, выдаючы, без канкрэтных на тое доказаў, за фальсіфікат цвярдзэнне З. Жылуновіча аб чынным узсле Эпімаха-Шыпілъ ў заснаванні “Круга беларускай народнай прасветы і культуры” (1902–1904), аб чым, дарэчы, пісаў таксама М. Касляровіч (Маладняк. 1927. № 6. С. 73–74).

¹⁶ “Я разам з некоторымі таварышамі заснавалі выдавецкае таварыства “Загляне сонца і ў наша ваконца”, — пісаў Эпімах-Шыпіла ў паказаннях 2 верасня 1930 г. пад час следства па справе так званага “Саюза вызвалення Беларусі”. Гл.: “Жывучы ў Беларусі, адчуваў сябе щаслівым...” / Публ. Н. Васілеўскай // Навіны Беларускай акадэміі науک. 1992. 29 мая.

¹⁷ Архіў Літаратурнага музея Янкі Купалы. Ф. НЭ, воп. 11 р-1, адз. зах. 2, арк. 62.

¹⁸ Turonek J. Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992. S. 68.

перамогай беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, важнай заваёвай народа. [...] Друкаванае слова на роднай мове не толькі садзейнічала паскоранаму развіццю беларускай літаратуры, значэнне яго значна шырэй: беларуская кніга замяніла народу школу і падручнік”¹⁹.

Значная роля Эпімаха-Шыпілі таксама ў кансалідацыі, нацыянальным усведамленні беларускай моладзі. Яго чыннасць у гэтым напрамку, чулае духоўнае і матэрыяльнае апякунства над маладым падлескам — гэта, апрача ўсяго, яскравы, у нацыянальнай гісторыі першы на свой лад вопыт знясення дэмаркацыйнай мяжы паміж рознымі, даволі адчувальнымі сацыяльнымі, канфесійнымі перагародкамі, утварэння згуртаванай агульнабеларускай сябрыны пад супольным адраджэнскім сцягам. Зразумела, у гэтай справе не трэба перабольшваць, тым болей спрошчваць яго заслугі, прыпісваць яму тое, чаго не было. Ён не быў “фактычным кіраўніком” беларускага навукова-гуртка ва ўніверсітэце, не ўдзельнічаў у якасці акцёра ў пастаноўцы Купалавай “Паўлінкі”²⁰, не танчыў на піцерской сцэне разам з артыстамі Ігната Буйніцкага і г. д. Дарэшты загружаны службовымі абавязкамі, у 1912 г. бібліятэкар, пазней загадчык філалагічна-лінгвістычнага аддзела універсітэцкай бібліятэкі (тут зноў няўцягнае жаданне некаторых аўтараў “падвысіць” яго да пасады “фактычнага дырэктара”²¹), выкладчык грэчаскай і лацінскай мовай у духоўных вучэльнях ды і наогул паводле тагачасных афіцыйных мерак асоба рэспектабельная — ён не мог, не меў часу на арганізацыйна-выканаўчыя клопаты (за пэўным выключэннем удзелу ў выдавецкай суполцы). Ды і патрэбы такой не было — падмяняць ці кіраваць за ўсіх; асветніцкі рух на кожнай дзялянцы вылучаў сваіх лідэраў, арганізатараў. Словам, дасведчанаму, мудраму “начальніку” “беларускага штаба” (як бы не здавалася цяжкастасавальны гэтая “войсковая” метафора да лагоднага клапатлівага гаспадара кватэры на 4-й Васільевавострайской) не выпадала асабіста рышь траншэі або мітусіцца на перадавой падобна штабному генералу, недарэчна скочанаму куляй, з аднайменнага абрэзка М. Гарэцкага. Ва ўсіх беларусаворчых задумах, здзяйсненнях у Пецярбургу і не толькі, найперш лічылася думка, парада Шыпілы, яго асабістая інтэлігентнасць, матэрыяльная дапамога, урэшце, Шыпілаў прэстыж эрудытa-паліглота ў акаляючым навукова-грамадскім асяроддзі, аб чым пазней напіша ў сваіх успамінах выпускнік універсітэта, вядомы арабіст I. Крачкоўскі.

¹⁹ Александровіч С. Пуцявіны роднага слова: Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пач. XX ст. Мн., 1971. С. 165.

²⁰ Менавіта ў гэтай ролі прозвішча Б. Эпімаха-Шыпілы (мабыць, зблытае з імем яго брата Уладзіслава) упамінаецца ў “Гісторыі культуры Беларусі” Л. Лыча, У. Навіцкага (Мн., 1996. С. 147).

²¹ Ад спакуслівага перабольшшання не ўсцярогся зазвычай дакладны У. М. Конан у пасляслойді да кнігі Ю. Гарбінскага “Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя” (Мн., 1999. С. 687).

Менавіта такую, інспіруючу ролю Эпімаха-Шыпілы ўдзячна пасведчваюць беларускія студэнты-гурткоўцы Пецярбурскага юніверсітэта ў выдаўленай друкам справаздачы аб выніках работы за 1912 г.: “...сердично содействуя научному изучению белорусского народа, даёт справки, интересующие студентов, по вопросам белорусской литературы и языка, оказал содействие в организации белорусской библиотеки кружка, за что и за всегда его душевное внимание к белорусам бюро выражает ему “как сердцу Белоруссии свою признательность”²².

Пра гасцінны, творчы дух, нацыянальны каларыт Шыпілавай кватэры — першыя, разам з нашаніўскім, беларускія выдавецтва, бібліятэку, музей, хатнюю царкву сёе-тое напісана. Працытум адно малавядомае сведчанне ўдзельніка згаданага маладзёжнага віравання ў Шыпілавым “беларускім клубе” (яшчэ адно азначэнне):

“Яго праца ў Пецярбургу не прапала дарма і выгадавала шмат сведамых беларусаў. Не аднаго з нас ён апрануў у нашыя беларускія вопраткі, так як атрымаў ад яго і я сам. Была ў яго цэлая шафа скупленых беларускіх паясоў, кашуляў і нават жыгчак да кашуль, каторымі любоў наш бацька часта пахваліцца, калі дзе што новага здабыў дзеля свайго музею, у які ператварылася яго ўласная кватэра на Васілеўскім востраве. Хто ня быў у яго, той ня бачыў фігуры Хрыста, выразанай з дрэва на Беларусі, гаршкоў з гліны і вазаў у беларускім стылю. Ён знаходзіў і мастакоў, і артыстаў, спевакоў, сваіх ксяндзоў, настаўнікаў. Стараўся ў выданні “Граматыкі” Тарашкевіча. У яго фактычна месціўся штаб новай Беларусі, як выдавецтва, так і маствацтва. У яго руках была сабрана бясцэнная беларуская бібліятэка, каторую, як пазней было чутна, спалілі бальшавікі...”²³.

Цяпер, з улікам усяго сказанага, можна зразумець духоўную насычанасць і прыщыгальнасць беларускіх сустрэч пад Шыпілавым дахам. “Я помню те длинные зимние вечера в Петербурге, — праз некалькі год засведчыць яшчэ адзін ўдзельнік тых сустрэч, падзвіжнік-адраджэнец Міхась Мялешка, імя якога вернута з забыцця Віталем Скалабанам, — когда в скромной квартире одного из виднейших представителей белорусского движения проф. Б. Шипилло собравшееся белорусское студенчество, полное жизни и веры, с пламенными порывами мечтало о лучшей доле своего угнетенного края. [...] Всё же и в тех тяжких условиях шла работа на народной белорусской ниве²⁴.

²² Белорусский научно-литературный кружок студентов С.-Петербургского университета: Отиск из отчёта о состоянии и деятельности за 1912 г. СПб., 1913. С. 14.

²³ M. Na zary Bielarskaha Adradženia: (Uspaminy sa studenckich časoi u Pieciarburhu) // Крыўіцкі съветач. (Мюнхен). 1946. № 11. С. 17. Не выключана, што асноўная частка Шыпілавага кнігазбору нароўні з іншай “нацдэмайскай” літаратурай была знішчана ў 30-я гг. пад час рэпрэсій над людзьмі і кнігамі (гл., напрыклад, згадку М. Улашчыка пра спаленне беларускіх кніг у ваколіцах Мінска, каля тагачаснай Балотнай станцыі // Скарныч. Мн., 1993. Вып. 2. С. 58).

²⁴ М-о [Мялешка М.]. Забытый край // Вітебскій край. 1917. № 13. С. 4.

Але з усіх гэтых раздумаў-вызнанняў самымі знамянальнымі будуць шчырыя слова песьяра-прапорока Янкі Купалы, выказаныя ім у спавядальным лісце да Эпімаха-Шыпілы ад 28 верасня 1914 г. аб тым, што беларуская справа для паэта, пад той час ужо рэдактара “Нашай нівы”, “цяпер стала даражэй жыцця”²⁵. Гэта ж у Шыпілавым асяроддзі, уключна з чарняеўскім курсамі, на якіх выкладаў і Браніслаў Ігнатавіч, наш творца здзеяніць сваё амбітнае імкненне, якое чатырма гадамі раней упарты штурхала яго з Вільні ў Пецярбург: “...сябе загартаваць і адшліфаваць на службу беларушчыне і беларускаму грамадзянству”²⁶. Эпімах-Шыпіла, апякаючы Купалу, добра разумеў, прадчуваў і нязвыклую адоранаасць аўтара “Жалейкі”, і яго паслannіцкую ролю ў беларускім лёссе. Таму з надзвычайнай рупнасцю ставіўся да кожнага Купалавага радка, збярогшы, між іншым, рукапісы некаторых яго вершаў (“Перад вісельніем”, “Слугам алтарным”, “Мая малітва”, “Я не для вас, паны...” і інш.), апублікованых намнога пазней, у 1929 г. Вядома, свягло і цяпло Шыпілавай істоты не раз выкрасалі з Купалавай ліры трапяткое полым'я (тры вершы-прысвячэнні Браніславу Ігнатавічу). Ды ці толькі Купалавай? Перачытай-ма пранікнёныя лісты Цёткі да таго ж самага “пана прафесара”, паэтычнае прысвячэнне яму Ф. Чарнушэвіча²⁷, згадкі Якуба Коласа²⁸, Л. Клейнбарта, аўтара першай, на рускай мове, манаграфічнай працы аб новай беларускай літаратурэ²⁹. Многія іншыя, прамыя і ўскосныя сведчанні ўвідочніваюць у нашым дзеячы-асветніку перакананага, надзіва паслядоўнага падзвіжніка беларускай ідэі ў яе жыццёвым увасабленні.

Беларускае асветніцтва новага часу, як ужо зазначалася напачатку, мела у сваёй аснове выразна палітычную скіраванасць, абумоўленую гістарычнай мэтай канчатковага выбару краіны з-пад каланіяльна-імперскага дыктату, што адназначна было падкрэслена яшчэ ў XIX ст., у праграмных

²⁵ Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1976. Т. 7. С. 447.

²⁶ Тамсама. С. 442.

²⁷ Чарнушэвіч Ф. Да сонца (Б. І. Эпімаху-Шыпілу) // Зажынкі. М., 1918.

²⁸ Гл. ліст. Я. Коласа да М. Шкапскай ад 9.05.1924. // Зб. тв.: У 14 т. Мн., 1977. Т. 13. С. 48. Цалкам магчыма, што па запрашэнню Эпімаха-Шыпілы малады Я. Колас у таварыстве з А. Рамановіч (у замужжы Зотовай) у 1907 г. адбыў экспкурсію з Вільні ў Пецярбург, дзе сярод іншага знаёміўся са стародрукамі ў адным з кнігасховішчаў. Гл.: Каўка А. Тут мой народ: Францішак Скарэйна і беларуская літаратурата XVI – пачатку XX ст. Мн., 1989. С. 224.

²⁹ Клейнборт Л. Молодая Белоруссия: Очерк современной белорусской литературы. Мн., 1928. С. 5, 170, 185, 233. Некалькі кранальных радкоў у кнізе прысвячаны самабытнаму лірыку Ф. Чарнушэвічу (чамусыці абыдзенаму ў бябібліяграфічным шасцітомніку “Беларускія пісьменнікі”), цікавых таксама “шыпілавскім” кантэкстам: “Без сомнения даровитее и Галубка, и Старого Власа Фёдор Чернушевич. На Федора Чернушевича еще в те годы, когда он печатался, обращал мое внимание не только Тишк Гартный, но и Янка Купала; Б. И. Эпімах-Шыпілло — собиратель белорусских рукописей, которые не могли увидеть свет по условиям того времени, — носился с мыслью издать сборник стихов поэта. Однако мысль его не нашла себе осуществления” (с. 169–170).

дакументах нарадавольніцкай групы “Гоман”. У кантэксце гэтай перспектывы лагічным будзе і асэнсанне асветніцкай чыннасці Эпімаха-Шыпілы, сучучай пачынніям Беларускай сацыялістычнай грамады, пазнейшым палітычным праектам нашых дзеячаў-адраджэнцаў³⁰. Палітыцыя беларускага руху, прыспешаная драматычнымі падзеямі Першай сусветнай вайны, відаочным надломам тагачаснага імперскага ладу, патрабавала новых, адпаведных абставінам падыходаў і высноў у беларускім пытанні. На дадатак у Пецярбургу значна пашырылася, актывізавалася беларуская дыяспара за кошт бежанцаў з краю, беларусаў-рабочых, вайскоўцаў і г. д. “Белорусские организации, — успамінаў пазней З. Жылуновіч, — устраивавшие регулярные собрания на квартире проф. Эпімах-Шипіллы, стояли на точке зрения поражения России. Обсуждались планы будущего устройства Белоруссии, подготовительная работа по организации белорусских сил”³¹.

Магчыма, на адным з падобных сходаў і быў абмеркаваны Шыпілаў тэкст беларускай “Меморыі” на III канферэнцыя народаў Расіі ў Лазане (чэрвень 1916), з якім выступілі там дэлегаты ад Беларусі І. Луцкевіч, В. Ластоўскі. Напісаны па-французску (адначасова перакладзены на беларускую) і размножаны тыпографскім спосабам дакумент спісля і пераканаўча даказваў гісторыка-культурныя, эканамічныя і палітычныя рацыі беларусаў “стаць гаспадарамі на сваёй уласнай зямлі” (“d’être maîtres sur notre propre sol”³²). Праз тры гады гэтая ж ідэя беларускага нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння яшчэ больш разгорнута і доказана будзе аргументавана ў навуковым трактаце і адначасова палітычным маніфесце М. Доўнар-Запольскага “Асновы дзяржаўнасці Беларусі” (1919; на беларускай, англійскай, нямецкай, польскай, рускай, французскай мовах).

Натуральна, з пачаткам самаўладкавання Беларусская дзяржава не праміне заручыцца досведам сваіх прадвеснікаў, праектантаў і архітэктараў з ліку навукоўцаў, пісьменнікаў, палітыкаў, дзеячаў-асветнікаў. Сярод пакліканых на Бацькаўшчыну да адраджэнскай працы будзе і Б. Эпімах-Шыпіла, які і ў Петраградзе, затым Ленінградзе, ужо пажылым чалавекам, асамотненым і аслабелым фізічна праз нягоды грамадзянскай вайны і разрухі, захоўваў не-пахісную вернасць да сваёй адной-адзінай абрannіцы-Беларусі, да сваіх ідэйных аднадумцаў у супольнай справе³³. Яго суродзіч і блізкі прыяцель

³⁰ Не выпадкова ў асабістым архіве Б. Эпімаха-Шыпілы захоўваўся рукапісны накід праGRAMY БСГ, прынятай на I з’ездзе і пазней надрукаванай Ф. Туруком у яго кн. “Белорусское движение” (М., 1921; рэпринт, Мн., 1994. С. 86–87).

³¹ Клейнборт Л. Молодая Белоруссия... С. 233.

³² Memoire des représentants de la Ruthénie Blanche à la III-e Conférence des Nationalités. Lausanne. 27 Juin 1916. Р. 4 // Аддзел рукапісаў ЦБ АН Літвы. F. 21–2281.

³³ Гл. ліст. Б. Эпімаха-Шыпілы ў рэдакцыю “Крывіча” да В. Ластоўскага, К. Дуж-Душэўскага ад 30.12.1923 г. пра яго творчыя сувязі з Савецкай Беларуссю, беларускім эміграцікім асяродкамі ў Літве, ЗША (Я. Варонка) // Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. Вільня; Нью-Ёрк; Менск; Прага. 1998. С. 1490–1491. У гэтым самы

А. Сержпutoўскі ў лісце з Ленінграда ў Інбелкульт да А. Смоліча ад 5 кастрычніка 1925 г. не ўтойваў прачуласці з нагоды вяртання на радзіму свайго старэйшага сябра: “Сягоння даведаўся, што наш шаноўны дзядзька Эпімах-Шыпіла пераехаў у Менск. Ад усяго сэрца радуюся за яго, што ён нарэшце вырваўся з гэтага Вавілона”³⁴.

Неўзабаве часопіс “Полымя” (1925. № 3) надрукуе персанальны склад сябру Інстытута беларускай культуры — прадвесніка Беларускай нацыянальнай акадэміі; сярод 57 асобаў вылучаецца і Шыпілава прозвішча. Але нельга не ўспомніць іншых яркіх імёнаў-постацей, сярод якіх пачынаўся новы, на жаль, непрацяглы адлік у яго жыццяпісе: Усевалад Ігнатоўскі, Аляксандар Чарвякоў, Язэп Адамовіч, Зміцер Жылуновіч (Цішка Гартны), Антон Баліцкі, Зміцер Прышчэпаў, Язэп Каранеўскі, Мікола Мароз, Міхась Кудзелька (Чарот), Спяпан Некрашэвіч, Аркадзь Смоліч, Язэп Дыла, Іван Цвікевіч, Іван Луцэвіч (Янка Купала), Констанцін Міцкевіч (Якуб Колас), Язэп Лёсік, Міхайла Грамыка, Максім Гарэцкі, Васіль Дружчыц, Мікола Азбукін, Міхась Піятуховіч. Самуіл Плаўнік (Змітрок Бядуля), Міхась Мялешка... Па нядоўтім часе сюды, да храма айчыннай думкі, надыдуць Аляксандар Цвікевіч, Вацлаў Ластоўскі, каб разам з усімі зведаць горкай трагічнай адплаты за свой беларускі выбар.

Не выключэннем у гэтым пакутным сыходзе быў і лёс Эпімаха-Шыпілы, хаця яго непрацяглая, але плённая праца ў ІБК, Беларускай акадэміі науک у якасці сакратара музеяна-бібліятэчнай секцыі, затым дырэктара Камісіі па ўкладанню слоўніка жывой беларускай мовы, рэдактара шэрагу лексікаграфічных прац заслугоўвала б асабнага разгляду. Але намі ўжо выразна парушаны межы аднаго артыкула. Застаецца, завяршаючы, знайсці належнае аба-гульненне папярэднім разважанням. Фактычна яно даўно вынайдзена — чарговы горкі парадокс — у казематах менскага ГПУ, пад час паказанняў аднаго з падследных па справе “Саюза вызвалення Беларусі”: “Политическое завещание вождей первого этапа белорусского национального движения А. Вериги-Даревского, В. Дунина-Марцинкевича, Ф. Богушевича и других бережно сохранено и передано “нашенивцем” Эпимахом-Шипилло, этим подлинным отцом современного белорусского национал-демократизма”³⁵.

Сапраўды: бацька беларускага нацыянальнага дэмакратызму... Тут, як кажуць, ні дадаць, ні адняць. Такім ён застаўся і застаецца ў памяці нашчадкаў — ахвярным будзіцелем Беларусі.

час, у першай палове 20-х гг., у Эпімаха-Шыпілы ўсталёўваецца перапіска з вядомым беларускім музыканцам Юліянам Дрэйзінам (лісты апублікаваны Т. Кекелевай у час. “Мастацтва”. 1998. № 7), якая выяўляе новыя грані яркага далікатнага інтэлекту гэтых дзвюх постацей, — прывабная ўзорам жывога, не частага ў нашай гуманістыцы гарманічнага спалучэння высокай антычнай культуры і сучасных нацыянальна-мастакскіх пошукаў.

³⁴ Архіў НАН Беларусі. Ф. 67, вол. 2, адз. зах. 5, арк. 102.

³⁵ Архіў КДБ Беларусі. Ф. 2005-С, т. 3, арк. 654 (з паказанняў М. Гуткоўскага)

Вось толькі сціпляя, для тагачасных гэпэушнікаў нічога нявартыя, але бясцэнныя для беларускай культуры паперы, адабраныя ў Эпімаха-Шыпілы ў якасці “вештдоказательств” пры арышце 18 чэрвеня 1930 г., страчаны назаўсёды. І горкі жаль па гэтай страце — “четырнадцать газет, брошюр [магчыма сярод іх і Багушэвічава “Скрыпка беларуская”. — A. K.], восемь фотокарточек, три записныя книжкі и два блокнота, письма и открыткі”³⁶ — мабыць ніколі не суняць.

³⁶ З пратакола вобыску на кватэры Б. І. Эпімаха-Шыпілы 18.06.1930 г. па вул. Універсітэцкай і Ленінскай, 29/35 (цяпер гэта частка Плошчы Незалежнасці паміж Мінгарвыканкамам і Галоўпаштамтам) // Архіў КДБ Беларусі. Ф. 2005-С, т. 3, арк. 519.

Адам Мальдзіс (Мінск)

РОЗДУМ НАД БІЯГРАФІЯЙ І БІБЛІЯГРАФІЯЙ БРАНІСЛАВА ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ

Супрацоўнікі Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Францыска Скарыны, які з'яўляецца адным з суарганізатораў сённяшніх чытанняў, маюць, так сказаць, асаблівыя права на спадчыну Браніслава Эпімаха-Шыпілі. У будынку, дзе мы цяпер працуем, у 20-я гг. месціўся Інстытут беларускай культуры, пераемнікамі якога мы ў многіх адносінах з'яўляемся. Эпімах-Шыпіла быў сябрам Інбелкульта, членам яго камісіі па слоўніку жывой беларускай мовы, часта бываў у нашым будынку. Гэта накладвае на нас дадатковыя, але ганаровыя абавязкі: збіраць і даследаваць яго спадчыну, працягваць біябліографічнае шыпілазнаўства, распачатае на старонках падрыхтаванага намі шасцітомнага слоўніка “Беларускія пісьменнікі”.

Калі знаёмішся з жыццяпісам Б. Эпімаха-Шыпілі, унікаеш у яго сутнасць, найперш уражвае адраджэнская шматграннасць дзейнасці вучонага-асветніка. Цяжка нават выдзеліць, вычленіць гэтыя грані — настолькі арганічна ў ім усё спалучалася. Найперш ён, вядома, мовазнаўца, паліглот, які ведаў добрых два дзесяткі моваў, складаў слоўнік, рэдагаваў і кансультуваў працы іншых. Затым ён літаратуразнаўца, складальнік “Хрэстаматыі”, аўтар артыкулаў, паэт, які спрабаваў свае сілы ў вершаскладні. Далей — кнігавыдавец і кнігазнаўца, кіраунік суполкі “Загляненіе сонца і ў наша ваконца”, якая выдала 39 кніг, нямала паштовак. У гэтай постаці ён выступаў на навуковай канферэнцыі ў БруSELі. А яшчэ — педагог, выкладчык класічных моваў, выхаваўца цэлай плеяды нацыянальна свядомай моладзі. І яшчэ — музэязнаўца, які хапеў арганізацію у сябе на радзіме першы беларускі нацыянальны музей. Урэшце, грамадскі дзеяч, палітык — у такой постаці ён удзельнічаў у работе III канферэнцыі народаў Расіі ў Лазане, бескарысліва дапамагаў адраджэнскай справе працай і грашымі. Усё гэта аб'ядноўваецца словамі адраджэнца, энцыклапедыст, культурнік (у 1925 г. “Полымя” назвала Эпімаха-Шыпілу “вядомым беларускім культурнікам”).

Гаворачы пра біяграфію нашага суайчынніка, нельга не адзначыць шырэйню і шматграннасць кола яго калег, сяброў, знаёмых. У яго ўваходзілі і Купала, і Гартны, і Цётка, і Багушэвіч, і Тарашкевіч, і Крачкоўскі. Эпімах-Шыпіла аказаў вялікі ўплыў на фарміраванне свядомасці Рамуальда Зямкевіча, Язэпа Сушынскага, Яўгена Хлябцэвіча і многіх іншых маладых беларусаў, якія збіраўліся на яго пецярбургскай кватэры.

Адначасова трэба сказаць, што ў біяграфіі Б. Эпімаха-Шыпілі дасюль ёсць нямала “белых плям”. Існуе разнабой у вызначэнні месца яго нараджэн-

ня. Цьмяна ўяўляеца, чым ён займаўся ў час рэвалюцыі 1917 г. і грамадзянскай вайны, як успрымаў гэтыя падзеі. Нам невядома месца пахавання вучонага (яго павінны ўстановіць пециярбургскія беларусісты).

Ёсць нямала прагалаў і загадак і ў спадчыне Б. Эпімаха-Шыпілы, бібліографіі яго творчасці. Чаму ён не выдаў “Скрыпку беларускую” Ф. Багушэвіча, рукапіс якой у яго безумоўна быў? Дзе ён цяпер? Магчыма, у час нацысцкай акупацыі ў разбураным будынку АН БССР яго падабраў К. Езавітаў (або блізкія да яго навукоўцы), а затым вывез у Рыгу, адкуль рукапіс мог трапіць на Захад (дзеля найбольыш каштоўнай часткі рыжскай бібліятэкі Езавітава туды былі накіраваны давераныя асобы). Невядома, таксама, чаму вучоны не выдаў сваю “Хрэстаматыю”. Зрабіць гэта (хаця б фотатыпічным спосабам) — наш абязязак.

Спадзяюся, што да 150-годдзя з дня нараджэння Б. Эпімаха-Шыпілы на яго радзіміе будзе ўстаноўлены памятны знак, а прысвечаны яму музей у Ветрынскай школе набудзе вышэйшы статус. Дзеля гэтага прадстаўленыя тут навуковыя ўстановы, бібліятэкі, музеі, архівы павінны паўсядзённа аказваць мясцовым энтузіястам зацікаўленую дапамогу.

Уладзімір Конан (Мінск)

БРАНІСЛАЎ ЭПІМАХ-ШЫПІЛА І ПАЧАТАК БЕЛАРУСКАГА КАТАЛІЦКАГА АДРАДЖЭННЯ

Выдатны дзеяч беларускага нацыянальнага Адраджэння, тэолаг, гісторык, літаратуразнавец, лінгвіст, урэшце адзін з заснавальнікаў і лідэр Беларускай хрысціянскай дэмакратыі (БХД), ксёндз Адам Станкевіч (1891–1949) быў духоўным сынам і вучнем Браніслава Эпімаха-Шыпілы. У 1935 г. ён апублікаваў брашуру “Прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла: З яго жыцця і працы”. У аснове гэтай публікацыі — тэкст рэферата, прачытанага на жалобнай акадэміі, наладжанай Беларускім інстытутам гаспадаркі і культуры ў Вільні 8 снежня 1934 г. з нагоды пакутніцкай смерці пачынальніка беларускага культурна-нацыянальнага адраджэння XX ст. Ад 1930-х гг. да распаду СССР гэтая кнішка была пад арыштам ідэалагічнай цензуры, яе выкінулі з бібліяграфічных даведнікаў, даследчыкам забаранялася на яе спасылакца, дазвалялася толькі лаянка А. Станкевіча.

Праз пяць гадоў пасля выходу ў свет брашуры ў манаграфіі, прысвечанай даследаванню гісторыі беларускага хрысціянскага руху, А. Станкевіч пісаў пра свайго настаўніка: “Вобак з Багушэвічам — гэта першы піянер беларускага адраджэння, апостал беларускага народу, апякун беларускай нацыянальнай і рэлігійнай культуры, тварэц у беларускім адраджэнні [выдавецтва] “Загляненіе сонца і ў наша ваконца”, або пары Шыпілаўскай, якая папярэдзіла нашаніўскую”¹.

Беларускія Энцыклапедычныя даведнікі савецкай пары “выкраслілі” ўсё, што даследаваў А. Станкевіч. У тым ліку аб’ектыўную інфармацыю пра піянера беларускага каталіцкага Адраджэння. У “Беларускай Савецкай Энцыклапедыі” толькі агульным планам абазначана, што Б. Эпімах-Шыпіла працаў бібліятэкам Пецярбургскага ўніверсітета і адначасова выкладаў “стражытныя мовы ў сярэдніх навучальных установах Пецярбурга”². “Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі” дадала, што ён выкладаў грэчаскую і лацінскую мовы ў вышэйшых і сярэдніх навучальных установах і быў “фактычны кіраунік Беларускага навукова-літаратурнага гуртка студэнтаў Пецярбургскага ўніверсітета, беларускага культурна-грамадскага руху ў Пецярбургу”³.

¹ Stankievich Ad. Bielaruski chryścijanski ruch: Histaryčny narys. Vilnia, 1939. S. 34–35.

² Беларуская Савецкая Энцыклапедыя: У 12 т. Мн., 1974. Т. 11. С. 469.

³ Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. Мн., 1987. Т. 5. С. 636.

Між тым амаль на дваццаць гадоў раней выйшла ў свет першая і, на жаль, пакуль апошняя манаграфія пра жыццё і творчасць Б. Эпімаха-Шыпілы выдатнага пісьменніка і даследчыка Рыгора Семашкевіча. Ужо тады ён парушыў замоўчванне Міррапалітальнай каталіцкай духоўнай акадэміі ў Пецярбургу, працытаваў успаміны расійскага акадэміка І. Крачкоўскага, былога студэнта Пецярбургскага ўніверсітэта. Там упамінаеца, што Б. Эпімах-Шыпіла “выкладаў па-латыні і грэчаскую ў Рымска-каталіцкай духоўнай акадэміі”. Акадэмік Крачкоўскі дадае: “Пасля я даведаўся, што ён лічыўся знаўцам і другіх, часам вельмі незвычайных галін, між іншым, бадай ці не па гісторыі царкоўных аблачэнняў. З адным бокам яго дзеянасці я пазнаёміўся даволі блізка, хаця ён стараўся па магчымасці не распаўсюджваць аб іх звестак па цалкам зразумелых для таго часу меркаваннях: ён быў відным дзеячам беларускага літаратурнага адраджэння. Цудоўна ведаючы беларускую мову, і ў жывой гаворцы, і ў старых помніках, сам ён мала выступаў у друку, але ўсяляк падтрымліваў беларускае выдавецтва і беларусаў, што траплялі ў Пецярбург”⁴.

У савецкай гісторыяграфіі і літаратуразнаўстве замоўчвалася ўсё, пра што даўно сведчыў А. Станкевіч. Маю на ўвазе тое, што Б. Эпімах-Шыпіла быў прафесарам кафедры старадаўніх моваў Каталіцкай духоўнай акадэміі ў Пецярбургу, выкладаў там старагрэчаскую мову, а настаўнікам латыні быў на агульнаадукацыйных курсах А. Чарняева, дзе вучыўся Янка Купала, які жыў на кватэры Б. Эпімаха-Шыпілы. У Каталіцкай акадэміі Б. Эпімах-Шыпіла стаў агульнапрызнаным лідэрам беларускага руху, духоўным апекуном студэнтаў-беларусаў. Яго ўплыў там быў вырашальны, дазволіў беларускім студэнтам згуртавацца і назаўсёды звязаць свой жыццёвы лёс з нацыянальным адраджэннем. У кастрычніку 1913 г. яны, будучыя ксяндзы, беларускія пісьменнікі, тэолагі і даследчыкі А. Цікота, П. Пякарскі, Я. Жаўняровіч, В. Гадлеўскі заснавалі Беларускі гуртк. Праз год у Каталіцкую акадэмію паступілі і адразу далучыліся да Беларускага гуртка А. Станкевіч. В. Шутовіч, К. Лупіновіч, П. Хоміч, А. Неманцэвіч, М. Пятроўскі, М. Матвейчык, Я. Пяткевіч. Усе яны — духоўныя дзеці Б. Эпімаха-Шыпілы.

Сходы Беларускага гуртка наведвала свецкая моладзь, будучыя выдатныя беларускія пісьменнікі і палітычныя дзеячы Янка Купала, Браніслаў Тарашкевіч, Цішка Гартны, Алайза Пашкевіч (Цётка), Язэп Варонка, Тамаш Грыйб, Лявон Заяц, К. Дуж-Душэўскі. Б. Эпімах-Шыпіла быў навуковым кірауніком Беларускага гуртка, часта бываў на яго сходках, дапамагаў кансультациямі, а бяднейшым — і грашыма. У гэтым служэнні беларускаму адраджэнню яму дапамагаў маладзейшы брат, студэнт ўніверсітэта, пазней чыноўнік Міністэрства фінансаў Уладзіслаў Эпімах-Шыпіла. Ён дачасна памёр у 1913 г.

Тут дарэчы прывесці некалькі фрагментаў з успамінаў Адама Станкевіча пра свайго настаўніка: “Быў выдатным моваведам, знаю больш 20-х моваў,

⁴ Семашкевіч Р. М. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Мн., 1968. С. 8–9.

між якімі прадусім старагрэцкую, лацінскую, індускі санскрыт і цэлы рад моваў розных народаў сучасных [...]. Знаўся Шыпіла і нават у блізкіх быў адносінах з Ф. Багушэвічам, тварцом беларускай нацыянальной ідэялёгіі; знаўся також з вучоным сабіральнікам памятак беларускай мінуўшчыны Сапуновым, з вялікім прыяцелем беларускага народу Ал. Ельскім і інш. прадстаўнікамі беларускага рамантызму, пачынальнікамі беларускага нацыянальнага адраджэння [...]. Зьбіраючы беларускія культурныя здабыткі, у Шыпілы паўстала думка стварэння з іх як бы беларускага нацыянальнага музею, які, паводле яго думкі, меў памяшчацца ў родным фальварку Залесьсі, паложаным, як ужо ўспомнена, блізка гістарычнага беларускага цэнтра Полацку”.

На вялікі жаль, толькі што збудаваны дом у Залессі згарэў і, паводле згадкаў А. Станкевіча, разам з домам згарэлі музейныя экспанаты. Удалося захаваць рукапісны зборнік, або хрэстаматыю, дзе былі добра зробленыя копіі з аўтарскіх арыгіналаў — п’еса В. Дуніна-Марцінкевіча “Залёты”, вершы Фэлікса з Рукшэніц (Фелікса Тапчэўскага), творы іншых пісьменнікаў. Паводле А. Станкевіча, у Б. Эпімаха-Шыпілы быў рукапісны зборнік вершаў Ф. Багушэвіча “Скрыпка беларуская”, які не захаваўся.

Далей А. Станкевіч успамінае: “Моладзь любіў ён шчыра і ад усёй души. Сам будучы бязжэнным, усё сваё лепшае — духоўнае і матэрыйяльнае — пасъвязаў моладзі. З натуры добры, шчыры, чулы, высока этичны, стаўся праудзівым апякуном і бацькам моладзі, якой ён памагаў духові і матэрыйяльна. Сколькі разоў прыходзілася мне асабіста бываць у Шыпілы, заўсёды я спатыкаў там беларускіх студэнтаў, якія прыходзілі да яго ў розных справах ідэёвых і навуковых, а такожа многія часта і для таго, каб выпіць гарбаты, пабедаць ды рубля якога дастаць гатоўкай. Асаблівым развязеленінем маладых гасцей Шыпілы быў грамафон, які з беларускай пліты [пласцінкі. — У. К.] бойка высыпеваваў “Чаму ж мне ня пець...”. Заводзіў Шыпіла гэты грамафон пераважна тады, калі прыходзілі да яго новыя студэнты. Помню, як ён і мяне спатыкаў з гэным грамафонам. Пад Шыпілы кіраўніцтвам, а прынамсі пры яго жывым участвінстве, адбывалася студэнская моладзь розныя ідэёвые зборкі, нарады, лекцыі, ладзіла аматарскія тэатры. Працу сваю над беларускай моладзій прававодзіў Шыпіла ў двух кірунках — у кірунку беларускай студэнцкай моладзі духоўнай і съвецкай. Спрыялі гэтаму, як ня трэба лепш, тыя навуковыя становішчы, якія Шыпіла займаў: лектарат грэцкай мовы з 1902 г. у Дух[оўнай] Акадэміі, пасъля фактычнае дырэктарства ўніверсітэтскай бібліятэкі і лектарат лацінскай мовы на агульнанавуковых курсах Чарняева. На гэтих курсах гадаваў ён, між іншым, і вялікага беларускага паэта Янку Купалу”⁵.

У гады Першай сусветнай вайны Беларускі гуртак не распаўся, наадварот, пашырыў сваю дзейнасць. Дабрадзейка беларусаў княгіня Магдалена

⁵ Станкевіч А. Прафэсар Браніслаў Эпімах-Шыпіла: З яго жыцця і працы. Вільня, 1935. С. 6–7, 10–12.

Радзівіл ахвяравала сродкі на беларускую бібліятэку пры гуртку. З 1916 г. да заканчэння акадэміі яго кірауніком быў Адам Станкевіч. Яго клопатамі ў гуртку арганізаваліся секцыі гісторыі Беларусі, літаратуры, музыкі і песні. Дэвізам гуртка стала: “З Богам — для народа!” Ужо там напрацоўваліся думкі, якія пазней леглі ў аснову беларускага каталіцкага адраджэння. На аснове Беларускага гуртка пры акадэміі і Беларускага камітэта дапамогі пацярпелым ад вайны (бежанцам з тэрыторыі ваеных дзеянняў), адным з арганізатаў якога быў Б. Эпімах-Шыпіла, у маі 1917 г. заснавалася Хрысціянская демакратычная злучнасць (ХДЗ) — ядро будучай Беларускай хрысціянской демакратыі. Як беларуская адраджэнская партыя ХДЗ сфарміравалася ў Мінску ў 1917–1920 гг., а разгарнула сваю мірную нацыянальна-вызваленчую, навукова-асветніцкую і рэлігійную дзеянасць у Заходній Беларусі (1920–1940).

Узнікае пытанне, якім чынам беларуская шляхта каталіцкага веравызнання, да якой належала Б. Эпімах-Шыпіла, у сваёй большасці дэнацыяналізаваная і спольшчаная, аказалася ў эпоху асветніцтва і рамантывізму (XIX – пачатак XX ст.) лідэрам беларускага нацыянальнага Адраджэння і здолела павесці за сабой сялянскую інтэлігенцыю? Агульным адказам на гэтае пытанне было б евангельскае выслоўе: “І свято ў цемры свеціць, і цемра не агарнула яго” (Ян 1:5).

Гісторыка-сацыялагічны і культуралагічны аналіз беларускага жыцця той эпохі дае магчымасць канкрэтызаваць адказ на пытанне. Беларуская шляхта ніколі не была поўнасцю апалаючана, як гэта здавалася прыхільнікам апрыёрных ацэнак. Паводле Усерасійскага перапісу насельніцтва 1897 г. каля 40% спадчыннай (родавай) шляхты на Беларусі назвала сваёй роднай мовай — беларускую. Пачынальнікі новай беларускай літаратуры, выхадцы з каталіцкай шляхты і сялянства былой уніяцкай канфесіі (Паўлюк Багрым, Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Вінцэсъ Каратынскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч) добра ведалі родную мову, хоць не вывучаі яе ў польскай і рускай школах. А шляхціцам Ф. Багушэвічу і Б. Эпімаху-Шыпіле было наканавана стаць папярэднікамі (прадпечамі) і настаўнікамі дзеячаў нацыянальнага адраджэння 1905–1920-х гг.

Небагатая паводле дваранскай меркі беларуская шляхта ўсё ж мела пэўныя рэсурсы для адукцыі і далучэння да агульнаеўрапейскай культуры, без чаго не было б ні нацыянальнай літаратуры, ні беларускага адраджэння. У гэтым духоўна-культурным працэсе ўдзельнічала сялянства каталіцкага веравызнання дзяякуючы магчымасці бясплатна атрымаць адукцыю ў духоўных семінариях і нават акадэміях.

Адам Станкевіч ўпершыню звярнуў увагу на палітычныя і духоўна-экзіс-тэнцыяльныя прычыны, дзеля якіх пачынальнікамі нацыянальнага адраджэння была каталіцкая меншасць народа, а не яго праваслаўная большасць. Пасля падаўлення паўстанняў 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг. царызм узмазніў рэпрэсіі супраць рымска-каталіцкага і уніяцкага веравызнанняў, у выніку чаго яны аказаліся канфесіямі апазіцыйнымі. Праваслаўе ж (дабаўлю тут я) як канфе-

сія дзяржаўная не магла актыўна падтрымліваць апазіцыйны да імперскай ідэалогіі беларускі нацыянальны рух, ва ўсякім выпадку да той пары, пакуль імперыя не рухнула. І хоць беларускія католікі ў сваёй большасці схіляліся да пальшчызны, але, як заўважыў той жа Станкевіч, “варункі, у якіх чалавек-адзінка і чалавек-народ ці грамадства жыве, дзеюць на душу значна, але не касуюць яго волі, яго індывідуальнасці”⁶.

Такая нацыянальная воля, беларуская індывідуальнасць ярка выявіліся ў жыццёвым лёсе Б. Эпімаха-Шыпілы, а пазней і яго духоўных вучняў. Лідэраў знішчылі, іншых зацкавалі, рэшту слабейшых запалохалі на ўсё жыццё. Вось што напісаў А. Станкевіч у сваёй брашуры: “Хваля нішчэння бальшавікамі беларускага народу ня мінула і праф. Шыпілы як народу гэтага вернага сына, піонэра яго адраджэння і гарачага патрыёта. У рукі мне трапіла пісулька, пісаная ў гэтым часе Шыпілам з Ленінграду да ведамага беларускага дзеяча кс. Віктара Шутовіча, які цяпер прафыбае, як прывыклі мы называць, у “польскай Сібіры” — у Хорашчы за Беластокам, а які за сваю беларускую працу духоўнай уладай [у міжваеннай Польшчы. — У. К.] пазбаўлены па-рахвії, апынуўся тады ж у Злуч[аных] Станах Амерыкі. Пісулька гэна вымоўна і трагічна малюе апошнія гады жыцця дастойнага праф. Шыпілы. Вось даслоўны зъмест гэного дакументу:

“Ленінград, 1-га лістапада 1930 г. Паважаны Земляча! Вельмі даўно ўжо ня меў я ад Вас ані якай весткі, ды й сам я даўно ўжо ня пісаў да Вас. А здарылася гэта з незалежнай ад мяне прычыны. Прошлым летам спаткала нашу А... [Акадэмію. — У. К.] вялікая бяда, ад каторай уцярпей і я. 19-га ліпеня пасыль вобышку, у часе каторага былі забраны Вашы лісты і фатаграфія, я быў зняволены і прасядзеў два месяцы. Выпушчанаму наказана мне пакінуць Менск, і я мусіў выехаць у Ленінград, дзе апынуўся выкінутым на брук, бо вось ужо месяц, як з прычыны вялікай залюднёнасці і цяжкага жыццялага крыйзісу не могу знайсці сабе ня толькі кватэры, але хоць бы пакойчыка, і можа прыйдзецца згінуць дзе на вуліцы ад холаду і голаду...”

Вядома ж, ленінградскія бальшавікі канфіскавалі былу гасціную кватэру прафесара на карысць “праклетарыяту”. А. Станкевіч дадае: “Характэрна, што яшчэ ў 1929 г. так цэнную 5-ці тысячную бібліятэку [Эпімах-Шыпілы. — У. К.] забралі бальшавікі для Бел. Акадэміі науک, а сабіральніка яе выкінулі на брук”.

⁶ Stankievič Ad. Bielaruski chryścijanski ruch. S. 27.

Янка Трацяк (Гродна, Беларусь)

РОЛЯ БРАНІСЛАВА ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ Ў ФАРМІРАВАННІ БЕЛАРУСКАГА КАТАЛІЦКАГА ДУХАВЕНСТВА

Тамаш Грыб у лісце ад 13 студзеня 1935 г. да Адама Станкевіча пісаў:

“І яшчэ маю да Вас адну просьбу: ці не маглі б узяцца Вы за справу выданьня зборніку, прысьвечанага памяці Браніслава Эпімах-Шыпілы. Маємо паўгода часу: было б добра выдаць у гадаўшчыну яго съмерці. Ён заслужыў на такі помнік ад беларускай інтэлігенцыі. Аб гэтым я ўжо пісаў Адольфу Клімовічу; пішу і Вам. Прашу вас узяцца за гэтую справу і стаць на чале рэдакцыйнае камісіі ці то камітэту па ўшанаваньні памяці ідэйнага правадыра беларускага нацыянальнага адраджэння. Зъмест гэтага зборніку мне ўяўляцца так: агульная харкторыстыка эпохі — канец XIX і пачатак XX стагоддзя; з крыніцай беларускага нацыянальнага адраджэння; з мейсца і значэння Браніслава Эпімах-Шыпілы ў гісторыі развіцця беларускага вызвольнага адраджэнска-га руху; асабістая ўспаміны людзей, якія так ці інакш сустракаліся на сваім жыццёвым шляху з Браніславам Эпімах-Шыпілам.

Што датыча сродкаў на выданьне зборніка, то прапаную абавязыцца добраахвотную зборку: думаю, што кожны свядомы беларускі інтэлігент добраахвотна можа адмовіцца ад двух-трох абедаў, каб ахвяраваць іх на помнік чалавеку, які ўсё сваё жыццё ахвяраваў на аўтар Бацькаўшчыны. Мо нават у Вашай часопісі “Прамень” варта было б парушыць гэтую справу: выдаць, скажамо, адозву. Я з свайго боку ахвотна далучаюся і напярод даю сваю згоду ўкладыцца сваю скромную часткую; калі трэба, то ўпаважняю Вас ад майго імя напісаць адозву да ўсіх беларусаў, каб складалі ахвяры на выданьне зборніка, прысьвечанага памяці Браніслава Эпімах-Шыпілы. Зрабіце гэта. Няхай голас праўды прагучыць па ўсім абшары Беларусі… ад Вяльлі аж да [...], аж да Буга!” (ліст ад 13.01.1935 г.)¹.

Па невядомых прычынах зборнік не быў выдадзены, хаця А. Станкевіч прыслухаўся да парадаў Т. Грыба: напісаў і выдаў невялічкую брашурку, прысьвечаную Б. Эпімаху-Шыпіле. Наогул, у працах А. Станкевіча Б. Эпімах-Шыпіла займае адно з самых пачэсных месцаў. Дзеянасць яго А. Станкевіч разглядае ў кантэксле культурнага працэсу канца XIX – пачатку XX ст. Менавіта А. Станкевіч паставіў акцэнт на tym, што Б. Эпімах-Шыпіла быў tym звязаном, які лучыў рамантыкаў і народнікаў-дэмакратаў з новай хвалій свядо-

¹ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва ў Мінску (БДАМЛіМ). Ф. 3, вол. 1, спр. 31.

мага нацыянальнага адраджэння, да фарміравання якой Б. Эпімах-Шыпіла меў непасрэднае дачыненне.

Адсутнасць навуковай літаратуры пра дзейнасць, уклад і ролю Браніслава Ігнатавіча ў нацыянальным адраджэнні сведчыць не толькі пра аднабаковасць навуковага падыходу пры даследаванні беларускай культуры пачатку XX ст., але і аб замоўчванні аднаго з альтэрнатыўных шляхоў развіцця грамадства, які быў ахарактарызаваны А. Станкевічам як эвалюцыйны кірунак: “... што больш спадзяваецца зрабіць добра для беларускага народу прадусім дарогай культурнай і творчай працы...”². Пачаткі свядомай беларускай культурнай эвалюцыі былі закладзены Ф. Багушэвічам. А. Станкевіч піша: “У творах Багушэвіча мы ўжо спатыкаем думкі аб ідэале поўнага Беларускага адраджэння: як палітычна-грамадзкага, так і культурна-нацыянальнага [...] У аснову гэтага беларускага адраджэнскага ідэалу Багушэвіч кладзе прадусім адраджэнне нацыянальна-культурнае: “Не пакідайце мовы нашай беларускай, каб ня ўмёrlі” — кажа ён”³.

Зразумела, творы Ф. Багушэвіча былі аднолькава патрэбныя як прадстаўнікам эвалюцыйнага, так і рэвалюцыйнага кірункаў; як перад аднымі, так і перад другімі стаяла адна мэта: культурна-нацыянальнае і палітычнае адраджэнне Беларусі. “Ідэалагічны падзел першых беларускіх дзеячаў — гэта хутчэй падзел роляў, падзел працы”⁴, — зазначае А. Станкевіч. А калі гаварыць пра канкрэтную дзейнасць, то ўсе разам рабілі агульную справу (выдавецкая дзейнасць суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца”, газеты “Наша доля” і “Наша ніва”). Але “сацыялісты пашыралі ў народзе рэвалюцыйныя, у духу сацыялістычным адозвы і кніжыцы, а каталікі беларускія кніжыцы зместу рэлігійнага, з абуджэннем народнай съведамасці, умацняючы ў народзе хрысьціянскую навуку і яе этику, як падставу ўсякага адраджэння”⁵. Прыхільнікі рэвалюцыйнай ідэі гуртаваліся вакол Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ).

Згодна з А. Станкевічам, побач з БСГ існавала беларуская групка моладзі ў каталіцкай духоўнай акадэміі ў Пецярбургу⁶, дзе на пасадзе прафесара працаўаў Браніслаў Эпімах-Шыпіла, “...усведамляючы нацыянальна беларускую моладзь, якая, рыхтуючыся да духоўнага стану, прыбывала туды з розных мясцоў Беларусі”⁷. А. Станкевіч адзначае, што “знаўся Шыпіла і нават у блізкіх быў адносінах з Фр. Багушэвічам, тварцом беларускай нацыянальнай ідэолёгіі”⁸, якую “развіваў далей і праводзіў у масы беларускага

² Stankiewič Ad. Biełaruski chryścijanski ruch: Histaryčny narys. Vilnia, 1939. S. 31.

³ Тамсама. С. 30.

⁴ Тамсама. С. 31.

⁵ Тамсама. С. 32.

⁶ Тамсама. С. 31–32.

⁷ Тамсама. С. 31.

⁸ Станкевіч Ад. Праф. Браніслаў Эпімах-Шыпіла: З яго жыцця і працы. Вільня, 1935. С. 7.

народу”⁹. Услед за Т. Грыбам А. Станкевіч вылучае ў гісторыі беларускага адраджэння “шыпілаўскую” пару, якая “папярэдзіла пару нашаніўскую”¹⁰. Калі ж гаварыць пра “шыпілаўскую” пару – гэта, прыкладна, першае дзесяцігоддзе ХХ ст. (1902–1910). Для клерыкаў духоўных каталіцкіх устаноў у Пецярбургу “шыпілаўская” пара працягвалася да закрыцця Духоўнай акадэміі (1918).

У ліку першых удзельнікаў беларускага гуртка ў Духоўнай каталіцкай акадэміі былі клерыкі Францішак Будзька, Адам Лісоўскі, Францішак Грынкевіч, Генрых Бэта. Ф. Будзька, яшчэ будучы клерыкам духоўнай семінары (1901–1902), пачуваяся свядомым беларусам і “меў зносіны з Шыпілам і Данісевічам, з якімі ідэёвой лучнасці не разрывалі ніколі”¹¹. Дарэчы, знаёмыства сяброў гуртка з адміністраторам Магілёўскай архідыяцэзіі (з 1908 г. біскупам-суфраганам) Сцяпанам Данісевічам у большасці выпадкаў адбывалася пры ўдзеле Б. Эпімаха-Шыпілы. Вынікам супрацоўніцтва біскупа з беларускім гуртком быў выданні рэлігійнай літаратуры на беларускай мове: “Элементар для добрых дзетак каталікоў” (1906), “Кароткі катэхізм” (1907), “Кароткая гісторыя святая” (1914).

Колькасць прыхільнікаў беларускасці сярод клерыкаў духоўных семінарый і Духоўнай акадэміі з гадамі павялічвалася. Большасць з іх пераконвалася ў праудзівасці і неабходнасці беларускага культурнага адраджэння дзякуючы праф. Б. Эпімаху-Шыпіле, які заўсёды мог прапанаваць патрэбную літаратуру, у першую чаргу творы Ф. Багушэвіча і “Нашу ніву”. Відавочны жаданні і імкненні Б. Эпімаха-Шыпілы падвесці пад маладое і яшчэ малавопытнае беларускае адраджэнне навуковую базу.

Будучы чалавекам глыбока рэлігійным і нацыянальна свядомым, Б. Эпімах-Шыпіла прыцягваў да сябе ўвагу многіх беларусаў, для якіх уяўляў сабой чалавека незвычайнага, своеасаблівага прарока, вуснамі якога гаварыла сама жыццё і праўда. Яго рэлігійнасць дапаўнялася беларускасцю і наадварот, што не толькі не парушала хрысціянскіх і агульначалавечых нормаў суіснавання, але і рабіла асобу глыбока духоўнай і справядлівай. Важна ўлічыць і той факт, што Б. Эпімах-Шыпіла і яго вучні выхоўваліся на асновах каталіцкай філософіі, адным з прынцыпаў якой з’яўляецца патрабаванне быць практыкуючым католікам. Нацыянальна-свядомы практыкуючы католік імкнецца да разумнага спалучэння нацыянальнага і рэлігійнага, што, як вядома, не з’яўляецца супярэчэннем. У гэтым была моц праф. Б. Эпімаха-Шыпілы і яго выхаванцаў, заступнікаў, паслядоўнікаў.

Беларускія культурна-асветніцкія гурткі ў духоўных навучальных устаноўах Пецярбурга не былі шматлікімі. А. Станкевіч згадвае, што у 1913 г. гурток

⁹ Stankiewič Ad. Bielaruski chryścijanski ruch. S. 39.

¹⁰ Станкевіч Ад. Праф. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. С. 23.

¹¹ Stankiewič Ad. Bielaruski chryścijanski ruch. S. 40.

у Духоўнай каталіцкай акадэміі быў легалізаваны і налічваў 11 сяброў (з 70 студэнтаў акадэміі)¹².

Б. Эпімах-Шыпіла выступаў каардынатарам беларускіх гурткоў у Пецярбургу, ладзіў сустрэчы на гурткоўскіх сходках, дзе адбываліся знаёмыя клерыкаў са свецкай беларускай інтэлігенцыяй. Часам такія знаёмыя перарасталі ў цеснае супрацоўніцтва і сяброўства. Да прыкладу, Фабіян Абрантовіч, Аляксандар Сак, Аляксандар Астрамовіч і Янка Купала; Адам Станкевіч і Якуб Колас.

“Шыпілаўскую” школу прайшлі дзесяткі клерыкаў духоўнай семінары і акадэміі ў Пецярбургу: Ф. Абрантовіч — архімандрыт, доктар філасофіі, аўтар філасофска-тэалагічных трактатаў “Newmen i modernizm” (1909), “Ко́сциоль і Nauka” (1912), “Бог” (1928), “Чалавек” (1929), рэктар беларускай каталіцкай семінары ў Мінску, адміністратар усходне-візантыйскай місіі ў Харбіне; А. Астрамовіч (Андрэй Зязюля) — беларускі рэлігійны паэт, аўтар зборніка “З роднага загону”; Ільдэфонс Бобіч (Пётра Просты) — доктар тэалогіі, публіцыст, прапаведнік, напісаў і выдаў на беларускай мове “Нядзеляшнія Евангеліі і навукі” (1921—1922. Т. 1—3); Ф. Будзька — публіцыст, выдавец, перакладчык; Вінцэнт Гадлеўскі — сябра Рады БНР, актыўны дзеяч антыпаланізацыйнай палітыкі ў Заходнай Беларусі, аўтар кніг “Гісторыя святая, альбо Біблейная Старога Запавету” (1930) і “Гісторыя святая, альбо Біблейная Новага Запавету” (1933) на беларускай мове, публіцыст, рэдактар, пераклаў на родную мову “Чатыры Эвангеліі і Апостальскія Дзеяньні” (1939); Францішак Грынкевіч — арганізатар і кіраунік Гродзенскага гуртка беларускай моладзі; Адам Лісоўскі, які пашыраў у народзе ідэі Багушэвіча, перакладаў на беларускую мову часткі Новага Запавету; Антон Неманцэвіч — доктар тэалогіі, публіцыст, рэдактар, першы экзарх Грэка-Каталіцкай Царквы на Беларусі; Міхаіл Пятроўскі — актыўны дзеяч БХД, сябра яе Рады Гродзеншчыны і Віленшчыны; А. Станкевіч — рэдактар, публіцыст, даследчык Беларусі, яе гістарычнага, палітычнага, культурнага і рэлігійнага жыцця, аўтар 20 кніг (адна ў рукапісе) і больш за 1000 артыкулаў, дэпутат Варшаўскага сейма; Уладзіслаў Талочка — адзін з найвыдатнейшых беларускіх публіцыстаў першай паловы XX ст., даследчык гісторыі ВКЛ і гісторыі хрысціянства; Андрэй Цікота — архімандрыт, кіраунік Беларускага дома аа. марыянаў у Другі, генерал ордэна марыянаў, апостальскі візітатор і адміністратар усходне-візантыйскай місіі ў Харбіне; Люцьян Хвецька — адзін з арганізатораў БХЗ, рэдактар, выдавец. Многія з іх сталі сапраўднымі паслядоўнікамі апосталаў і вартыя святасці. Ідэя служэння Богу для іх была непарыўнай з ідэяй служэння Радзіме і свайму народу, што і імкнуліся яны давесці сваёй самаахвярнай рэлігійнай і культурна-нацыянальнай працай. І ёсць пэўныя заслугі ў гэтым праф. Б. Эпімаха-Шыпілы, духоўнага бацькі і настаўніка, патрыярха беларускага нацыянальнага адраджэння.

¹² Stankiewiç Ad. Biełaruski chryścijanski ruch. S. 66.

Ірына Багдановіч (Мінск)

РУКАПІСНАЯ ХРЭСТАМАТЫЯ Б. ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ ЯК УНІКАЛЬНЫ ПОМНІК БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Шматгранная культурна-асветніцкая праца славутага дзеяча нацыянальнага адраджэння канца XIX – пачатку XX ст. Б. Эпімаха-Шыпілы здзіўляе і сёння сваёй філалагічнай грунтоўнасцю, прафесійным бачаннем шляхоў і перспектыв развіцця беларускай літаратуры. Адной з найважнейшых галін дзейнасці вучоны лічыў збиранне паэтычных тэкстаў, якія бытавалі ў рукапісах і зредку з'яўляліся на старонках перыядычных выданняў канца XIX ст. Рукапісныя ж варыянты, як правіла, асядалі ў прыватных кніжных зборах праскнутай патрыятычным духам беларуска-польскай шляхты, сведчачы тым самым, што многія маёнткі становіліся асяродкамі духоўна-культурнага жыцця тагачаснай Беларусі.

Збіральніцкая праца Б. Эпімаха-Шыпілы заўсёды ў першую чаргу адзначалася яго даследчыкамі і біёграфамі. Гаворачы пра “сабіранне кніжак і агульныя культурных памятак беларускай мінуўшчыны”, кс. Адам Станкевіч пісаў: “У скромнай сваёй кватэры ў Пецярбурзе (4 лінія, 45–16) грамадзіў Шыпіла рэдкія беларускія, або беларускай справы датычныя, рукапісы, кніжкі і іншыя забыткі”¹. Далей, спасылаючыся на працу Я. Карскага “Беларусы”, ён уда-кладніц: “У Шыпілы аказалася: добрая копія, зроблена з арыгіналу ў Ал. Ельскага, “Залётаў” Марцінкевіча з 1870 г., а так жа рукапісны зборнік беларускіх вершаў, які сабраў той жа Шыпіла ў 1889 г. У склад гэтага зборніку ўваходзяць вершы розных беларускіх, пераважна нязнаных, паэтаў. Між імі ёсьць вершы Фэлікса Тапчэўскага (Фелька з Рукшэні), шляхціца з Лепельшчыны, якія Шыпіла перапісаў з арыгіналу. У тым жа зборніку Шыпілы спатыкаем адзін беларускі верш, які прыпісваюць Яхіму Тамашэвічу”².

Рукапісны зборнік беларускіх вершаў, аб якім ідзе гаворка, дайшоў да нашага часу і захоўваецца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва. Досьць добра вядомы даследчыкам, уяўляе ён сабой агульны сшытак звычайнага памеру і мае назыву: “Беларуская хрэстаматыя: сабраў і ўлажыў Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Піцярборак, 1889”. Пачаўшы рабіць запісы ў пазначаным на тытуле годзе, Браніслаў Ігнатавіч працягваў з перапынкамі гэту справу да 1931 г. — гэта значыць не расставаўся з хрэстаматыйя на

¹ Станкевіч А. Прафэсар Браніслаў Эпімах-Шыпіла: (З яго жыцця і працы) // Калосьсе. 1935. № 2. С. 103.

² Тамсама. С. 104.

працягу сарака двух гадоў. Аднак запісы ў хрэстаматы маюць харктыр выбарачны і не адлюструюць стан развіцця беларускай паэзіі ў пазначанае сара-кагоддзе. Тут няма ні вершаў Ф. Багушэвіча, ні твораў Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, А. Гаруна або паэтаў “маладнякоўскага” і “ўзыышэнскага” кола. Прычына вельмі простая: Б. Эпімах-Шыпіла пачаў весці запісы ў 1889 г., калі друкаваны беларускі тэкст быў рэдкай з’явай, калі яшчэ нават не апублікаваў свае творы Мацей Бурачок, ён жа Сымон Рэўка з-пад Барысава, а пазней — у 1910-я гг., калі ўзнялася моцная хвала адраджэння беларускага друкаванага слова, калі з’яўліся газета “Наша ніва”, паэтычныя кнігі “Жалейка”, “Гусляр”, “Шляхам жыцця” Я. Купалы, “Песні-жальбы” Я. Коласа, “Вянок” М. Багдановіча, альманах “Маладая Беларусь”, да выдання якіх сам Эпімах-Шыпіла меў непасрэднае дачыненне, адпала сама неабходнасць у падобнай рукапіснай хрэстаматыі, якая па задуме павінна была стаць скарбніцай беларускіх паэтычных рарытэтаў XIX ст. — зборнікам унікальным, які дачакаеца пад будучым свайго выхаду ў свет.

Аб незвычайнасці гэтага рукапіснага збору вершаў пісаў у свой час у спецыяльным раздзеле “Хрэстаматыя” аўтар першай манаграфіі, прысвежанай Б. Эпімаху-Шыпіле, Рыгор Семашкевіч: “Хрэстаматыя” з’яўляецца адзіным, унікальным дакументам у гісторыі беларускай літаратуры. Лёс яе, праўда, склаўся не зусім шчасліва. Трапіўшы пасля смерці Эпімаха-Шыпілы да рускага вучонага Пушкарэвіча, а потым да Бэндэ, яна да сённяшняга дня не пападалася на вочы даследчыкам, і хоць большасць з яе твораў ужо апублікавана, цэласнай харктырыстыкі гэтага каштоўнага дакумента не было. Даследчыкі ведалі пра існаванне “Хрэстаматыі”: у пачатку стагоддзя Эпімах-Шыпіла паказваў яе акадэміку Я. Карскаму, а той выкарыстаў некаторыя матэрыялы “Хрэстаматыі” ў сваёй працы “Беларусы”³. Сапраўды, Р. Семашкевіч упершыню зрабіў літаратуразнаўчы аналіз хрэстаматыі, пракаменціраваўшы многія з уключаных у яе твораў, прывёўшы шмат цытат, зрабіўшы заключэнне аб агульнай каштоўнасці і значнасці рукапісаў, многія з якіх ужо трывала ўвайшлі ў залаты фонд беларускай паэзіі XIX ст. Аднак з хрэстаматыяй яшчэ і дагэтуль звязана шмат літаратурных загадак і таямніц. Некаторыя з іх удалося разгадаць у нядыўні час, аб чым будзе сказана ніжэй, іншыя ж патрабуюць далейших даследчыцкіх пошукаў. Але звернемся непасрэдна за пажоўкльых старонак унікальнага сышткта.

Хрэстаматыя змяшчае дваццаць сем тэкставых адзінак, пятнаццаць з якіх маюць адпаведную нумарацію, астатнія перапісаны без захавання нумара. Пачынаецца яна тэкстам вядомага і шырока распаўсюджанага на Беларусі XIX ст. народнага рэлігійнага гімна “О, мой Божа! веру Табе...”, змешчанага пад называй “Песня” (№ 1). Верш перапісаны лацінкай, пад ім пазначана: “Спісана ў чэрвені месяцы 1889 г. у Селігорах у п. В. Мяніцкага з карткі друкаванай.

³ Семашкевіч Р. М. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Мн., 1968. С. 17–18.

Песня гэта надрукавана ў Шэйна”⁴. Пад нумарам 2-м у хрэстаматыі змешчана знакамітая “Гутарка старога дзеда”, таксама перапісаная ў канцы чэрвяня 1889 г. у Селігорах у В. Мяніцкага, як адзначаў вучоны — “з друкаванага ў Парыжу 1862 г. лютага 27 (15) дня экземплярыку”⁵. Адтуль жа і ў той жа час у Селігорах Мяніцкага быў перапісаны і трэці знакаміты верш XIX ст. — “Добрыя весці” У. Сыракомлі, але, вядома ж, тады без прозвішча аўтара. У Селігорах Эпімахам-Шыпілам быў адабраны для хрэстаматы яшчэ адзін верш — пад № 9 — “Езус Цвяцінскому скарга на Доўмантаў”, які ён перапісаў у Востраве (Ostrowiu) 9 жніўня 1890 г. з паметай, што гэта нібыта твор Іахіма Тамашэвіча. Упершыню на верш звязану́ ўвагу Р. Семашкевіч, які працытаваў яго ў кнізе і даў аналіз ідэйна-мастацкага зместу⁶. Аўтарства I. Тамашэвіча даказваецца на падставе заўвагі да твора Эпімаха-Шыпілы. Больш падрабязных звестак пра аўтара пакуль няма. Такім чынам, Эпімах-Шыпіла заклаў асновы сваёй хрэстаматы ў амаль нязнаным яшчэ нядайна даследчыкам літаратурны майстру Селігоры, дзе жыў невядомы (“нейкі”, як пісаў Р. Семашкевіч) пан Вінцэнт Мяніцкі, які збіраў у сваю бібліятэку беларускія паэтычныя рагытэты. Сёння загадковая асоба блізкага суседа Б. Эпімаха-Шыпілы на Лепельшчыне, бібліяфіла і гісторыка, буйнога землеўласніка і ўладальніка старажытнай бібліятэкі В. Мяніцкага, рыцарска-шляхцецкія карані якога сягаюць у глыбіню XV ст., ідэнтыфікавана і апісана намі ў некалькіх навуковых працах, да якіх адсылаем зацікаўленага чытача⁷.

Некалькі твораў у хрэстаматыю Б. Эпімах-Шыпіла перапісаў з папулярнай у канцы XIX ст. рускамоўнай газеты “Минский листок”, якая часам змяшчала беларускамоўныя творы. Адтуль былі перапісаны тэксты ананімнай паэмы “Тарас на Парнасе” пад называй “Тарас” (№ 4) лацінскім літарамі ў тым жа 1889 г.; пад № 8 — папулярны верш У. Сыракомлі “Паштальён” у перакладзе Я. Лучыны пад называй “Ямшчык” (лацінскі шрыфт), апублікаваны ў газэце ў 1890 г. (№ 19); пад № 13 — жартуюная з элементамі парадыйнасці паэма “Сцяпан і Таццяня” А. О. Шункевіча (псеўданім М. Марозіка)⁸ — таксама лацінкай, тэкст, надрукаваны ў 1889 г. (№ 18), быў перапісаны ўжо ў Пецярбургу 27 кастрычніка 1890 г.; а пад № 14 — верш Я. Лучыны “Вясновай пайрой”, таксама апублікаваны ў “Минском листкі” ў 1889 г. (№ 20).

⁴ БДАМЛіМ. Ф. 66., вол. 1, адз. зах. 1256, арк 3.

⁵ Тамсама. Арк. 9.

⁶ Семашкевіч Р. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. С. 29–32. Гэты твор змешчаны таксама ў кн.: Беларуская літаратура XIX ст.: Хрэстаматыя / Склад. А. А. Лойка, В. П. Рагойша. 2 выд., перапрац. Мн., 1988. С. 319, 471–472.

⁷ Багдановіч І. Жывы струменьчык адраджэння: Браніслаў Эпімах-Шыпіла і селігорская бібліятэка Вінцэнта Мяніцкага // Літ. і мастацтва. 1999. 15 студз.; Багдановіч І. Старонка духоўнай культуры Полаччыны: Вытокі рукапіснай хрэстаматы Б. І. Эпімах-Шыпілы // 480 год беларускага кнігадрукавання: Матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытанняў. Мн., 1998. С. 237–241.

⁸ Твор апублікаваны У. Казберуком у гісторыка-літаратурным зборніку “Шляхам гадоў”. Мн., 1994. С. 185–194.

Трэцяя ўмоўная група твораў у хрэстаматы звязана з прозвішчам Фелікса Тапчэўскага, які трапіў у гісторыю беларускай літаратуры XIX ст. і заняў у ёй сваё месца толькі дзякуючы запісам у хрэстаматы Эпімаха-Шыпілы. У ёй змешчана пяць паэтычных тэкстаў згаданага аўтара, які карыстаўся псеўданімам Хвэлька з Рукшэніц: № 5 — “Саўсім ня тое, што было”, № 6 — “Грошы і праца”, № 7 — “Ён і яна”, № 11 — “Вечарынка”, № 12 — “Панскае ігрышча”. Першыя тры вершы, як пазначана ў заувагах Эпімаха-Шыпілы, ён перапісаў з аўтографаў аўтара, напісаных рускімі (№ 5) і лацінскімі (№ 6—7) літарамі, атрыманых ім ад п. Аскеркаў у Ляонаўшчыне і перапісаных у Востраве (Ostrowiu або Ostrowie) 25 і 28 ліпеня 1890 г. Апошні верш (№ 12) быў таксама ўзяты ў Ляонаўшчыне ад пані Міхаліны Стасёвай Аскеркавай, уроджанай Давідсон, 25 красавіка 1889 г. і перапісаны ў Пецярбургу 25 кастрычніка 1890 г. Эпімах-Шыпіла параўноўвае гэты тэкст з надрукаваным у № 70 “Віленскага вестніка” ў 1889 г. варыянтам, падпісаным “Ів. Сиротко”, прыводзіць розначытанні тэкстаў.

Творы Ф. Тапчэўскага былі ўважліва прааналізаваны Р. Семашкевічам. Іх прыводзяць з каментарыямі складальнікі новай хрэстаматы “Беларуская літаратура XIX стагоддзя” (1988) А. Лойка і В. Рагойша. Месца нараджэння твораў Ф. Тапчэўскага — Ухвішча, дзе ён, як піша Р. Семашкевіч, быў панскім аканомам у маёнтку А. Сялявы.

З іншых твораў XIX ст. у хрэстаматыю Эпімаха-Шыпілы трапілі: № 10 — “Вясна”, вядомы ананімны твор “Вясна голад перапала...” без якіх-небудзь памет перапісчыка; № 15 — “Да Далярфіны Патоцкай”, паводле заувагі Эпімаха-Шыпілы, верш графа Зыгмунта Красінскага, які пераклаў з польскай мовы Станіслав Гласка (гэты твор вучоны перапісаў у маёнтку графа Забельлы Белае ў Лепельскім павеце 2 жніўня 1891 г.); № 16 — верш “На памятку зычліваму для сям’і” з адзінай паметай “Вільня, 14.VII.1900”; № 17 — “Расказ Доўгага Гарасіма” — першы твор, перапісаны кірыліцай, без ніякіх памет вучонага.

Што датычыць верша “Вясна” (№ 10), то ў зборах Эпімаха-Шыпілы меліся запісы ранейшага часу, сярод якіх быў і тэкст гэтага верша з паметай: “Спісана з вуснаў Гелены з Мерэцкіх з Люцына. Чэрвень месец, 1887, у С.-Пецярбургу”. Відавочна з гэтага асобніка і быў перапісаны тэкст у хрэстаматыю. Верш “Да Далярфіны Патоцкай” абмінуў увагай у сваёй кнізе Р. Семашкевіч, затое яго ўпершыню апублікаваў В. Рагойша ў хрэстаматы “Беларуская літаратура XIX стагоддзя”, зазначыўшы, што верш “выяўляе чыста інтывімныя настроі” і што невядома, хто такі Станіслав Гласка. Гэты таленавіты пераклад сапраўды ўражвае сваім лірызмам, тонкай перадачай адценняў настрою. Далярфіна Патоцкая — вядомая постаць на культурна-гістарычным небасхіле XIX ст.: яна карэспандэнтка Ф. Шапэна, знаёмая А. Міцкевіча. Ананімны верш “На памятку зычліваму для сям’і” (№ 16), якім завяршаецца ў хрэстаматы Эпімаха-Шыпілы XIX стагоддзе, прысвеченны Ф. Багушэвічу і напісаны ў сувязі з яго смерцю. Аўтарства яго цяпер прыпісваецца Зыгмунту

Нагродскаму⁹, — чалавеку, вядомаму ў асяроддзі Мацея Бурачка, блізкаму яго сябру і актыўісту культурна-асветнай, грамадскай дзейнасці канца XIX — пачатку XX ст. На думку Г. Кісялёва, “найбольшае значэнне маюць творы Ф. Тапчэўскага, верш I. Тамашэвіча “Езусу Цвяцінскому скарга на Доўмантаў”, прысвечаны Ф. Багушэвічу ананімны верш “На памяць зычліваму для сям’і”¹⁰.

Наступныя старонкі хрэстаматыі запаўняліся Эпімахам-Шыпілам ужо ў ХХ ст. Новую грамадскую энергію, рэвалюцыйна-абнаўленчы настрой вястуюць два знакамітых вершы Цёткі — “Мора” (№ 18) і “Хрэст на свабоду” (№ 19), якія былі наклеены складальнікам і ўяўляюць сабой друкаваныя ўлёткі, выдадзенны ў Вільні Камітэтам Беларускай сацыялістычнай грамады 31 кастрычніка 1905 г. Дамінантай заключнага цыкла твораў у хрэстаматыі з’яўляецца верш Альберта Паўловіча “Сумная восень” (№ 20), напісаны аўтарам, як сведчыць запіс Эпімаха-Шыпілы, 7 траўня (мая) 1924 г. Гэты верш — лірычная споведź душы паэта, які перажывае “вячэрні” перыяд жыцця. Верш моцна крануў, можна сказаць, уразіў Эпімаха-Шыпілу, аказаўся балюча-сугучным яму па настрою. Невядома, з якой крыніцы ён перапісаў тэкст, магчыма, ад аўтара, з якім хутчэй за ўсё быў знаёмы, а можа, з асобніка, які А. Паўловіч даслаў у 1927 г. ленінградскаму даследчыку беларускай літаратуры Л. Клейнбарту разам са сваёй аўтабіографіяй¹¹. Усе даследчыкі, як правіла, абміналі апошнія запісы шыпілайскай хрэстаматыі. Цяжка сказаць, чаму. Магчыма, А. Паўловіч бачыўся ім досьціць другараднай постаццю беларускай паэзіі ХХ ст., магчыма ж, праста па свайму зместу яны заставаліся ў межах XIX ст. Такім чынам парушалася цэласнасць успрынняцца самой хрэстаматыі. Бо для Эпімаха-Шыпілы гэты верш А. Паўловіча, можна сказаць, быў ключавым, вызначальным у 20—30-я гг., і вучоны, бяспрэчна, лічыў яго паэтычным шэдэўрам. Аб гэтым сведчыць тое, што Шыпіла змясціў два пераклады верша А. Паўловіча на рускую мову: № 21 — “Унылая осень” (“Вольный перевод Леона Шах-Паронианца” з датай 3—16 кастрычніка 1926); і № 22 — “Печальная осень” (“Перевод Евгения Николаевича Аленицына. Х. 1925”). Мала што пакуль можна сказаць пра перакладчыкаў: Леан Шах-Параніянц прафесійна займаўся літаратурнай крытыкай, ён аўтар некалькіх кніг, сярод якіх “Лірика Жуковскага, Пушкина, Лермонтова” (СПб., 1904. 2—3 изд.) і “Критик-самоўбітник Аполлон Александрович Григорьев: (К XXXV-летию со дня его смерти). Біографіческий очерк” (СПб., 1899). Цікава, што экземпляр апошній

⁹ Гл.: Рагойша В. Кантакты. Мн., 1982. С. 44—51.

¹⁰ Кісялёў Г. В. Ад Чачота да Багушэвіча: Проблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст. Мн., 1993. С. 88.

¹¹ Намі была зроблена публікацыя гэтых невядомых вершаў А. Паўловіча, у тым ліку і верша “Сумная восень”, з архіва Л. М. Клейнбарты, які захоўваецца ў Інстытуце рускай літаратуры (Пушкінскім доме) у Санкт-Пецярбургу. Гл.: Багдановіч І. Неадкрыты лірык: Паўловіч А. З лірычных вершаў // Шляхам гадоў. Мн., 1990. Вып. 2. С. 206—216.

кнігі, які захоўваецца ў Аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы НАН Беларусі, быў падораны аўтарам 7 красавіка 1920 г. “Глубокоуважаемому Николаю Степановичу Гумилеву на добрую памяять от душевно преданного автора”, як сведчыць адпаведны аўтограф. Гэта, можа быць, прыватная згадка пашырае наша ўяўленне пра кола тых людзей, якія мелі зносіны з дзеячамі беларускага адраджэння і беларускай нацыянальнай культуры ў Пецярбургу — з тым жа Эпімахам-Шыпілам. Апрача гэтага, на экземпляры верша “Сумная восень”, дасланага Л. Клейнбарту ў Ленінград, унізе А. Паўловіч прыпісаў: “В письме Льва Мих[айловича] Шаха-Паронианца 3/16 октября 1925 г. я получил два перевода на русский язык: его же и инж[енера] Евг[ения] Никол[аевича] Аленицына”. З гэтага вынікае, што абодва пераклады былі зроблены ў 1925 г., а таксама, што паміж А. Паўловічам і Л. Шах-Пароніянцам існавалі нейкія жыццёвыя ці творчыя ўзаємасувязі.

Пра Яўгенія Аляніцына пакуль што з пэўнасцю можна сказаць, што ён быў “інжынерам” і паходзіў з Вяткі, бо, тлумачачы ў сваім перакладзе ў 5-й стратве слова “огород”, зрабіў заівагу: “На моей родине “Вятка” под словом “огород” разумеют часто “изгородь” поля или луга, Евг. Ал[еницын]”¹². Апошнія запісы ў хрэстаматы, зробленыя ў 1931 г., сведчаць аб тым, што настроі паўловічаўскай “сумнай восені” не пакідалі Б. Эпімаха-Шыпілу. Яны, відаць, суцішлі сваім журботным лірызмам боль яго душы, калі ён, адзінокі, хворы, знясілены, быў выкінуты з Беларусі і вярнуўся ў Ленінград пасля гвалтоўнага працэсу над “нацдэмамі” ў 1930–1931 гг. Эпімах-Шыпіла зрабіў уласныя таленавітыя пераклады ўпадабанага ім верша А. Паўловіча на польскую (№ 26 — “Poseępna jesień”) і на нямецкую мовы (№ 27). Пры гэтым ён узмацніў, згусціў семантыку слова “сумная”, выкарыстаўшы ў польскім перакладзе слова “poseępna”, што значыць “змрочная” (па-руску “угрюмая”). Такім чынам, магчыма, знаходзіў выйсце настрой яго душы. Гэтым, уласна, і заканчваецца славутая шыпілаўская хрэстаматыя.

Аднак былі яшчэ тры тэксты адзінкі, змешчаныя паміж рускім і польскім перакладамі верша А. Паўловіча. Творы не маюць ніякіх памет: ні аўтара, ні дат, ні назвы (першыя два вершы). Уласна кажучы, гэта адзін верш у яго рускім і беларускім варыянтах: № 23 — “Годы проносятся. Грустная, бледная...” і № 24 — “Годы праносяцца... Сумная, бледная...”. Прывядзем беларускамоўны варыянт, зважаючы на тое, што раней даследчыкі атміналі згаданыя тэксты:

Годы праносяцца... Сумная, бледная
І пахіліўшы ўніз галаву,
Вяне ў цішы мая моладасць бедная,
Быццам той квет на лугу.

¹² БДАМЛіМ. Ф. 66, воп. 1, адз. зах. 1256, арк. 47 адв.

Сэрца без ласк, без кахання прыхільнага
Стыгне паволі ў грудзі;
Ні прайснення, ні шчасця прымільнага
Следу няма ўперадзі.

Недзе ў тумане былога далёкага
Мілай цень прамігне,
І ледзь на момант з пагляду глыбокага
Сэрца трывожна ўздрыгне.

Слёзы надыйдуць, ды горда-халодная
Цень лёгка счэзне, і зноў
Сэрца сціскае нура безысходная,
Стыгнуць і слёзы і кроў.¹³

Рызыкую выказаць гіпотэзу, што прыведзены верш, як і яго рускамоўны адпаведнік, ёсьць уласны паэтычны твор самога Б. Эпімаха-Шыпілы, у якім ён выліў свой тагачасны “вячэрні” настрой. Па духу гэты твор блізкі да верша “Сумная восень” А. Паўловіча, пад магічным уплывам якога знаходзіўся вучоны і які даў штуршок яго паэтычнаму натхненню. Тое, што сам Эпімах-Шыпіла мог быць аўтарам паэтычных твораў, добра стасуецца з яго грунтоўнай філалагічнай адукаванасцю, з яго перакладчыцкай дзейнасцю, а таксама душэўнай чуласцю, тонкасцю ўспрымання мастацкіх тэкстаў. На думку аб аўтарстве самога Эпімаха-Шыпілы наводзяць таксама яго заўсёднія дакладныя паметы пад тэкстамі ва ўсей хрэстаматыі. Тым больш дзіўна, што ў канцы 20-х гг., калі ананімнасць паэтычных тэкстаў ужо не была характэрнай з’явай, ён перапісвае яўна аўтарскі паэтычны тэкст на дзвюх мовах, пакінуўшы яго без усякай атрыбуцыі. Так ён мог паставіцца толькі да ўласнага тэкста, тым больш матывы і вобразы яго былі сугучны яго тагачаснаму настрою. Мена-віта такой бачыцца разгадка гэтай таямніцы шыпілаўскай хрэстаматыі.

Яшчэ адзін верш — “Вячэрняя песня” (№ 25) быў перапісаны лацінкай пад тэкстамі абодвух вышэй згаданых вершаў і пакінуты вучоным без усякага каментарыю. Р. Семашкевіч звярнуў увагу на гэты верш, прывёўшы яго ў кірылічным варыянце і заўважыўшы: “Гэта не фальклорны твор, хаця фальклорныя прыёмы ў ім выкарыстаны. Прозвішча аўтара ў “Хрэстаматыі” не ўказваеца. Бяспрэчным застаецца толькі адно — верш напісаны здольным чалавекам”¹⁴. Такім “здольным чалавекам” таксама мог аказацца сам Эпімах-Шыпіла, зрабіўшы фальклорную стылізацыю. Тое ж, што вучоны любіў вершаваныя практикаванні, пацвярджаецца яго таленавітымі перакладамі верша А. Паўловіча, дзе ён сваё аўтарства засведчыў.

Засталося яшчэ зрабіць заўвагу аб tym, што шаноўны Р. Семашкевіч памылкова сцвердзіў наяўнасць у хрэстаматыі Эпімаха-Шыпілы верша А. Плу-

¹³ БДАМЛіМ. Ф. 66, вол. 1, адз. зах. 1256, арк. 49.

¹⁴ Семашкевіч Р. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. С. 34.

га “Да В. Марцінкевіча. Аўтара твораў на беларускім дыялекце” і нават прывёў з яго цытату з каментарыем¹⁵. Такога верша ў хрестаматыі няма, відавочна, ён выпадкова трапіў да даследчыка з нейкай іншай крыніцы.

Падсумоўваючы вынікі нашых разважанняў, зазначым, што хрестаматыя Б. Эпімаха-Шыпілы па характару змешчаных там матэрыялаў застаецца унікальной крыніцай паэтычных тэкстаў, каштоўнай сваімі каментарыямі. Многія тэксты з яе старонак ужо занялі сваё выдатнае месца ў беларускай літаратуры. Аднак нераўнамернасць увагі даследчыкаў да змешчаных там паэтычных твораў, а таксама многія тэкставыя і аўтарскім загадкі, якія яшчэ застаюцца, вымагаючы новага падыходу да вывучэння шыпілauскага рукапіснага зборніка, а менавіта разгляду тэкстовых адзінак хрестаматыі ў іх узаемазвязанай цэлласнасці, вывучэння ўсёй хрестаматыі як унікальнага рукапіснага помніка беларускай літаратуры XIX – пачатку XX ст. У сувязі з такім падыходам напрэдай бачыцца задача грунтоўнага навуковага каментаванага выдання хрестаматыі ў факсімільным узнаўленні з адначасовай падачай тэкстаў у сучасным графічным выглядзе. Такое выданне было бы выдатным помнікам яе аўтару — самаахвярнаму вучонаму і падзвіжніку нацыянальнага адраджэння.

¹⁵ Семашкевіч Р. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. С. 32.

Лізавета Фурс (Ветрына, Беларусь)

ПАРАЎНАННЕ ХРЭСТАМАТЫЙ Б. ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ І А. РЫПІНСКАГА

У Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва захоўваецца вядомая даследчыкам рукапісная “Беларуская хрэстаматыя”, якую сабраў і ўклаў, як пазначана на вокладцы, вядомы дзеяч на ніве беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння Б. Эпімах-Шыпіла.

Хрэстаматыя складаецца з 25 твораў, беларускіх вершаваных тэкстаў, якія занесены ў спецыяльна выдзелены для гэтага сшытак. Як сведчаць даты дакумента, пачаў Эпімах-Шыпіла запісы летам 1889 г. на роднай сваёй Лепельшчыне, апошнія ж запісы былі зроблены ў канцы яго жыцця — у 1931 г. Вокладка мае наступны загаловак лацінкай:

“1. Песнь
О мой Божа! веру Табе!
Беларуская хрэстаматыя
Сабраў і ўлажыў
Браніслаў Эпімах-Шыпіла
Піцярборак. 1889 г.”

Хрэстаматыя А. Рыпінскага ўяўляе сабой два зборнікі ў трох тамах¹. Зборнікі ў 16-ю долю аркуша, нумарацыі старонак няма. На некаторых з іх, асабліва ў пачатку тамоў, ёсьць прыkleенныя папяровыя стужкі, дзе на зялёным фоне чорнымі літарамі напісана “Аляксандр Рыпінскі”, што замяняла штэмпель аўтара, месцамі ёсьць авальныя штамп бібліятэкі, у якой захоўваліся рукапісы. Першы і другі тамы разбітыя самім аўтарам на тры часткі (на страницы ўнутры аднаго зборніка пазначана: частка II. Творы літаратурныя; другі том пачынаецца загалоўкам: “Частка III. Прадмовы”).

Час і месца перапісвання твораў у абедзвюх хрэстаматыях можна вызначыць па паметах. У хрэстаматыі А. Рыпінскага ў першым і трэцім тамах маюцца храналагічныя і тапаграфічныя пазначэнні. Гэтыя паметы двух родаў: у канцы ўласных прадмоў і ў канцы перапісаных твораў.

Так, пад прадмовамі:
Вітебск, 1865.
Вітебск, 1872.

¹ Пры супастаўленні аўтар абавіралася на апублікованае В. Скарабанам апісанне хрэстаматыі А. Рыпінскага, зробленае М. Піятуховічам. Гл.: Шляхам гадоў / Укл. Г. Кісялёў. Мн., 1990. [Вып. 1]. С. 212–274.

Пісаў у Строганах 1877 г. А. Рыпінскі.

Пад творамі:

1855, 15 кветня, Гарадок. “Тарас на Парнасе”.

Вітебск, 1862. “Ігнат Слінка” [“Імянінае віншаванне Ігната Слінкі”].

Лондан. 1853. “Нячысцік”.

Даты і пазначэнні мясцовасцей, дзе пісаў А. Рыпінскі свае прадмовы (1864–1877), — Віцебск і Строганы. А пад творамі — час напісання твора, а не час перапіскі. Творы былі напісаны ў 1853–1862 гг., а перапісаны Рыпінскім значна пазней.

Паметы ў хрэстаматы Эпімаха-Шыпілы, як і ў хрэстаматы Рыпінскага, ёсць, але яны ўказваюць на час перапісання твора, а не на час яго напісання, на месца перапісання: Пецярбург, Вільня, Селігоры, адкуль перапісваўся (з “Мінскага листка” — “Тарас на Парнасе”, “Ямшчык”).

Так, звяртаюць на сябе ўвагу паметы, зробленыя Эпімахам-Шыпілам пад першым вершам-песняй “О, мой Божа! веру Табе!”: “Спісана ў чэрвені 1889 г. у Селігорах у п. Вінцэнта Мяніцкага з карткі друкаванай”. У той жа час і там жа былі перапісаны “Гутарка старога дзеда” і верш “Добрая весці”.

Аб tym, who такі пан Мяніцкі з загадковых Селігор, распавядае Ірына Багдановіч у “Матэрыялах Трэціх Скарэнаўскіх чытанняў” (Беларусіка. Кн. 9. Mn. 1998) і артыкуле “Жывы струменьчык адраджэння” (Літ. і мастацтва. 1999. 15 студз.). З іх вынікае, што ўладальнік маёнтка Селігоры быў адукаваным і цікавым чалавекам, які збіраў дакументы, беларускія стародрукі XIX ст. і, магчыма, валодаў каштоўнай бібліятэкай.

Летам 1999 г. краязнаўцы музея зрабілі экспкурсію ў Селігоры, на месца былога маёнтка пана Мяніцкага. Ад маёнтка цяпер захавалася толькі месца і памяць людзей-старажылаў вёскі, пагорак, дзе стаяла хата, у якой жылі людзі, што служылі ў Мяніцкага.

Маёнтак Селігоры Лепельскага павета (абслугоўвала яго былая пошта Варонічы) знаходзіўся зусім недалёка ад радзіннага фальварка Б. Эпімаха-Шыпілы Залессе. Суседства паклала пачатак сяброўству. Відавочнымі былі беларускія зацікаўленні абодвух. Можна меркаваць, што ўлетку Эпімах-Шыпіла звычайна наведваўся на бацькаўшчыну і ў адзін з такіх прыездаў у чэрвені 1889 г., сустрэўшыся з даунім знаёмым, суседам, старэйшым за яго на дзевяць гадоў, Вінцэнтам Мяніцкім, даведаўся аб tym, што той даўно збірае беларускія творы, якія ананімна і рукапісна распаўсюджваліся сярод адукаванай беларускай шляхты. Такім чынам, магчыма, і ўзнік пачатак рукапіснай хрэстаматыі, якую Б. Эпімах-Шыпіла будзе папаўняць новымі творамі амаль да канца жыцця.

Так з памет пад творамі выяўляюцца прыяцельскія сувязі аўтара хрэстаматыі і месцы яго вандровак.

Прыяцельскія сувязі А. Рыпінскага бачны з яго прадмоў, дзе згадваюцца Банькоўскі, які даў перапісаць украінскую песню “Рэкрут”, значная колькасць беларускіх шляхціцаў: Зянон Харошча, Холад, Юрэвіч, Манькоўскі (яму пры-

пісваецца “Энеіда навыварат”). У пашыраным выглядзе ён даў пра апошняга звесткі ў прадмове да “Энеіды навыварат”.

Указанне біографічных звестак пра беларускіх пісьменнікаў у Рыпінскага носіць невыпадковы характар. Ён сістэматычна займаўся збораннем біографій беларускіх аўтараў. Бачна, што рукапісы А. Рыпінскага больш поўна і шырока прадстаўляюць перапісаны твор: тут і звесткі аб аўтарах, і даты, і ўказанні мясцовасцей. У хрэстаматый ж Эпімаха-Шыпілы адсутнічаюць біографічныя даведкі аб аўтарах.

Некалькі слоў пра змест хрэстаматый. Хрэстаматыя Шыпілы складаецца з 25 літаратурных твораў (аўтарскіх і ананімных), якія запісаны ў спецыяльна адведзены для гэтага сыштак. Тут прадстаўлены наступныя творы і іх аўтары: У. Сыракомля, верш “Добрая весці”, “Сцяпан і Таццяна” А. Шункевіча, вершы “Вясновай парой” Я. Лучыны, “Мора”, “Хрест на свабоду” Цёткі, адзін з лепшых узороў лірыкі Альберта Паўловіча верш “Сумная восень” у арыгінале і з двума перакладамі на рускую мову розных аўтараў, а таксама ўласны пераклад на польскую мову, верш Зыгмунта Нагродскага, прысвечаны памяці яго сябра Ф. Багушэвіча “На памятку зычліваму для сям’і”, “Езусу Цвяцінскаму скарга на Доўмантаў” Іахіма Тамашэвіча. Асаблівая заслуга Эпімаха-Шыпілы ў тым, што ён збярог памяць пра паэтаў Віцебшчыны — Ф. Тапчэўскага і І. Тамашэвіча. Пра кожнага з іх сабраны матэрыйял і аформлены стэнд у нашым музеі. На магілу паэта-земляка Фелікса Тапчэўскага (псеўданім Хвэлька з Рукшэніц) праведзена экспкурсія. Гэты паэт, ураджэнец фальварка Будзішча (Лёсава), памёр ва Ухвішчы 17 снежня 1892 г., маючы 54 гады. Пахаваны на каталіцкай частцы Кашчанскіх могілак бліз Рукшэніц (цяпер зліліся з в. Глыбачка). Адшкуаў магілу Іван Васільевіч Законнікаў разам з настаўнікам Глыбачанскай школы Папельскім. (Матэрыйял аб гэтым змешчаны ў кнізе Г. Каҳаноўскага “Адчыніся, таямніца часу”. Мн., 1984). У “Літаратуры і мастацтве” быў надрукаваны верш Рыгора Барадуліна “Камень Фелікса Тапчэўскага” з прысвячэннем І. Законнікаў.

Хрэстаматыя Рыпінскага заключае ў сабе ўласныя творы самога аўтара (балада “Нячысцік”), прадмовы, перапісаныя ім беларускія і ўкраінскія фальклорныя творы, помнікі мастацкай літаратуры XIX ст. (15 літаратурных твораў, якія бытавалі ў асяроддзі шляхты).

Па зместу сярод літаратурных твораў у абедзвюх хрэстаматыях можна вылучыць гумарыстычныя творы, маральна-дыдактычныя, з сацыяльным зместам. “Тарас на Парнасе” перапісаны і Рыпінскім і Эпімахам-Шыпілам. Эпімах-Шыпіла падае яго з паметай, што ён спісаны з “Мінскага листка” (1889. № 37), без указання аўтара, у Рыпінскага памета: “1855 г., Гарадок”. Ён жа падае новыя цікавыя звесткі пра аўтара і генезіс гэтага твора. У яго рукапісে перад прадмовай ёсьць загаловак: “Тарас”. Аповед Канстанціна Вераніцына”. Рыпінскі выказвае здагадку, што Вераніцын — гэта псеўданім, пад якім хаваецца аўтар з асяроддзя польскай шляхты.

Даследчык Васіль Мачульскі зазначаў, што тэкст А. Рыпінскага найбольш стары, адносна несапсанаваны, лічыў яго “больш блізкім да арыгіналу”. У тэксце ёсьць строфы, якія больш нідзе не сустракаюцца.

Да першай групы (гумарыстычныя творы) з хрэстаматы А. Рыпінскага адносяцца “Рабункі мужыкоў”, “Энеіда навыварат”, “Тарас на Парнасе”, “Дзед і баба”, “Жыдоўскі парабак Сямён і што яму слыхалася ў карчме”, “Гулянка мужыцкая”, “Два д’яўлы”, у хрэстаматы Б. Эпімаха-Шыпілы — “Тарас на Парнасе”, “Расказ Доўгага Гарасіма”.

Маральна-дыдактычную накіраванасць у хрэстаматы Рыпінскага маюць балада “Нячысцік”, “Казанне ксяндза Антона Грамыкі”, у хрэстаматы Б. Эпімаха-Шыпілы — “Езусу Цвяцінскаму скарга на Доўмантаў”, “На памятку зычліваму для сям’і”.

Сацыяльным зместам напоўнены творы “Забытак”, “Бондар Савасцей”, “Ігнат Слінка”, “Вясна голад перапала…”, “Адвячорак”, “Аказія ў карчме пад Фальковічамі” ў хрэстаматы А. Рыпінскага, творы Цёткі “Мора” і “Хрэст на свабоду” — у хрэстаматы Б. Эпімаха-Шыпілы.

Р. Семашкевіч даследаваў тэксты “Беларускай хрэстаматы” Эпімаха-Шыпілы і зрабіў слушны вывод, што, “як у люстры, у хрэстаматы адбіліся складаныя вузлавыя пытанні літаратурнага, грамадскага жыцця Беларусі”. Так, у хрэстаматы Эпімаха-Шыпілы ў творах Цёткі рэвалюцыя 1905 г., у “Тарасе на Парнасе” — барацьба ў рускай літаратуры ў XIX ст.; у хрэстаматы А. Рыпінскага адлюстраваны адносіны польскай шляхты да вайны 1812 г. (“Бондар Савасцей”).

Творы ў хрэстаматы Эпімаха-Шыпілы перапісаны па-беларуску (“Расказ Доўгага Гарасіма”, “Сумная восень” А. Паўловіча, пяць вершаў Ф. Тапчэўскага, верш “Гады праносіцца”), па-руску (пераклады верша Паўловіча “Сумная восень” — “Унылая осень”, “Печальная осень”), па-польску (пераклад Б. Эпімаха-Шыпілы верша Паўловіча “Сумная восень”).

Хрэстаматы А. Рыпінскага напісана лацінкай.

Як бачна, рукапісныя зборнікі А. Рыпінскага і Б. Эпімаха-Шыпілы — гэта ўнікальныя беларускія альманахі, якія збераглі для нашчадкаў творы беларускіх аўтараў XIX ст. Таму мы абавязаны зберагаць памяць пра тых, хто дапамагаў нам захаваць літаратуру, мову, радзіму.

Зямля наша плодная, а што на ёй узрасце — пустазелле ці каштоўная расліна — залежыць не толькі ад сонца і дажджу, але і саміх душ чалавечых.

Ганна Запартыка (Мінск)

ТАЯМНІЦА КАНВЕРТА Б. ЭПІМАХА-ШЫПЛЫ

Браніслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла з маладых гадоў захапіўся збірannем матэрыялаў па гісторыі, літаратуры, этнаграфіі, фальклору. Марыў стварыць беларускі музей. Зробленыя ім копіі паспрыялі захаванню дзесяткаў помнікаў беларускай літаратуры. Яго унікальная хрэстаматыя данесла да нас паэтычныя творы Ф. Тапчэўскага, У. Сыракомлі, А. Паўловіча, Я. Лучыны, А. Плуга, некаторыя ананімныя творы. У 1893 г. ім была зроблена рукапісная копія п'есы “Залёты” В. Дуніна-Марцінкевіча і дзякуючы гэтаму не стравана. Сярод яго скарбаў быў рукапіс зборніка “Скрыпачка беларуская” Ф. Багушэвіча, многія творы Цёткі, Я. Купалы і інш. Сёння, на жаль, большасць з яго асафістага архіва і бібліятэкі расцярушана. Толькі невялічкія частачкі яго ба-гаццяй і дакументаў, звязаных з яго жыццём і дзеянасцю, маюць Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, Архіў Расійскай акадэміі на-вук у Санкт-Пецярбургу, Архіў Інстытута рускай літаратуры Расійскай ака-дэміі на-вук, Дзяржаўны архіў Ленінградскай вобласці, Цэнтральная бібліятэ-ка Акадэміі на-вук Літвы, Цэнтральная на-вуковая бібліятэка Нацыянальнай ака-дэміі на-вук Беларусі, некаторыя музеі Рэспублікі Беларусь.

Беларускаму дзяржаўнаму архіву-музею літаратуры і мастацтва, дзякую-ючы архіўнаму фонду Л. Бэндэ (ф. 66), належалаць “Беларусская хрэстаматыя”, укладзеная Б. Эпімахам-Шыпілам, перапісаныя ім “Залёты” В. Дуніна-Мар-цінкевіча і “Пан Тадэвуш” А. Міцкевіча ў перакладзе В. Дуніна-Марцінкеві-ча, спіс беларускіх твораў, выдадзеных да 1917 г., складзены збіральнікам, яго паштоўка з Ветрына ў “Нашу ніву” і ліст да Я. Дылы, матэрыялы суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца” і інш. У гэтым жа фондзе пад № 1345 значыцца справа пад называй “Беларускія адозвы і лісткі”.

Указаную справу трymаў у руках не адзін даследчык і, па цяпер зразуме-лых прычынах, пазначыўшы ў лістку выкарыстання традыцыйнае “прагляд”, адсоўваў убок, бо беларускіх адозваў і лісткоў там не знаходзіў. У зман уводзіў надпіс на канверце, зроблены такім пазнавальным почыркам Б. Эпімаха-Шыпілы, — “Беларускія адозвы і лісткі”. У верхнім левым кутку канверта яшчэ адзін надпіс — “картачкі напісаны”. Больш ніякіх адзінак канверт не мае. У ім жа месціцца тэкст драматычнага твора без пачатку, хаця за “пачатак” была памылкова прынята адарваная палова апошняй старонкі. Так і захо-валася невядомая п'еса з часу паступлення архіва Л. Бэндэ ў 1962 г. у БДАМЛіМ.

П'еса напісана на лістках, які адпавядаюць узорам стандартаў паперы пачатку XX ст., чорным чарнілам беларускай лацінкай. Почырк няроўны, многа правак, пытальнікаў. Дзеючыя асобы поўнымі імёнамі ўпісаны толькі на пачатку сцэн, у тэксце ж пазначаны крыптанімамі. Першая палова тэкstu напісана намнога святлейшым чарнілам, што, на першы погляд, стварае ўражанне двух розных почыркаў. Усё гэта дае падставу думаць, што тэкст п'есы — толькі накід, што аўтар меркаваў працягнуць работу над ёй. Імёны герояў п'есы ўказываюць на яе магчымае беларускае паходжанне: Ламака, Цыбух, Натуля. Змест вельмі просты. Сусед шляхціца Сцяпана Цыбуха Iван Ламака прыходзіць сватаць за сябе яго дачку Натулю. Натуля, не зразумеўшы напачатку яго намераў, пачынае з Ламакам спрэчку за “Валавыя лужкі” і даводзіць свайго суседа амаль да непрытомнасці. Ламака, абураны, пакідае іх дом. Хутка ўсё высвятляецца, і Ламаку вяртаюць. Але сватанне зноў ператвараецца ў спрэчку, на гэты раз ужо кожны не на жарт адстойвае якасці сваіх сабак — Валая і Адгадая. Спрэчка завяршаецца непрытомнасцю Ламакі. Ламаку ратуюць. Сцяпан, каб не згубіць магчымасці выдаць дачку замуж, бласлаўляе Iвана і Натулю.

Усё было б вельмі проста адгадаць, каб захавалася першая старонка тэкstu. Змест п'есы нагадваў нешта вельмі знаёмае, нядайна чутае. А вось імёны Ламака, Цыбух і Натуля раней ніколі не сустракаліся. Зноў жа, перачытаўшы ў які раз гэтыя “агзамін”, “каторая”, “бумагі”, “палажэнне” і інш. русізы, скіляешся да думкі, што п'еса напісана аўтарам, які знаходзіўся пад уплывам рускай мовы. Але да нейкага часу заставалася нерасчытанай адна мясціна... Урэшце становіцца зразумелым запіс у месцы, дзе Ламака адстойвае ў спрэчцы з Цыбухом гонар свайго роду. Пасля слоў “Ламакі ўсе з гонарам былі” ёсць у квадратных дужках запіс [“czestnyje”, proste słówko!? a nie wiem, jak właściwie peretłomaczyć]. Значыць, гэта пераклад, і пераклад з рускай мовы. З далёкіх сховаў памяці адгукаецца А. Чэхаў, яго жарт у адной дзеі “Предложение”. Параўноўваю з арыгіналам аб’ект свайго даследавання і ўпэўніваюся, што перада мной сапраўды п'еса А. Чэхава ў перакладзе на беларускую мову. Пераклад незвычайны ў нашым уяўленні. П'еса адаптавана для беларускай сцэны, для ўспрынняцця беларускім гледачом. І стаў Сцяпан Сцяпанавіч Чубукоў — Сцяпанам Цыбухом, Наталля Сцяпанайна, яго дачка — Натуляй, а Iван Васільевіч Ломаў — Iванам Ламакай. Устанавіць аўтара перакладу было неслкладана. Высветлішы, што трупа I. Буйніцкага ставіла чэхаўскія п'есы “Мядзведзь” і “Сватанне” ў перакладзе на беларускую мову, няцяжка было здагадацца, што перада мной і ёсць тэкст апошній. З гісторыі суполкі “Заглянені сонца і ў наша ваконца” вядома, што сярод выданняў суполкі значацца і названыя п'есы А. Чэхава.

Аддзел рэдкай кнігі Нацыянальнай бібліятэki Беларусі валодае калекцыяй выданняў суполкі, у тым ліку і асобнікам “Сватання”, у якім на тытуле чытаецца: “Сватанне”. Жарцік Антона Чэхава. Пералажэнне з расейскай на беларускую мову Н. Чарноцкага. 1910 г. Літаграфічнае выданне”. Тэкст выяўленага

рукапісу параўноўваю з выданнем 1910 г. і знаходжу поўную адпаведнасць, толькі крыху зменены імёны дзеючых асоб: “Чыбух, Наталка, Іван Ламако — іхні сусед, таўсты, здаровы, ды ўсё над сваім здароўем дрыжыць”. І яшчэ ў літаграфічным выданні фігуруе “простае слоўка” “чэсны” і некалькі лексічных адрозненняў.

Заставалася разгадаць імя выканаўцы аўтографа. Почырк зусім розніца з тым, якім надпісаны канверт, і першая версія, што гэта скорапіс Б. Эпімаха-Шыпілы, разбурылася імгненна.

Другая версія — аўтограф належыць аўтару перакладу Напалеону Чарноцкаму — правяралася дэталёва. Галоўнае пацвярджэнне — гэта запіс на польскай мове, які мог дазволіць сабе толькі сам перакладчык, звяртаючыся, мажліва, да таго, хто павінен быў чытаць п’есу і ў каго ён шукаў парады. Пыталынікі над словамі (веялка, інтрыган і інш.) як просьба ці знак для сябе — падумаць над больш дакладным адпаведнікам, закрэсленыя слова з напісанымі зверху іх варыянтамі (шуміць — гудзіць, злаваць — сердаваць, давіць — душыць і інш.) даюць падставу меркаваць, што гэта аўтограф Н. Чарноцкага са збораў нястомнага Б. Эпімаха-Шыпілы. Апошнюю крапку ў гэтым дапамог паставіць вядомы даследчык гісторыі беларускай літаратуры Уладзімір Мархель. Маючы ў сваім архіве невялікі аўтограф запісу Н. Чарноцкага, ён, супаставіўшы рукапіс п’есы з апошнім, канчаткава пацвердзіў версію на карысыць Н. Чарноцкага.

“Жарцік Антона Чэхава” быў выдадзены ў 1910 г. Як вядома, Н. Чарноцкі тады знаходзіўся ў далёкай Канадзе. Эміграваў ён у 1908 г. П’еса, відавочна, перакладалася ў 1906–1907 г., у часы першых кроکаў суполкі “Загляненіе сонца і ў наша ваконца”, калі беларускай сцэне неабходны былі беларускія п’есы. Тады, магчыма, і быў замоўлены Н. Чарноцкаму пераклад з А. Чэхава. Мы маєм чарнавы варыяント перакладу, які быў зроблены, мажліва, як заяўка на пастаноўку, як прапанова для абмеркавання трупы ці ацэнкі рэжысёра. Перакладчык, улічыўшы заўвагі і прапановы, унёс тыя праўкі ў пераклад, варыянт якога быў выдадзены суполкай у 1910 г. Першы ж аўтограф захаваў, як і многае іншае, Б. Эпімах-Шыпіла.

Людміла Сільнова (Мінск)

КНІГІ З УЛАСНАЙ БІБЛІЯТЭКІ Б. ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ Ў ФОНДАХ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ БІБЛІЯТЭКІ БЕЛАРУСІ

У Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі на кнігах аддзела беларускай літаратуры нядаўна выяўлены два дарчых аўтографы, адрасаваных знакамітаму выдаўцу і мовазнаўцу Браніславу Ігнатавічу Эпімаху-Шыпіле (1859–1934).

Адзін з дарчых аўтографаў напісаны рукой Аляксея Парфёновіча Сапунова (1851–1924), выдатнага гісторыка і краязнаўца Віцебшчыны. На тытульным аркушы выдання: “Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. Витебск, 1894. Вып. 25”, — пад дарчым аўтографам М. Л. Вяроўкіна, рэдактара выпуску, А. П. Сапунову — чарнілам карычневага колеру напісана: “Многоуважаемому Б. И. Эпимаху-Шипилло от А. Сапунова”. Побач стаяць пячаткі (штампы), адзін з іх — “Библиотека ЦК КП(б) Белоруссии”, а другі належыць Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, дзе гэтая кніга зараз захоўваецца. Сучасны бібліятэчны расстановачны шыфр яе — Ба40044К, інвентарны нумар — 77432.

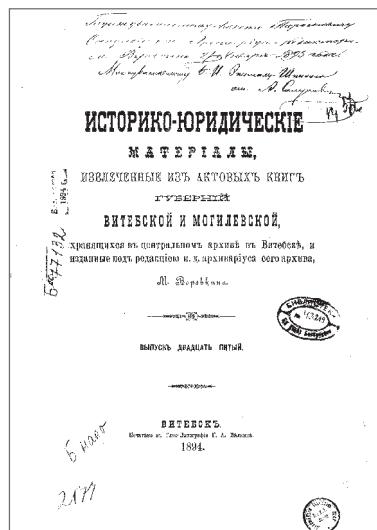
Другі дарчы аўтограф належыць Мікалаю Мікалаевічу Шчакаціхіну (1896–1940), беларускаму мастацтвазнаўцу, члену Інбелкультта — вядомай навуковай установы, з якой пачыналася калісці Нацыянальная акадэмія навук і дзе ў канцы 20-х гг. працаўаў і Б. Эпімах-Шыпіла. Апошні, як вядома, вывучаў не толькі “жывую беларускую мову”, але і збіраў матэрыялы па фальклору, этнаграфіі, гісторыі Беларусі. Шчакаціхін падарыў Эпімаху-Шыпіле экземпляр наступнага выдання: Мікола Шчакаціхін. “Беларусская архітэктура ў XI–XII ст. Менск, 1927” — сваю ўласную кнігу. На першай старонцы тэксту, зверху, на вольным месцы напісана: “Вельмі шаноўнаму Бр. Иг. Эпимах-Шипилла ад аўтара. 31.V. 28”. Унізе старонкі чытаецца пячатка “Областная Библиотека гор. Пскова”, а побач — пячатка “Дзяржаўная бібліятэка БССР імя У. И. Ленина”. Сучасны шыфр кнігі ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі — Ба49357, інвентарны нумар 251728 (значыцца кніга паступіла ў пачатаку 90-х гг.) Кніга выдадзена пад грыфам Інстытута беларускай культуры (Інбелкультта) — яе Камісіі гісторыі мастацтва. І цікавая тым, што дарчы аўтограф на ёй закрэслены ўпэўненай рукой тлустай рысай чорным чарнілам. Але для нас гэта кніга цікавая найперш тым, што на ёй намі заўважаны яшчэ і такія рукапісныя паметы: “№ 3313” і тым жа лёгкім почыркам роспіс “Бр. Эпімах-Шыпіла” (на вокладцы і на першай старонцы як паўтор). Паметы зроблены ў абодвух выпадках у верхнім левым куце аркуша, блізка ля самага краю. Такім чынам, з высокай долей верагоднасці можна меркаваць, што гэтая кніга —

з уласнай бібліятэкі Б. Эпімаха-Шыпілы. Шкада, што ўсе надпісы, зробленыя рукой знакамітага выдаўца і мовазнаўца, гэтак жа сама закрэслены — той жа рукой, што і дарчы аўтограф.

Акрамя таго, у фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі захоўваецца яшчэ некалькі кніг з былой уласнай бібліятэкі Б. Эпімаха-Шыпілы, мяркуючы па ўладальніцкіх паметах. Вось іх дадатковы спіс:

1. Описание рукописного отделения Виленской Публичной библиотеки. Вильна, 1903. Вып. 4.

№ 1812 і роспіс Б. Эпімаха-Шыпілы.

На вокладцы і тытульным аркушы кнігі светлай зялёной фарбай зроблены штампаваны экслібрис, на ім — герб Пагоня ў атачэнні сцягоў, зброя і рыцарскіх даспехаў. Па авалу, у які заключаны ўвесь малюнак, ідзе надпіс: “Ex libris Bronislai Epimachi-Schipillo”. Адзначым, што светла-зялёны колер як колер жывой, адноўленай прыроды, авальныя рысы, мова старажытных рымлян, выкарыстаныя ў экслібрисе, — усё гэта сімвалічныя, знакавыя элементы старажытнай гуманістычнай традыцыі, якая сягае сваімі каранямі ў заходнегуралейскае Адраджэнне і далей — у античнасць. Без гэтага “мастка” немагчыма да канца зразумець сутнасць, дух беларускага адраджэння пачатку XX ст., звязаныя з ім гісторыка-палітычныя працэсы, намаганні дзеячаў адраджэнцаў, адным з якіх быў Б. Эпімах-Шыпіла.

Б45554К, інв. № 85915.

2. Могилевская старина: Сборник статей / Под ред. Е. Р. Романова. Могилев на Днепре, 1903. Вып. III.

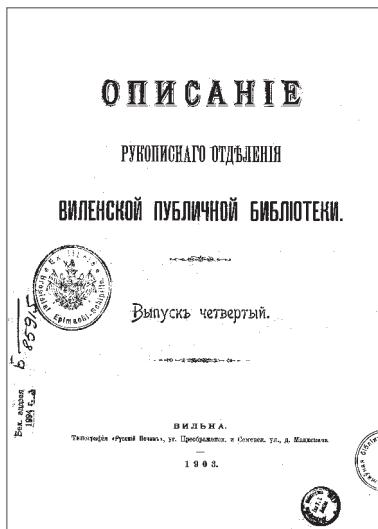
№ 1879 і роспіс Б. Эпімаха-Шыпілы.

Ба1269, інв. № 1269.

3. Гомельский процесс: Подробный отчет, составленный Б. А. Кревером.
СПб, 1907.

№ 3612 і роспіс Б. Эпімаха-Шыпілы. Тут жа — авальны экслібрис.
Ба959, інв. № 959.

4. Булгаковский Д. Г. Пинчуки: Этнографический сборник. СПб., 1890.
№ 3934 і роспіс Б. Эпімаха-Шыпілы.
Ба656, інв. № 657.

Усе ўказаныя кнігі з былой бібліятэкі Б. Эпімаха-Шыпілы выяўлены аўтарам гэтых радкоў зусім нядаўна. У бібліятэцы знакамітага вучонага і чалавека шырокіх гуманістычных поглядаў было не менш за 4000 кніг: найбольшы інвентарны нумар з выяўленых, як бачым, — 3934. Шляхі, па якіх яны трапілі ў фонды Нацыянальной бібліятэкі, патрабуюць дадатковага вывучэння.

Аўтар выказвае падзяку гісторыку і пастаяннаму чытачу Нацыянальнай бібліятэкі Віталю Скалабану за падтрымку ў рабоце і кансультацыі.

Уладзімір Содаль (Мінск)

ЛЮДЗІ АДНЫХ ПАРЫВАННЯЎ: БРАНІСЛАЎ ЭПІМАХ-ШЫПІЛА І ФРАНЦІШАК БАГУШЭВІЧ

Многія нашы даследчыкі сведчаць, што Францішак Багушэвіч быў блізка знаёмы са славутым прафесарам Пецярбургскага ўніверсітета Браніславам Эпімахам-Шыпілам. Але адкуль такія звесткі? Першую згадку пра гэта мы знаходзім у артыкуле Адама Станкевіча “Прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла”, які быў змешчаны ў часопісе “Калосьсе” за 1935 г. Згаданы артыкул А. Станкевіч у 1934 г. прачытаў як рэферат на жалобнай акадэміі, наладжанай 8 снежня 1934 г. Беларускім інстытутам гаспадаркі і культуры ў Вільні. Дык вось у гэтым артыкуле гаворыцца: “Знаўся Шыпіла і нават у бліzkіх быў адносінах з Ф. Багушэвічам, тварцом беларускай нацыянальнай ідэалогіі, знаўся такжэ з [...] іншымі прадстаўнікамі беларускага рамантызму, пачынальнікамі нацыянальнага адраджэння”.

Такую ж звестку падаў А. Станкевіч і ў кнізе “Прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла”, якая выйшла ў Вільні ў tym жа 1935 г.

Пра тое, што Ф. Багушэвіч блізка знаўся з Б. Эпімахам-Шыпілам, не адзін раз згадваў і старэйшы беларускі пісьменнік Віталь Вольскі. У даследаванні “Матэрыйялы да біяграфіі Янкі Купалы”¹, ён пісаў, што Б. Эпімах-Шыпіла не толькі блізка ведаў Багушэвіча, але быў яшчэ з ім і ў перапісцы.

Услед за В. Вольскім пра блізкае знаёмства Эпімаха-Шыпілы і нават сяброўства з Багушэвічам пісалі Рыгор Семашкевіч, Арсень Ліс, Міхась Ярош.

Дык адкуль жа нашы даследчыкі ўзялі такія звесткі?

Неяк прынагодна — было гэта прыкладна ў 1975 г. — мне давялося гутарыць з В. Вольскім, і я не прапусціў магчымасці спытацца, адкуль ён узяў звесткі пра сяброўства Багушэвіча з Шыпілам. На сваё пытанне пачуў: “А мне сам Эпімах-Шыпіла расказваў, калі жыў яшчэ ў Мінску. Неяк мы з ім гулялі па горадзе, от акурат як з вамі, і ён мне расказваў. Шкада, што не запісаў адразу ўсе падрабязнасці, але добра памятаю, казаў, што ліставаліся і не раз сустракаліся. Дзе? Мабыць, у Пецярбургу”.

Мы ведаём, што Багушэвіч не раз ездзіў у Пецярбург. Праўда, пакуль нам невядома, да какіх і з якімі клопатамі. Будзем лічыць, што адну асобу мы вызначылі. І калі ў нас пакуль німа дакументальных звестак пра непасрэдныя контакты, сувязі, сустрэчы Эпімаха-Шыпілы з Багушэвічам, то яго зацікаўленне творчасцю песняра зусім відавочнае. Зацікаўленасць гэтая даўняя.

¹ Любімы паэт беларускага народа. Mn., 1960. С. 74.

Эпімах-Шыпіла быў збіральнікам рукапісаў і рэдкіх выданняў. Усе мы ведаєм яго славутую рукапісную “Беларускую хрэстаматыю”. Распараць яе малады вучоны ў 1889 г., неўзабаве пасля абароны на вучоную ступень кандыдата гісторыка-філалагічных навук (1887). Праўда, у гэтай хрэстаматыі Багушэвічавых твораў няма. Але, не сумніваюся, Эпімах-Шыпіла ведаў іх з юнацкіх гадоў. Сімпатыя да твораў Багушэвіча ў Эпімаха-Шыпіла не знікла і з гадамі. Як толькі распарацала сваю дзеянасьць у Пецярбургу суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца”, адным з заснавальнікаў якой быў Б. Эпімах-Шыпіла, найперш былі перавыдадзены книгі Ф. Багушэвіча – “Дудка беларуская”, “Смык беларускі”. Абодва зборнікі, як лічыць Р. Семашкевіч, выйшлі пад рэдакцыяй Эпімаха-Шыпілы, пад яго апекай.

Доўгі час у Эпімаха-Шыпілы пераходзіўся і рукапіс “Скрыпкі беларускай” – трэцяга паэтычнага зборніка Багушэвіча. Застаецца толькі загадкай, як ён, калі і ад каго патрапіў да вучонага. Сям’я Багушэвіча, як вядома, не вельмі ахвотна паказвала бацькову паэтычную спадчыну зацікаўленым людзям. Ну, а каб ужо расшчодрылася на цэлы паэтычны зборнік і аддала яго, на яе гэта не вельмі падобна. Значыцца, рукапісны зборнік Багушэвіча Эпімах-Шыпіла атрымаў ад некага іншага.

Р. Семашкевіч у сваёй кніжцы “Браніслаў Эпімах-Шыпіла” піша, што нібыта Ф. Багушэвіч сам перадаў Шыпілу рукапіс “Скрыпкі беларускай”. Трэба згадаць, што яна рыхтавалася да друку яшчэ пры жыцці самога паэта. Але па нейкай прычыне (з-за цэнзуры?!) не пабачыла свету. Спрабаваў прабіць ёй дарогу і Эпімах-Шыпіла. У нашаніўскіх абвестках 1908 г. значылася, што хутка выйдуць з друку трэй зборнікі Ф. Багушэвіча. Сярод іх называлася і “Скрыпка беларуская”. Але чамусыці гэтая спроба не ўдалася.

Ф. Багушэвіч быў старэйшы за Б. Эпімаха-Шыпілу на дзесятнаццаць гадоў. Калі Багушэвіч вярнуўся на Беларусь, Эпімаху-Шыпіле было дваццаць пяць. Якраз гэтай парой ён заканчваў універсітэт. З 1889 г., як ужо згадвалася, пачаў укладаць сваю славутую “Беларускую хрэстаматыю”.

Менавіта тады ж рыхтаваў да друку сваю “Дудку беларускую” Ф. Багушэвіч. З 1891 г. Б. Эпімах-Шыпіла становіцца бібліятэкам Пецярбургскай універсітэцкай бібліятэкі. Якраз у гэтым годзе выходзіць першы паэтычны зборнік Мацейя Бурачка. Мусіць, у гэтым годзе і змог Б. Эпімах-Шыпіла найбольш поўна пазнаёміцца з творчасцю аўтара “Дудкі беларускай”. Творы гэтых, асабліва “Прадмова”, несумненна, уразілі маладога вучонага сваімі думкамі, настроймі, і ён пачаў цікавіцца, хто ж гэты Мацей Бурачок, які адવажыўся так гучна клікнуць беларусаў прачнуцца ад векавога сну і заявіць пра сваю чалавечую годнасць усяму свету. Ну а ўжо шлях да знаёмства неяк знайшоўся, хаця гэта было не так і проста. Мала хто ведаў, аж да самай смерці, што віленскі адвакат Францішак Багушэвіч і аўтар “Дудкі беларускай” Мацей Бурачок — адна асоба... Гэта была вялікая таямніца. Але такой асобе, як Эпімах-Шыпіла, Багушэвіч мог і адкрыцца. У іх былі адны ідэалы, адны памкненні, адны парыванні. І гэтыя ідэалы былі абодвум дарагі.

...Багушэвічавых твораў у “Беларускай хрэстаматыі” Эпімаха-Шыпілы няма. Але згадка пра яго самога ў “Хрэстаматыі” ўсё ж ёсць. У ёй змешчаны верш “На памятку зычліваму для сям’і”. Пад вершам — дата “14.VII.1900 года”. Гэта значыць, што Эпімах-Шыпіла запісаў верш неўзабаве пасля смерці Мацея Бурачка, што вестку пра гэту смерць прыняў шчымліва, як і творца верша, змешчанага ў “Хрэстаматыі”. Наведаў нават Вільню, сустрэўся з блізкімі Багушэвічу людзьмі, пачуў іх расказы пра апошнія дні жыцця беларускага Праўдашукальніка, пра яго пахаванне і ўшанаванне.

Пра Францішка Багушэвіча ў “Беларускай хрэстаматыі” Эпімаха-Шыпілы нагадвае і “Панскае ігрышча”, якое Ф. Багушэвіч змясціў у 1894 г. у сваім “Смыку беларускім”. А Эпімах-Шыпіла гэты твор пачуў упершыню ў 1889 г. У сваю “Хрэстаматыю” перапісаў у 1890-м.

Ларыса Давідоўская (Мінск)

“НЕ СМУЦІСЯ, ПАНОК...”

У гісторыю нашай Бацькаўшчыны, яе нацыянальную літаратуру імёны Браніслава Эпімаха-Шыпілы і Янкі Купалы ўпісаны залатымі літарамі побач. Іх звязала амаль трыццацігадовае сяброўства; у час асабістага знаёмства восенню 1908 г. у Вільні (завочнае адбылося на два гады раней) Эпімаху-Шыпіле было 49, Купале 26 гадоў. Наставнік і Вучань. Патрыярх беларускага адраджэння і Прарок беларускай нацыі. Яны сустрэліся на зорку XX ст. і дбайна шчыравалі, каб назаўсёды захавалася ў свеце прысутнасць беларускага слова. Адносіны ўдумлівага апекуна і мецэната да свайго малодшага сябра былі спагадлівымі, шчырымі, мудрымі, яны падмацоўваліся з боку Купалы ўза-маразуменнем, удзячнасцю, жаданнем падзяліцца творчымі планамі, падтрымкай ў цяжкія, здаецца, невыносныя моманты жыцця. Гэтыя адносіны творцаў-аднадумцаў нам, сённяшнім, могуць служыць прыкладам.

Эпімах-Шыпіла быў рэдактарам і выдаўцом першага зборніка Янкі Купалы “Жалейка”, што ўбачыў свет у знакамітай кааператывнай суполцы “Загляненіе сонца і ў наша ваконца” ў лютым 1908 г. у Пецярбургу. Вучоны сам склаў зборнік, у які ўвайшлі 98 вершаў, перш-наперш тыя, што больш поўна і ярка адлюстроўвалі паэтычнае крэда Янкі Купалы. Дарэчы, многія з вершаў, як на пачатку, так і на зыходзе XX ст., з’яўляюцца ярка акрэсленымі і актуальнymi. У лісце да Эпімаха-Шыпілы (21.11.1909) Купала піша: “Я ў Вільні доўга не могу тримацца, а так шчыра хацелася б не загінуць і пажыць дзе-небудзь у культурным мейсцы, каб сябе загартаваць і адшліфаваць на службу беларушчыне і беларускаму грамадзянству...” Літаральна праз два тыдні (2.12.1909) у Санкт-Пецярбург з Вільні Уладзімір Самойла дасылае Эпімаху-Шыпіле ліст, у якім зазначае: “Канешне, прасіць Вас прыняць удзел у яго лёссе няма чаго. Вы былі хросным бацькам яго твораў, яго літаратурным апекуном, такім і застанецца для яго асабіста. Мне ён (Купала) вельмі дараў і як адзін недастатковая ацэнены паэт сучаснай Беларусі. Толькі Вы і ацэніце яго правільна. Памажыце яму Вашай цудоўнай выпрабавальнай працай, але захаваўшы ўсю свежасць юнацкай чысціні і веры сэрцам. У Ваш уплыў я глыбока веру”. Сёння гэты ліст у экспазіцыі музея Янкі Купалы займае адно з пачэсных месцаў. А роўна за год да гэтай падзеі Эпімах-Шыпіла пісаў Л. Клейнбарту: “Будучы... у Вільні, я асабіста пазнаёміўся з маладзен'кім паэтам... Вітаў яго як беларускага песняра, выказаў аб ім сваю думку і заахвочваў не закопваць талент у зямлю... Я сказаў, што трэба толькі яму прыехаць калі-небудзь у Пі-

цер, і калі ён гэта зробіць, то дзвёры маёй кватэры, як і яна сама, заўсёды для яго адчынены". Глыбокай восенню 1909 г. Купала ўпершыню прыязджае ў Пецярбург і з'яўляецца на кватэру Эпімаха-Шыпіла па адрасу: Васільеўскі востраў, 4-ая лінія, д. 45, кв. 16.

Па словах Ц. Гартнага, кватэра Эпімаха-Шыпіла ўяўляла сабою "беларускі штаб у Пецярбургу". Фактычна тут збіралася перша пакаленне народнай інтэлігенцыі, так званая маладая Беларусь, інтарэсы якой Эпімах-Шыпіла скіраваў у рэчышча нацыянальнага адраджэння, адраджэння духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа. У фондах музея захоўваюцца ўспаміны Язэпа Сушынскага: "У пачатку 1910 г. разышлася пагалоска сярод студэнтства, што прыязджае ў Пецярбург Янка Купала. Уся беларуская моладзь... з вялікай нецярпівасцю чакала моманту спаткання з паэтам. Дзе ж магло адбыцца гэтае спатканне? Толькі ў двух месцах: на суботніках на кватэры Браніслава Ігнатавіча Эпімаха-Шыпіла, дзе пасяліўся пясняр, ці на нядзельных рэпетыцыях хору і драматычнага гуртка. Якраз у студзені 1910 г., калі рэпетыцыя ішла поўным ходам, адчыніяюща дзвёры і ўваходзіць у перадпакой малады чалавек вышэй сярэдняга росту, белакуры, з невялічкім светла-русым вусікамі, блакітнымі вачымі. Пабачыўшы Купалу, усе кінуліся да яго..."

Надыходзячы год быў адзначаны вершам Янкі Купалы "Прафесару Б. Эпімах-Шыпілу з Новым 1910 годам", радкі якога маюць сімвалічны сэнс:

...Жычу Вам я нескананна
Год без ліку жыць між нас.
Між сваімі ці чужымі
Жыць да шчасця нажывашь.

Гэты верш упершыню ўбачыў свет у другім зборніку Янкі Купалы "Гусляр" (Пецярбург, 1910. С. 57). Набраны лацінкай.

Пры дапамозе прафесара Янка Купала паступае вучыцца на агульнаадукацыйныя курсы А. Чарняева, якія, як пісаў паэт, сістэмнай завалі яго "хатычныя веды". Адам Станкевіч у книзе "Прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла" так згадваў той час: "Працу сваю над беларускай студэнцкай моладзей праводзіў Шыпіла ў двух кірунках — у кірунку беларускай студэнцкай моладзі духоўнай і сьвецкай. Спрыялі гэтаму, як ня трэба лепш, тыя навуковыя становішчы, якія Шыпіла займаў: лектарат грэцкай мовы з 1902 г. у Дух. акадэміі, пасля фактычнае дырэктарства універсітэцкай бібліятэкі і лектарат лацінскай мовы на агульнанавуковых курсах Чарняева. На гэтых курсах гадаваў ён, між іншым, вялікага беларускага паэта Янку Купалу". У Пецярбургу, стаўцы Расійскай імперыі, горадзе з вялікімі культурнымі і гістарычнымі традыцыямі, Янка Купала расце як літаратар-інтэлектуал. Ён больш блізка знаёміца з жыццём акаляючага асяроддзя. Вучоны, акадэмік, усходазнавец, даследчык помнікаў старажытнай Беларусі Ігнат Крачкоўскі ў книзе "Над арабскімі рукапісамі" (Л., 1946) згадвае пра Эпімаха-Шыпілу: "...он был видным деятелем белорусского литературного возрождения. Великолепно зная белорус-

ский язык, и в живой речи и в старых памятниках, сам он мало выступал в печати, но всячески поддерживал белорусское издательство и попадавших в Петербург белорусов. Знаменитый впоследствии поэт Янка Купала в годы учения частенько проводил ночи на сундучке в передней его крохотной квартиры. Не один Янка Купала был обязан многим мало кому известному с этой стороны библиотекарю университета”.

Перадусім, Эпімах-Шыпіла з’яўляецца першым захавальнікам творчай спадчыны Янкі Купалы. У 1910 г. асветнік і вучоны складае два машынапісныя сышткі верша і паэм песняра, што зараз захоўваюцца ў фондах музея. Па-першае, трэба сказаць, што гэта не сышткі, а кнігі ў шыкоўным цвёрдым зялёна-карычневым пераплётце. На кнізе № 2 цісненне золатам, унізе з пазнакай яго ўласнасці “Бр. Эпімахъ-Шыпілло”, уверсе “Янка Купала. Сон на кургане”. Тытульны ліст упрыгожвае пячатка-экслібрис. У самым версе прыгожым каліграфічным почыркам роспіс Браніслава Ігнатавіча і асабісты нумар 3620 (магчыма, гэта парадковы нумар кнігі). Унізе чорнымі чарніламі вельмі акуратна і прыгожа выведзена: “Пецярбург 1910 (месяц іюль и августъ)”. Памер абедзвюх кніг 21x17 см.

Калі здарылася непапраўнае з задуманым домам-музеем у Залессі (будынак згарэў), што страшэнна адбілася на стане здароўя Эпімаха-Шыпілы, Янка Купала адразу ж спагадліва адгукнуўся вершам “Прафесару п. Б. Эпімах-Шыпілу”:

Не смутіся, Панок, што няшчасце прыйшло:
Як прыйшло, так і пойдзе ад Вас...
Што ж рабіць, калі гэтак пляцецца жыццё,
Несучы нам цярпенне падчас.

Расчулены Браніслаў Ігнатавіч так адказаў потым на гэта пасланне: “Верш гэты... быццам жыватворны бальзам вылечыў пачынаўшую балею смутную душу... Я супакоіўся і прыйшоў да сябе”.

Цікаласць выклікае адвольны пераклад індыйскай легенды “Паляўнічы і пара галубкоў”, які Купала таксама прысвяціў Эпімаху-Шыпіле. У лісце да Л. Клейнбарты Янка Купала ўспамінаў: “Наяўнасць такога добрага апекуна, якім для мяне з’яўляецца Б. І. Эпімах-Шыпіла, не магла аказацца для майго разумовага развіцця адмоўнай. Сумеснае жыццё маё з гэтым чалавекам на-заўсёды пакінула ў мяне самыя лепшыя ўспаміны”.

Зараз мы з удзячнасцю канстатуем, што многія творы Пецярбургскага перыяду дайшлі да нас дзякуючы Эпімаху-Шыпіле. У часопісе “Полымя” за 1929 г. была змешчана першая публікацыя не друкаваных раней дарэвалюцыйных твораў Янкі Купалы. Паэт лічыў, што яны недзе згубіліся, але рукапісы захаваліся ў бібліятэцы вучонага. Тады Купала пісаў: “Адначасна выказваю тут шчырую падзяку прафесару Эпімах-Шыпілу за мілую для мяне неспадзёўку”.

...І куды б ні вялі пуцявіны Янку Купалу, ён слайд лісты свайму настаўніку — з Вільні, Масквы, Палацка, Смаленска. У 1919 г. з Мінска Купала піша: “Па

Вялікадні можа мне ўдасца вырвацца на якіх пару дзён у Петраград. Вельмі хацеў пабачыцца з Вамі. Што Вы, паночку, думаецце рабіць з сабою летам? Кідайце, паночку [...] Піцер і перарабірайцеся на пастаяннае жыццё хоць бы ў Мінск [...] Дык надумайцеся [...] Тут цераз Камісарыят можна было бы выхла-патаць пазваленне на перавоз усіх Вашых рэчаў і бібліятэкі...”

Б. Эпімах-Шыпіла адыграў выключную ролю ў літаратурным і духоўным станаўленні Янкі Купалы. Яно фарміравалася пад непасрэдным упльвам беларускага нацыянальнага руху, наймацнейшым ідэолагам і кірауніком якога быў Эпімах-Шыпіла. Вялікі асветнік самаахвярна аддаў сваёй Бацькаўшчыне веды, талент самабытнага вучонага, падарвалае рэпрэсіямі здароўе, моц духу, немалыя асабістыя сродкі, вялікую колькасць (5000) унікальных кніг, што леглі ў падмурак сённяшняй Навуковай бібліятэкі НАН Беларусі.

У беларускім літаратуразнаўстве і гісторычнай науцы імёны Янкі Купалы і Браніслава Ігнатавіча Эпімаха-Шыпілы будуць заўсёды стаяць побач.

Язэп Янушкевіч (Мінск)

ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКІ І БРАНІСЛАЎ ЭПІМАХ-ШЫПІЛА

Дзівоснае, бо да канца не разгаданае, не расшыфраванае паняцце — зямляцтва. Бо тчэцца яно, часам, не толькі з агульнасці мовы, на якой размаўлялі дзяды-прадзеды. Калі на чужыне, скажам, у сталіцы Расійскай імперыі сустракаюцца два беларусы — сяброўства між імі ўжо гарантавана. Прынамсі, на першым часе. Потым гэтая духоўна-крэўная повязь можа толькі мацнець, як мацнее з гадамі сум-настальгія па родных мясцінах маленства, куды табе ўжо, чалавеку сталаму, кінутаму ў вір штодзённых абавязкаў, афіцыйнай ці грамадской працы, сямейных турбот, не так проста завітаць.

Два вялікія землякі, Вацлаў Ластоўскі і Браніслаў Эпімах-Шыпіла, у пачатку нашага, XX стагоддзя, спаткаліся ды пазнаёміліся, трэба думанць, не на прыгожай радзіме першага — у азёрным краі, якім ёсьць Дзісеншчына-Полаччына на Віцебшчыне, а ў сталіцы Расійскай імперыі — Пецярбургу. Тым даражэйшым, адметным выглядала гэтае знаёмства.

Прафесар Б. Эпімах-Шыпіла займаў шмат працаёмкіх пасад, а маладзён Ластоўскі падрабляў, дзе толькі мог. Але абодвух лучыў аднолькавы занятак — бібліятэкарства. Нагадаю, што Эпімах-Шыпіла адпрацаваў ў бібліятэцы Пецярбургскага юніверсітэта больш за 30 гадоў (1891—1925). Калі ж яго малады зямляк, юнак В. Ластоўскі, трапіў у Пецярбург пачатку XX ст., ён уладкаўся бібліятэкам прыватнай студэнцкай бібліятэкі, адначасова крадком зазіраючы ў аўдыторыі юніверсітэта паслушаць лекцыі славутых прафесараў. Хіба ўжо тады яго падтырмілаваў і атуляў апекай прафесар з фальварка Будзькаўшчына. Ці не пад яго ўплывам малады Ластоўскі “ад 1902 года” пачынае занатоўваць “цікавыя” слова. Напачатку запісвае іх для сябе, бо вельмі ж “асабіста цікава было слова само па сабе”.

Апасродкована пра знаёмства і повязь двух землякоў у Пецярбургу В. Ластоўскі напісаў ва “Успамінах аб Янку Купалу”, якія пачынаюцца наступным сцвярджэннем: “З творчасцю Янкі Купалы я пазнаёміўся ў Ленінградзе ў 1906 годзе. Тады прыбылі там поштай рукапісы яго вершаў, якія пасля ўвайшлі ў зборнічак “Жалейка”, і іх чытаў, у кружку тагачасных ленінградскіх беларусоў, праф. Эпімах-Шыпіла.

Асабіста ж я пазнаў Янку Купалу толькі ў першых датах сакавіка месяца 1909 года, калі пераехаў з Рыгі на сталую працу ў Вільню, куды быў запрошаны А. Уласавым на сакратара рэдакцыі “Наша ніва”.

Так што працягам пецярбургскага перыяду таварышавання Ластоўскага ды Эпімаха-Шыпілы стаў віленскі перыяд — самы працяглы ў іх стасунках.

Праўда, лістоў Шыпілі ў рэдакцыю “Нашай нівы”, дзе ў 1909–1915 гг. В. Ластоўскі працаваў адказным сакратаром, вядома пакуль няшмат. Ганна Сурмач і Віталь Скалабан апублікавалі 72 лісты, адрасаваныя ў гэтую газету¹. І сярод іх толькі адно лісцянятка ад 22 ліпеня 1909 г., дакладней, невялікая паштоўка, адасланая, паводле паштовага штэмпеля, з “Ветрино Вітебск. губ.”. Таму пэўна можна сцвярджаць: свае летнія вакацыі, прафесарскі адпачынак Б. Эпімах-Шыпіла бавіў на радзіме.

Што імя Ластоўскага, які год ад года становіўся слынным дзеячам нашага нацыянальнага адраджэння, было дарагім для пецярбургскага прафесара, сведчыць наступны каларытны малюнак. Каларытна-жывы, бо хоць занатаваны ў дзённіках-успамінах, але атрымаўся ярка-жывапісным. Не дзіва. Аўтар яго — Язэп Драздовіч. Апошні з надрукаваных у “Маладосці” раздзелаў успамінаў мастака, які называеца “Паміж Мнютай і Аутай”, напісаны ў 1937 г.². А ёсьць яшчэ недрукаваная частка дзённіка. Менавіта ў ім пад 1938 г. Я. Драздовіч занатаваў каштоўную рэфлексію — успамін пра сустрэчу землякоў на петраградскай кватэры Браніслава Эпімаха-Шыпілы ў 1916 г., калі ў Вільні начала выходитць газета “Нотан”.

“— А глядзеце, хто рэдактарам, — з гэтымі словамі стары прафесар звярнуўся да прысутных гасцей, Язэпа Драздовіча і Антона Грыневіча, — гэта ж наш землячок з Дзісеншчыны — Ластоўскі. Праўда, што мы тут сабраўшыся, — трох на ліцо, а чацвёрты на паперы, былі землякамі, з адных і тых самых знаёмых, адна ад адной блізкіх распаяложаных мясьцін. Дзед Браніслава Ігнатавіча паходзіў з-пад Дворнава на Дзісеншчыне, а сам ён з Залесся, каля Ветрына на Полаччыне. Прадзед жа [неразборліва; хіба гутарка таксама пра Эпімаха-Шыпілу. — Я. Я.] паходзіў з Арэхаўна каля Залацця, пад Палацк, а я сам — з Пунік, Галубіцкая пушча. Ант[он] Антонавіч паходзіў дзесь там каля Палюдавіч, на граніцах Дзісеншчыны з Полаччынай. А Вацлаў Ластоўскі з Калеснікава, паміж Мнютай і Аутай, таксама на Дзісеншчыне, а гадаваўся ў Старым Пагосце і Германавічах. Кругом мы землячкі, — адно краянцы”.

Наступным этапам жыцця В. Ластоўскага было яго прэм'ерства ва ўрадзе БНР (1919–1923). Калі грамадска-актыўны Вацлаў адышоў ад палітыкі, ён заняўся выданнем часопіса “Крывіч”, які выходзіў у Каўнасе — тагачаснай сталіцы Летувы і на сродкі гэтай невялікай самастойнай рэспублікі. Акурат туды, у Каўнас, быў напісаны яшчэ адзін ліст Б. Эпімаха-Шыпілы. Ліст — вялікі, змястоўны і на сакавітай беларускай мове, ён адшукаўся ў Вільні, у Дзяржайным гістарычным архіве сярод матэрыялаў В. Ластоўскага³.

¹ Шляхам гадоў / Укл. У. Мархель. Мн., 1990. Вып. 2. С. 6–53.

² Драздовіч Я. Дзённік // Маладосць. 1991. № 5–12.

³ Ф. 582, воп. 1, спр. 49, арк. 103–104.

“Пецярбург, 30 сьнежня 1923

Вельмі паважаная рэдакцыя!

Тыдні два таму назад у бібліятэку Пецярбургскага ўніверсітэту прыйшла першы раз заказная бандэроль с 5-ым лістападовым нумарам пекнага беларускага месячніка “Крывіч” (тытул доктара Францыска Скарыны). Дужа я ўсьцешыўся, пабачыўшы першы раз гэты родны часопіс, аб каторым я дагэтуль ня чую і ня ведаў. Ці гэта толькі адзін гэты 5-ты нумар прыслала паважаная Рэдакцыя, ці мо і першыя чатыры, але яны не дашлі?.. Вот жа дарагі і кахраныя рэдактары, пане Вацлаве і пане Кляўдышу, успомніце аб сваім ста-рым земляку, каторы цудам праве ўцалеў дагэтуль, астаўшыся тут адзінокім, як палец, і перажыўшы вельмі цяжкія гады голаду, холаду і небясьпекі. Будзь-це ласкавы прыслать мне поўны камплект гэтага дарагога для мяне Вашага выданья, пачынаючи ад нумара першага, адресуючы толькі ў Бібліятэку ўніверсітэту, не вымяняючы майго назівіска, каб іх не затрымалі, а паставіўшы толькі гдзе-небудзь на бандэролі ініцыялы Б. Э. Ш. нязначна, каб не кідаліся дужа ў очы. На міласць Боскую прашу Вас аб гэтым. Буду Вам за гэта вельмі і вельмі ўдзячны і гатоў плаціць, колькі скажаце. Напішыце толькі, якімі грашмі і якім пуцём зрабіць гэта. Аж слёзы ад радасці брызнулі ў мяне з вачэй, як пабачыў я Вашы назівіскі: “Под рэдакцыяй В. Ластоўскага і К. Дуж-Душэўскага”. Чакаючы з вялікай нецярплюсцю весткі ад Вас і спаўнення маей просьбы, сардэчна ўсціскаю Вас, дарагія браты-землякі і, пасылаючы Вам і ўсім там беларусам свой нізенькі паклон, астаюся з пашанай адданы Вам

Браніслаў Эпімах-Шыпіла.

P. S. Заўчара атрымаў я з Менска ад выдавецтва “Савецкая Беларусь” 1. Беларускі работніцка-сялянскі каляндар на 1924-ы год і 2. Цішка Гартны. На дзень пятнаццацігадовага яго юбілею літаратурнай працы 1908–1923. Аўтобіографія. Крытычны нарыс. Пасъвячэнні і выбраныя яго творы. Выданыне Інстытуту Беларускай Культуры. Менск, 1923 (стр. 2 + 79 і партрэт).

З Чыкаго (Амерыка) меў я несказаную радасць атрымаць пісульку ад Язэпа Варонкі, каторы пішэць, што высылаець мне адначасова пакет з тамтэйшымі беларускімі выданьнямі, але я дагэтуль нічога не атрымаў.

Бывайце здаровы і вясёлы, кахраны і дарагія мае!!!

Ваш Бр. Эпімах-Шыпіла”.

Больш лістоў Эпімаха-Шыпілы ў архіве Ластоўскага — БНР выявіць не ўдалося. Бяспрэчна, гэтая повязь не была эпізадычнай. Паўней пра луч-насць двух “краянцаў” мог бы расказаць архіў прафесара, які, на жаль, не збрэгся. Як не ўратаваўся і асабісты архіў В. Ластоўскага. Абодва мелі на тое аднолькава трагічныя прычыны. Пра іх — у канцы.

А пакуль яшчэ зазначу, што новым этапам у творчых контактах, людскіх стасунках між Ластоўскім і Шыпілам сталі гады супольнай працы ў Савецкай

Беларусі, куды Эпімах-Шыпіла перабраўся ў 1925-м, а Ластоўскі ў 1927 г. Вось скupyя, тэлеграфнага стылю радкі ў тагачасным перыядычным друку: “Зацьверджаны склад рады аддзелу гуманітарных навук з наступных таварышаў: старшыня — С. Некрашэвіч, намеснік старшыні — проф. Ясінскі і члены: проф. Ігнатоўскі, Лёсік, проф. Замоцін, проф. Пічэт, Ластоўскі, Міцкевіч (Якуб Колас), Луцэвіч (Янка Купала), Жылуновіч (Цішка Гартны), проф. Матуляйціс, проф. Эпімах-Шыпіла, проф. Бузук, проф. Дружчыц, А. Цьвікевіч і Дыла”⁴. І такіх прыкладаў можна было бытцоўцаў дзесятак.

На пасяджэннях Прэзідыума БАН яны часцяком засядалі поплеч. Трагічныя падзеі сталіншчыны разарвалі гэтую лучнасць, калі Ластоўскага, арыштаванага ў 1930 г., выслалі з Беларусі ў красавіку 1931-га па так званай справе “Саюза вызвалення Беларусі”. Тады ж Беларусь мусіў пакінуць і прафесар Эпімах-Шыпіла, “з дваран”, як было запісана ім колісъ уласнаручна ў штатным асабовым спісе Інстытута беларускай культуры.

І хоць адзін з іх памёр уласнай смерцю ў 1934 г. у Ленінградзе, другога расстралілі ў студзені 1938-га ў Саратаве — магілы абодвух невядомыя. Але кожны з іх да канца сваіх дзён мог згадаць пра зямляцкія стасункі між сабою адно з нерастрачанай цеплыні.

Таму ў будучых біографічных нататках пра вялікага вучонага-педагога Браніслава Эпімаха-Шыпілу пералік (цытую тут артыкул А. Каўкі) — “падтымліваў творчыя сувязі з Багушэвічам, А. Ельскім, А. Сапуновым, Карскім, Цёткай, Я. Коласам, М. Багдановічам, Ц. Гартным, Паўловічам, К. Буйло, Б. Тарашкевічам, Я. Драздовічам, А. Грыневічам”⁵ — спадзянося, папоўніцца новым годным іменем: Вацлаў Ластоўскі. Імем, якім даражыў Эпімах-Шыпіла.

⁴ Полымя. 1928. № 1. С. 217–218.

⁵ Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. Мн., 1987. Т. 5. С. 636.

Віталь Скалабан (Мінск)

МІХАСЬ МЯЛЕШКА — ВУЧАНЬ БРАНІСЛАВА ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ

Міхась Мялешка ўвайшоў у беларускі летапіс ХХ ст. як адзін з арганізатаў архіўнай справы, археограф, гісторык, пісьменнік, краязнаўца. Але яго жыццяпіс доўгі час заставаўся недаследаваны, нават дата смерці была невядомая. Дзякуючы росшукам, праведзеным навукоўцамі і архівістамі, дапамозе дачкі Міхася Мялешкі — Людмілы Міхайлаўны Сакаловай, якая жыве ў Санкт-Пецярбургу, з'явілася шмат публікацый, выдадзены зводны каталог яго асабістага кнігазбору, адбылася дакументальная выстаўка ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва¹.

Дзе ж вытокі навуковай сталасці і грамадзянскай мужнасці, выключнай працаздольнасці і нязгаснага аптымізму М. Мялешкі? Ці не ў натуральным яднанні і ўзаемадзеянні беларускай народнай культуры і культуры вышэйших пластоў грамадства, што яскрава адблісці ў жыццёвым і творчым шляху М. Мялешкі, як і іншых беларускіх маладых навукоўцаў-адраджэнцаў 20-х гг.: Гаўрылы Гарэцкага, Аркадзя Смоліча, Міколы Каспяровіча, Аляксандра Шлобскага... Гэта ж хараектэрна і для маладзеўшага за іх Мікалая Улашчыка².

Дзяцінства Міхася праішло ў вёсцы Скарэ Вілейскага пав. Віленскай губ. (цяпер Мядзельскі р-н Мінскай вобл.), на беразе возера Мядзел. Вінцэнт Мялешка, бацька Міхася, быў рыбаком. Вучыўся Міхась спачатку ў сельскай школе, а потым у школе ў Мядзелі, настаўнік якой меў “выключныя педагогічныя і філософскія веды” і адкрыў перад юнаком “новы свет прыгажосці і высакароднасці будучага чалавека”³.

¹ Бібліятэка Міхася Мялешкі: Зводны каталог / Склад. В. У. Скалабан (кіраўнік), А. М. Гесь, Т. І. Селярэвіч, А. В. Філіпава. Мн., 1998; Міхась Мялешка. Доўгае вяртанне ў Беларусь: Каталог выставы / Склад. Г. Запартыка (кіраўнік), Т. В. Кекелева, В. У. Скалабан. Мн., 1999; Скалабан В., Крапивин С. Михаіл Мелешко: Долгое возвращение в Беларусь // Совет. Белоруссия. 1998. 10 окт.; Скалабан В. Мялешка Міхась // Кантакты і дыялогі. 1998. № 12; ён жа: Міхась Мялешка і яго бібліятэка // Здабыткі: Дакументальнаяя помнікі на Беларусі. Мн., 1998. Вып. 3.

² Пра гэта гаварыў вядомы расійскі навуковец С. О. Шміт ва ўступным слове на Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння М. М. Улашчыка. Гл. : Русь – Літва – Беларусь: Проблемы нацыянальнага самосознания в историографии и культурологии. М., 1997. С. 9.

³ Аўтабіографія М. В. Мялешкі // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 3411 (М. В. Мялешкі), вол. 1, спр. 29, арк. 1.

А яшчэ быў дзед, які доўгімі зімовымя вечарамі расказваў унуку казкі і “быліны мінулай даўніны”. А яшчэ была незвычайная прыгажосць возера Мядзел... Так М. Мялешка натуральна далучаўся да Вечнага. Яго дзядзька працаўшы У Пецярбургу садоўнікам у Летнім садзе і забраў пляменніка ў стаўліцу працягваць адукацыю. Але вучыцца не пашчасціла, і юнак стаў рабочым, а потым перайшоў на канторскі хлеб. У Пецярбургу далучыўся да беларускага студэнцкага гуртка, стаў адным з вучняў Браніслава Эпімаха-Шыпілы. Пра гэта сведчаць радкі з аўтабіографіі М. Мялешкі, што зберагаеца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі: “Будучи в Петербурге, я сблизіўся с беларускім студенческім кружком, групіровавшагася [!] вокруг проф. Ш[ипілло], о катором остались у мене самыя лучшыя воспомінанія. Стал изучать белорусскую литературу и этнографию”.

Увесе наступны жыццёвы, навуковы і грамадзянскі шлях сведчыць, што “самыя найлепшыя ўспаміны” пра Б. Эпімаха-Шыпілу сталі для М. Мялешкі духоўным запаветам у навуковым пазнанні Беларусі, зборы і захаванні яе культурных каштоўнасцей — архіўных, бібліятэчных, музейных, прычым як на дзяржаўным, так і на асабістым узроўні.

У 1917 г. у Віцебску Міхась Мялешка стаў членам Беларускай сацыялістичнай грамады, удзельнічаў у шматлікіх беларускіх з’ездах. У 1918 г. паступіў у Маскоўскі археалагічны інстытут (Віцебскае аддзяленне), археаграфічны факультэт якога скончыў у 1921 г. У 1923 г. пераехаў у Мінск, стаў адным з кіраўнікоў архіўнай справы. Быў вучоным-архіварыусам, намеснікам загадчыка Цэнтрархіва БССР, адначасова працаўшы у Інбелкульце. Яго працы “Камень у вераннях і паданнях беларуса” (1929) і “Сацыялістычны рух на Беларусі ў пракламацыях 1905 г.” (1927) лічацца класічнымі. Прычым тэксты 9 пракламацый зборніка “Сацыялістычны рух...” былі надрукаваны па арыгіналах, што зберагаліся ва ўласным зборы Б. Эпімаха-Шыпілы.

У Мінску, куды Б. Эпімах-Шыпіла прыехаў з Петраграда ў 1925 г., Міхась Мялешка падтрымліваў з прафесарам самыя цесныя контакты, сустракаўся ў афіцыйных (напрыклад, на I Усебеларускім краязнаўчым з’ездзе ў лютым 1926 г., дэлегатамі якога абодва з’яўляліся⁴), так і ў неафіцыйных умовах.

Ацалела і унікальная памятка такіх сустрэч — зробленыя М. Мялешкай летам 1929 г. фотаздымкі Б. Эпімаха-Шыпілы⁵. А праз год, 18 ліпеня 1930 г., у адзін дзень, іх арыштавалі. У адзін дзень, разам з Максімам Гарэцкім, Язэпам Дылам, Уладзімірам Пракулеўічам, Чэславам Родзевічам, Язэпам Сушынскім, Мікалаем Шчакаціхіным. Яны абвінавачваліся ў прыналежнасці да міфічнага “Саюза вызвалення Беларусі”. У верасні 1930 г. 70-гадовы Б. Эпімах-Шыпіла быў вызвалены і з’ехаў у Ленінград, дзе пражыў яшчэ чатыры

⁴ Працы Першага Усебеларускага краязнаўчага з’езду 7–11 лютага 1926 году. Мн., 1926. С. 82–83.

⁵ Крукоўскі У. Штрыхі да партрэта // Голас Радзімы. 1978. 2 сак.; ён жа: Нечаканы ракурс // Спадчына. 1994. № 4. С. 81.

цяжкія гады. М. Мялешка быў высланы ў Самару, дзе ў 1938 г. зноў арыштаваны, у 1940 г. вызвалены з залікам у тэрмін пакарання часу папярэдняга зняволення. З турмы вышаў цяжка хворы, памёр 17 красавіка 1941 г.

Сёння мы пільна ўглядаемся ва ўжо такія далёкія 20-я гг. XX ст. Углядаемся, каб аддаць належнае тым, хто закладваў падмуркі нашай дзяржаўнасці, але быў так несправядліва знішчаны. Углядаемся, каб асэнсаваць вопыт і наўбыткі папярэднікаў. А зроблена імі менавіта ў 20-я гг. было шмат. І таму наперадзе — далейшае вывучэнне жыцця і дзейнасці аднаго з вучняў Браніслава Эпімаха-Шыпілы Міхася Мялешкі, збор і выданне яго творчай спадчыны.

Тамара Шылёнак (Глыбокае, Беларусь)

К. ДУЖ-ДУШЭЎСКІ Ў ПЕЦЯРБУРГУ Ў ПАЧАТКУ XX ст.

Пра Клаўдзія Сцяпанавіча Дуж-Душэўскага, ураджэнца Глыбокага, актыўнага дзеяча беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, нястомнага рупліўца на ніве беларускай культуры і асветы, таленавітага будаўніка-архітэктара, пасляваеннае пакаленне беларусаў доўгі час нічога не ведала. Гэтае імя воляй сталінскага рэспрэсіўнага апарату было бессаромна зняслайлена, а лёс бязлітасна пакалечаны. І ўсё ж гісторычная праўда прабівае сабе дарогу скрэзь паклён і ману.

Цяпер мы маём магчымасць бесперашкодна расказаць пра К. Дуж-Душэўскага, прасачыць асноўныя вехі яго жыццёвага шляху.

У 1912 г. выпускнік Віленскага рэальнага вучылішча паступае ў вядучую на той час вышэйшую тэхнічную навучальную установу Расійскай імперыі — Пецярбургскі горны інстытут і з запалам пачынае спасцігаць прамудрасці геалагічнай навукі. Маладая энергія біла цераз край. Вольны ад прафесійных заняткаў час К. Дуж-Душэўскі аддае нацыянальна-культурнаму руху, які ў той перыяд набыў шырокі размах сярод беларусаў Пецярбурга.

30 снежня 1912 г. быў зацверджаны статут “Беларускага літаратурна-науковага гуртка студэнтаў Санкт-Пецярбургскага універсітета”, усё больш людным становіўся гэты гурток, а галоўнае, усё больш сур’ёзныя тэмы бралі яго ўдзельнікі для распрацоўкі, усё больш грунтоўныя даклады гучалі на яго пасяджэннях: “Беларускі народ і яго мова”, “Стасунак беларусаў да іх суседзяў” (Землюка), “Адраджэнне беларускай народніцкай літаратуры” (Я. Хляб-цэвіча), “Вызначэнне старажытных гістарычных помнікаў і ахова старыны” (К. Дуж-Душэўскага) і інш.

Мяркуючы па лістах піцерскіх студэнтаў-беларусаў, К. Дуж-Душэўскі быў адным з найцікавейшых і найбольш адукаваных хлопщаў у асяродку. У беларускім гуртку, што збіраўся па суботах на кватэры прафесара Браніслава Эпімаха-Шыпілы, яго ведалі і любілі. Тут можна было сустрэць людзей рознага ўзросту — актыўных дзеячаў беларускай культуры. Колькі тут было цікавага, колькі жывых думак выказаны! Якія гарачыя спрэчкі кіпелі!

Бавіліся па-студэнцку: прафесар заводзіў грамафон, чыталіся вершы і рэфэраты. Рабіліся фотаздымкі на памяць, выдаваўся часопіс “Светач”. Тут разам з будучым перакладчыкам Гамера і Міцкевіча, а тады — проста добрым сябрам Браніславам Тарашкевічам Клаўдзій хораша співаў беларускія песні. Паўліна Мядзёлка згадвае К. Дуж-Душэўскага як выканануцу ролі Сцяпана Крыніцкага ў “Паўлінцы” Я. Купалы.

Можна меркаваць, што Клаўдзій сябраваў з Янкам Купалам. Бо менавіта яму паэт даў даручэнне атрымаць з пецярбургскай драматычнай цэнзуры беларускія п'есы, згадзенныя туды Купалам у 1913 г. Відавочна, у тыя ж гады ў Пецярбургу Я. Купала падараваў Дуж-Душэўскуму рукапіс свайго зборніка “Шляхам жыцця”, які Клаўдзій Сцяпанавіч дбайна зберагаў на працягу дзесяцігоддзяў, дзякуючы чаму гэтая рэліквія дайшла да нас.

З дзейнасцю К. Дуж-Душэўскага ў Пецярбургу звязана гісторыя аднаго з нашых нацыянальных сімвалаў — бел-чырвона-белага сцяга. У сваёй аўтабіографіі, напісанай у 1934 г. (яна захоўваецца ў Мінску ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва), Дуж-Душэўскі паведамляе: “Цікава адзначыць, што беларусы ўважалі сваім дзяржаўным сцягам той, што і літоўцы, гэта значыць белую Пагоню на чырвоным полі, але нацыянальнага сцяга не было. Мне давялося зрабіць некалькі праектаў нацыянальнага сцяга, і адзін з іх быў прыняты, менавіта: бел-чырвона-белы. Ад таго часу гэты сцяг і лічыцца за беларускі нацыянальны сцяг”. Сведчанне Клаўдзія Сцяпанавіча пакуль што не пацверджана іншымі дакументальными крыніцамі, але яно не супярэчыць ніводнаму з дакладна ўстаноўленых на сённяшні дзень фактаў з гісторыі беларускай сімволікі.

Гады вучобы ў Пецярбургу — светлая, рамантычная пара ў жыцці Клаўдзія Сцяпанавіча. Менавіта там, у горадзе святога Пятра, знайшоў ён асабістое шчасце. А потым наступілі гістарычны важнасці падзеі, якія ў канчатковым выніку раструшылі жыццё К. Дуж-Душэўскага. Але помнікамі яго працы засталіся кінатэатр “Метрапалітэн” у Каўнасе, фабрика бекону ў Панявежысе, карпусы цукерачнай фабрыкі “Пяргале”, Таўрагскі цагельны завод, станкабудаўнічы завод “Жальгірыс”. Засталіся дакументы з сабранага ім архіва, кнігі і артыкулы, напісаныя ім.

А яшчэ памяць пра К. Дуж-Душэўскага захоўваецца на яго радзіме. Яму прысвечана экспазіцыя краязнаўчага музея г. Глыбокае, там жа, у СІІ № 2, зберагаюцца прысвечаныя яму матэрыялы.

Кацярына Гаўрыльчык (Ветрына, Беларусь)

АНТОН ГРЫНЕВІЧ У ПЕЦЯРБУРГУ Ў ПАЧАТКУ ХХ ст.

Антон Антонавіч Грыневіч нарадзіўся 3 мая 1877 г. у фальварку Іванкаўшчына (цяпер Астроўшчынскага сельсавета), што ў 15 км ад фальварка Залессе, дзе жыў Браніслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла.

Можна меркаваць, што Антон Грыневіч і Браніслаў Эпімах-Шыпіла былі знаёмымі яшчэ да пераезду ў Пецярбург, паколькі фальваркі іх бацькоў знаходзіліся вельмі блізка адзін ад аднаго.

З 1896 г. Антон Грыневіч служыў ў Пецярбургу ў Казённай палаце і ў Міністэрстве гандлю і прамысловасці. З 1906 г. ён разам з Эпімахам-Шыпілам быў сябрам першай беларускай легальнай выдавецкай суполкі “Загляненіе сонца і ў наша ваконца”, а пазней яе бухгалтарам. Нават жыў на кватэры Эпімаха-Шыпілы з сярэдзіны 1908 да канца 1909 г., пакуль у Пецярбург не прыехаў Янка Купала.

У 1910 г., калі над выдавецкай суполкай навісла пагроза закрыцця, Антон Грыневіч заснаваў выдавецтва, якое выпускала творы беларускай літаратуры і музыки. У коле сяброў прафесара Эпімаха-Шыпілы ён асабіста знаёміца з Я. Купалам. У выдавецтве Антона Грыневіча выйшли “Ад вечная песня” Я. Купалы, “Апавяданні” Уладзіслава Галубка, зборнікі Якуба Коласа. І ўжо асабістым дарам выдаўца свайму народу былі “Беларускія песні з нотамі”.

Пры шчаслівым знаёмстве з Язэпам Драздовічам у Пецярбургу А. Грыневіч загарэўся ідэяй сумеснай працы па зборанню і пропагандзе твораў народнай спадчыны, марыў аб стварэнні на іх аснове вялікага нацыянальнага мастацтва.

Наш зямляк жыў і працаваў у Пецярбургу 19 год — з 1896 па 1915-ты.

Лідзія Кулажанка (Мінск)

БРАНІСЛАЎ ЭПІМАХ-ШЫПІЛА ЯК КРАЯЗНАВЕЦ

Тэматыка сённяшніх чытанняў сведчыць пра багацце талентаў і рознабаковасць навуковых інтарэсаў залескага шляхціца Б. Эпімаха-Шыпілы. Папершае, трэба адзначыць, што Эпімах-Шыпіла, маючы ад прыроды вялікія навуковыя здольнасці, ніколі не быў кабінетным вучоным. Яго навуковая работа на працягу ўсяго жыцця спалучалася з жывой педагогічнай і культурна-асветніцкай дзеянісцю. Згадваючы пра яго працу з беларускай моладдзю ў Пецярбургу, чынны ўдзел у культурна-асветных таварыствах, мы можам сёння сцвярджаць (гэта пацвярджаецца і статутамі ўказанных арганізацый), што вельмі важным для іх працы было краязнаўства — усебаковае вывучэнне беларускай гісторыі і культуры з выяўленнем рэгіянальных і лакальных асаблівасцей.

Па-другое, якімі б шматгрынныі і далёкассяжныі ні былі інтарэсы Эпімаха-Шыпілы, ён заўсёды заставаўся патрыётам сваёй малой радзімы, на працягу ўсяго жыцця не парываў з ёй сувязей, цікавіўся мясцовымі справамі, вывучаў Падзвінне — Віцебшчыну і Полачыну.

Вядома, што стала Эпімах-Шыпіла жыў у Залессі толькі да 12 гадоў, да часу паступлення ў Рыжскую гімназію (1871). “Тут я правёў сваё дзяцінства, — пісаў вучоны ў сталіцы гады, — пасвіў гусей, а потым дробную жывёлу да 9 гадоў, калі памёр мой бацька, пакінуўшы ўдавой матку і малодшых маіх братоў”. Пасля смерці маці фальварак Залессе, як вядома, перайшоў у спадчыну да Браніслава, але праз некаторы час, нягледзячы на вялікую прывязанасць да роднага кута, быў падараваны сястры Валерыі Гагалінскай. Пра ўзаемаадносіны прафесара з мясцовымі людзьмі сведчаць успаміны Валерый і Соф'і Гагалінскіх: “Даведаўшыся, што прафесар дома, на хутары частымі гасцямі былі сяляне з суседніх вёсак. Збіралася тут і моладзь”¹.

З хутара Залессе пачыналіся вандроўкі будучага вучонага па вакольных вёсках і маёнтках дзеля запісу фальклору, збору сведчанняў пра мінулае краю. Як і яго вядомы зямляк Ян Баршчэўскі, ён захапляўся прыродай, пушчамі і азёрамі, цікавіўся мясцовымі гаворкамі. Яго запісы адлюстроўваюць дыялектныя асаблівасці Віцебскага Падзвіння. Па сведчанню сяброў-калегаў, Б. Эпімах-Шыпіла цудоўна валодаў беларускай мовай і ў жывой гутарцы, і ў вывучэнні старых помнікаў…”. Добрае веданне дыялектных асаблі-

¹ Дашкевіч А. Пра тое, што дорага // Літ. і мастацтва. 1978. 14 ліп.

васцей мовы праявілася пазней у яго навуковай, выдавецкай і рэдактарскай працы.

Змоладу, з гімназічных гадоў, Эпімах-Шыпіла быў руплівым збіральнікам рукапісаў рэдкіх кніг, этнографічных матэрыялаў. Як правадзейны сябра Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, якая аб'ядноўвала гісторыкаў і краязнаўцаў, рабіў копіі рукапісаў па гісторыі Віцебшчыны. У яго архіве захаваліся копіі дакументаў “Рэвізіі ваяводства Полацкага”, запісанай каралеўскімі рэвізорамі Фёдарам Скуміным і Юрэем Друцкім-Сакалінскім (XVI ст.) і “Рэестра маёнткаў, якімі валодалі полацкія і ігуменскія манастыры, цэркви полацкія” (таксама XVI ст.), дзе згадваюцца сёлы Соміна, Уклейна, Ветрына, жыхары якіх былі прыгоннымі Полацкага замка, называюцца многія мясцовыя прозвішчы.

Асаблівай заслугай Эпімаха-Шыпілы, як адзначаюць літаратуразнаўцы, было захаванне, дзяякоўчы яго “Хрэстаматыі”, твораў паэтаў Віцебшчыны — Ф. Тапчэускага і Г. Тамашэвіча. Ф. Тапчэускі (Хвэлька з Рукшэніц), беларускі паэт-дэмакрат, ураджэнец фальварка Лёсава цяперашняга Ушацкага р-на, служкую упраўляючым у недалёкім Ухвішчы (цяпер Бабыніцкі сельсавет) у маёнтку памешчыцы А. Сялявы. Пад вершамі “Саўсім ня тое, што было”, “Грошы і праца” ёсць аўтарскія паметы “Ухвішча, 1890”, а пад вершам “Вечарына” — подпіс: “Апісанне балю, які адбываўся ва Ухвішчы”.

Марай Эпімаха-Шыпілы было стварэнне беларускага музея ў сябе на радзіме. Там жа ён хацеў і закончыць свой жыццёвы шлях. Побач з бацькоўскай хатай у Залессі Браніслава Ігнатавіча пабудаваў драўляны двухпавярховы дом. Па сведчанню той жа Валеры Гагалінскай, у час пажару летам 1910 г. “домік быў поўны кніг і экспанатаў”². Аб прывязанасці да гэтага месца сведчыць ліст да У. Самойлы, які захоўваецца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва ў Мінску, у якім сам Эпімах-Шыпіла апісаў тая трагічныя для яго падзеі: “Вясной 1910 года, калі Янка жыў у мяне, атрымаў я з сваёй сядзібы Залессе, што за 20 вёрст ад Полацка, сумную вестку пра тое, што домік мой, які я будаваў сабе на старасць на працягу 10 гадоў, разам з іншымі пабудовамі згарэў да тла. Гэта мяне так расстроіла і забіла, што я не мог ні есці, ні спаць і ледзь не захварэў”³. Як вядома, толькі верш-пасланне “Прафесару п. Б. Эпімах-Шыпілу” Янкі Купалы заспакоіў яго душу.

Пазней, дзяякоўчы дапамозе Б. Эпімаха-Шыпілы, Гагалінскія змаглі збудаваць сабе новы дом на хутары Залессе. У 1920-я гг. іх сям'я жыла на недалёкім хутары Мушкина, куды Б. Эпімах-Шыпіла прыязджаў з Мінска⁴.

Добрае веданне гісторыі культуры, асаблівасцей дыялектаў мовы беларусаў стала падставай для запрашэння Эпімаха-Шыпілы ў Мінск, у Інбелкульт. Як вядома, дзейнасць гэтай першай дзяржаўнай навуковай установы

² Літ. і мастацтва. 1978. 14 ліп.

³ БДАМЛіМ, ф. 66, воп. 1, спр. 1008, л. 4.

⁴ Крукоўскі У. Штыркі да партрэта // Голас Радзімы. 1978. 2 сак.

ў Беларусі праводзілася ў цеснай сувязі з масавым краязнаўчым рухам, які разгарнуўся па ўсёй краіне. Краязнаўчы матэрыял быў тым фактычным грунтам, на якім будавалася беларусазнаўчая праца Інбелкульта па многіх на-
кірунках. На Першым з’ездзе краязнаўцаў (люты 1926 г.), дэлегатам якога, дарэчы, быў і Эпімах-Шыпіла, У. Ігнатоўскі, старшыня Інбелкульта, сказаў, што “новая культура вымагае і новага методу і гэты асноўны метод — краязнаўства”⁵. Зазначым, што сутнасць краязнаўчага методу, і сучаснай навукай разумеецца як лакалізацыя комплекснага гісторыка-культурнага даследавання з прымяненнем шырокага кола крыніц — гістарычных, геаграфічных, этнографічных, лінгвістычных і г. д.

Галоўнейшай задачай краязнаўчых арганізацый, па вызначэнню Цэнтральнага бюро краязнаўства (ЦБК), створанага ў 1924 г. пры Інбелкульце, была “дапамога працы секцый і камісій Інбелкульта шляхам збіральніцкай працы”⁶. Кіруючыся падрабязнымі інструкцыямі, распрацаванымі ў камісіях Інбелкульта, мясцовыя краязнаўцы дасылалі матэрыялы ў ЦБК, а адтоль яны перадаваліся ў адпаведныя секцыі Інбелкульта для навуковай апрацоўкі. Фактычна на грунце канкрэтнага матэрыялу, сабранага пераважна настаўнікамі, студэнтамі, вучнямі з усёй Беларусі, вялася работа дыялекталагічнай, мастацтвазнаўчай, этнографічнай і іншых секцый Інбелкульта.

Эпімах-Шыпіла, як вядома, стаў спачатку рэдактарам, а з 1927 г. старшынёй камісіі па складанню поўнага акадэмічнага слоўніка беларускай мовы. У яго абавязкі, як сведчыцьён сам у апубліканых Н. Васілеўскай паказаннях па справе 1930 г., уваходзіла “папярэдняя рэдакцыя надсыланых з месцаў картак-слоў, робячы на іх водгук, на падставе якога прызначалася прэмія збіральнікам надсыланых слоўніковых матэрыялаў, наколькі яны здавальняюча былі зроблены, адкідаючы непадыходзячыя, не належныя да аплаты”⁷. Дарэчы, як паведамляў часопіс “Наш край” у 1927 г., больш за ўсё слоўнікавага матэрыялу было даслана з Віцебскай акругі⁸. Слоўнікавая камісія на старонках гэтага ж часопіса неаднойчы друкавала падзякі як краязнаўчым арганізацыям, так і паасобным карэспандэнтам⁹.

У 1927–1929 гг. Эпімах-Шыпіла стаў дырэктарам названай камісіі. Работа рухалася вельмі паспяхова. Паводле плана Інбелкульта на 1927–1933 гг. павінны былі выйсці першыя сем выпускаў (па 10 аркушаў кожны) будучага акадэмічнага слоўніка агульным аб’ёмам 160 арк.

Працуючы з мясцовымі слоўніковымі і іншымі матэрыяламі, Эпімах-Шыпіла не мог не цікавіцца і весткамі з роднай Полаччыны. Тым больш што краязнаўчы рух у яго родных мясцінах у той час меў прыкметны поспехі. Да

⁵ Працы Першага Усебеларускага краязнаўчага з’езду. Мн., 1926. С. 7.

⁶ Наш край. 1927. № 8–9. С.

⁷ Навіны Беларускай акадэміі. 1992. 5 чэрв.

⁸ Наш край. 1927. № 11. С. 51.

⁹ Наш край. 1926. № 10–11. С. 61–62.

прыкладу, у справа здачы Полацкага акруговага краязнаўчага таварыства на Першым з’ездзе краязнаўцаў паведамлялася наступнае: “У сучасны момант Полацкае краязнаўчае таварыства яднае 9 раённых таварыстваў і 6 гурткоў (2 з іх пры тэхнікумах, а астатнія пры сямігодках). Усяго па акрузе налічваецца каля 750 членоў краязнаўчага таварыства. Абсалютная большасць іх — гэта настаўнікі і студэнты”¹⁰. Сярод накірункаў работы былі пытанні гісторыка-археалагічнага, этнографічнага і мовазнаўчага характару. Планаваліся збор матэрыялаў для ўкладання слоўніка жывой беларускай мовы, геаграфічнага слоўніка, запісы народнай творчасці. Са старонак часопіса “Наш край” да-ведваемся, што мясцовыя краязнаўцы займаліся таксама складаннем слоўнічка дзеячаў Віцебшчыны (частка матэрыялу друкавалася на старонках гэтага ж часопіса)¹¹. У Полацкае акруговое краязнаўчае таварыства, паводле гэтага ж часопіса, уваходзіла і Ветрынскае раённае.

Вядома, што Эпімах-Шыпіла пераехаў у Мінск ужо ў немаладым узросці, быў самым сталым супрацоўнікам Інбелкульта. Але родныя сцены, відаць, памаглі яму хоць часткова пераадолець праблемы са здароўем, падтрымліваць працоўную актыўнасць. У абавязкі Эпімаха-Шыпілы ўваходзілі таксама арганізацыйныя справы ў камісіі і адказнасць за рэдагаванне дыялектных слоўнікаў, акрамя таго, ён быў у складзе камісіі па гісторыі мастацтва (старшыня М. Шчакаціхін). У час адкрыцця бюста Ф. Скарыйне ў Інбелкульце (1925) ён яшчэ раз засведчыў сваю прыналежнасць да Полацкай зямлі, падкрэсліўшы сваё агульнае паходжанне са славутым земляком, асветніцкія традыцыі якога ён і прадоўжыў усім сваім жыццём.

¹⁰ Працы Першага Усебеларускага краязнаўчага з’езду. С. 38.

¹¹ Наш край. 1926. № 10–11. С. 73.

Аліна Краснова (Ветрына, Беларусь)

ФАЛЬВАРАК ДВОР-ЗАЛЕССЕ ПОЛАЦКАЕ І ЯГО ГАСПАДАРЫ ПАВОДЛЕ ЎСПАМИНАЎ ЗЕМЛЯКОЎ І СВАЯКОЎ (НЕКАТОРЫЯ ВЫНІКІ НАШАЙ ПОШУКАВА-ДАСЛЕДЧАЙ РАБОТЫ)

У выніку пошукава-даследчай работы мы з актыўістамі музея знайшлі шмат цікавых матэрыялаў пра Браніслава Ігнатавіча Эпімаха-Шыпілу і яго бацькоў. У в. Будзькаўшчына Полацкага р-на, дзе нарадзіўся Б. Эпімах-Шыпіла, удалося адшукаць дзвюх жанчын, якія паведамілі хоць сціплія, але цікавыя звесткі пра выгляд маёнтка Эпімахаў-Шыпілаў і пра бацькоў Браніслава Ігнатавіча.

Марыя Лявонцеўна Кірпічонак (1908 г. нараджэння): “Паны Шыпілы жылі ў ўёсцы Будзькаўшчына нядоўга. Фальварак прадалі пану Сушынскаму. Дом пана Шыпілы быў трохпавярховы. На першым паверсе жыла чэлядзь, тут жа была і кухня. На другім паверсе жылі гаспадары. Трэці паверх быў не поўнасцю дабудаваны. Жылі там толькі летам. Дом быў пабудаваны з чырвонай цэглы. [Цэгla такая моцная, што і сёння ў людзей стаяць печы з панская цэглы без рамонту. — A. K.]. Каля дома красаваліся вялікі сад і алеі, высаджаныя ліпамі і бэзам. Бабуля расказвала, што пан быў не ганарлівы, просты. У час сенакосу, калі надыходзіў дождж, разам з сялянамі ён грабіў і звозіў сена ў пуню на конях. І наогул не цураўся сялянскай працы”.

Вольга Кірылайна Глебка (1914 г. нараджэння): “Вельмі шкада, што панскі дом не захаваўся. Усё разбурылі ў вайну. Разбамбілі, спалілі, а што ўцалела, расцягнулі, хто што мог. Цэглу разабралі на печы, склепы і г. д. А такія былі цудоўныя сад, але! І ўсё па загаду мясцовага начальства выкарчавалі, абаралі і засяялі збожжам. А цяпер усё парасло бур’янам, і не пазнаць таго месца, дзе колісь было так прыгожа, хораша, па-гаспадарску дагледжана. Дом быў пабудаваны на беразе возера Сушына. Ад дому да возера вялі дарожкі, абсаджаныя вішнямі, слівамі і грушамі. Вялікі сад размяшчаліся над возерам. А якія цудоўныя сарты яблынь раслі ў садзе! Усё хараство, створанае і дагледжанае колісь гаспадарскімі рукамі, па загаду старшыні калгаса знішчылі за адзін дзень. Ужо не пазнаць, дзе стаяў дом, дзе быў сад, алеі, дарожкі. Дзікая пустэча ля возера пануе сёння”.

Дзякуючы ўспамінам і сведчанням жыхароў в. Залессе Аляксея Іванавіча Гвоздзева (1923 г. нараджэння), Марыі Іванаўны Гвоздзевай (1925 г. нараджэння), Уладзіміра Іванавіча Волкава (1927 г. нараджэння), Дзмітрыя Ільіча Волкава (1944 г. нараджэння) удалося установіць выгляд адноўленага фальварка Двор-Залессе Полацкае пасля пажару 1910 г. На гэтым месцы прыйшлі дзіцячыя і юнацкія гады Браніслава Ігнатавіча, ды і ў сталым узросце ён кожнае лета любіў адпачываць менавіта ў бацькоўскім доме, у Залессі.

Вяскоўцы памятаюць, як выглядалі ўсе пабудовы, нават сем'ямі жылі ў панскіх пакоях у 20–30 гг. Усе пабудовы былі драўляныя, крытыя дранкай. Аднапавярховая хата стаяла ганкам (у нашай мясцовасці яго завуць верандай) да вуліцы і была ашалявана (абшыта) дошкамі. Ганак адкрыты, абыты да паловы дошкамі. Дзвярэй у ганку не было. Верх быў упрыгожаны выпілаванымі ўзорамі. Да ганка трymаўся на чатырох чатырохгранных слупах. З ганка ў хату вялі філёнчатыя двухстворкавыя дзвёры. Аканіц на вокнах не было. Ліштвы разныя (з узорамі). З ганка траплялі ў калідор, з якога вяло двое дзвярэй у правую і левую палавіны дома.

Вакол хаты ў кветніку цвілі ад ранняй вясны і да позняй восені кветкі. За хатай раскінуўся сад, затулены ад вятраў змешаным лесам.

Пазней дом поўнасцю перабудавалі пад жыллё сялянам. Зараз жыве там М. І. Гвоздзева. Столъ з панскіх пакояў служыць сёння гаспадыні дома.

Ад ганка да копанкі (сажалкі) вяла алея, высаджаная паҳучымі таполямі. Бліз копанкі, у якой разводзілі рыбу, пад паҳучымі таполямі стаялі статуі. На жаль, да нашых дзён таполі і статуі не захаваліся. Другая алея вяла да двухпавярховага нежылога будынка, у якім Эпімах-Шыпіла хацеў адкрыць беларускі музей і дажываць свой век. Пасля пажару 1910 г. дом не адбудавалі, бо не было ўжо сіл і здароўя нанава сабраць экспанаты для музея. Алея была высаджана каштанамі і вішняком (тры гады таму вяскоўцы спілавалі апошні каштан).

Побач з хатай стаяла пякарня. Комін пякарні ад зямлі і да верху захаваўся да сённяшніх дзён. Цэгla тут такая моцная, што комін за 88 год ні разу не рамантавалі. З бярвення быў пякарні пабудавалі хату. Цяпер у ёй жыве Дз. І. Волкаў. З тарцовага боку пякарні размяшчачаўся ляднік. Ён захаваўся да сённяшніх дзён, толькі Дз. І. Волкаў выкарыстоўвае яго як сковішча пад садавіну.

Бліжэй да другой копанкі, адкуль бралі воду для гаспадарчых патрэб і дзе разводзілі рыбу і пайлі жывёлу, стаяла лазня, вялікая па памеру, таму што ў Гагалінскіх была вялікая сям'я. Вяскоўцы ў 20-я гг. мыліся ў ёй, называючы яе “абшчагай”.

Бацькі Браніслава Іgnатавіча, а пазней Гагалінскія, разводзілі коней. Стайня была вельмі вялікая. Часта любілі паны Шыпілы (як іх называюць вяскоўцы) запрагаць чатырох ці шасцёра, калі ехалі ў касцёл ці ў госці.

Хлявы, лазня і стайнія не захаваліся.

Была таксама свая сталярня, дзе выраблялі фаэтоны, галоўным чынам на продаж. Ся сталярні пабудаваў сабе хату У. І. Волкаў. Цікава, што падлога ў ёй цалкам захавалася з панской сталярні. Узняць яе нельга, таму што вельмі широкія дошкі падлогі змацаваны адна з другой шыпамі (як у нас кажуць — на шпунтах). І да сённяшніх дзён не згніла, не пакарабацілася.

Цалкам захаваўся да нашых дзён свіран (клець). Прыступкамі да яго слушаць камяні-валуни. На дзвярах клеці вісіць “шыпілаўскі замок”. Гаспадыня пакуль што не наважыцца аддаць замок музею, спасылаючыся на тое, што ён вельмі надзейны. У час Вялікай Айчыннай вайны немцы спрабавалі збіць яго, але дарэмна. Пащчапалі дошкі дзвярэй, а замок выстаяў.

Студня-журавель не захавалася, бо кожны гаспадар сёння мае ўласную на сваім падворку. Але вяскоўцы кажуць, што вада ў студні была вельмі чыстая і смачная. У час вайны немцы прыезджалі набіраць ваду для кухні менавіта з шыпілаўскай студні.

Сядзіба Двор-Залессе Палацкае — вяночнага тыпу, з асобнымі будынкамі.

Выклікаюць вялікую цікавасць, а часам прымушаюць і задумашца ўспаміны старажылаў Залесся пра маці Браніслава Ігнатавіча. Аляксей Іванавіч Гвоздзеў (1923 г. нараджэння, в. Жарнасекі Палацкага р-на) сказаў нам: “Я быў малым, але памятаю, як вясковыя мужчыны часта ўспаміналі паноў Шыпі-

Комін хлебапякарні Эпімахаў-Шыпілаў захаваўся цалкам.
(Здымак зроблены зімой)

лаў. Чамусыці гаспадыню фальварка называлі паня-французіха. Да кладна я не ведаю: мабыць таму, што яна ўмела чытаць па-французску, а можа, таму, што муж яе часта бываў у Францыі. Паня была добрая, людзям у яе жылося добра. Бабуля рассказвала: калі жняя парэжа палец сярпом, то пані сама змазвала рану нейкімі лекамі”.

М. И. Гвоздзева (в. Залессе Палацкага р-на) згадвала: “Мая бабуля і маці рассказалі, што пані добра плаціла за работу жанчынам. Напрыклад, за працю кветак, буракоў ці морквы за дзень давала паркалёвую хустку або гроши на хустку”.

У. И. Волкаў (в. Залессе Палацкага р-на) паведаміў нам: “Мой дзед расказваў, што гаспадар фальварка Эпімах-Шыпіла ездзіў у Францыю, прывозіў з-за мяжы смачнае віно і на Купалле частаваў мужыкоў. Ставіў бочачку, прывязваў кубак. Мужыкі пілі віно і весяліліся на лузэ ля копанкі”.

А вось слова Д. І. Волкава (в. Залессе Палацкага р-на): “Мой прадзед пераехаў жыць у Залессе з Рудні, таму што Шыпілы давалі сялянам вялікія надзелы зямлі. Жыць можна было лепш, чым уrudнянскіх паноў. Бабуля расказала, што ў фальварку быў вялікі сад, раслі ў садзе вельмі смачныя груши позніх гатункаў. Пані частавала сялянскіх дзетак яблыкамі і грушамі, была не скупая, дазваляла дзесятам паласавацца”.

Дзяякоучы дапамозе загадчыка аддзела беларусазнаўства і краязнаўчай працы абласнога аб’яднання па арганізацыі пазашкольнай работы А. В. Куржалаўа, наш музей установіў цесную сувязь з унучатым пляменнікам Б. Эпімахам-Шыпілам Іосіфам Іванавічам Дашкевічам, які жыву ў г. Глыбокае. Публікацыі Анатоля Дашкевіча многія ведаюць¹, а вось успаміны Іосіфа Дашкевіча прыводзяцца тут упершыню. На чале з дырэктарам нашай школы Ларысай Мікалаеўнай Васевай, разам з настаўнікамі і вучнямі мы некалькі разоў на-ведвалі Іосіфа Іванавіча і запісалі ад яго наступнае:

“Браніслаў Ігнатавіч (мой дзед) прысутнічаў на пастаноўцы спектакля Ігната Буйніцкага ў Пецярбургу, у клубе “Пальма”. У дзеда (па словах маёй маці Соф’і Іванаўны Дашкевіч) былі карціны Язэпа Драздовіча. Толькі, на жаль, не ведаю, каму са сваякоў яго карціны дасталіся.

Маці расказала, што Эпімах-Шыпіла быў спакойны, стрыманы, ураўнаважаны чалавек. Вельмі патрабавальны да сябе і дабрадушны да іншых. Спачуваваў людскому гору, дапамагаў з апошніга ў бядзе не толькі сваякам, але і знаёмым людзям. Асаблівую ўвагу ўдзяляў творчай моладзі з Беларусі, лічачы мецэнацтва сваім абавязкам.

Усе сваякі вельмі цяжка перажывалі смерць Браніслава Ігнатавіча. Страты такога чалавека была для ўсіх нас вялікім горам. Вельмі шкада, што ніхто са сваякоў не змог з’ездзіць на магілу дзеда. Я ведаю са слоў маці, што ён пахаваны ў Санкт-Пецярбургу на Волкавых могілках. Па палітычных прычынах я не пабываў на магіле дзеда, бо, займаючы адказную пасаду ў Глыбокім, ба-ယаўся праследавання.

Мая цётка Марыя (Гагалінская) была замужам за Панікароўскім Іванам Сцяпанавічам. Ён у свой час служыў разам з Коневым. Жылі ў Краснаярску. Яе дачка Нэлля Іванаўна жыве ў Маскве (адраса яе не ведаю). Дзядзька, Ігнат Гагалінскі, закончыў медыцынскі факультэт Вільнюскага ўніверсітэта. Пра-цараваў у Польшчы, у горадзе Ломжа. Быў жанаты, меў двух дзяцей. Цётку Анцю і Марыю — раскулачылі”.

Іосіф Іванавіч падарыў музею найкаштоўнейшы экспанат: фотаздымак Эпімаха-Шыпілы з уласнаручным подпісам. У маі 1999 г., не спадзеючыся на станоўчы вынік, я паслава ліст у Польшчу далёкай сваячцы Браніслава Ігнатавіча — Ядвізе Сельвястровіч. Ѕён зараз 90 год. Вялікая павага да кузена прафе-сара Браніслава (так называе Я. Сельвястровіч Эпімаха-Шыпілу), добрая па-

¹ Літ і мастацтва. 1978. 14 ліп.

мяць, высокая інтэлігентнасць, удзячнасць за ушанаванне яго памяці наш-чадкамі на Бацькаўшчыне далі ёй сілы напісаць каштоўны для музея ліст з адказамі на мае пытанні.

Ядвіга Сельвястровіч піша ў лісце: “Я кузіна, далёкая сваячка па крыві. Аднак нашы стасункі былі сардечныя і сваяцкія. Прафесар Браніслаў меў распрацаўанае генеалагічнае дрэва ўсіх сваякоў Эпімахаў-Шыпілаў. Што стала з яго багатым зборам кніжак, якія ён так любіў, што не ўяўляў сабе, як можа расстацца з імі? Гэта і была адна з прычын яго адказу выехаць з намі ў Польшчу (1923 г.).

Дошкі гэтай падлогі памятаюць крокі
Браніслава Эпімаха-Шыпілы

Сваякоў Гагалінскіх я не ведала. Выпадкова на балі медыкаў у Вільні прадставілі мне доктара Гагалінскага, і аказалася, што гэта кузен. Паразмаўлялі, патанцавалі, і на гэтым было ўсё. Атрымаўшы дыплом, я выехала з Вільні.

Прафесар Браніслаў бывав у нашым доме. Жылі мы недалёка ад Пецярбурга. Ён прыязджаў на некалькі дзён. Памятаю ажыўленыя вячэрнія размовы. Меў інтэлігентны від, быў цікавым суразмоўцам, гаварыў дасціпна. Чытаў нам пісаныя для сябе сатырычныя вершы. Пераказваў з дэталямі гісторыю роду Эпімахаў-Шыпілаў, падкрэсліваў прытым, што ўклаў вельмі многа працы ў зборанне матэрыялаў, знайшоў пратапласта (пачынальніка) роду Эпімахаў-Шыпілаў. А легенда пра паходжанне прозвішча Эпімах-Шыпіла выглядала так. Хоць я тады была дзіцем, але што запомніла, тое перакажу:

“Грэк Эпімахос, які дзелавіта служыў польскому каралю Баліславу I, быў уганараваны прыдомкам “Шыбкі” ці “Шыпкі”. Прыйдомак той з часам пера-

тварыўся ў Шыпіла. Грэк Эпімахос згубіў канчатак і выйшла Эпімах". Прозвішча Эпімах-Шыпіла стала вядома ўжо ў XVII стагоддзі. Сведчыць аб tym надпіс на адным з помнікаў на сямейным могільніку: "Умер в 1630 г."

Мae сваякі аселі ад вякоў у фальварку Юркава, у павеце Дзісенска-Глыбоцкім на Віленшчыне. Фальварак быў нашай уласнасцю, але Другая сусветная вайна ўсё змяла. Колькі сыноў майго дзеда Войцеха (у tym ліку і мой бацька Вацлаў) выехалі ў Расію, у Пецярбург. Працавалі на розных важных пасадах.

Успамінаю, што яшчэ далей на поўнач, на Браслаўшчыне, было трэцяе гняздо [жыхароў] з такім прозвішчам. Прафесар Браніслаў расказваў, што жыў там таксама Эпіпа-Шыпіла, стары халасцяк. Прафесар ведаў яго добра, бо расказваў пра яго халасцяцкія прыгоды.

Тры гнязды ўтвараюць вялікае генеалагічнае дрэва Эпімахаў-Шыпілаў.

Перад нашым выездам з Расіі прафесар Браніслаў аддаў на захаванне майму старэйшаму брату Чэславу свою старую гербавую пячатку — яна загінула пад час вайны.

Брат памёр у 1987 г." (ліст ад 10.07.1999 г., г. Торунь).

У выніку пошукава-даследчай работы знайдзена шмат цікавых экспанатаў, якія належалі бацькам Браніслава Іgnатавіча або сястры Валерыі Гагалінскай: гармонік-трохрадка, нямецкі строй Дзімітрыя Іванавіча Шулянка, панская аканома, дзвірная ручка ад панскіх пакояў, вешалка для ручніка, сумка-рыдыкуль, жаночая муфта, кніга 1864 г. "Пчалаводства", падшыўка газет 1909 г., грамафон, панская куфар, сухарніца, самавар, гліняная абліцовачная плітка (кафля), падковы і інш.

Але нам застаецца яшчэ высветліць:

- а) дзе пахаваны Ігнат Вікенцьевіч Эпімах-Шыпіла (бацька Браніслава)?
- б) дзе ў Санкт-Пецярбургу знаходзіцца магіла Браніслава Іgnатавіча?
- в) якія былі стасункі Эпімахаў-Шыпілаў і Гагалінскіх з панам Лісоўскім з Вароніч і чаму Баляслаў (сярэдні брат Браніслава) працяглы час пражываў у яго.

Энтузіясты музея будуць працягваць пошукава-даследчую работу па навысветленых пытаннях.

Вольга Сітдзікава (Ветрына, Беларусь)

ПАРКАВАЯ ЗОНА ФАЛЬВАРКА ЭПІМАХАЎ-ШЫПІЛАЎ

Свіран на сядзібе Эпімахаў-Шыпілаў.
Двор-Залессе Полацкае

Мэтай нашай пошукавай работы з'яўлялася даследаванне родавага фальварка Эпімахаў-Шыпілаў Двор-Залессе Полацкае, хараکтарыстыка яго становішча, правядзенне работы па аднаўленню і ахове сядзібы. Нам удалося вызначыць асаблівасці планава-кампазіцыйнай забудовы фальварка шляхам вывучэння літаратурных матэрыялаў, апытання старажылаў, дэталёвага даследавання аб'ектаў. Складзена апісанне сядзібы — яго планіровачнай структуры, вадаёмаў, дарожна-транспартнай сеткі, малых формаў архітэктуры, насаджэнняў. Вычарчаны план-схема фальварка. Вывялены ў складзе сядзібы інтрадуцыраваныя дрэвы і куставыя пасадкі. Вызначаны іх відавы склад. Распрацаваны прапановы па захаванню і паляпшэнню стану сядзібы мясцовымі сіламі.

Фальварак быў адбудаваны пасля пажару, у 1911 г., і належаў роду Эпімахаў-Шыпілаў. Сядзіба складалася з жылога дома і гаспадарчых пабудоў (клечь, лазня, пякарня, сталярная майстэрня). Пабудовы размяшчаліся блізка адной ад другой, каб не займаць шмат зямлі, звязваліся сцежкамі, алеямі з дрэў. Яны не з'яўляліся часткай комплексу і мелі самастойнае значэнне. Да пабудоў прымікалі сад і агарод з пасекай. Адсюль можна зрабіць вывод, што фальварак належаў да тыпу сядзіб з нязвязанымі пабудовамі.

Сядзіба размяшчалася на ўзгорку, дарога да яе па абодва бакі была абсаджана лжэкаштанам конскім. Пад вокнамі жылога дома быў кветнік. Відавы склад яго вызначыць не ўдалося, але са слоў старажылаў вядома, што кветкі красавалі з ранняй вясны да позняй восені.

Уніз ад цэнтральнага ўвахода вяла алея з пахучай таполі, між дрэвамі былі ўстаноўлены мармуровыя статуі і высаджаны кусты: рабіннік рабіналісты, бэз звычайны, шыпшыннік. Пахучыя таполі былі спілаваны ў 1936 г., цяпер на гэтым месцы сад, а вось кусты захаваліся і без адпаведнага нагляду разрасліся ў беспарадку.

Алея заканчвалася стаўком, дзе разводзілі рыбу, вакол раслі бярозы. На тэрыторыі сядзібы знаходзіцца іншыя штучныя вадаёмы, адзін з іх таксама выкарыстоўваўся для развядзення рыбы, другі — для замочвання лінну.

За домам Эпімахаў-Шыпілаў быў разбіты сад (яблыні, груши). Гаспадары аддавалі перавагу грушам (са слоў У. Волкава), плады якіх выспявалі восенню, былі буйнымі, салодкімі і мелі асаблівы водар. Сад не захаваўся.

Цяпер насаджэнні паблізу фальварка не захаваліся, а некаторыя з уцалелых перажылі значныя змены. Парушана іх прасторавая арганізацыя, знішчаны архітэктурныя збудаванні, якасна змяніўся склад пасадак.

Вывучэнне дэндралагічных аб'ектаў у в. Залессе, іх відавога складу дапамагло вызначыць ландшафтна-дэкаратыўную каштоўнасць. Выяўлены даследковая ўцалелыя аб'екты, якія ўтвараюць алеі і адзінкавыя пасадкі.

Дрэвы:

Елка звычайная.	Кусты:
Бяроза барадаўчатая.	Рабіннік рабіналісты.
Вяз гладкі.	Бэз звычайны.
Дуб.	Шыпшыннік.
Клён востралісты.	
Клён ясенялісты.	
Лжэкаштан конскі.	
Ліпа дробналістая.	
Асіна дрыжачая.	
Таполя канадская.	
Ракіта ломкая.	

Вывучэнне дрэвавідных насаджэнняў мінулых гадоў уяўляеца важным у біялагічным і гістарычным планах. Гэта дазваляе прасачыць дынаміку росту і развіцця некаторых відаў за працяглы тэрмін — 50 год і больш. А таксама знаёміць вучняў з гісторыяй роднага краю.

Надзея Тумоўская (Ветрына, Беларусь)

УДЗЯЧНЫЯ НАШЧАДКІ ПРАЦЯГВАЮЦЬ СПРАВУ Б. ЭПІМАХА-ШЫПЛЫ

Браніслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла прысвяціў сваё жыццё Беларушчыне, духоўнаму адраджэнню Бацькаўшчыны. Гэта ён у фальварку Двор-Залессе Палацкае хацеў адкрыць беларускі музей. Але лёсам было наканавана іншае. Дом разам з экспанатамі згарэў.

Удзячныя нашчадкі, вучні і настаўнікі Ветрынскай школы, ажыццяўлі мару славутага земляка, адкрыўшы на радзіме Эпімаха-Шыпілы этнографічны музей “Беларуская хатка”.

У музеі налічваецца 600 экспанатаў, дзейнічаюць чатыры экспазіцыі: “Беларуская хатка”, “Працэс апрацоўкі лёну і вырабы з яго”, “Майстры зямлі Ветрынскай” (ткацтва, вышыўка, вышнанка) і “Працэс апрацоўкі зерня і вырабы з яго”. У музеі цікава праходзяць урокі мовы і літаратуры, заняткі гуртка, экспкурсіі. Безумоўна хацелася б, каб экспанаты музея “Беларуская хатка” адпавядалі экспанатам, якія сабраў для музея ў Залессі Эпімах-Шыпіла.

Просьба да навукоўцаў. Магчыма, каталог экспанатаў беларускага музея ў Залессі захаваўся дзе ў архівах, можа, у лістах Эпімаха-Шыпілы да сябровой і знаёмых ёсьць дакладныя звесткі пра музей. Калі такое напаткаеце — дайце нам знаць.

Я вельмі задаволена, што займаюся ў гуртку “Народныя святы” (кіраунік А. К. Краснова). Менавіта тут я змагла добра сабе ўяўіць, як праводзілі нашы продкі народныя святы, даведалася пра даўнія звычай. Бываючы ў этнографічным музеі, я прыйшла да высновы, што беларус засёды вызначаюцца гасціннасцю, шчырасцю, сардечнасцю, працалюбствам.

Цяжка падабраць слова, каб перадаць радасць і гонар, якімі напаўняеца душа за нашу Бацькаўшчыну, за нашых продкаў, калі мы святкуем калядкі. Трэба бачыць, як група дзяцей, пераапрануўшыся ў Дзеда Мароза, Мядзведзя, Лісіцу, Жорава, водзяць Казу. Вяскоўцы выходзяць на вуліцы і просяць не мінаць іх дамы, зайсці ў сярэдзіну і павітаць сям’ю з Калядамі. Нашы людзі адчуваюць патрэбу і радасць вяртання народных звычаяў. І гэта даказвае, што беларус жыве і моцна трymаеца сваіх каранёў.

У нашай школе пануе ажыўленне ў час падрыхтоўкі і правядзення народных святаў. У нас прыжыліся і сталі традыцыйнымі святкаванні масленіцы, калядак, гукання вясны, быў узноўлены абраад жаніцьбы Цярэшкі, праводзяцца Ветрынскія вячоркі. У народных святах удзельнічаюць усе. Абыякавых — няма. Народныя святы — гэта не толькі радасць і задавальненне, а і гонар за

адраджэнне сваіх каранёў, сівой мінуўшчыны. Хто пабываў на школьнім народным свяце, не забудзе цудоўнага звычаі і перадасць іх малодшаму пакаленню.

Адрадзілі мы і беларускую батлейку. Ужо восем год працуе яна ў школе. Пашыта больш за 40 лялек для батлейкі. Рэпертуар абанаўляем кожны год. Ставім народныя казкі для вучняў малодшых класаў і для дзіцячых садкоў у Жарнасеках, Ветрыне і Ветрыне-1.

Я ганаруся, што нарадзілася, жыву і вучуся на Ветрынскай зямлі, якая падарыла свету вядомага дзеяча беларускага адраджэння. Разумею, што быць экспурсаводам у музеі Браніслава Ігнатавіча ганарова і адначасова адказна. Мы, спадкемцы Б. Эпімаха-Шыпілы, усёй душой прымаем яго высакародныя ідэі асветніцтва, гуманізму, павагі да Бацькаўшчыны. Справы служэння Радзіме, адраджэння яе культуры будзем прадаўжаць разам з нашымі старэйшымі сябрамі — настайнікамі. І я абяцаю:

Мой мілы кут, зямля святая,
Цябе люблю я ўсёй душой,
Табе я славу адшукаю,
Табе здабуду я спакой.

Валерый Князей (Ветрына, Беларусь)

НЕДАКЛАДНАСЦІ І СУПЯРЭЧНАСЦІ Ў ПУБЛІКАЦЫЯХ ПРА ЖЫЩЦЁ І ДЗЕЙНАСЦЬ Б. ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ

У выніку ўважлівага вывучэння жыщца і дзейнасці Браніслава Ігнатавіча Эпімаха-Шыпілы энтузіясты Ветрынскага школьнага музея заўважылі шраг недакладнасцей і супярэчнасцей у публікацыях.

Факты з біяграфіі Б. Эпімаха-Шыпілы	Крыніца
-------------------------------------	---------

1. а) Нарадзіўся ў Судзілавічах.

б) Нарадзіўся ў Будзькаўшчыне. | Шаруха I. // Роднае слова. 1994. № 9. С. 9

Семашкевіч Р. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Мн., 1968. С. 4. |
| <p>На карце Лепельскага павета канца XVIII – пачатку XIX ст. не паказаны Судзілавічы Ветрынскай воласці. Выходзіць, I. Шаруха памыліўся.</p> | |
| 2. а) Лектар грэчаскай мовы ў Духоўнай рымска-каталіцкай акадэміі з 1902 г.

б) Быў запрошаны ў імператарскую Духоўную акадэмію ў 1907 годзе. | <p>Станкевіч А. Прафэсар Б. I. Эпімах-Шыпіла. Вільня, 1935. С. 12.</p> <p>Васілеўская Н. “Жывучы ў Беларусі, адчуваў сябе щаслівым...” // Навіны Беларускай акадэміі. 1992. 29 мая.</p> |
| 3. а) Дом у Залессі згарэў вясной 1910 г.

б) Летам. | <p>Семашкевіч Р. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. С. 64.</p> <p>Дашкевіч А. I. // Літ. і мастацтва. 1978. 14 ліп.</p> |
| 4. а) Пачаў выкладчыцкую дзейнасць з 1890 г., хоць універсітэт закончыў у 1885 г.

б) Пасля заканчэння вучобы быў пакінуты пры універсітэце для выкладчыцкай дзейнасці (значыць, у 1885 г.).

в) У 1890 г. пачынае выкладчыцкую дзейнасць у навучальных установах. | <p>Васілеўская Н.</p> <p>Шаруха I.</p> <p>Семашкевіч Р. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. С. 12.</p> |
-

-
5. а) Універсітэт скончыў у 1885 г. са
ступенню кандыдата гісторыка-
філалагічных науک.
б) Скончыў універсітэт у 1886 г.
в) Скончыў універсітэт у 1886 г., а праз
год (у 1887 г.) абараніў ступень кандыда-
та гісторыка-філалагічных науک.
6. а) Бацька памёр, калі Браніславу
споўнілася 9 год (г. зн. у 1868 г.).
Браніслава ўзяў на выхаванне родны
брат бацькі Фадзей Вікенцьевіч у Рыгу.
б) У 1871 г. бацька адвозіць у Рыгу, дзе
Браніслаў паступае ў Аляксандраўскую
гімназію (у 12-гадовым узросце).
в) У 1869 г., калі споўнілася 10 год,
бацькі адправілі ў Рыгу, дзе Браніслаў
скончыў польскую гімназію.
г) У 1871 г. паступае ў Рыжскую
гімназію.
7. Калі бацька памёр у 1868 г., то у якім нарадзілася Валерыя?
- а) Сам Браніслаў Ігнатавіч кажа, што
бацька пакінуў маці з трыма сынамі.
б) Унук, Анатоль Іванавіч Дашкевіч,
піша, што Валеры Ігнатавіч (бабулі яго),
у 1957 г. было за 80 год. Значыць, яна
магла нарадзіцца ў 1875 г.
в) У “Спіске о семействе дворяніна
Лепельскага уезда Вітебской губернії
Броніслава Ігнатовича Эпімах-
Шипілло” (складзены на 1 ліпеня 1883 г.)
указана: “Болеслав Ігнатович родіўся
21 мая 1861 г.,
Владислав Юlian Ігнатович [...]”
родіўся 16 фэваряля 1864 г.,
Броніслав Ігнатович [...]”
родіўся 4 сентября 1859 года”.
Валерыя не ўпамінаецца. Чаму?
- Васілеўская Н.
Даўгяла Г. Першая біяграфія
Эпімаха-Шыпіллы // Літ. і мастац-
ства. 1984. 7 верас.
Шаруха I.
- Васілеўская Н.
Шаруха I.
Семашкевіч Р. Браніслаў Эпімах-
Шыпіла. С. 13.
Даўгяла Г.
- Васілеўская Н.
Дашкевіч А. І.
Документ на пацвярджэнне
шляхецтва.

Сяргей Панізник (Мінск)

“НА СКРЫДЛАХ ПАЛЯЦЕЎ БЫ...”¹

(ЗАМЕСТ ВЫСТУПЛЕННЯ НА ЧЫТАННЯХ)

Пад Ветрынам абветраныя кроквы
Над мацізамі памяці скрыпяць.
Сто сорак радасных

пад імі

кроакаў

І памінальных кроакаў сорак пяць.

А новая кругі ўзлопляі дзеци:

Вышукваюць жарынкі забыцця;

Ў музей жалязяка з-пад павеці,

У сэрцы вырай скрыдлавы —

працяг

Узлёту з фальваркоўскага Залесся

На Рыгу, на Лазану, на Няву,

Дзе сонейка

з яго ваконца

лезе

Уквеціць беларуса галаву.

.....
Праветраныя котлішчы рунеюць...

А там, дзе смелай рупнасці размах,

Гняздуюцца найменні: Эпімах-

Шыпіла... Тут жыве не знелюдзь —

Узводзіцца наш Радаводны Гмах,

Каб засяліць Залессі Беларусі,

З кругоў пякельных выйсці на прамень...

Ён — вунь, з іскрынкай у шляхецкім вусе, —

Усмешкаю расцепліцца агмень.

1999

¹ Словы з ліста Б. Эпімаха-Шыпілы да Я. Дылы
ад 21 жніўня 1922 г.

**РЭКАМЕНДАЦЫІ ЎДЗЕЛЬNIКА Ў ПЕРШЫХ МІЖНАРОДНЫХ
ШЫПІЛАЎСКІХ ЧЫТАННЯЎ, ПРЫСВЕЧАНЫХ 140-ГОДЗЮ
З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ БРАНІСЛАВА ІГНАТАВІЧА
ЭПІМАХА-ШЫПІЛЫ**

1. Прасіць Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь аб'явіць падзяку:
 - а) за вялікую метадычную дапамогу школьнаму музею Б. І. Эпімаха-Шыпілы ў перыяд яго арганізацыі і падрыхтоўкі да Першых Міжнародных Шыпілаўскіх чытанняў — загадчыку аддзела беларусазнаўства і краязнаўства Віцебскага абласнога аддзела пазашкольнай работы Куржалаву Алегу Васільевічу;
 - б) за выдатную арганізацыю і паспяховае правядзенне Першых Міжнародных Шыпілаўскіх чытанняў — загадчыку Полацкага РАА Максімаву Мікалаю Іванавічу і дырэктару Ветрынскай сярэдняй школы імя Дз. В. Цябути Васевай Ларысе Мікалаеўнے.
2. Выказаць падзяку дабрадзеям чытанняў: МП “Біла” (Беразоўскіх Іван Іванавіч); ПМК-59 (Цітоў Віктар Міхайлавіч); ГП ДСК (Сцяпук Аляксей Аляксандравіч); Э/Б “Ветрынская” (Штуро Іван Казіміравіч).
3. Шыпілаўская чытанні праводзіць сістэматычна — раз у пяць гадоў, па юбілеях (да 145-годдзя, 150-годдзя з дня нараджэння і г.д.).
4. Звярнуцца да патэнцыяльных спонсараў з просьбай аказаць фінансавую дапамогу ў падрыхтоўцы да выдання і друкаванні матэрыялаў Першых Міжнародных Шыпілаўскіх чытанняў, прысвеченых 140-годдзю з дня нараджэння Б. І. Эпімаха-Шыпілы.
5. Падрыхтаваць і выдаць зборнік матэрыялаў пра Б. І. Эпімаха-Шыпілу, куды б увайшлі рукапісная хрэстаматыя Эпімаха-Шыпілы і лепшыя публікацыі пра яго.
6. Прасіць беларускія суполкі Санкт-Пецярбурга правесці пошуку магілы Б. І. Эпімаха-Шыпілы.
7. Прасіць Цэнтральную бібліятэку імя Я. Коласа НАН Беларусі перадаць дублікаты кніг, звязаных з імем Б. І. Эпімаха-Шыпілы, у яго музей у Ветрынскай сярэдняй школе.
8. Звярнуцца да Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны, Цэнтральнай бібліятэкі імя Я. Коласа НАН Беларусі, Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва, Інстытута дакументазнаўства з просьбай узяць шэфства над музеем Б. І. Эпімаха-Шыпілы ў Ветрынскай сярэдняй школе.
9. Выказаць прапанову, каб у Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф. Скарыны пры Міністэрстве адукацыі Рэспублікі Беларусь быў створа-

ны спецыяльны аддзел, які аказваў бы перыферыйным школам, бібліятэкам, музеям дапамогу ў зберажэнні гісторыка-культурнай спадчыны, краязнаўчай работе.

10. Пропанаваць увекавечыць памяць Б. І. Эпімаха-Шыпілы ў Мінску і Санкт-Пецярбургу, назваўшы яго імем вуліцы ці навучальныя ўстановы.

11. Зрабіць заходы па аднаўленню Беларускага краязнаўчага таварыства.

8 верасня 1999 г.

Ветрынская сярэдняя школа
імя Дз. В. Цябути
Полацкага раёна
Віцебскай вобласці

БРАНІСЛАЎ ЭПІМАХ-ШЫПІЛА

БІБЛІЯГРАФІЯ

Эпімах-Шыпіла Б. Дзесяць боскіх прыказанняў: [Верш] // Беларус. 1913. 8 жн.

Э.-Ш. Б. Беларуская мова ў гімназіі // Вольная Беларусь. 1917. 30 кастр.

Эпімах-Шыпіла Б. [Рэц. на кн.: Сержпутоўскі А. Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павету. Мн., 1926] // Зап. аддзелу гуманіт. навук: Працы класу філалогіі. Мн., 1928. Т. 1. Кн. 2. С. 377–380.

Эпімах-Шыпіла Б. Няхай жыве маяк беларускай культуры // Савец. Беларусь. 1928. 16 кастр.

Эпімах-Шыпіла Б. Дарагому Янку Купалу // Народны паэт Беларусі. Мн., 1962. С. 287–288.

[**Эпімах-Шыпіла Б.**] [Ліст да кс. Віктара Шутовіча ад 1 лістапада 1930 г. у арт. А. Станкевіча “Прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла: (З яго жыцця і працы)"] // Спадчына. 1989. № 2. С. 29.

[**Эпімах-Шыпіла Б.**] [Ліст да Баляслава Русецкага ад 9 верас. 1900 г. у арт. Я. Янушкевіча “Невядомы аўтограф Эпімах-Шыпілы”] // Літ. і мастацтва. 1989. 6 кастр.

Эпімах-Шипілло Броніслав. [Ліст да маскоўскага бібліяфіла П. П. Шыбанава ад 6 жн. 1891 г.] // Скарныч: Літ.–навук. гадавік. Вып. 1 / Уклад. А. Каўка. Мн., 1991. С. 142–143 / Публ. А. Каўкі.

Эпімах-Шыпіла Бр. [Ліст да Я. Л. Дылы ад 21 жн. 1922 г.] // Скарныч. Вып. 1 / Уклад. А. Каўка. Мн., 1991. С. 143–144 / Публ. А. Каўкі.

[**Эпімах-Шыпіла Б.**] “Жывучы ў Беларусі, адчуваў сябе шчаслівым...”: [Паказанні з архіваў КДБ ад 7 жн., 2, 3, 14 верас. 1930 г.] // Навіны Бел. акадэміі. 1992. 29 мая, 5 чэрв. / Публ. і падрыхт. Н. Васілеўскай.

[**Эпімах-Шыпіла Б.**] [Ліст да Аляксея Сапунова ад 19 снежн. 1919 г. у арт. І. Шарухі “Браніслаў Эпімах-Шыпіла”] // Род. слова. 1994. № 9. С. 10.

[**Эпімах-Шыпіла Б.**] [Лісты да Юліяна Дрэйзіна ад чэрв.–кастр. 1925 г.] / Пер. з лац. А. Жлуткі // Мастацтва. 1998. № 7. С. 54–57 / Публ. Таццяны Кекелевай.

Эпімах-Шыпіла Браніслаў. “Жывучы ў Беларусі, адчуваў сябе шчаслівым...”: [Паказанні з архіваў КДБ ад 7 жн., 2, 3, 14 верас. 1930 г.] / Пер. з рус. [ад 7 жн., 3, 14 верас.] // Голас Радзімы. 2000. 2, 9, 14 лют. / Падрыхт. Ноны Васілеўскай.

Індыйская легенда (З індійскай на белорускую мову переклав проф. Е.-Шипіло) / Пер. з бел. П. Гая // Рада (Украіна). 1912. 30 верес.

Мэморыя прадстаўнікоў Беларусі на III-й канферэнцыі нацый / Пер. з фр. Б. Эпімаха-Шыпілы. Мн., 1917. 7 с.

Бурачок Мацей [Багушэвіч Ф.]. Дудка беларуская. Пб., 1907 (Беларускія песніяры. Т. 1) / Рэд. Б. Эпімах-Шыпіла.

Купала Я. Жалейка: [Вершы]. Пб., 1908 / Рэд., уклад. Б. Эпімах-Шыпіла.

Рэўка Сымон з-пад Барысава [Багушэвіч Ф.]. Смык беларускі. Пб., 1908 (Беларускія песніяры. Т. 4) / Рэд. Б. Эпімах-Шыпіла.

Каспяровіч М. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927 / Рэд. М. Байкоў, Б. Эпімах-Шыпіла.

Шатэрнік М. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. Мн., 1929 / Рэд. М. Я. Байкоў, Б. І. Эпімах-Шыпіла.

[**Эшімах-Шыпіла Б.**] Слоўнік [жывой беларускай мовы] Б. Эпімаха-Шыпілы / Уклад. // Полымя. 1969. № 7. С. 225–229 / Публ. Р. Семашкевіча.

Аб ім

Семашкевіч Р. М. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Мн., 1968. 109 с.

Рэц.: Ахрыменка П. Нарыс пра Эпімах-Шыпілу // Гомел. праўда. 1968. 19 ліп.; Грыгарук Ю. Выдавец “Жалейкі” // Літ. і мастацтва. 1968. 21 мая; Р[icarda] G. // Journal of the Byelorussian Studies. 1969. № 1.

Станкевіч Адам. Прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла: З яго жыцьця і працы : (Рэферат, чытаны на жалобнай акадэміі, лажанай Беларускім інстытутам гаспадаркі і культуры ў Вільні дні 8 снежня 1934 году). Вільня, 1935. 23 с.

А. К. [Каўка А.]. [Прадмова да публ. “Прафесар беларускага штаба: З жыцця-пісу Б. І. Эпімаха-Шыпілы”: Матэрыялы] // Скарыніч. Вып. 1 / Уклад. А. Каўка. Мн., 1991. С. 141–142.

Адкрыццё бюсту Францішка Скарыны ў Інбелкульце [з ганаровай прамовай Б. Эпімаха-Шыпілы] // Звязда. 1925. № 300; Скарыніч. Мн., 1991. Вып. 1. С. 152.

Александровіч Сцяпан. Сейбіт добра і ведаў // Літ. і мастацтва. 1979. 7 верас.

Баршчэўскі А. Янка Купала // Беларускі каляндар. 1982. Беласток, 1982. С. 33–34.

Белорусский научно-литературный кружок студентов С.-Петербургского университета. СПб., 1913. С. 14.

Браніслаў Эпімах-Шыпіла // Ніва. 1997. 6 ліп.

В Совет Народных Комиссаров БССР 17 июля 1926 г.: [Прашэнне аб зацвярдженні пенсіі Б. Эпімаху-Шыпіле] // Скарыніч. Вып. 1 / Уклад. А. Каўка. Мн., 1991. С. 146–149.

Ваданосава Файна. “Грай, мая жалейка...”: Да 90-годдзя першага зборніка вершаў Янкі Купалы // Род. слова. 1998. № 6. С. 199–206.

Васілеўская Нона. [Прадмова да паказанняў Б. Эпімаха-Шыпілы “Жывучы ў Беларусі, адчуваў сябе шчаслівым...”] // Навіны Бел. акадэміі. 1992. 29 мая, 5 чэрв.

Васілеўская Нона. [Прадмова да паказанняў Б. Эпімаха-Шыпілы “Жывучы ў Беларусі, адчуваў сябе шчаслівым...”] // Голос Радзімы. 2000. 2, 9, 14 лют.

Германовіч І. К. Беларускія мовазнаўцы: Нарысы жыцця і навуковай дзейнасці. Мн., 1985. С. 147, 192–198.

Гук Святлана. У гонар патрыярха Адраджэння: [Пра навуковыя чытанні, прысвяченныя Б. Эпімаху-Шыпіле] // Літ. і мастацтва. 1999. 24 верас.

Гулева Вольга. “Сэрца Беларусі” // Літ. і мастацтва. 1999. 31 снеж.

Давідоўская Людміла. “Не смутіся, панок...”: “Вы былі хросным бацькам...”: [Да 140-годдзя з дня нараджэння Б. Эпімаха-Шыпілы] // Культура. 1999. 23–29 кастр.

Давідоўская Людміла. У Шыпілаўскіх чытанніё – “прэм’ера” [у Ветрынскай СШ імя Дз. Цябута] // Звязда. 1999. 21 верас.

Дашкевіч Анатолій. За строкамі одного автографа // Неман. 1979. № 4. С. 184–185.

Дашкевіч Анатоль. Пра тое, што дорага: [Успаміны пра Б. Эпімаха-Шыпілу] // Літ. і мастацтва. 1978. 14 ліп.

Даўгяла Генадзь. Першая біяграфія Браніслава Эпімаха-Шыпілы // Літ. і мастацтва. 1984. 7 верас.

[Дрэйзін Ю.] [Лісты да Б. Эпімаха-Шыпілы ад 19 чэрв., 1 жн. 1925 г.] / Пер. з лац. А. Жлуткі // Мастацтва. 1998. № 7. С. 54, 56–57 / Публ. Таццяны Кекелевай.

Дэконская В., Дапкюнас Ж. Чарніеўскія курсы і Я. Купала // Народныя песні. Мн., 1972. С. 183–197.

Жыгаў І. Паліглоты // Беларусь. 1978. № 1. С. 26.

Жылуновіч З. Эвалюцыя беларускай кніжкі // Польмя. 1925. № 1. С. 117–135.

З. Ж. [Жылуновіч З.]. Прафесар Б. I. Эпімах-Шыпіла як піянэр беларускага руху: (Да наданьня пачэснай пэнсіі СНК Беларускай Рэспублікі) // Савец. Беларусь. 1924. 25 снеж.; Скарыніч. Вып.1. Мн., 1991. С.149–151.

Зязюля А. Маёвая ноч: [Верш] // Беларусь. 1914. 8 мая.

К-а [Купала Я.]. Владыслau — сын Ігната Эпімах-Шыпіла: (Пасмертны успамін) // Наша ніва. 1914. 16 мая.

Карский Е. Белорусы. Пг., 1922. Т. 3. Вып. 3. С. 61, 74, 76, 171, 195, 271–272.

Каспяровіч М. Матэрыялы для вывучэння віцебскай краёвай літаратуры і мастацтва // Маладняк. 1927. № 6. С. 73–74.

Каўка Аляксей. Будам жыць!: Пра тое самае. Мн.; М., 1998. С. 94.

Кекелева Таццяна. Перапіска Эпімах-Шыпілы і Дрэйзіна: Новыя знаходкі // Мастацтва. 1998. № 7. С. 51–54.

Кіпель Яўхім. Эпізоды: [Успаміны]. Нью-Ёрк, 1998. С. 109–110.

Кісялёў Г. В. Эпімах-Шыпіла Браніслау // Беларускія пісьменнікі: Біябліяграфічны даведнік: У 6 т. Мн., 1995. Т. 6. С. 448–449.

Краснова Ала. Ушанаванне памяці земляка // Чырвон. змена. 1999. 3 чэрв.

Крачковский И. Над арабскими рукописями. 4 изд. М., 1965. С. 128–129.

Крукоўскі Уладзімір. Штрыхі да партрэта // Голос Радзімы. 1978. 2 сак.

Купала Я. [Лісты да Б. Эпімаха-Шыпілы ад 5 чэрв. 1912 г., 28 верас. 1914 г., 26 верас. 1916 г.] // Купала Я. Зб. тв.: У 6 т. Мн., 1963. Т. 6. С. 460–464.

Купала Я. [Лісты да Б. Эпімаха-Шыпілы] // Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1976. Т. 7. С. 442–453.

Купала Янка. Прафесару п. Б. Эпімах-Шыпілу: [Верш] // Беларусь. 1947. № 6. С. 6.

Купала Я. Прафесару Б. Эпімах-Шыпілу з Новым 1910 годам; Палаяунічы і пара галубкоў: (Легенда з індыйскай кнігі “Магабгарата”): Прывсячаю прафесару Б. Эпімах-Шыпілу: [Паэма]; Прафесару п. Б. Эпімах-Шыпілу: (З прычыны пажару ў яго маёнтку): [Вершы] // Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1973. Т. 2. С. 160–161, 178–185, 222.

Купала Я. Светлай памяці Уладзіслава Эпімах-Шыпілы: [Верш] // Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1973. Т. 3. С. 262–264.

Лаўрэль Я. М. Самаахвярнае служэнне народу: Да 135-годдзя з дня нараджэння Б. І. Эпімах-Шыпілы // Адукацыя і выхаванне. 1994. № 9. С. 109–112.

Лойка Алег. Як агонь, як вада...: Раман-эсэ пра Янку Купалу. Мн., 1984. С. 84–85, 95–97, 125–155, 160–161, 168–170, 193, 231, 256–257, 268, 319–323, 352–353, 360–365, 445–446.

Лойко Олег. Как огонь, как вода: [Главы з кнігі] / Пер. с бел. Г. Бубнова // Неман. 1981 .№ 9. С. 159–163, 171.

Махнac Т. М. Эпімах-Шыпіла Браніслаў: Бібліяграфія / Уклад. // Беларускія пісьменнікі: Біябіліяграфічны слоўнік: У 6 т. Мн., 1995. Т. 6. С. 449–450 .

Міхалеўскі С. Браніслаў Эпімах-Шыпіла // Беларус. 1958. № 65. С. 4.

Міцкевіч М. Да пяцьдзесяцігодзьдзя “Нашае нівы”: (І. Буйніцкі, Ф. Аляхновіч, браты Луцкевічы, Уласаў, Іваноўскі, Лёсік, Бурбіс, Смоліч, Эпімах-Шыпіла, Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, В. Ластоўскі, А. Гарун, М. Гарэцкі) // Беларус. 1956. № 58. Снег. С. 2.

Мороз Дмитрий. Первая книга // Неман. 1982. № 2. С. 144.

Мороз М. В Народный Комиссариат Иностранных Дел РСФСР: [Прашэнне Паўнамочнага Прадстаўніка БССР у РСФСР на дазвол вывозу маёмасці Б. Эпімаха-Шыпілы з Пецярбурга ў Мінск] // Скарныч. Вып. 1 / Уклад. А. Каўка. Мн., 1991. С. 144–145.

Мядзёлка Паўліна. Сцежкамі жыцця. Мн., 1972. С. 54–64.

Н. К. На радзіме Эпімах-Шыпілы // Літ. і мастацтва. 1998. 29 мая.

На радзіме Браніслава Эпімах-Шыпілы // Кантакты і дыялогі. 1999. № 9–10. С. 61–62.

Панізінік Вераніка. Каб дасканала вывучыць спадчыну // Культура. 1999. 8–14 мая.

Пастанова Савету Народных Камісараў БССР “ ” сінегня 1924 г., Менск. Аб прызначэнні дажывотнае пэнсіі Браніславу Ігнатавічу Эпімаху-Шыпіле // Скарныч. Вып. 1 / Уклад. А. Каўка. Мн., 1991. С. 151.

Прафесар беларускага штаба: З жыццяпісу Б. І. Эпімах-Шыпілы: [Матэрыялы] // Скарныч. Вып. 1 / Уклад. А. Каўка. Мн., 1991. С. 141–152.

Прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла // Бел. крыніца. 1934. 25 лістапад.

Рагойша Вячеслав. Написано рукой Купалы... // Неман. 1977. № 8. С. 161–162.

С. А. Браніслаў Эпімах-Шыпіла // Беларусь. 1947. № 7. С. 30–31.

Саросек Ант. Браніслаў Эпімах-Шыпіла // Вартга. 1918. № 7. С. 13.

Семашкевіч Р. Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе (канец XIX – пачатак XX ст.). Мн., 1971. С. 39–58, 64–66, 76–81, 85–88.

Рэц.: Ермаловіч М. Беларусы ў Пецярбурзе // Літ. і мастацтва. 1972. 21 крас.;
Царенков Л. // Неман. 1972. № 8.

Семашкевіч Г. Белорусское литературно-общественное движение в Петербурге (конец XIX – начало XX стст.): Автореф. дисс... канд. филол. наук. Мн., 1970. 20 с.

Семашкевіч Рыгор. Каментарый [да арт. А. Дашкевіча “Пра тое, што дорага”] // Літ. і мастацтва. 1978. 14 ліп.

Семашкевіч Рыгор. Купала і Эпімах-Шыпіла // Полымя. 1967. № 7. С. 220–226.

Семашкевіч Р. Памяці змагара // Чырвон. змена. 1964. 6 чэрв.

Семашкевіч Р. [Прадмова да “Слоўніка Б. Эпімах-Шыпілы”] // Полымя. 1969. № 7. С. 225.

Семашкевіч Рыгор. Чалавек прадвесня // Полымя. 1968. № 1. С. 160–174.

Семашкевіч Р. Часопіс “Гоман”. Браніслаў Эпімах-Шыпіла і яго “Беларуская хрэстаматыя” [у рукапісе, уклад. у 1889–1931 гг.] // Беларускі съвет. 1984. № 15. С. 15–25.

Семашкевіч Р. Янка Купала і Эпімах-Шыпіла // Семашкевіч Р. Выпрабаванне любоюю. Мн., 1982. С. 29–63.

Скалабан Віталь. Паплечнікі: [Пра ўдзел у рабоце Беларускага таварыства па аказанню дапамогі пацярпелым ад вайны ў Петраградзе ў 1915 г.] // Мастацтва Беларусі. 1983. № 11. С. 56–58.

Скалабан Віталь. Працяг гісторыі з “Дзядзькам Антонам”. Перадумовы пошуку: [Пра ліст да Паўла Шыбанава (ад 6 жн. 1891 г.) з просьбай даслаць аповесць У. Гарышына “Сігнал” у перакладзе Ядвігіна Ш.] // Полымя. 1988. № 2. С. 188–189.

Собаль В. На ніве беларушчыны // Віцеб. рабочы. 1994. 27 жн.

Содаль Уладзімір. Людзі адных парыванняў: Браніслаў Эпімах-Шыпіла і Францішак Багушэвіч // Літ. і мастацтва. 1999. 8 кастр.

Станкевіч Адам. Прафэсар Браніслаў Эпімах-Шыпіла: З яго жыцьця і працы. (Скароч.) // Спадчына. 1989. № 2. С. 26–29.

Станкевіч Адам. Прафэсар Шыпіла: (З яго жыцьця і працы) // Калосьце. 1935. № 2. С. 101–110.

Сушынскі Я. Сябар вялікага таленту // Чырвон. змена. 1962. 26 чэрв.

Сцяпанаў А. Першы пастаноўшык “Паўлінкі” // Беларусь. 1954. № 7. С. 31.

У Савет Народных Камісараў БССР – ад Народнага Камісарыята Асветы БССР 16.12.1924: [Прашэнне аб прызначэнні Б. Эпімаху-Шыпіле персанальнай пажыщёвай пенсіі] // Скариніч. Вып. 1 / Уклад. А. Каўка. Мн., 1991. С. 145–146.

Шарахоўскі Я. Пясня народных дум: Нарыс жыцця і творчасці Я. Купалы.

Мн., 1970. С. 36, 62–66, 101–102.

Шаруха Ігар. Браніслаў Эпімах-Шыпіла // Род. слова. 1994 . № 9. С. 9–10.

Шчэрбін Вячаслаў. На ніве беларушчыны // Настаўн. газ. 1994. 14 верас.

Эпімах-Шипіло Б. [Бібліографія] // Дэятели беларускай науки. Мінск, 1992. С. 393.

Янушкевіч Я. Апякун і настаўнік // Голас Радзімы. 1984. 11 кастр.

Янушкевіч Я. Невядомы аўтограф Эпімах-Шыпілы // Літ. і мастацтва. 1989. 6 кастр.

Янушкевіч Я. Хто такі Браніслаў Эпімах-Шыпіла? // Звязда. 1993. 3 чэрв.; 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі / Уклад. І. Саверчанка, Зм. Санько. Мн., 1993. С. 55–56; 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі. Мн., 1994. С. 130–134.

Ярош М. Г. В памяты народной: К 100-летию со дня рождения Янки Купалы. Минск, 1982. С. 8–9.

Kleine Slawische Bibliographie. Wiesbaden, 1958. S. 167.

Падрыхтавала Тациянна Махнач (Цэнтр імя Ф. Скарыны)

КАРОТКІЯ ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Акаловіч Леанід — старшы выкладчык Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітета імя Максіма Танка (Мінск).

Багадзяж Мікалай — журналіст, гісторык (Мінск).

Багдановіч Ірына — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (Мінск).

Баршчэўская Ніна — доктар філалогіі, супрацоўніца Беларускага радыё (Варшава).

Баршчэўскі Аляксандр — доктар габілітаваны, прафесар, загадчык кафедры Варшаўскага ўніверсітета.

Вуйцік Збігнеў — доктар габілітаваны, прафесар, супрацоўнік Музея Зямлі ПАН (Варшава).

Гаўрыльчык Кацярына — вучаніца 9 класа Ветрынскай СШ імя Дз. В. Цябути (Ветрына, Беларусь).

Гурын Michaіl — доктар гістарычных навук, прафесар, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск).

Давідоўская Людміла — навуковы супрацоўнік Літаратурнага музея Янкі Купалы (Мінск).

Дасаева Таццяна — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (Мінск).

Дзербіна Галіна — кандыдат юрыдычных навук, дацэнт, старшы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Дубянецкі Эдуард — кандыдат гістарычных навук, загадчык аддзела ННА Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Жамойцін Ян — літаратар, грамадскі дзеяч (Варшава).

Запартыка Ганна — дырэктар Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва (Мінск).

Казбярук Уладзімір — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (Мінск).

Кандрацьева Галіна — намеснік дырэктара Нацыянальнага гістарычна-культурнага музея-запаведніка “Нясвіж” (Нясвіж, Беларусь).

Карасёў Віктар — настаўнік гісторыі I катэгорыі Ветрынскай СШ імя Дз. В. Цябути (Ветрына, Беларусь).

Каўка Аляксей — доктар філалагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута сусветнай літаратуры РАН (Масква).

Князеў Валерый — вучань 10 класа Ветрынскай СШ імя Дз. В. Цябути (Ветрына, Беларусь).

Конан Уладзімір — доктар філософскіх навук, загадчык аддзела ННА Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Касманова Багуміла — доктар габілітаваны, прафесар Універсітэта імя А. Міцкевіча (Познань, Польшча).

Косман Марцэлі — доктар габілітаваны, прафесар Універсітэта імя А. Міцкевіча (Познань, Польшча).

Краснова Аліна — настаўніца беларускай мовы і літаратуры вышэйшай катэгорыі Ветрынскай СШ імя Дз. В. Цябути (Ветрына, Беларусь).

Кулажанка Лідзя — кандыдат гістарычных навук, старши навуковы супрацоўнік ННА Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Кэмпа Томаш — доктар гісторыі, супрацоўнік Універсітэта імя М. Каперніка (Торунь, Польшча).

Лозка Алеся — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка (Мінск).

Лойка Алег — член-карэспандэнт НАН Беларусі, доктар філалагічных навук, прафесар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Мінск).

Лялькоў Ігар — спецыяліст II катэгорыі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь (Мінск).

Мальдзіс Адам — доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык аддзела ННА Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Мархель Уладзімір — кандыдат філалагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі.

Масляніцына Ірына — пісьменніца (Мінск).

Махнач Таццяна — навуковы супрацоўнік ННА Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Пазднякоў Валерый — кандыдат гістарычных навук, супрацоўнік Галоўнай рэдакцыі “Беларускай Энцыклапедыі” (Мінск).

Панізінік Сяргей — паэт, перакладчык (Мінск).

Рагаўскене Раймонда — доктар гісторыі, супрацоўнік Інстытута гісторыі Літвы ЛАН (Вільнюс).

Рагойша Вячаслаў — доктар філалагічных навук, прафесар, заг. кафедры БДУ (Мінск).

Рагойша Пётр — выкладчык БДУ (Мінск).

Радаман Андрэй — выкладчык Акадэміі Міністэрства ўнутраных спраў (Мінск).

Радзік Рышард — доктар гісторыі, дацэнт Універсітэта імя М. Кюры-Складоўскай (Люблін, Польшча).

Саверчанка Іван — кандыдат філалагічных навук, намеснік дырэктора па навуцы ННА Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

- Саевіч Міхал** — доктар філалогії, навуковы супрацоўнік Інстытута славянскай філалогіі Універсітэта імя М. Кюры-Складоўскай (Люблін, Польшча).
- Салеев Вадзім** — доктар філософскіх навук, прафесар, загадчык аддзела Нацыянальнага інстытута адукацыі (Мінск).
- Саматой Ірына** — аспірантка Віцебскага універсітэта імя П. М. Машэрава (Беларусь).
- Сітдзікаў Вольга** — настаўніца біялогіі II катэгорыі Ветрынскай СШ імя Дз. В. Цябути (Ветрына, Беларусь).
- Сільнова Людміла** — вядучы бібліятэкар Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (Мінск).
- Скалабан Віталь** — кандыдат гістарычных навук, дарадца Беларускага навуко-ва-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы (Мінск).
- Содаль Уладзімір** — пісьменнік, кіраўнік студыі “Ліцэй”, рэдактар тэлечасопіса “Роднае слова” (Мінск).
- Сувалаў Алег** — выкладчык Акадэміі Міністэрства ўнутраных спраў (Мінск).
- Судлянкоў Алег** — бібліяфіл, калекцыянер (Мінск).
- Тарасюк Дарыуш** — супрацоўнік Інстытута гісторыі Усходняй Еўропы Універсітэта імя М. Кюры-Складоўскай (Люблін, Польшча).
- Трацяк Іван** — дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я. Купалы (Гродна, Беларусь).
- Тумоўская Надзея** — вучаніца 9 класа Ветрынскай СШ імя Дз. В. Цябути (Ветрына, Беларусь).
- Уладыкоўская-Канаплянік Любоў** — кандыдат філалагічных навук, дырэктар ННА Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).
- Фурс Лізавета** — настаўніца беларускай мовы і літаратуры вышэйшай катэгорыі Ветрынскай СШ імя Дз. В. Цябути (Ветрына, Беларусь).
- Шылёнак Тамара** — настаўніца беларускай мовы і літаратуры Глыбоцкай СШ № 2 (Глыбокае, Беларусь).
- Янушкевіч Язэп** — кандыдат філалагічных навук, загадчык аддзела Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы (Мінск).
- Ярмоленка Валерый** — доктар геаграфічных навук, прафесар БДУ (Мінск).

ЗМЕСТ

Шлях да ўзаемнасці

Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі, прысвечанай
беларуска-польскаму грамадска-культурнаму ўзаемадзеянню
Мінск, 15–16 чэрвеня 1999 г.

<i>Алег Лойка (Мінск)</i>	
Роздум пра польскую паэзію XX стагоддзя і яе дачыненні да Беларусі	7
<i>Ryszard Radzik (Lublin, Polska)</i>	
Konstanty Kalinowski — między polskością a białoruskością	23
<i>Уладзімір Конан (Мінск)</i>	
Беларуская нацыянальная ідэя ў міжваенны Польшчы: 1918–1939 гг.	34
<i>Любоў Уладыкоўская-Канаплянік (Мінск)</i>	
Роля каталіцтва ў беларуска-польскім узаемадзеянні на сучасным этапе	40
<i>Галіна Дзербіна (Мінск)</i>	
Узаемаўпльывы прававой культуры Вялікага Княства Літоўскага і Польшчы ў XVI ст.	44
<i>Андрэй Радаман (Мінск)</i>	
Да пытання аб прызначэннях палякаў на дзяржаўныя пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XVI ст.	50
<i>Dariusz Tarasiuk (Lublin, Polska)</i>	
Działalność kulturalno-oświatowa Polaków w Mińsku w latach 1905–1914	55
<i>Вячаслаў Рагойша (Мінск)</i>	
Заходнебеларускае мастэчка як асяродак беларуска-польскага культурнага сумежжа (на прыкладзе Ракава)	62
<i>Michał Sajewicz (Lublin, Polska)</i>	
Zróżnicowanie etniczne, wyznaniowe i językowe Białostocczyzny wschodniej w świetle badań naukowych oraz w oczach mieszkańców tego regionu	68
<i>Лідзія Кулажсанка (Мінск)</i>	
Стан і праблемы беларускага школьніцтва на Беласточчыне	79

<i>Уладзімір Мархель (Мінск)</i>	
Матывы радзімы ў санетах Адама Міцкевіча	83
<i>Уладзімір Казбярук (Мінск)</i>	
Зоф'я Ташчкоўская (Адам М-скі): жыццё і творчасць у беларуска-польскім літаратурным асяроддзі	87
<i>Пётр Рагойша (Мінск)</i>	
Чалавек паміж Усходам і Захадам: Біяграфічны герой у “беларускіх” сенсацыйных раманах Сяргея Пясецкага	93
<i>Ніна Баршчэўская (Варшава)</i>	
Клопат “Бацькаўшчыны” пра чысціню беларускай мовы	100
<i>Ірына Саматой (Віцебск, Беларусь)</i>	
Архетып беларуса ў творчасці Сакрата Яновіча	110
<i>Аляксандр Баршчэўскі (Варшава)</i>	
Малая празаічныя формы ў творчасці белавежца Вінцку Склубоўскага	114
<i>Ян Жамойцін (Варшава)</i>	
Фальклорная спадчына Беларусі ў доследах Аляксандра Баршчэўскага	122
<i>Алег Сувалаў (Мінск)</i>	
Уклад польскіх вучоных XIX ст. у вывучэнне этнагенезу беларусаў	125
<i>Эдуард Дубянецкі (Мінск)</i>	
Спецыфіка беларускіх і польскіх прыказак і прымавак аб радзіме	129
<i>Алесь Лозка (Мінск)</i>	
Беларускі і польскі народныя календары	132

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка

Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі,
прысвечанай 450-годдзю з дня нараджэння (1549–1616)

Нясвіж, 3–4 верасня 1999 г.

<i>Адам Мальдзіс (Мінск)</i>	
Роля Радзівілаў у лёссе Беларусі	139
<i>Вадзім Салеев (Мінск)</i>	
Культура Беларусі на мяжы XVI–XVII стст.: Нясвіжскі феномен	143
<i>Mikhail Гурын (Мінск)</i>	
Жыццё Мікалая Крыштофа Радзівіла як прыклад ахвярнасці	147
<i>Tomasz Kempa (Toruń, Polska)</i>	
Poglądy wyznaniowe Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki i przemiany duchowe w jego życiu	153

<i>Галіна Кандрацьева (Нясвіж, Беларусь)</i>	
Да пытання аб рэлігійным светапоглядзе М.-К. Радзівіла Сіроткі	167
<i>Валерый Пазднякоў (Мінск)</i>	
Радзівіл Сіротка і ўстанаўленне сувязей з Мальтыйскім ордэнам	172
<i>Marceli Kosman (Poznań, Polska)</i>	
Konwersje protestantów w Wielkim Księstwie Litewskim u schyłku XVI wieku.....	178
<i>Іван Саверчанка (Мінск)</i>	
Радзівіл Сіротка як пісьменнік	184
<i>Ірына Багдановіч (Мінск)</i>	
“Перагрынацця” Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіроткі ў літаратурным канцэце эпохі	187
<i>Zbigniew Wójcik (Warszawa)</i>	
Sarmacki horyzont geograficzny Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zwanego Sierotką	193
<i>Валерый Ярмоленка (Мінск)</i>	
Падарожнік, географ, пераўтваральнік навакольнага асяроддзя	202
<i>Раймонда Рагаускене (Вільнюс)</i>	
Радзівілл Рыжый и Радзівілл Сіротка: Преемственность клиентуры в Великом Княжестве Литовском в XVI в.	209
<i>Галіна Дзербіна (Мінск)</i>	
Радзівілы на службе ў дзяржаўнай канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага: удзел у кадыфікацыі права XVI ст.	216
<i>Мікалай Багадзяж (Мінск)</i>	
Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка як сын і бацька	226
<i>Ірына Масляніцyna (Мінск)</i>	
Жанчыны ў жыцці князя М.-К. Радзівіла Сіроткі	230
<i>Ігар Лялькоў (Мінск)</i>	
Францішка Уршуля Радзівіл — арганізатар тэатра і драматург	233
<i>Bogumiła Kosmanowa (Poznań, Polska)</i>	
Nieświeź w twórczości Władysława Syrokomli i Józefa Ignacego Kraszewskiego	236
<i>Таццяна Дасаева (Мінск)</i>	
Вобраз Барбары Радзівіл у сучаснай беларускай літаратуры	241
<i>Олег Судленков (Мінск)</i>	
Экслибрисы рода Радзивиллов	246

Браніслаў Эпімах-Шыпіла

Чытанні, прысвечаныя 140-годдзю з дня нараджэння дзеяча
беларускай культуры, выдаўца, літаратуразнаўца,
мовазнаўца, фалькларыста (1859–1934)
Ветрына, 8 верасня 1999 г.

<i>Віктар Карасёў (Ветрына, Беларусь)</i>	
Ветрыншчына часоў Б. Эпімаха-Шыпілы: Людзі, падзеі, факты	253
<i>Леанід Акаловіч (Мінск)</i>	
З радаводу Браніслава Эпімаха-Шыпілы	256
<i>Аляксей Каўка (Масква)</i>	
Постаць Эпімаха-Шыпілы і традыцыі беларускага асветніцтва	262
<i>Адам Мальдзіс (Мінск)</i>	
Роздум над бібліографіяй і бібліографіяй Браніслава Эпімаха-Шыпілы	277
<i>Уладзімір Конан (Мінск)</i>	
Браніслаў Эпімах-Шыпіла і пачатак беларускага каталіцкага адраджэння	279
<i>Янка Трацяк (Гродна, Беларусь)</i>	
Роля Браніслава Эпімаха-Шыпілы ў фарміраванні беларускага каталіцкага духавенства	284
<i>Ірина Багдановіч (Мінск)</i>	
Рукаспісная хрэстаматыя Б. Эпімаха-Шыпілы як унікальны помнік беларускай літаратуры	288
<i>Лізавета Фурс (Ветрына, Беларусь)</i>	
Параўнанне хрэстаматый Б. Эпімаха-Шыпілы і А. Рыпінскага	296
<i>Ганна Запартыка (Мінск)</i>	
Таямніца канверта Б. Эпімаха-Шыпілы	300
<i>Людміла Сільнова (Мінск)</i>	
Кнігі з уласнай бібліятэкі Б. Эпімаха-Шыпілы ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі	303
<i>Уладзімір Содаль (Мінск)</i>	
Людзі адных парыванняў: Браніслаў Эпімах-Шыпіла і Францішак Багушэвіч	306
<i>Ларыса Давідоўская (Мінск)</i>	
“Не смущацся, панок...”	309
<i>Язэп Янушкевіч (Мінск)</i>	
Вацлаў Ластоўскі і Браніслаў Эпімах-Шыпіла	313
<i>Віталь Скалаган (Мінск)</i>	
Міхась Мялешка — вучань Браніслава Эпімаха-Шыпілы	317

<i>Тамара Шылёнак (Глыбокае, Беларусь)</i>	
К. Дуж-Душэўскі ў Пецярбургу ў пачатку XX ст.	320
<i>Кацярына Гаўрыльчык (Ветрына, Беларусь)</i>	
Антон Грыневіч у Пецярбургу ў пачатку ХХ ст.	322
<i>Лідзія Кулажсанка (Мінск)</i>	
Браніслаў Эпімах-Шыпіла як краязнавец	323
<i>Аліна Краснова (Ветрына, Беларусь)</i>	
Фальварак Двор-Залессе Полацкае і яго гаспадары паводле ўспамінаў землякоў і сваякоў (некаторыя вынікі нашай пошукува-даследчай работы)	327
<i>Вольга Сітдзікава (Ветрына, Беларусь)</i>	
Паркавая зона фальварка Эпімахаў-Шыпілаў	333
<i>Надзея Тумоўская (Ветрына, Беларусь)</i>	
Удзячныя нашчадкі працягваюць справу Б. Эпімаха-Шыпілы	335
<i>Валерый Князеў (Ветрына, Беларусь)</i>	
Недакладнасці і супярэчнасці ў публікацыях пра жыщё і дзеянасць Б. Эпімаха-Шыпілы	337
<i>Сяргей Панізник (Мінск)</i>	
“На скрыдах паляцеў бы...” (Замест выступлення на чытаннях)	339
Рэкамендацыі ўдзельнікаў Першых Міжнародных Шыпілаўскіх чытанняў, прысвечаных 140-годдзю з дня нараджэння Браніслава Ігнатавіча Эпімаха-Шыпілы	340
Браніслаў Эпімах-Шыпіла: (Бібліографія) / Склад. <i>Таццяна Махнach</i>	342
КАРОТКІЯ ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ	348

На шляхах да ўзаемаразумення: Навук.збор. / Рэдкал.: А. Мальдзіс
H 12 (гал. рэд.) і інш. — Mn.: “Беларускі кнігазбор”, 2000. — 356 с. —
(Беларусіка = Albaruthenica; Кн. 15)

ISBN 985-6318-81-5

Зборнік складаецца з матэрыялаў трох міжнародных навуковых сустрэч,
асноўнай тэмай якіх было грамадска-культурнае ўзаемадзейнне Беларусі і су-
седніх краін. У першы раздзел увайшлі даклады, прачытаныя на беларуска-
польскім форуме, другі прысвечаны асобе і спадчыне вядомага дзеяча Вялікага
Княства Літоўскага М.-К. Радзівіла Сіроткі, трэці — беларускага і рускага
вучонага-асветніка Б. Эпімаха-Шыпілы.

Кніжка адрасуецца як навукоўцам, так і шырокаму колу чытачоў..

УДК [008 (476+438) + 947.6] (043.2)

ББК 71 (4 Беи) + 71 (4 Пол)

Навуковае выданне

БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA
Кніга 15

На шляхах да ўзаемаразумення

Навуковы зборнік

На беларускай, польскай, рускай мовах.

Набор і вёрстка выкананы на камп'ютэрах Цэнтра імя Ф. Скарыны
Вёрстка Я. Мальдзіс. Набор Т. Пяtronіч, В. Махнac.

Здадзена ў набор 10.11.1999. Падпісана ў друк 10.05.2000.

Фармат 60x90 1/16. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.

Афсетны друк. Ум. друк. арк. 22,25. Ул.-выд. арк. 23,7.

Тыраж 500 экз. Заказ 97.

МГА “Беларускі кнігазбор”.
Ліцэнзія ЛВ № 105 ад 31.12.1997 г.
220034, Мінск, вул. Фрунзе, 5.

Надрукавана з дыяпазітываў рэдакцыі ТАА “Юніпол”.
Ліцэнзія ЛП № 210 ад 5.01.1998 г.
220039, Мінск, Караткевіча, 7а.